

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ-MANAGEMENT ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ**

Διπλωματική Εργασία

**Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ ΓΙΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟ
ΤΟΥΡΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΑΝΑΛΥΣΗ ΙΣΤΟΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΩΝ
ΠΗΓΩΝ**

Αιμιλία Γ. Μεγαρίτη

Πειραιάς, 2014

Η ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ ΓΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΙΣΤΟΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

Μεγαρίτη Αιμιλία

Σημαντικοί όροι: Ρωσία, Ελλάδα, ρωσικός εξερχόμενος τουρισμός, θρησκευτικός τουρισμός, προσκυνηματικός τουρισμός.

Οι όροι *θρησκευτικό τουριστικό προϊόν*, *θρησκευτικός τουρίστας*, *προσκυνητής – τουρίστας*, οι οποίοι χρησιμοποιούνται κατ' επανάληψη στην παρούσα εργασία είναι θεολογικά αδόκιμοι, ωστόσο η χρήση τους είναι αναγκαία, γιατί αποδίδουν με τον καλύτερο τρόπο το κίνητρο του ταξιδιού.

Περίληψη

Η εργασία αποτελείται από επτά κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε. Περιγράφονται εν συντομία τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης: ανάλυση ΠΕΣΤ, μοντέλο ανταγωνιστικών δυνάμεων του Porter, μείγμα μάρκετινγκ.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται ο ορισμός και τα είδη του εναλλακτικού τουρισμού, καθώς ένα από αυτά είναι και ο θρησκευτικός τουρισμός. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού είναι μια βιώσιμη εναλλακτική πρόταση σύμφωνη με τις διεθνείς τουριστικές τάσεις.

Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται τον θρησκευτικό τουρισμό. Αναφέρονται ο ορισμός, τα χαρακτηριστικά, τα είδη, τα αίτια και μία ιστορική επισκόπηση του θρησκευτικού τουρισμού. Ο θρησκευτικός τουρισμός έχει τις ρίζες του στην προϊστορική εποχή, αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της παγκόσμιας τουριστικής κίνησης και ταυτόχρονα την ταχύτερα αναπτυσσόμενη μορφή τουρισμού μετά το 2007. Περιλαμβάνει ταξίδια είτε αποκλειστικά για θρησκευτικό σκοπό, με τη στενή έννοια του όρου, (προσκυνηματικός τουρισμός: τάμα, προσκύνημα) είτε ταξίδια που συνδυάζουν το θρησκευτικό κίνητρο με την ψυχαγωγία (πανηγύρια), τον πολιτισμό (ιστορία και αρχαιολογία του τόπου), την περιήγηση και την ανάπαυση (διακοπές). Ωστόσο σε κάθε περίπτωση ο θρησκευτικός τουρίστας μετά την ικανοποίηση του θρησκευτικού του συναισθήματος συμπεριφέρεται ως τυπικός τουρίστας με καταναλωτικές ανάγκες π.χ. κατάλυμα, γεύματα, αγορά ενθύμιων κ.ά.

Το τέταρτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την ΠΕΣΤ ανάλυση της αγοράς της Ρωσίας. Από αυτήν προκύπτει ότι πρόκειται για μια νέα μεγάλη αγορά με έντονα καταναλωτικές τάσεις και με ενδιαφέρον για νέα προϊόντα και νέες εμπειρίες. Η ανάλυση που επιχειρείται είναι διεξοδική και σε βάθος χρόνου, γιατί πολλά από τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου περιβάλλοντος της Ρωσίας που έχουν τις ρίζες τους στο μακρινό παρελθόν παρέμειναν διαχρονικά αναλλοίωτα μέχρι σήμερα, αλλά και για να

αναδειχθούν τα κοινά θρησκευτικά, πολιτιστικά και ιστορικά στοιχεία τα οποία ενώνουν την Ρωσία και την Ελλάδα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύεται το ανταγωνιστικό περιβάλλον του θρησκευτικού τουρισμού. Οι Ρώσοι προσκυνητές ταξιδεύουν σε χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, του πρώην ανατολικού μπλοκ, στη Φινλανδία, σε χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας, στους Αγίους Τόπους, στην Αίγυπτο, στην Τουρκία, στην Ιταλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Κύριες ανταγωνίστριες για την Ελλάδα χώρες είναι το Ισραήλ, η Ιταλία, η Τουρκία, η Κύπρος και η Γαλλία.

Το έκτο κεφάλαιο αναφέρεται στο εσωτερικό περιβάλλον. Αναλύονται μεταξύ άλλων το περιβάλλον της Ελλάδας μέσα στο οποίο προσφέρεται το προϊόν και οι διαθέσιμοι θρησκευτικοί πόροι. Οι ήδη υπάρχουσες τουριστικές υποδομές και το πλήθος των αξιόλογων θρησκευτικών μνημείων μπορούν να στηρίξουν την περαιτέρω ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην αγορά της Ρωσίας.

Στο έβδομο κεφάλαιο αποπειράται στοιχειώδης διαμόρφωση ενός σχεδίου μάρκετινγκ με στόχο την αύξηση της ζήτησης για θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα από τη ρωσική αγορά, ενώ παρατίθενται και σχετικές προτάσεις και ενέργειες αρμόδιων κρατικών, εκκλησιαστικών και ιδιωτικών φορέων.

Το τελευταίο τμήμα της εργασίας περιέχει τα συμπεράσματα και τις προτάσεις που προέκυψαν από την έρευνα και τη μελέτη που προηγήθηκαν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδα
Ευχαριστίες	I
Κατάσταση Πινάκων	II
Κατάσταση Διαγραμμάτων	IV
Κατάσταση χαρτών	IV
Κεφάλαιο 1: ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	
1.1 Σκοπός.....	1
1.2 Συνοπτική περιγραφή μεθοδολογικής προσέγγισης του θέματος.....	1
1.3 Ανάλυση μακρο-περιβάλλοντος (PEST analysis).....	4
1.4 Ανάλυση μικρο-περιβάλλοντος (Υπόδειγμα Porter).....	6
1.5 Μείγμα μάρκετινγκ.....	11
Βιβλιογραφία κεφαλαίου.....	12
Κεφάλαιο 2: ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	
2.1 Ορισμός εναλλακτικού τουρισμού.....	13
2.2 Μορφές εναλλακτικού τουρισμού.....	14
Βιβλιογραφία κεφαλαίου.....	15
Κεφάλαιο 3: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	
3.1 Ορισμός και χαρακτηριστικά.....	16
3.2 Ιστορική επισκόπηση.....	17
3.3 Είδη.....	21
3.4 Αίτια και χαρακτήρας.....	23
Βιβλιογραφία κεφαλαίου.....	25
Κεφάλαιο 4: ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΣΤ ΡΩΣΙΑΣ	
4.1 Η χώρα.....	27
4.2 Πολιτικό – Νομικό Περιβάλλον.....	28
4.3 Οικονομικό Περιβάλλον.....	42
4.4 Κοινωνικό - Πολιτιστικό Περιβάλλον.....	50

4.5	Τεχνολογικό Περιβάλλον.....	68
	Βιβλιογραφία κεφαλαίου.....	78

Κεφάλαιο 5: ΑΝΑΛΥΣΗ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ PORTER

5.1	Εισαγωγή.....	88
5.2	Ο Δείκτης Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού.....	89
5.3	Απειλή εισόδου από νεοεισερχόμενους.....	90
5.4	Διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών.....	93
5.5	Διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών.....	98
5.6	Αντιπαλότητα ανάμεσα στους ήδη υπάρχοντες ανταγωνιστές.....	106
5.6.1	Φινλανδία και χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.....	107
5.6.2	Χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ.....	111
5.6.3	Χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας.....	113
5.6.4	Μεσογειακές χώρες.....	114
5.6.5	Δυτικοευρωπαϊκές χώρες.....	119
5.6.6	Αιθιοπία, Αμερική, Αυστραλία.....	123
5.6.7	Το θέμα της θεώρησης εισόδου (visa).....	124
5.6.8	Συγκριτική ανάλυση ανταγωνιστριών – χωρών.....	125
5.7	Απειλή από υποκατάστατα προϊόντα και υπηρεσίες.....	131
	Βιβλιογραφία κεφαλαίου.....	132

Κεφάλαιο 6: ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

6.1	Ανάλυση ΠΕΣΤ Ελλάδας.....	136
6.1.1	Πολιτικό – Νομικό Περιβάλλον.....	136
6.1.2	Οικονομικό Περιβάλλον.....	140
6.1.3	Κοινωνικό-Πολιτιστικό Περιβάλλον.....	144
6.1.4	Τεχνολογικό Περιβάλλον.....	152
6.1.5	Παγκόσμιο Περιβάλλον.....	156
6.2	Ελληνικός τουρισμός.....	160
6.3	Ελληνικός θρησκευτικός τουρισμός.....	165
6.4	Ελληνικά θρησκευτικά μνημεία.....	170
6.5	Ρωσικός εισερχόμενος τουρισμός στην Ελλάδα.....	188
	Βιβλιογραφία κεφαλαίου.....	191

Κεφάλαιο 7: ΜΕΙΓΜΑ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ	
7.1	Τουριστικό μάρκετινγκ..... 195
7.2	Λύση για τον πελάτη..... 196
7.3	Κόστος για τον πελάτη..... 202
7.4	Άνεση..... 203
7.5	Επικοινωνία..... 205
	Βιβλιογραφία κεφαλαίου..... 209
Κεφάλαιο 8: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ..... 211	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 221	

Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Ευχαριστίες

*Επιθυμώ να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή, κύριο **Αριστομένη Μακρή**, για την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλε, για την καίρια καθοδήγηση, την απρόσκοπτη επικοινωνία και τον πολύτιμο χρόνο του που μου διέθεσε, ώστε να έρθει εις πέρας η παρούσα εργασία. Ακόμη στον κύριο Τσόγκα και στον κύριο Κουρεμένο μέλη της τριμελούς επιτροπής.*

Επίσης ευχαριστώ θερμά τη δρ βυζαντινολογίας κυρία Τριανταφυλλιά Κανάρη, το Συνοδικό Γραφείο Προσκυνηματικών Περιηγήσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος και τη Μονή Σίμωνος Πέτρα για την παροχή πληροφοριακού υλικού.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου για την ηθική αλλά και υλική υποστήριξη που μου προσέφερε όλα αυτά τα χρόνια κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μου σπουδών.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ

	Σελίδα
Πίνακας 1: Μεταβλητές του μακρο-περιβάλλοντος.....	4
Πίνακας 2: Οι μεγαλύτερες πόλεις της Ρωσικής Ομοσπονδίας.....	28
Πίνακας 3: Οικονομικά μεγέθη της Ρωσικής Ομοσπονδίας.....	42
Πίνακας 4: Κατανομή του πληθυσμού κατά μέσο μηνιαίο κατά κεφαλήν εισόδημα.....	47
Πίνακας 5: Αξιολόγηση της Ρωσίας στον Παγκόσμιο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας.....	50
Πίνακας 6: Δημογραφικά στοιχεία Ρωσικής Ομοσπονδίας.....	61
Πίνακας 7: Η εξέλιξη του πληθυσμού της Ρωσίας από το 1950 έως το 2100.....	62
Πίνακας 8: Τριτοβάθμια Εκπαίδευση της Ρωσικής Ομοσπονδίας.....	66
Πίνακας 9: Δαπάνες για την Έρευνα και την Ανάπτυξη.....	70
Πίνακας 10: Αριθμός συνδρομητών ευρυζωνικού ίντερνετ στη Ρωσία.....	75
Πίνακας 11: Δικτυακή Ετοιμότητα Ρωσίας Δείκτης 2013.....	76
Πίνακας 12: Ατομική χρήση διαδικτύου.....	77
Πίνακας 13: Η αξιολόγηση της Ρωσίας ως προς τις υποδομές ΤΠΕ στο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδιών και Τουρισμού.....	77
Πίνακας 14: Οι υποδείκτες και οι πυλώνες του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδιών και Τουρισμού.....	90
Πίνακας 15: Ρωσικός Εξερχόμενος Τουρισμός 2011-2012.....	99
Πίνακας 16: Ρωσικός εξερχόμενος τουρισμός 2013 (α' εννιάμηνο).....	100
Πίνακας 17: Οι χώρες – προορισμοί που περιλαμβάνονται στα προγράμματα προσκυνηματικών εκδρομών 10 ρωσικών ταξιδιωτικών πρακτορείων.....	107
Πίνακας 18: Η κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών στο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας T & T 2013 και 2011.....	125
Πίνακας 19: Η κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών στους τρεις υποδείκτες.....	126
Πίνακας 20: Κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών ως προς τους πολιτιστικούς πόρους.....	127
Πίνακας 21: Κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών ως προς την κυβερνητική προτεραιότητα στον κλάδο.....	128
Πίνακας 22: Σύγκριση ανταγωνιστριών χωρών ανά πυλώνα του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας T&T.....	130

Πίνακας 23:	Αξιολόγηση της Ελλάδας στον Παγκόσμιο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ....	141
Πίνακας 24:	Οικονομικά Μεγέθη Ελλάδας 2009-2012.....	142
Πίνακας 25:	Μόνιμος πληθυσμός της Ελλάδας κατά φύλο και περιφέρεια...	144
Πίνακας 26:	Εργατικό δυναμικό.....	144
Πίνακας 27:	Φυσική κίνηση του πληθυσμού.....	145
Πίνακας 28:	Νόμιμος και πραγματικός (de facto) πληθυσμός της Ελλάδας.	145
Πίνακας 29:	Δικτυακή Ετοιμότητα Ελλάδας Δείκτης 2013.....	153
Πίνακας 30:	Η αναλυτική αξιολόγηση της Ελλάδας ως προς τις υποδομές ΤΠΕ στο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας T & T.....	154
Πίνακας 31:	Χρήση Τεχνολογίας από επιχειρήσεις.....	154
Πίνακας 32:	Ατομική χρήση Τεχνολογίας.....	155
Πίνακας 33:	Διεθνείς τουριστικές αφίξεις παγκοσμίως 2000-2012.....	157
Πίνακας 34:	Παγκόσμιες Ταξιδιωτικές Τάσεις – Μεταβολές.....	157
Πίνακας 35:	Οι μεγαλύτερες αγορές εξερχόμενου τουρισμού.....	158
Πίνακας 36:	Στατιστικά on line ταξιδιωτικών κρατήσεων.....	159
Πίνακας 37:	Βασικά Μεγέθη του Ελληνικού Τουρισμού 2012.....	160
Πίνακας 38:	Κατάταξη της Ελλάδας στο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας T & T..	161
Πίνακας 39:	Βασικά Τουριστικά Μεγέθη από Επιλεγμένες Χώρες Αλλοδαπού Τουρισμού στην Ελλάδα το 2013.....	162
Πίνακας 40:	Γεωγραφική Κατανομή Ξενοδοχειακού Δυναμικού Ελλάδας 2013.....	163
Πίνακας 41:	Αριθμός και κατανομή των προσκυνημάτων ανά νομό.....	169
Πίνακας 42:	Αφίξεις Ρώσων τουριστών στην Ελλάδα.....	189

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

	Σελίδα
Διάγραμμα 1: Μεταβλητές του περιβάλλοντος.....	3
Διάγραμμα 2: Υπόδειγμα των 5 δυνάμεων του Porter.....	10
Διάγραμμα 3: Τα σημαντικότερα χριστιανικά κέντρα εκτός Ελλάδας.....	17
Διάγραμμα 4: Ποσοστιαία μεταβολή του ΑΕΠ.....	44
Διάγραμμα 5: Μέσος μηνιαίος μισθός στη Ρωσία 2000-2011.....	45
Διάγραμμα 6: Η φυσική αύξηση του πληθυσμού της Ρωσίας από το 1950.....	61
Διάγραμμα 7: Δομή του πληθυσμού της Ρωσίας κατά ηλικία και φύλο...	62
Διάγραμμα 8: Ερευνητές στον τομέα Έρευνας και Ανάπτυξης της Ρωσίας.....	68
Διάγραμμα 9: Ρωσικές εξαγωγές προϊόντων υψηλής τεχνολογίας.....	71
Διάγραμμα 10: Ρωσικές εξαγωγές προϊόντων υψηλής τεχνολογίας % του συνόλου των εξαγωγών μεταποιημένων προϊόντων.....	72
Διάγραμμα 11: Ποσοστό ρωσικών εξαγωγών προϊόντων ΤΠΕ % του συνόλου των εξαγωγών προϊόντων.....	72
Διάγραμμα 12: Ποσοστό ρωσικών εξαγωγών υπηρεσιών ΤΠΕ % του συνόλου των εξαγωγών υπηρεσιών.....	73
Διάγραμμα 13: Ρωσικές εξαγωγές υπηρεσιών ΤΠΕ ανά έτος	73
Διάγραμμα 14: Χρήση διαδικτύου στη Ρωσία ανά έτος.....	74
Διάγραμμα 15: Κατά κεφαλή ΑΕΠ Ελλάδας 1990-2012. Σύγκριση με προηγμένες οικονομίες.....	142
Διάγραμμα 16: Ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού της Ελλάδας.....	146
Διάγραμμα 17: Χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή και πρόσβαση στο διαδίκτυο	155
Διάγραμμα 18: Διεθνείς Αφίξεις, Πραγματοποιηθείσες Αφίξεις, Τάσεις και Προβολή των Αφίξεων στο 2030.....	156
Διάγραμμα 19: Μηνιαία κατανομή της τουριστικής κίνησης στην Ελλάδα τα έτη 2010-2012.....	164
Διάγραμμα 20: Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς.....	171
Διάγραμμα 21: Προσκυνηματικές περιοχές στην Ελλάδα.....	188

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 1: Χάρτης της Ρωσικής Ομοσπονδίας.....	27
Χάρτης 2: Χάρτης ανταγωνιστικών προορισμών.....	130

Κεφάλαιο 1: ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

1.1 Σκοπός

Σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί η εξέταση της ρωσικής αγοράς για προσκυνηματικό τουρισμό στην Ελλάδα από στρατηγικής άποψης. Οι λόγοι που σχετίζονται με την εκπόνησή της είναι η δυναμική με την οποία αναπτύσσεται ο θρησκευτικός τουρισμός παγκοσμίως κατά τα τελευταία χρόνια, η ανάγκη εμπλουτισμού και διαφοροποίησης του ελληνικού τουριστικού προϊόντος και η προσπάθεια ενίσχυσης του τουριστικού ρεύματος από τη Ρωσία προς την Ελλάδα. Από την ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης και των δυνάμεων που την επηρεάζουν προκύπτουν χρήσιμα για το μέλλον συμπεράσματα.

Η δυναμική ανάπτυξη της ρωσικής τουριστικής αγοράς κατά τα τελευταία χρόνια και το ενδιαφέρον της για προσκυνηματικό τουρισμό στην Ελλάδα, μπορούν να οδηγήσουν στην καταξίωση της Ελλάδας ως ενός ώριμου προσκυνηματικού προορισμού για τους ομόδοξους Ρώσους ταξιδιώτες, συμβάλλοντας στην τουριστική ανάπτυξη της περιφέρειας, αμβλύνοντας τα προβλήματα της εποχικότητας καθώς και της έντονης συγκέντρωσης της τουριστικής ζήτησης σε λίγες συγκεκριμένες περιοχές της χώρας, προσφέροντας έτσι πολλά οικονομικά οφέλη στη χώρα μας, αλλά και ενισχύοντας τους ελληνο-ρωσικούς δεσμούς.

1.2 Συνοπτική περιγραφή μεθοδολογικής προσέγγισης του θέματος

Η στρατηγική αποτελεί μια συγκεκριμένη προσέγγιση βάσει της οποίας η διοίκηση μιας επιχείρησης πραγματοποιεί ενέργειες για την επίτευξη ορισμένων σκοπών στο πλαίσιο της αποστολής της επιχείρησης και για την επίλυση των προβλημάτων που προκύπτουν¹. Σύμφωνα με τον Porter (1996) η στρατηγική συνίσταται στο να κάνεις διαφορετικά πράγματα από τους ανταγωνιστές ή να κάνεις τα ίδια πράγματα με διαφορετικό τρόπο. Στην παρούσα εργασία ως επιχείρηση εκλαμβάνεται ο κλάδος του θρησκευτικού τουρισμού και ως διοίκηση της επιχείρησης οι φορείς τουριστικής πολιτικής: κοινοβούλιο, κυβέρνηση, κεντρική διοίκηση όπως δημόσιες υπηρεσίες και

---

¹ Κάθε επιχείρηση μπορεί να θεωρηθεί ως η συνεργασία ατόμων με κοινούς στόχους για τη διενέργεια επιτυχημένων και κερδοφόρων συναλλαγών με το περιβάλλον (Γεωργόπουλος Ν. 2002, σελ.13).

οργανισμοί, τοπική αυτοδιοίκηση, δικαστήρια, πολιτικά κόμματα, οργανωμένες ομάδες συμφερόντων, ειδικοί σύμβουλοι, υπερεθνικοί οργανισμοί και η Εκκλησία της Ελλάδος, αφού πρόκειται για προσκυνηματικό τουρισμό. Ο όρος τουριστική πολιτική δηλώνει τη συνειδητή, συστηματική, συνεπή και εσκεμμένη ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους στην τουριστική οικονομία (Ηγουμενάκης, 1997, σελ. 71 και 86).

Για τον σχεδιασμό και τη διαμόρφωση της στρατηγικής απαραίτητη προϋπόθεση είναι ο ορθολογικός σχεδιασμός που θα προκύψει από την ανίχνευση του εξωτερικού περιβάλλοντος στο οποίο δραστηριοποιείται η επιχείρηση για τον εντοπισμό ευκαιριών προς εκμετάλλευση ή απειλών προς αποτροπή, καθώς και από την ανίχνευση του εσωτερικού περιβάλλοντος της επιχείρησης για τον εντοπισμό των δυνατών σημείων της προς διατήρηση και ενίσχυση και των αδύνατων σημείων της προς υπερκάλυψη (Γεωργόπουλος, 2002, σελ.16). Μετά τη διαμόρφωση της στρατηγικής ακολουθεί η υλοποίησή της, η αξιολόγηση και ο έλεγχος.

Το εξωτερικό περιβάλλον απαρτίζεται από μεταβλητές (ευκαιρίες και απειλές) οι οποίες βρίσκονται εκτός επιχείρησης και εκτός ελέγχου από αυτήν. Οι μεταβλητές αυτές αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο υπάρχει η επιχείρηση και επηρεάζουν τις αποφάσεις και τις επιδόσεις της (Γεωργόπουλος, ό.π., σελ. 73 και Hunger - Wheelen, 2004, σελ. 21).

Στην παρούσα εργασία εξετάζουμε δύο τύπους του εξωτερικού περιβάλλοντος το μακρο-περιβάλλον ή γενικευμένο περιβάλλον και το μικρο-περιβάλλον ή άμεσο ή ανταγωνιστικό περιβάλλον. Το μακρο-περιβάλλον αφορά σε δυνάμεις και τάσεις που επηρεάζουν όλες τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε αυτό. Για τη μελέτη του μακρο-περιβάλλοντος χρησιμοποιούμε την ανάλυση PEST (Political-legal, Economical, Socio-cultural, Technological). Εφόσον το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στη ρωσική αγορά την οποία ορίζουμε ως αγορά - στόχο, η ανάλυση αφορά στο κράτος της Ρωσικής Ομοσπονδίας με έμφαση στους παράγοντες εκείνους που επηρεάζουν τον εξερχόμενο ρωσικό προσκυνηματικό τουρισμό.

Το μικρο-περιβάλλον περιλαμβάνει τα στοιχεία ή τις ομάδες που επηρεάζουν άμεσα την επιχείρηση και ταυτόχρονα επηρεάζονται από αυτήν όπως κράτος, τοπικές κοινωνίες, προμηθευτές, αγοραστές, εργατικά σωματεία, ανταγωνιστές κ.ά. Για την ανάλυση του μικρο-περιβάλλοντος λοιπόν εστιάζουμε στον συγκεκριμένο κλάδο² που

---

² Κλάδος είναι μια ομάδα επιχειρήσεων που παράγουν παρόμοια προϊόντα ή υπηρεσίες (Hunger - Wheelen, 2004, σελ.93).

μας ενδιαφέρει δηλαδή τον προσκυνηματικό τουρισμό και χρησιμοποιώντας το μοντέλο των πέντε ανταγωνιστικών δυνάμεων του Porter μελετάμε τους πιθανούς νεοεισερχόμενους, τους προμηθευτές, τους αγοραστές, τα υποκατάστατα, τα προϊόντα και τις αγορές των ανταγωνιστών.

Στο πλαίσιο της μελέτης του εσωτερικού περιβάλλοντος της επιχείρησης αναλύεται το προϊόν δηλαδή τα θρησκευτικά μνημεία της Ελλάδας, το περιβάλλον μέσα στο οποίο προσφέρεται το προϊόν (PEST ανάλυση Ελλάδας), τα χαρακτηριστικά του ελληνικού τουρισμού, του ελληνικού θρησκευτικού τουρισμού και των Ρώσων θρησκευτικών τουριστών που επισκέπτονται την Ελλάδα.

Με βάση τις πληροφορίες που συγκεντρώνονται από όλες τις παραπάνω αναλύσεις διαμορφώνεται το μείγμα μάρκετινγκ. Στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας εργασίας αναλύονται οι ενέργειες που ήδη γίνονται από αρμόδιους φορείς σε τοπικό και εθνικό επίπεδο και παράλληλα διατυπώνονται προτάσεις για τον σχεδιασμό ενός αποτελεσματικότερου μείγματος μάρκετινγκ για τον θρησκευτικό τουρισμό που θα ικανοποιεί τις ανάγκες της ρωσικής αγοράς.

Διάγραμμα 1: Μεταβλητές του περιβάλλοντος

Πηγή: Thomas L. Wheelen & David Hunger, *Strategic Management and Business Policy*, Prentice Hall 2008

1.3 Ανάλυση μακρο-περιβάλλοντος (PEST analysis)

Η ανάλυση PEST αποτελεί ένα ευρέως διαδεδομένο αξιόπιστο εργαλείο διερεύνησης του μακρο-περιβάλλοντος. Περιλαμβάνει τέσσερις διαστάσεις που προκύπτουν από την κατηγοριοποίηση συγκεκριμένων παραγόντων που διαμορφώνουν το περιβάλλον:

- Πολιτική-Νομική Διάσταση
- Οικονομική Διάσταση
- Κοινωνική-Πολιτιστική Διάσταση
- Τεχνολογική Διάσταση (Βλέπε πίνακα 1)

Πίνακας 1: Μεταβλητές του μακρο-περιβάλλοντος

Πολιτική-Νομική Διάσταση	Οικονομική Διάσταση
Πολιτική σταθερότητα Φορολογική νομοθεσία Εργασιακή νομοθεσία	Τάσεις του ΑΕΠ Πληθωρισμός Ανεργία Διαθέσιμο εισόδημα Μισθοί – συντάξεις
Κοινωνική-Πολιτιστική Διάσταση	Τεχνολογική Διάσταση
Πληθυσμός Ηλικιακή διαστρωμάτωση πληθυσμού Προσδοκώμενη ζωή Τρόπος ζωής και πολιτισμικές επιρροές Καταναλωτικά πρότυπα Κατανομή εισοδήματος Επίπεδο εκπαίδευσης Θρησκεία Γλώσσες	Τεχνολογική υποδομή Δαπάνες για έρευνα και ανάπτυξη Εστίαση των τεχνολογικών προσπαθειών Μεταφορά ενέργειας από το εργαστήριο στην παραγωγή

Πολιτική-Νομική Διάσταση:

Αναφέρεται κυρίως στην πολιτική κατάσταση της χώρας και στη στάση της κυβέρνησης απέναντι στις επιχειρήσεις. Η στρατηγική και οι ενέργειες των επιχειρήσεων καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούν σε μια χώρα, καθώς αυτές μπορεί να δημιουργήσουν ευκαιρίες ή να προκαλέσουν απειλές³.

³ Η πολιτική κατάσταση που επικρατεί σε μια χώρα, καθώς και η πιθανότητα μεταβολής της από διάφορα πολιτικά περιστατικά, όπως απεργίες, ακύρωση οικονομικών συμφωνιών, νομισματικούς/ τιμολογιακούς/ φορολογικούς ελέγχους και κρατικοποιήσεις, αποκαλείται «πολιτικός κίνδυνος» (Γεωργόπουλος, 2002, σελ. 81).

Είναι πολύ σημαντική επομένως η μελέτη των υφιστάμενων πολιτικών συνθηκών καθώς και η εκτίμηση πιθανών μεταβολών.

Η κυβερνητική πολιτική και οι αντίστοιχες νομοθετικές ρυθμίσεις π.χ. για τη βιομηχανία ή το θέμα της απασχόλησης και η φορολογική νομοθεσία επηρεάζουν άμεσα τις επιχειρήσεις. Το ίδιο ισχύει για πολιτικές συμφωνίες που πραγματοποιούνται σε περιφερειακό ή παγκόσμιο επίπεδο, για νόμους που θεσπίζονται από διεθνείς οργανισμούς σε παγκόσμιο επίπεδο και για κανονισμούς από διάφορες ενώσεις σε περιφερειακό επίπεδο.

Η πτώση του ανατολικού μπλοκ και η απελευθέρωση των αγορών των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης που ακολούθησε αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που αποδεικνύει το σημαντικό ρόλο του πολιτικού περιβάλλοντος (Γεωργόπουλος, 2002, σελ. 81-82).

Οικονομική Διάσταση:

Καταγράφει οικονομικούς παράγοντες όπως: ΑΕΠ, επιτόκια, πληθωρισμό, διαθέσιμο εισόδημα, ποσοστό ανεργίας, δείκτες χρηματιστηρίου, διαθεσιμότητα και κόστος ενέργειας και πρώτων υλών, σταθερότητα εθνικού νομίσματος, επίπεδο μισθών, ρυθμό ανάπτυξης, επενδύσεις κ.ά. Πρόκειται για πολύ σημαντική μεταβλητή με σημαντικές και προφανείς επιδράσεις στις επιχειρηματικές δραστηριότητες.

Εκτός από το εθνικό οικονομικό περιβάλλον της συγκεκριμένης χώρας σκόπιμο είναι να αναλύονται επίσης το οικονομικό περιβάλλον της επιχείρησης (επιχειρησιακό), το περιβάλλον του βιομηχανικού κλάδου στον οποίο ανήκει η επιχείρηση (βιομηχανικό) και το παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον.

Κοινωνική-Πολιτιστική Διάσταση:

Εξετάζει τα δημογραφικά στοιχεία της χώρας (π.χ. πληθυσμός, ηλικιακή κατανομή του πληθυσμού, ρυθμός γεννήσεων), το βιωτικό επίπεδο, το μορφωτικό επίπεδο, τον τρόπο ζωής, τις καταναλωτικές συνήθειες κ.ά. Μελετά ακόμα τα ήθη, τα έθιμα, τις αξίες και τα ιδανικά, τη θρησκεία, τη γλώσσα και τον τρόπο έκφρασης των κατοίκων.

Οι επιχειρήσεις οφείλουν να παρακολουθούν τις τάσεις, τις αλλαγές και τις προσδοκίες της κοινωνίας και να προσαρμόζονται σε αυτές. Έτσι άλλωστε πολλές εταιρείες συμβαδίζουν με το κοινωνικο-πολιτιστικό περιβάλλον της κάθε χώρας και προσαρμόζοντας ανάλογα σε αυτό τόσο τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες που προσφέρουν

όσο και τις εσωτερικές πολιτικές τους, κατορθώνουν να λειτουργούν με επιτυχία σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα (Γεωργόπουλος, ό.π., σελ. 85).

Τεχνολογική Διάσταση:

Περιλαμβάνει τα επιτεύγματα της τεχνολογίας που στην εποχή μας αναπτύσσεται ραγδαία. Μία επιχείρηση πρέπει να μεταφέρει τη νέα γνώση σε προϊόντα, διαδικασίες, υλικά κ.λ.π. βρίσκοντας τρόπους να τη χρησιμοποιεί και να προσαρμόζεται στις αλλαγές του εξωτερικού περιβάλλοντος αναπτύσσοντας την κατάλληλη τεχνολογία (Γεωργόπουλος, ό.π., σελ. 86).

Εξάλλου οι τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών δίνουν τη δυνατότητα σε όλες γενικά τις επιχειρήσεις να εντοπίζουν και να εκμεταλλεύονται ευκαιρίες και να αποκτούν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα. Άλλες τεχνολογίες έχουν επίδραση σε συγκεκριμένους κλάδους. Σε κάθε περίπτωση οι νέες τεχνολογίες εκτός από ευκαιρία, μπορεί να αποτελέσουν και απειλή, αν δεν ληφθούν υπόψη ή αν δεν ενσωματωθούν σωστά.

1.4 Ανάλυση μικρο-περιβάλλοντος (Υπόδειγμα Porter)

Πρόκειται για ένα από τα αποτελεσματικότερα υποδείγματα ανάλυσης του μικρο-περιβάλλοντος και της δομής του κλάδου καθώς και της εκτίμησης της ελκυστικότητας ενός κλάδου. Σύμφωνα με τον Porter σε όλους τους κλάδους η φύση και ο βαθμός της έντασης του ανταγωνισμού προσδιορίζονται από τις παρακάτω πέντε δυνάμεις:

- Απειλή εισόδου από νέο-εισερχόμενους
- Διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών
- Διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών
- Απειλή από υποκατάστατα προϊόντα και υπηρεσίες
- Αντιπαλότητα⁴ ανάμεσα στους ήδη υπάρχοντες ανταγωνιστές

Η συλλογική ισχύς των ανταγωνιστικών αυτών δυνάμεων καθορίζει τα περιθώρια κερδοφορίας του κλάδου. Μία ισχυρή δύναμη ενδέχεται να λειτουργήσει ως εμπόδιο στις δραστηριότητες μιας επιχείρησης δηλαδή ως απειλή μειώνοντας τα κέρδη της. Αντίστοιχα μία ανίσχυρη δύναμη μπορεί να λειτουργήσει ως ευκαιρία. Η ανάλυση

---

⁴ Αντιπαλότητα είναι το μέγεθος του άμεσου ανταγωνισμού που παρατηρείται σε έναν κλάδο (Hunger - Wheelen, 2004, σελ.64).

λοιπόν του ανταγωνιστικού περιβάλλοντος μπορεί να βοηθήσει στην επιλογή της κατάλληλης στρατηγικής (Hunger - Wheelen, 2004, σελ. 63).

Νεότεροι συγγραφείς τροποποίησαν το υπόδειγμα του Porter προσθέτοντας και τις υπόλοιπες ομάδες ενδιαφερομένων όπως σχετική δύναμη σωματείων, αρχών, κυβέρνησης, τοπικών κοινοτήτων κ.λ.π. ως μία έκτη δύναμη.

Στη συνέχεια θα αναλύσουμε τις πέντε δυνάμεις του υποδείγματος του Porter.

Απειλή εισόδου από νεο-εισερχόμενους

Οι νεοεισερχόμενες σε έναν κλάδο επιχειρήσεις με τη δυναμική τους αποτελούν απειλή για τους ήδη καθιερωμένους ανταγωνιστές, αφού διεκδικούν ένα μερίδιο της αγοράς. Η απειλή εισόδου εξαρτάται από την ύπαρξη ή μη φραγμών εισόδου. Φραγμοί εισόδου αποτελούν οι οικονομικές δυνάμεις που εμποδίζουν μια επιχείρηση να εισέλθει σε έναν κλάδο. Οι σημαντικότεροι φραγμοί εισόδου είναι οι παρακάτω.

- Οικονομίες κλίμακας: Αναφέρονται στο πλεονέκτημα κόστους που μπορεί να έχουν οι υφιστάμενοι ανταγωνιστές από τη μείωση του κόστους της παραγόμενης μονάδας που επιτυγχάνεται καθώς αυξάνεται η παραγόμενη ποσότητα. Αυτό δυσχεραίνει την είσοδο νέων επιχειρήσεων στον κλάδο.
- Απαιτήσεις σε κεφάλαια: Η ανάγκη να επενδυθούν τεράστια κεφάλαια για την απόκτηση υψηλών παγίων π.χ. εγκαταστάσεις, αποθέματα μπορεί να λειτουργήσει ως φραγμός εισόδου, ιδιαίτερα όταν η επένδυση δεν αποδίδει άμεσα.
- Διαφοροποίηση προϊόντος: Αφορά στην πίστη των αγοραστών ότι ένα συγκεκριμένο προϊόν είναι διαφορετικό, μοναδικό και αναντικατάστατο. Η πίστη αυτή είτε βασίζεται σε πραγματικές διαφορές είτε όχι δυσκολεύει τους νεο-εισερχόμενους
- Πρόσβαση σε δίκτυα διανομής: Οι νέο-εισερχόμενες επιχειρήσεις συνήθως αντιμετωπίζουν δυσκολίες στη διάθεση των προϊόντων τους, γιατί τα κανάλια διανομής επηρεάζονται από τις ήδη υπάρχουσες επιχειρήσεις και γιατί το κόστος της απαραίτητης προώθησης είναι υψηλό.
- Μειονεκτήματα κόστους ανεξάρτητα από το μέγεθος: Σχετίζονται με τα πλεονεκτήματα κόστους που ενδέχεται να έχουν αποκτήσει οι έμπειροι πια υφιστάμενοι ανταγωνιστές λόγω π.χ. πρόσβασης σε πρώτες ύλες, κρατικών επιχορηγήσεων, ιδιόκτητης τεχνολογίας παραγωγής.
- Κυβερνητική πολιτική: Οι κυβερνήσεις μπορούν να θέτουν νομικούς περιορισμούς για την είσοδο νέων επιχειρήσεων σε έναν κλάδο. π.χ. κρατικά μονοπώλια.

Ωστόσο ακόμα και στην περίπτωση που δεν υπάρχουν ισχυροί και ανυπερβλητοί φραγμοί εισόδου, πριν παρθεί η τελική απόφαση για είσοδο της επιχείρησης στον κλάδο, πρέπει να εκτιμηθεί και η αναμενόμενη άμεση αντίδραση των υφιστάμενων στον κλάδο ανταγωνιστών (Γεωργόπουλος, 2002, σελ. 95-98).

Διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών

Προμηθευτές είναι όλα τα φυσικά ή νομικά πρόσωπα με τα οποία συνεργάζεται μια εταιρεία. Η δύναμή τους έγκειται στη δυνατότητά τους να αυξήσουν τις τιμές - γεγονός που επιφέρει αύξηση και στο κόστος παραγωγής - ή να μειώσουν την ποιότητα των προϊόντων ή των υπηρεσιών που προσφέρουν. Επιδιώκουν υψηλές τιμές και ζήτηση για τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες τους καθώς επίσης συνέπεια στις οικονομικές και άλλες συμφωνίες (Γεωργόπουλος, ό.π., σελ. 102).

Παράγοντες που επηρεάζουν τη διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών είναι:

- Ο αριθμός των προμηθευτών
Όσο λιγότεροι είναι τόσο μεγαλύτερη δύναμη έχουν.
- Το μέγεθος και η σημαντικότητα του αγοραστή
Σημαντικός θεωρείται ο αγοραστής που αγοράζει μεγάλο μέρος της παραγωγής των προμηθευτών.
- Ο βαθμός διαφοροποίησης των προϊόντων των προμηθευτών
Τα προϊόντα ή οι υπηρεσίες μπορεί να είναι διαφοροποιημένα και μοναδικά ή να έχουν υψηλό κόστος αλλαγής.
- Η δυνατότητα υποκατάστασης των προϊόντων των προμηθευτών
Η ύπαρξη ή μη υποκατάστατων προϊόντων και εναλλακτικών πηγών προμήθευσης.
- Η δυνατότητα κάθετης ολοκλήρωσης των προμηθευτών προς τα μπρος
Μπορεί οι προμηθευτές να προχωρήσουν σε ένα επόμενο στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας και να γίνουν ανταγωνιστές των πελατών τους (Παπαδάκης, 2002, σελ.74).

Διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών

Η δύναμή τους έγκειται στη δυνατότητά τους να πιέζουν τις τιμές προς τα κάτω, να αναζητούν καλύτερη ποιότητα προϊόντων ή υπηρεσιών και να στρέφουν τη μια ανταγωνιστική επιχείρηση εναντίον της άλλης. Αν η διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών είναι μεγάλη, οι επιχειρήσεις του κλάδου αδυνατούν να πραγματοποιήσουν

τη βασική τους επιδίωξη, η οποία είναι να μεγιστοποιήσουν την αποδοτικότητα των επενδυμένων κεφαλαίων τους.

Παράγοντες που επηρεάζουν τη διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών είναι:

- Το μέγεθος του αγοραστή
Οι πελάτες που αγοράζουν μεγάλες ποσότητες μπορούν να επιβάλλουν τους όρους τους.
- Ο αριθμός των αγοραστών
Αν η ζήτηση είναι μικρή, τότε οι λίγοι αγοραστές έχουν μεγάλη διαπραγματευτική δύναμη.
- Ο αριθμός των προμηθευτών
Αν υπάρχουν πολλοί προμηθευτές και τα προϊόντα που διαθέτουν είναι αδιαφοροποίητα ή τυποποιημένα, τότε το κόστος αλλαγής είναι χαμηλό, οι αγοραστές έχουν πολλές επιλογές και η διαπραγματευτική τους δύναμη αυξάνεται.
- Η δυνατότητα κάθετης ολοκλήρωσης του αγοραστή προς τα πίσω
Ο αγοραστής παράγει ο ίδιος το προϊόν.
- Η πληροφόρηση των αγοραστών για ό,τι συμβαίνει στον κλάδο
Οι αγοραστές απαιτούν μείωση τιμών.
- Η ευαισθησία των αγοραστών στην τιμή
Όταν οι αγοραστές έχουν μικρό κέρδος, συγκρίνουν το κόστος, για να πετύχουν χαμηλότερες τιμές στις προμήθειες υλικών και να έχουν μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους.
- Το ποσοστό που αντιπροσωπεύει το κόστος του αγοραζόμενου προϊόντος σε σχέση με το συνολικό κόστος των αγορών ενός αγοραστή
Αν το ποσοστό είναι υψηλό, ο αγοραστής θα αναζητήσει τη χαμηλότερη τιμή ανάμεσα στους ανταγωνιστές – προμηθευτές (Γεωργόπουλος, ό.π, σελ. 103).

Απειλή από υποκατάστατα προϊόντα και υπηρεσίες

Υποκατάστατα είναι τα προϊόντα που μπορούν να ικανοποιήσουν τις ίδιες ανάγκες με ένα άλλο προϊόν, αν και φαίνονται διαφορετικά (Hunger- Wheelen, 2004, σελ. 65). Οι επιχειρήσεις λοιπόν ενός κλάδου ανταγωνίζονται έμμεσα και με επιχειρήσεις που ανήκουν σε άλλους κλάδους και παράγουν υποκατάστατα προϊόντα, ιδιαίτερα όταν αυτά είναι φθηνότερα και ποιοτικά και όταν το κόστος της μετακίνησης είναι μικρό.

Παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η ένταση της απειλής από τα υποκατάστατα προϊόντα είναι:

- Η ύπαρξη κοντινών υποκατάστατων

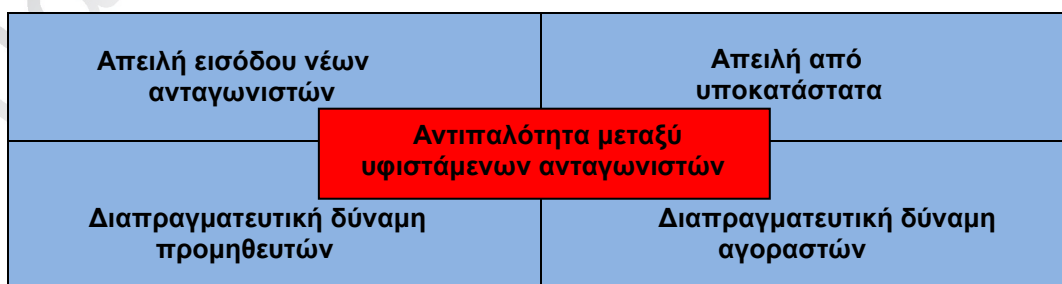
- Η επίδραση της τιμής
- Η τάση των καταναλωτών προς τα υποκατάστατα (Παπαδάκης, 2002, σελ.77)

Αντιπαλότητα ανάμεσα στους ήδη υπάρχοντες ανταγωνιστές

Αντιπαλότητα είναι το μέγεθος του άμεσου ανταγωνισμού που παρατηρείται σε έναν κλάδο. Η ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων του κλάδου καθορίζει το πόσο επικερδής είναι.

Παράγοντες που επηρεάζουν την ένταση του ανταγωνισμού σε έναν κλάδο είναι:

- Ο αριθμός των ανταγωνιστών και το μέγεθός τους
π.χ. Αν υπάρχουν σε έναν κλάδο πολλές επιχειρήσεις με το ίδιο περίπου μέγεθος, ο ανταγωνισμός εντείνεται.
- Ο ρυθμός ανάπτυξης της αγοράς
Όταν ο ρυθμός ανάπτυξης είναι χαμηλός, οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονται για να αυξήσουν το μερίδιό τους στην αγορά.
- Το ύψος του σταθερού κόστους
Όταν ένας κλάδος έχει υψηλό σταθερό κόστος, οι επιχειρήσεις που ανήκουν σε αυτόν επιδιώκοντας αύξηση των πωλήσεών τους λειτουργούν ανταγωνιστικά.
π.χ. οι αεροπορικές εταιρείες.
- Η πλεονάζουσα δυναμικότητα
Διαταράσσεται η ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση, με αποτέλεσμα την πτώση της τιμής πώλησης.
- Η ύπαρξη υψηλών εμποδίων εξόδου
π.χ. εξειδικευμένα περιουσιακά στοιχεία, συμβάσεις εργασίας κ.ά.
- Διαφοροποίηση προϊόντων
Όταν το προϊόν δεν είναι διαφοροποιημένο, το κόστος μετακίνησης είναι χαμηλό και οι αγοραστές επιλέγουν με κριτήριο την τιμή ή την εξυπηρέτηση (Hunger, Wheelen, 2004, σελ.64 και Γεωργόπουλος, 2002, σελ. 108-110).

Διάγραμμα 2: Υπόδειγμα των 5 δυνάμεων του Porter

1.5 Μείγμα μάρκετινγκ

Ένας σύντομος ορισμός του μάρκετινγκ είναι «η ικανοποίηση αναγκών με επικερδή τρόπο». Σύμφωνα με τον Kotler το μάρκετινγκ ασχολείται με τον εντοπισμό και την ικανοποίηση των ανθρώπινων και κοινωνικών αναγκών. Ο ίδιος διακρίνει τον κοινωνικό και τον διοικητικό ορισμό του μάρκετινγκ. Κατά τον κοινωνικό ορισμό αποτελεί μια κοινωνική διαδικασία με την οποία τα άτομα και οι ομάδες εξασφαλίζουν αυτά που χρειάζονται και θέλουν, μέσω της δημιουργίας, της προσφοράς και της ελεύθερης ανταλλαγής με άλλους προϊόντων και υπηρεσιών αξίας. Ο διοικητικός ορισμός περιγράφει το μάρκετινγκ ως την τέχνη της πώλησης προϊόντων (Kotler – Keller, 2006, σελ. 6-7).

Ως τουριστικό μάρκετινγκ ορίζεται η διοικητική διαδικασία (management process), κατά την οποία οι τουριστικοί οργανισμοί ή και οι τουριστικές επιχειρήσεις εντοπίζουν και επιλέγουν κάποιους —ενεργούς ή δυνητικούς— τουρίστες, επικοινωνούν μαζί τους σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, για να εξακριβώσουν και να επηρεάσουν τις δικές τους επιθυμίες, ανάγκες, κίνητρα, προτιμήσεις και αντιπάθειες και αναλόγως σχεδιάζουν και προσαρμόζουν τα προϊόντα τους. Βασική επιδίωξη λοιπόν αποτελεί η μεγιστοποίηση της ικανοποίησης των τουριστών και παράλληλα η εκπλήρωση των στόχων του εκάστοτε οργανισμού ή επιχείρησης (Wahab, *et.al.* 1976, σελ. 23-25).

Το σύνολο των εργαλείων που χρησιμοποιούνται για την προώθηση των στόχων του μάρκετινγκ στις αγορές αποτελεί το μείγμα μάρκετινγκ. Ο Mc Carthy κατέταξε τα εργαλεία αυτά στις εξής τέσσερις μεγάλες κατηγορίες που τις ονόμασε «τέσσερα Πι (P)», από τα αρχικά τους στην αγγλική γλώσσα: προϊόν (product), τιμή (price), τόπος (place), προώθηση (promotion) (Kotler, *et.al.* σελ.21). Σύμφωνα με τον Robert Lauterborn (1990) τα τέσσερα P που υποδηλώνουν την άποψη των πωλητών για τα διαθέσιμα εργαλεία μάρκετινγκ αντιστοιχούν στα τέσσερα C των πελατών: Λύση για τον πελάτη (Customer solution ή Customer needs and wants), Κόστος για τον πελάτη (Cost to the customer), Άνεση (Convenience), Επικοινωνία (Communication).

Βιβλιογραφία κεφαλαίου

- Γεωργόπουλος, Ν. 2002, *Στρατηγικό Μάνατζμεντ*, Γ.Μπένου, Αθήνα.
- Ηγουμενάκης, Ν. 1997, *Τουριστική Πολιτική*, εκδ. Interbooks, Αθήνα.
- Hunger J.D. – Wheelen L.Th. 2004, *Εισαγωγή στο στρατηγικό μάνατζμεντ*, Κλειδάριθμος.
- Wheelen Th. L. Hunger D., 2008, *Strategic Management and Business Policy*, Prentice Hall.
- Παπαδάκης, Β. 2002, *Στρατηγική των επιχειρήσεων: Ελληνική και Διεθνής Εμπειρία*, Τόμος Α΄ Θεωρία, Ε. Μπένου, Αθήνα.
- Gartner C. William, 2001, *Τουριστική Ανάπτυξη*, Έλλην.
- Kotler- Keller, *Μάρκετινγκ Μάνατζμεντ*, 12^η Αμερικανική Έκδοση, Κλειδάριθμος.
- Porter, M.1996, *What is strategy?*, Harvard Business Review.
- Wahab, Salah-Eldin Abdel, Crampon L.J. and Rothfield M.L. 1976, *Tourism Marketing: A Destination-Oriented Programme for the Marketing of International Tourism*, London: Tourism International Press.
- Lauterborn, Bob (1990), "New marketing litany: four Ps passé: C-words take over", Advertising age, 61 (41), 26 http://www.rlauterborn.com/pubs/pdfs/4_Cs.pdf

Κεφάλαιο 2: ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

2.1 Ορισμός εναλλακτικού τουρισμού

Εναλλακτικός τουρισμός ονομάζεται το σύνολο μετακινήσεων, δραστηριοτήτων και τουριστικών υπηρεσιών, το οποίο διακρίνεται σε ποικίλες μορφές κάθε μία από τις οποίες ικανοποιεί εξειδικευμένες ανάγκες. Η εξειδίκευση στη ζήτηση και στην ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και η μικρή κλίμακα αποτελούν την κύρια ιδιαιτερότητα η οποία διαφοροποιεί τον εναλλακτικό από τον οργανωμένο μαζικό τουρισμό⁵ (Gartner, 2001, σελ. 375-377).

Είναι σαφές πια ότι ο μαζικός τουρισμός κυρίως λόγω της απρογραμμάτιστης και ανεξέλεγκτης ανάπτυξης του επιφέρει πολλές αρνητικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις αλλοιώνοντας, αλλοτριώνοντας και εξαντλώντας τους πόρους των τουριστικών προορισμών. Οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού αποτελούν μια αντίδραση στις αρνητικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού ή μία διαφορετική επιλογή τουριστικής ανάπτυξης (Gartner, 2001, σελ. 381). Μεταξύ άλλων λύνουν το πρόβλημα της εποχικής ζήτησης, αυξάνουν τα κίνητρα για την προστασία του περιβάλλοντος, συμβάλλουν στην περιφερειακή ανάπτυξη, στη βελτίωση των υποδομών και των υπηρεσιών προς όφελος και του ντόπιου πληθυσμού, στην αναβάθμιση των βιοτόπων και των πολιτιστικών μνημείων (Ανδριώτης, 2008). Ωστόσο δεν αποτελεί πανάκεια, αφού κάθε μορφή τουριστικής ανάπτυξης προκαλεί αναπόφευκτα και δυσμενείς επιπτώσεις.

Η εικόνα πολλών τουριστικών προορισμών μεταξύ των οποίων και της Ελλάδας ταυτίζεται με το αρχέτυπο του μαζικού καλοκαιρινού προορισμού για ήλιο, θάλασσα και λίγες αρχαιότητες. Ωστόσο, η τουριστική ανάπτυξη αυτού του τύπου εκτιμάται ως μη βιώσιμη. Έρευνες των τελευταίων ετών διαπιστώνουν ότι ένας μεγάλος αριθμός Ευρωπαίων τουριστών με υψηλό βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο αναζητούν πρωτότυπες εμπειρίες ζωής και στρέφονται σε εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Πολλοί τόποι και η Ελλάδα αποτελούν τουριστικούς προορισμούς που προσφέρουν τέτοιες εμπειρίες χάρη στα εγγενή τους πλεονεκτήματα, την ποικιλομορφία και την ομορφιά του φυσικού τους

⁵ Για τον όρο *εναλλακτικός τουρισμός* βλ. Σφακιανάκης, 2000, σελ. 13-14, Κοκκώσης, Τσάρτας, 2001, σελ. 82 και Λαγός, 2005, σελ. 62. Ο Κ. Ανδριώτης παραθέτει τον ορισμό του E. Inskoop, (1991, σελ. 166): «Ο εναλλακτικός τουρισμός είναι μικρής κλίμακας, μη συμβατικής φύσης, μη μαζικής εξειδίκευσης καθώς και κοινωνικά και περιβαλλοντολογικά ευαίσθητος και γεμάτος σεβασμό, σε αντίθεση με το συμβατικό τύπο μαζικού τουρισμού σε μεγάλα θέρετρα» (Ανδριώτης, 2003, σελ. 139-154, και κυρίως σελ. 141).

περιβάλλοντος, στον πολιτισμικό και ιστορικό τους πλούτο⁶. Το κράτος πρέπει να ενισχύσει το ενδιαφέρον εγχώριων και ξένων επενδυτών για αυτή τη νέα κυρίαρχη τάση των τελευταίων ετών για τουρισμό ποιότητας και ταυτότητας, με επίκεντρο τον άνθρωπο και το περιβάλλον. Σκοπός αυτής της πολιτικής είναι να οδηγήσει στην ανάπτυξη δημιουργικών και κερδοφόρων επιχειρήσεων που θα προσφέρουν ελκυστικά πακέτα εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Οι νέες αυτές μορφές τουρισμού δεν στοχεύουν στην αντικατάσταση των μαζικών μορφών τουρισμού, αλλά στην παράλληλη ανάπτυξη αυξάνοντας τον αριθμό των τουριστών και προσελκύοντας τουρίστες με υψηλά εισοδήματα (Βενετσανοπούλου, 2006).

2.2 Μορφές εναλλακτικού τουρισμού

Ο εναλλακτικός τουρισμός μπορεί να λάβει πολλές και ποικίλες μορφές⁷ αναλόγως με τον προορισμό και τον λόγο του ταξιδιού⁸. Σχηματικά είναι δυνατόν να διακριθεί σε δύο ομάδες με τη σημείωση ότι ένα είδος μπορεί να ανήκει και στις δύο ομάδες, π.χ. τουρισμός υγείας, φυσιογνωστικός τουρισμός.

1. Τουρισμός υπαίθρου

Σε αυτήν την ομάδα ανήκουν:

- α. Αγροτικός τουρισμός ή Αγροτουρισμός
- β. Γεωργικός τουρισμός
- γ. Φυσιογνωστικός τουρισμός
- δ. Τουρισμός παρατήρησης χλωρίδας και πανίδας
- ε. Περιπατητικός τουρισμός
- στ. Τουρισμός αθλημάτων υπαίθρου
- ζ. Περιηγητικός τουρισμός
- η. Τουρισμός περιπέτειας στην ύπαιθρο
- θ. Πολιτιστικός Μορφωτικός Θρησκευτικός τουρισμός

⁶ Για τα δεδομένα της Ελλάδας, βλ. <http://www.investingreece.gov.gr/>.

⁷ Περιεκτικό πίνακα μορφών εναλλακτικού τουρισμού δημοσιεύουν οι Κοκκώσης-Τσάρτας, 2001, σελ. 82-85, πίν. 5, ο οποίος αναδημοσιεύεται στο *Η σημασία του τουρισμού για την Ελληνική οικονομία/κοινωνία & προτάσεις πολιτικής για την τουριστική ανάπτυξη*, 2010, σελ. 134- 135, πίν. 3.2.2.

⁸ Για τον προσδιορισμό των μορφών τουρισμού από τον παράγοντα «τουριστικός προορισμός», βλ. Σφακιανάκης 2000, σελ. 23-24. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο παράγων «τουριστικός προορισμός» αντιστοιχεί στον παράγοντα «λόγος (σκοπός) τουριστικού ταξιδιού» (ό.π., σελ. 24-26).

ι. Τουρισμός Υγείας (ιατρικός)

2. Τουρισμός υγρού στοιχείου

Σε αυτήν την ομάδα ανήκουν:

α. Παράκτιος τουρισμός

β. Παραθαλάσσιος τουρισμός

γ. Παραλίμνιος τουρισμός

δ. Παραποτάμιος τουρισμός

ε. Τουρισμός αθλημάτων ποταμών

στ. Ιαματικός τουρισμός (τμήμα)

ζ. Τουρισμός υγείας (θεραπείες)

η. Χιονοδρομικός τουρισμός

θ. Τουρισμός υγροβιότοπων (χλωρίδας-πανίδας)

Βιβλιογραφία κεφαλαίου

Gartner, W. C. 2001, *Τουριστική Ανάπτυξη Αρχές, διαδικασίες και πολιτικές*, εκδ. Έλλην, Αθήνα.

Σφακιανάκης, Μ.Κ. 2000, *Εναλλακτικές μορφές τουρισμού*, εκδ. Έλλην, Αθήνα.

Κοκκώσης Χ., Τσάρτας Π., 2001, *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.

Λαγός, Δ. 2005, *Τουριστική Οικονομική*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.

Inskeep, E. 1991, *Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach*, New York, Van Nostrand Reinhold.

Ανδριώτης, Κ. 2003, «Ο εναλλακτικός τουρισμός και τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά του», Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος 20-21/2003 <<http://www.academia.edu/2829029/O> > .

Ανδριώτης, Κ. 2008, *Αειφορία και εναλλακτικός τουρισμός*, Αθήνα.

Βενετσανοπούλου Μ. 2006, *Η κρατική συμβολή στον τουρισμό, εναλλακτικές μορφές τουρισμού, ιστορική εξέλιξη – θεσμικό πλαίσιο*, εκδ. Interbooks, Αθήνα.

Η σημασία του τουρισμού για την Ελληνική οικονομία/κοινωνία & προτάσεις πολιτικής για την τουριστική ανάπτυξη. Συλλογική Μελέτη εκπονηθείσα για λογαριασμό του Συνδέσμου Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Χίος 2010.

www.investingreece.gov.gr/

Κεφάλαιο 3: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

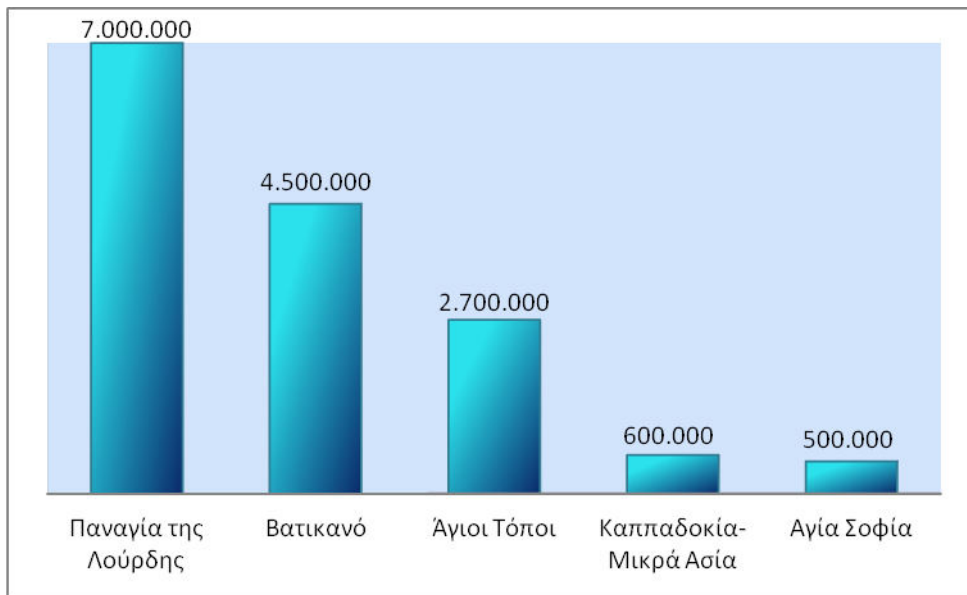
3.1 Ορισμός και χαρακτηριστικά θρησκευτικού τουρισμού

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί μια ειδική μορφή εναλλακτικού τουρισμού κέντρο της οποίας είναι το θρησκευτικό ταξίδι με θρησκευτικό κίνητρο σε τόπους προσκυνημάτων κυρίως και με σκοπό την ικανοποίηση του θρησκευτικού συναισθήματος (Σφακιανάκης, 2000, σελ. 301-305, Πολύζος, 2010, σελ. 203-222 και Λαγός –Χριστογιάννη, 2006, σελ. 464-478).

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της παγκόσμιας τουριστικής κίνησης και ταυτόχρονα την ταχύτερα αναπτυσσόμενη μορφή τουρισμού μετά το 2007. Υπολογίζεται ότι περισσότεροι από 300 εκατομμύρια τουρίστες ταξιδεύουν για θρησκευτικούς λόγους και αναμένεται ότι στο μέλλον θα φτάσουν τα 800 εκατομμύρια. Τα ετήσια έσοδα του θρησκευτικού τουρισμού εκτιμάται ότι ξεπερνούν τα 15 δισεκατομμύρια ευρώ.

Ο θρησκευτικός τουρισμός σύμφωνα με την ίδια πηγή έχει αποδειχτεί ανθεκτικός σε περιόδους οικονομικής κρίσης και συγκεντρώνει σημαντικά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Οι θρησκευτικοί τουρίστες ανήκουν στη μεσαία και ανώτερη εισοδηματική τάξη, ταξιδεύουν ομαδικά και οργανωμένα, οι περισσότεροι οικογενειακά, κυρίως εκτός περιόδου τουριστικής αιχμής και έχουν την τάση να επαναλαμβάνουν το ταξίδι-προσκύνημά τους. Το 35% των ταξιδιωτικών γραφείων ασχολούνται πλέον και με τον θρησκευτικό τουρισμό προσφέροντας μεταξύ των άλλων και τουριστικά προϊόντα θρησκευτικού ενδιαφέροντος.

Οι σημαντικότερα προσκυνηματικοί τόποι εκτός Ελλάδας είναι η Παναγία της Λούρδης στη Γαλλία, το Βατικανό στην Ιταλία που συγκεντρώνουν τουρίστες από όλον τον κόσμο, οι Άγιοι Τόποι στο Ισραήλ με επισκέπτες κυρίως από ΗΠΑ, Ρωσία, Γαλλία, Βρετανία και Γερμανία, η Καππαδοκία και η Μικρά Ασία στην Τουρκία με Έλληνες, Γεωργιανούς, Ρώσους και Βουλγάρους επισκέπτες και η Αγία Σοφία στην Τουρκία με πολλούς Έλληνες επισκέπτες. Στο διάγραμμα 3 απεικονίζεται ο μέσος όρος επισκεπτών από τις χώρες προέλευσης που προαναφέρθηκαν σε κάθε προορισμό ετησίως.

Διάγραμμα 3: Τα σημαντικότερα χριστιανικά κέντρα εκτός Ελλάδας

Πηγή: Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος

3.2 Ιστορική επισκόπηση θρησκευτικού τουρισμού

Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία ο θρησκευτικός τουρισμός με την έννοια της μετακίνησης με θρησκευτικό κίνητρο ανάγεται στην προϊστορική εποχή (Gartner, 2001, σελ. 53-80 και Σφακιανάκης, 2000, σελ. 28-38). Εξυπακούεται ότι η ικανοποίηση του θρησκευτικού συναισθήματος του ανθρώπου είναι το βασικό κοινό σημείο της μετακίνησης της αρχαιότητας και του ταξιδιού της νεώτερης εποχής.

Στο πλαίσιο των γενικώς αποδεκτών περιόδων της ιστορικής εξέλιξης των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, στις οποίες ανήκει και ο θρησκευτικός, χαρακτηριστικά παραδείγματα πρακτικής μετακινήσεων για θρησκευτικούς λόγους είναι τα εξής:

1η τουριστική περίοδος: από την προϊστορική εποχή έως και τον 1ο π.Χ. αιώνα.

Ενδεικτικό παράδειγμα⁹ μετακίνησης με λατρευτικό σκοπό στην προϊστορική εποχή αποτελούν οι μεγαλειώδεις τελετές στην αρχαία Αίγυπτο προς τιμήν των θεών που εκπροσωπούσαν τον ήλιο και τον Νείλο αλλά και προς τιμήν των θεοποιημένων Φαραώ, με τη συμμετοχή του πλήθους.

⁹ Για τη Μινωική θρησκεία και λατρεία σε σχέση με τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Αιγύπτου, των Κυκλάδων και της ηπειρωτικής Ελλάδας (Μυκηναϊκός), βλ. Αλεξίου, 1964, σελ.79-129.

Ο Μινωικός πολιτισμός στον ελλαδικό χώρο επιδεικνύει αντίστοιχα παραδείγματα λατρείας των θεοτήτων της φύσης, της γονιμότητας και της θάλασσας με τη συγκέντρωση πλήθους στο κεντρικό μινωικό ανάκτορο της Κνωσού για να παρακολουθήσει την επιβλητική πομπή των ιερέων, τις σπονδές, τις θυσίες και τα αθλήματα με ταύρους. Η μετάβαση ιερουργών και πιστών στα ιερά που βρίσκονταν στις κορυφές για να αποδώσουν τιμές στις θεότητες τι άλλο μπορεί να είναι παρά μετακίνηση με θρησκευτικό σκοπό; Επίσης, πιθανολογείται η πρακτική των θαλασσίων γιορτών με τη μετάβαση σε παραθαλάσσια ιερά ή ιερά στα κοντινά στην Κρήτη νησιά.

Στην ιστορική περίοδο πλήθος κόσμου συγκεντρώνουν τα πανελλήνια ιερά, όταν η φήμη τους ξεπερνά τα τοπικά όρια, και τα μαντεία του Δία στη Δωδώνη και του Απόλλωνα στους Δελφούς. Όμοια μετακίνηση σημειώνεται και στο ιερό νησί της Δήλου. Δεν μπορεί να παραλειφθεί η μεγαλειώδης πομπή των Παναθηναίων με τη συμμετοχή όλων των κατοίκων της Αττικής προς τιμήν της προστάτιδας της Αθήνας, θεάς Αθηνάς. Όλες οι παραπάνω εκδηλώσεις¹⁰ σκοπό έχουν και την ικανοποίηση του θρησκευτικού συναισθήματος του ανθρώπου της αρχαιότητας και προϋποθέτουν μετακίνηση από έναν τόπο σε άλλον.

2η τουριστική περίοδος: από τον 1ο μ.Χ. αιώνα έως το 1850.

Η μεσαιωνική και βυζαντινή περίοδος έχει να επιδείξει πλήθος θρησκευτικών εκδηλώσεων και μετακινήσεων με σκοπό το προσκύνημα ιερών κειμηλίων.

Στη δυτική Ευρώπη κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, 11^{ος}- 15^{ος} αι., παρά τις αντίξοες συνθήκες (ληστρικές επιδρομές και πόλεμοι κυρίως) οι άνθρωποι ταξιδεύουν για διάφορους λόγους, ο πρώτος των οποίων είναι το προσκύνημα σε τόπους που θεωρούνται ιεροί¹¹. Άνδρες και γυναίκες προσκυνητές μετακινούνται για να εκπληρώσουν κάποιο τάμα ή για να προσκυνήσουν κάποιο θαυματουργό λείψανο αγίου εκτεθειμένο σε μονή ή ναό (Delnoye, 1983, σελ.167-168). Οι σημαντικότεροι προορισμοί του δυτικοευρωπαϊκού χριστιανικού πλήθους είναι η Ρώμη (κατακόμβες, Άγιος Πέτρος, Κολοσσαίο), τα Ιεροσόλυμα (Άγιοι Τόποι γέννησης, ζωής και Ταφής του Χριστού) και ο Άγιος Ιάκωβος στο Santiago της Compostela στην Ισπανία (Fletcher, 1984 και Δημητρούκος- Ιωάννου 2010, σελ. 103).

¹⁰ Ολύμπια, Νέμεα, Πύθια, Δήλια, Διονύσια, Ελευσίνια και άλλες γιορτές, *ΙΕΕ*, 1980, τ. Β, σελ. 77 κ.ε. και τ. Γ2, σελ. 248-269. Επιπλέον παραδείγματα από την Ευρώπη, την Ασία και τους προκολομβιανούς πολιτισμούς στην πρώτη τουριστική περίοδο αναφέρονται στο Σφακιανάκης 2000, σελ.28-30.

¹¹ Χαρακτηριστικό του θρησκευτικού πάθους παράδειγμα είναι η πρώτη σταυροφορία (1096-1099) η οποία κηρύχθηκε από τον πάπα, είχε κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα αν και απελευθερωτικό σκοπό, άρχισε από ανοργάνωτες λαϊκές μάζες οι οποίες προηγήθηκαν στους Αγίους Τόπους και φυσικά εξοντώθηκαν από τους Τούρκους (Θεόδωρος Σκουταριώτης, 13^{ος} αι. στο Σάθας, 1894).

Παρόμοια πρακτική σημειώνεται και στο ανατολικό ορθόδοξο τμήμα. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία πόλος έλξης των απανταχού ορθοδόξων χριστιανών προσκυνητών αποτελεί η Κωνσταντινούπολη (Delnoye, 1983, σελ. 94-96) στην οποία ιδρύονται ναοί-μνημεία όπου φυλάσσονται ιερά κειμήλια, όπως για παράδειγμα ο ναός των Αγίων Σέργιου και Βάκχου ή ναοί οι οποίοι στεγάζουν θαυματουργές εικόνες ή στοιχεία, όπως για παράδειγμα η θαυματουργή πηγή στη μονή της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής στο Μπαλουκλί (Μπαλουκλιώτισσας) (Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 1996 και <http://www.ec-patr.org/afieroma/churches> Παλιούρας). Η αυτοκρατορική Αγία Σοφία αποτελεί το κύριο σημείο συγκέντρωσης των χριστιανών της Πόλης και της ευρύτερης περιοχής σε κάθε μεγάλο κίνδυνο από εξωτερικό εχθρό. Ωστόσο, τόπο λατρείας ο οποίος καθιερώνεται την εποχή του Βυζαντίου αποτελεί το «θεοβάδιστο» όρος Σινά και η επίσης αυτοκρατορική δωρεά της Μονής της Αγίας Αικατερίνης (Σινά, 1990).

Παράλληλα, στον χώρο των Βαλκανίων δημιουργούνται προσκυνήματα σε ναούς και μοναστήρια στα οποία συρρέουν οι Σλάβοι χριστιανοί με σκοπό το προσκύνημα, την εκπλήρωση του τάματος ή και την ίαση, όπως για παράδειγμα η μονή του Αγίου Παντελεήμονος στο Νέρεζι της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (12^{ος} αι.) (Wharton, 1991) ή η σημαντικότερη για τη Σερβική εκκλησιαστική ιστορία μονή των Εισοδίων της Θεοτόκου Studenica (12^{ος} αι.) (*Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 1995).

Επιπλέον οι μεγάλες θρησκευτικές γιορτές έδιναν την ευκαιρία για την οργάνωση πανηγύρεων. Επρόκειτο για γιορτές που είχαν θρησκευτικό και εμπορικό χαρακτήρα και που διοργανώνονταν συχνά κοντά σε κάποιο ναό, συνήθως έξω από τις πόλεις, σε ανοικτό χώρο, όπου στήνονταν πρόχειρα παραπήγματα και σκηνές. Από τις σημαντικότερες ήταν αυτή της Τραπεζούντας, των Χωνών της Φρυγίας και τα Δημήτρια της Θεσσαλονίκης¹².

Σε αυτήν την περίοδο και κυρίως από τον 16^ο αι. και μετά, χαρακτηριστική είναι η παγίωση της εμβέλειας ορισμένων προσκυνηματικών τόπων. Ενδεικτικό αυτού του

---

¹² Ο Ψευδο-Λουκιανός περιγράφει, σχολιάζει και συγκρίνει την διοργάνωση της πανηγύρεως του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη αποδεικνύοντας ότι ο συσχετισμός θρησκευτικής εκδήλωσης, εμπορίου και διασκέδασης αποτελεί κίνητρο μεγάλης κάποτε μετακίνησης του ανθρώπου της βυζαντινής εποχής: «Η πανήγυρις του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη έχει την ίδια σημασία που έχουν τα Παναθήναια στην Αθήνα και τα Πανιώνια στη Μίλητο και είναι η σημαντικότερη για τους κατοίκους της Μακεδονίας. Η πανήγυρις αρχίζει έξι μέρες πριν από τη γιορτή... Και δεν συρρέουν μόνον οι ντόπιοι και από τις γύρω περιοχές, αλλά από παντού, Έλληνες και ξένοι από την περιοχή του ποταμού Ίστρου και τη Σκυθική χερσόνησο, από την Καμπανία, την Ιβηρία αλλά και Κέλτες και άλλοι, πέρα από τις Άλπεις ... Οι σκηνές σχηματίζουν δύο μακριές γραμμές και μέσα μπορείς να δεις ό,τι εμπόρευμα βάζει ο νους σου από υφάσματα και νήματα για ρούχα ανδρικά και γυναικεία, από τη Βοιωτία και την Πελοπόννησο αλλά και όσα φτάνουν από την Ιταλία με ελληνικά εμπορικά πλοία...Οι έμποροι φέρνουν τις πραγμάτιες τους απευθείας από τις χώρες τους στη Θεσσαλονίκη αλλά εκείνοι από τη Μαύρη Θάλασσα τα στέλνουν στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί φτάνουν εδώ φορτωμένα σε άλογα και μουλάρια...», Ψευδο-Λουκιανός, *Τιμαρίων*, (Kazhdan- Wharton-Epstein, 1997, σελ. 410-411).

αποτελέσματος είναι ότι όταν καταστρέφονται ναοί ή μονές που συγκεντρώνουν πιστούς καταβάλλεται κάθε προσπάθεια να αναστηλωθούν να ανακαινιστούν, ακόμη και να κατασκευαστούν εκ βάθρων και να λειτουργήσουν¹³.

3η τουριστική περίοδος: από το 1850 έως το 1950.

Σε αυτήν την χρονική περίοδο το στοιχείο που αλλάζει δραματικά την ποιότητα όλων των μετακινήσεων και μεταξύ αυτών των θρησκευτικών είναι η πρόοδος των μέσων μεταφοράς και της διαμονής των ταξιδιωτών. Ο τομέας της οργάνωσης των ταξιδιών αποτελεί αντικείμενο εξειδικευμένων φορέων (Σφακιανάκης, 2000). Οι θρησκευτικοί προορισμοί παραμένουν ίδιοι στις προτιμήσεις των πιστών. Οι αλλαγές στα σύνορα των ευρωπαϊκών κρατών κατόπιν σφοδρών αγώνων και οι πόλεμοι -μεταξύ των οποίων δύο παγκόσμιοι- αναχαιτίζουν την εξέλιξη στον τομέα του τουρισμού και δη του θρησκευτικού, ωστόσο είναι σαφές ότι οι χώροι λατρείας και οι προσκυνηματικοί προορισμοί δεν σβήνουν από τον θρησκευτικό χάρτη¹⁴ ακόμη κι αν ο πολιτικός χάρτης αλλάζει και οι ενδιαφερόμενοι δύσκολα μετακινούνται λόγω των συνθηκών.

4η τουριστική περίοδος: από το 1950 έως το 1980.

Σε αυτήν την περίοδο σημειώνεται αφενός αλματώδης πρόοδος στην διοργάνωση του μαζικού τουρισμού και στην ποιότητα παροχής τουριστικών υπηρεσιών, αφετέρου εμφάνιση των εναλλακτικών μορφών τουρισμού (Σφακιανάκης, 2000). Σε αυτό το πλαίσιο ο θρησκευτικός τουρισμός, μία από τις παλαιότερες μορφές τουριστικής μετακίνησης, αποτελεί το αντικείμενο μελέτης και οργάνωσης των οικείων φορέων. Στην ίδια λογική νεώτερα θρησκευτικά κέντρα, όπως αυτό της Παναγίας Ευαγγελίστριας στην Τήνο (www.panagiatiinou.gr), το οποίο ανάγεται στην προηγούμενη χρονική περίοδο του θρησκευτικού τουρισμού, ανακαινίζονται, επεκτείνονται και βελτιώνουν τις υπηρεσίες τους. Μεγάλα θρησκευτικά κέντρα, όπως αυτό της Παναγίας Σουμελά στην Τραπεζούντα του Πόντου, μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών (συνθήκη Λωζάννης 1923) μεταφέρθηκε στην Ελλάδα και το 1952 η θαυματουργή εικόνα ενθρονίστηκε επισήμως στο ναό που κτίστηκε στην Ημαθία στο όρος Βέρμιο στον νομό Κοζάνης κι έκτοτε αποτελεί θρησκευτικό κέντρο των απανταχού Ποντίων (www.panagiasoumela.gr).

¹³ Στην ηπειρωτική Ελλάδα, την Πελοπόννησο και την Εύβοια, υπό τον τουρκικό ζυγό, ένας μεγάλος αριθμός μονών ανακαινίζεται εκ βάθρων. Οι μονές συνδέονται με το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και φέρουν τον τίτλο « σταυροπήγια πατριαρχικά » (Πατρινέλης, 1991-1992, σελ. 33-38).

¹⁴ Ακόμη κι όταν ο πολιτικός χάρτης αλλάζει τα μεγάλα θρησκευτικά κέντρα συνεχίζουν την πορεία τους. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η Μονή της Παναγίας Σουμελά της οποίας η ίδρυση ανάγεται στον 4^ο αι. μ.Χ. Η συνθήκη της Λωζάννης (1923) επέβαλε την μετακίνηση του ποντιακού πληθυσμού. Οι Πόντιοι μετέφεραν όσα κινητά κειμήλια ήταν δυνατόν να μετακινηθούν, μεταξύ αυτών και την θαυματουργή εικόνα της Παναγίας και εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία (www.panagiasoumela.gr).

Ωστόσο, στην Ευρώπη ένα μεγάλο τμήμα πιθανών τουριστών με θρησκευτικό κίνητρο αποκλείεται από τη δυνατότητα μετακίνησης λόγω του πολιτικού καθεστώτος κρατών το οποίο απογορεύει στους πολίτες την έξοδο από τη χώρα. Είναι τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης οι κάτοικοι των οποίων είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, καθολικοί χριστιανοί και μουσουλμάνοι.

5η τουριστική περίοδος: από το 1980 έως σήμερα.

Η ισχύουσα τουριστική περίοδος δεν έχει πιθανώς να επιδείξει διαφορετικούς θρησκευτικούς προορισμούς από τις προηγούμενες περιόδους αλλά διαφορετικής εθνικής καταγωγής ταξιδιώτες. Μετά την καθιέρωση της ελεύθερης εξόδου από τις ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες και τη διαμόρφωση νέων συνόρων, τα οποία δημιούργησαν νέα κράτη, επετράπη και η μετακίνηση των πιστών διαφορετικών θρησκειών στους οικείους παραδοσιακούς θρησκευτικούς προορισμούς. Οι ιεροί τόποι παραμένουν ισχυροί στη συνείδηση των πιστών: η Ρώμη, το Βατικανό στην Ιταλία, η Compostela στην Ισπανία, τα Ιεροσόλυμα, η Κωνσταντινούπολη, το Άγιο Όρος, η Μέκκα για τους Μωαμεθανούς, ο ποταμός Γάγγης για τους Ινδουίστες, το τείχος δακρύων για τους Εβραίους, η Παναγία Σουμελά στον Πόντο και στο Βέρμιο, τα Μετέωρα, η Παναγία Aparecida¹⁵, το Μέγα Τέμενος των Ομεΐαδών (7^{ος} αι. μ.Χ.) στη Δαμασκό της Συρίας (*The Great Mosque of Damascus*, 2000), όπου συρρέουν χριστιανοί και μουσουλμάνοι με σκοπό την προσευχή, το φεστιβάλ καθολικής νεολαίας στην Copacabana στη Βραζιλία για τους καθολικούς χριστιανούς στη Λατινική Αμερική κ.ά. (Σφακιανάκης, 2000, σελ. 303-304).

3.3 Είδη θρησκευτικού τουρισμού

Είναι δυνατόν να διακριθούν είδη στον θρησκευτικό τουρισμό σύμφωνα με ορισμένες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στο βασικό του χαρακτηριστικό, αυτό της μετακίνησης με θρησκευτικό σκοπό.

ι. Προσκύνηση. Ένα ιερό αντικείμενο, παραδείγματος χάριν εικόνα, μεταφέρεται ή περιφέρεται έξω από τον μόνιμο χώρο φύλαξής του και συγκεντρώνει πλήθος πιστών από διάφορες γεωγραφικές περιοχές το οποίο σπεύδει να προσκυνήσει. Διαφορετική περίπτωση συνιστά η μετακίνηση του πιστού με τον ίδιο σκοπό: να προσκυνήσει κάποιο

---

¹⁵ Ιδρύθηκε το 1929 από τον πάπα Πίο XII, επίσημη ιστοσελίδα του ιδρύματος: [Santuário Nacional de Nossa Senhora Aparecida](http://www.santuaronacional.com/santuario/index.php?s=18&C=21) <http://www.santuaronacional.com/santuario/index.php?s=18&C=21> .

ιερό αντικείμενο ή εικόνα. Τα παραδείγματα που αναφέρονται στην ιστορική επισκόπηση του θρησκευτικού τουρισμού είναι ενδεικτικά¹⁶.

ii. Ίαση. Από τη φύση του ο άνθρωπος σε κρίσιμες στιγμές του βίου του συχνά αναζητά βοήθεια από το μεταφυσικό στοιχείο. Στην ιστορία της χριστιανικής θρησκείας οι εικόνες γίνονται από τον 4^ο αι. μ.Χ. αντικείμενο λατρείας και επιπλέον τους αποδίδονται ευεργετικές ιδιότητες¹⁷. Αυτή η πρακτική της παράκλησης για θεία βοήθεια ακολουθείται έως σήμερα με σκοπό την ίαση ασθενών. Γι'αυτόν το λόγο οι άνθρωποι ταξιδεύουν στον τόπο όπου εδρεύει ο ιαματικός άγιος κατά την παράδοση¹⁸.

iii. Τάμα. Η πεποίθηση ότι η ικανοποίηση του ανθρώπινου αιτήματος προέρχεται από την ανώτερη δύναμη και η συνείδηση της ανταπόδοσης της θεϊκής βοήθειας ωθεί τον πιστό σε αφιερώματα μείζονος ή ελάσσονος αξίας για την προσφορά των οποίων πρέπει να ταξιδέψει ο ίδιος. Ένα άμεσο όσο και σταθερό παράδειγμα αποτελεί η θεωρούμενη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας στην Τήνο η οποία δέχεται κάθε είδους ανταπόδοση από πολυάριθμους πιστούς.

iv. Ομαδικός. Είναι δυνατόν τον ίδιο σκοπό να επιθυμεί μια ομάδα θρησκευτικών τουριστών, για παράδειγμα προσκύνηση στον ίδιο ναό, θρησκευτική περιήγηση στον ίδιο ιερό τόπο, συνεπώς η οργανωμένη εξόρμηση και το κοινό πρόγραμμα είναι ενδεδειγμένα.

v. Ατομικός. Πιθανώς ο μοναχικός ταξιδιώτης με θρησκευτικό κίνητρο να έχει -εκτός από τα κοινά με το σύνολο των θρησκευτικών τουριστών ενδιαφέροντα- και ιδιαίτερους λόγους που τον ωθούν να μετακινηθεί μόνος.

vi. Αποκλειστικά για θρησκευτικούς λόγους. Ο μόνος και κύριος σκοπός αυτής της μετακίνησης είναι η προσκύνηση, η εκπλήρωση ενός τάματος, η παράκληση, η παρακολούθηση μιας θρησκευτικής εκδήλωσης. Αυτό το είδος ταξιδιού αποκλειστικά για θρησκευτικούς λόγους συνάδει με τους μοναχικούς θρησκευτικούς τουρίστες.

¹⁶ Επιπλέον παράδειγμα για την παλαιότητα αυτής της πρακτικής αποτελεί από τον 12^ο αι. στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη η εβδομαδιαία μεταφορά της θαυματουργής εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας για προσκύνηση στον ναό της Ελεούσας της Μονής Παντοκράτορος, σπουδαίου ιδρύματος της εποχής της δυναστείας των Κομνηνών (ΙΕΕ, τ.Θ, σελ. 395).

¹⁷ Από τον 6^ο αι. μ.Χ. η λατρεία των θρησκευτικών εικόνων ενισχύθηκε. Η θρησκευτική εικόνα θεωρούνταν ως σημαντικός διαμεσολαβητής μεταξύ πιστού και Θεού. Επιπλέον, πιστεύονταν πως οι εικόνες διαδραματίζουν προστατευτικό ρόλο στην άμυνα των πόλεων (Delnoye, 1983, σελ. 114). Στο επιβλητικό κτιριακό συγκρότημα της Μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη συμπεριλαμβάνονταν και νοσοκομείο (ΙΕΕ, ό.π.).

¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται οι ιαματικοί Άγιοι Κοσμάς, Δαμιανός, Ανάργυροι, Παντελεήμων, Ραφαήλ.

vii. Συνδυαστικά με άλλες μορφές τουρισμού. Ο θρησκευτικός τουρισμός συνδυάζεται με την περιήγηση, τον πολιτισμό, τη μόρφωση, την αναψυχή.

viii. Επετειακός θρησκευτικός τουρισμός. Η εκκλησία διαφόρων θρησκειών εορτάζει διαχρονικά διάφορα γεγονότα της ιστορίας της με εκδηλώσεις οι οποίες συγκεντρώνουν ομόθρησκους οπαδούς από πολλά και διαφορετικά γεωγραφικά μέρη. Συναφές παράδειγμα είναι η εκδήλωση που πραγματοποιείται από την εκκλησία της Ρωσίας εις ανάμνηση του εκχριστιανισμού των Ρως (9^{ος} αι.) (*Slavische Geschichtsschreiber*, 1958, σελ. 143-145).

3.4 Αίτια και χαρακτήρας του θρησκευτικού τουρισμού

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί κεφάλαιο του εναλλακτικού τουρισμού παγκοσμίως και γνωρίζει συνεχή ανάπτυξη από την προϊστορική περίοδο έως σήμερα. Αυτό οφείλεται σε έξι λόγους κυρίως (Σφακιανάκης, 2000, σελ. 302-303):

- i. Στο θρησκευτικό συναίσθημα σε όλες του τις μορφές και την ικανοποίησή του.
- ii. Στη γεωγραφική κατανομή των λατρευτικών-ιερών τόπων.
- iii. Στη θεσμική καθιέρωση των θρησκευτικών γιορτών ως ημερών αργίας.
- iv. Στον τόπο καταγωγής και πρακτικής θρησκευτικών εθίμων των πιστών, διαφορετικό από τον τόπο διαμονής τους.
- v. Στην τάση επιστροφής στην παράδοση.
- vi. Στην τάση απόδρασης από το ισοπεδωτικό περιβάλλον των μεγάλων αστικών κέντρων.

Ο χαρακτήρας του θρησκευτικού τουρισμού διαμορφώνεται σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του τουριστικού προϊόντος και της τουριστικής πελατείας.

Ως προς το προϊόν του θρησκευτικού τουρισμού αυτό, βασισμένο πάνω στα κριτήρια τόπος-χώρος-δραστηριότητα (Λαγός-Χριστογιάννη, 2006, σελ. 468-470), δεν περιορίζεται από την εποχή κι αν βαδίζει χρονικά, αυτόν τον χρόνο τον ορίζει το εορτολόγιο της εκάστοτε εκκλησίας. Τα είδη του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος σχετίζονται -αν δεν ταυτίζονται- με αυτά του θρησκευτικού τουρισμού κι εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την προσωπική πίστη και θεώρηση του τουρίστα. Κατ'αυτόν τον τρόπο η πίστη στις θαυματουργές ιδιότητες μιας εικόνας (βλ. την εικόνα της Παναγίας στον ναό της Ευαγγελίστριας στην Τήνο) καθορίζει και το τουριστικό προϊόν το οποίο προσφέρεται. Αντιστοίχως, η εκπλήρωση του τάματος ταυτίζεται με τον σκοπό του

τουρίστα και τη συνείδησή του ως πιστού. Εξάλλου, ο θρησκευτικός σκοπός είναι δυνατόν να συνδυάζεται και με προϊόντα διαφορετικών ειδών τουρισμού. Παραδείγματος χάριν, το προσκύνημα στο λείψανο του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα δεν αποκλείει τον πιστό από την επίσκεψη στο βυζαντινό ομώνυμο μνημείο και τον ναό της Παναγίας του 10^{ου} αι. με τα υψηλής τέχνης ψηφιδωτά και της μοναδικής αισθητικής τοιχογραφίες (Chatzidakis-Bacharas, 1982). Κι αυτό είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί με ατομική ή ομαδική μετακίνηση πιστών. Η εκπλήρωση του τάματος ή η προσκύνηση του τόπου ή του ιερού αντικειμένου δεν απαγορεύει στον προσκυνητή να συμμετάσχει στην πανηγύρη η οποία διοργανώνεται συγχρόνως με την τιμή της μνήμης του αγίου. Τα ελληνικά πανηγύρια του Δεκαπενταύγουστου προς τιμήν της Κοίμησης της Θεοτόκου αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ωστόσο, τα παραπάνω παραδείγματα καθιστούν σαφές ότι ο πελάτης δεν επιλέγει τον τόπο, αλλά αποφασίζει για τον άγιο, την εκδήλωση, τον χρόνο της μετακίνησης.

Ποιος όμως είναι ο πελάτης του θρησκευτικού τουρισμού; Δεν διαθέτει συγκεκριμένη ηλικία, ούτε κοινωνική καταγωγή, ούτε καν συγκεκριμένη οικονομική κατάσταση. Το μορφωτικό του επίπεδο, η καλλιέργεια δεν διαδραματίζουν άλλον ρόλο εκτός από τη διαμόρφωση του συνόλου των απαιτήσεών του. Κύριο ρόλο σε αυτήν τη διαμόρφωση διαδραματίζει η νοοτροπία της κοινωνίας η οποία ισχύει σε κάθε χώρα από γενική και θρησκευτική άποψη. Από μια ειδική σκοπιά η παιδεία του μελλοντικού πελάτη αντικατοπτρίζεται στις απαιτήσεις και τις προσδοκίες του από ένα ταξίδι θρησκευτικού τουρισμού.

Υπ'αυτήν την έννοια ένας θρησκώληπτος τουρίστας, που διακατέχεται από υπέρμετρο θρησκευτικό ζήλο και είναι σε υπερβολικό βαθμό αφοσιωμένος στη θρησκεία και ένας τυπολάτρης, προσκολλημένος στους εξωτερικούς τύπους και όχι στην ουσία, δεν θα ενδιαφερθούν για το πρόγραμμα το οποίο ικανοποιεί τις απαιτήσεις ενός θρησκευόμενου τουρίστα με την ανάλογη μόρφωση, ο οποίος εκτελεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα και ενδιαφέρεται πιθανώς παράλληλα με την προσκύνηση και για την ιστορία και αρχαιολογία του μνημείου ή του επισκέψιμου τόπου γενικότερα (Μπαμπινιώτης, 2002). Ο προσκυνητής αυτού του είδους της Μονής Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμου θα αποδώσει τιμή στον ευαγγελιστή, επιπλέον όμως θα ικανοποιήσει τις πνευματικές ή μορφωτικές του αναζητήσεις από μια ξενάγηση στο μνημείο με τις αξιόλογες τοιχογραφίες του 12^{ου} αι. και τις εικόνες μεταβυζαντινής τέχνης, γεγονός το οποίο πιθανώς οφείλεται στο μορφωτικό του επίπεδο. Ο προσκυνητής της Παναγίας Καταπολιανής στην Πάρο εφόσον διαθέτει την παιδεία, είναι δυνατόν να συνδυάσει την επίσκεψή του στο μνημείο του 6^{ου} αι. με τα πανηγύρια που γίνονται στο νησί τον

Δεκαπενταύγουστο με την ευκαιρία της Κοίμησης της Θεοτόκου και της λειτουργίας του ναού (ΙΕΕ, σελ. 407-408, Χατζηδάκης, 1977 και Μητσάνη, 2006, σελ. 75-89).

Συμπερασματικά, ο θρησκευτικός τουρίστας ταξιδεύει είτε αποκλειστικά για θρησκευτικό σκοπό με τη στενή έννοια του όρου (προσκυνηματικός τουρισμός: τάμα, προσκύνημα) είτε συνδυάζοντας το θρησκευτικό κίνητρο με την ψυχαγωγία (πανηγύρια), τον πολιτισμό (ιστορία και αρχαιολογία του τόπου), την περιήγηση και την ανάπαυση (διακοπές). Ωστόσο σε κάθε περίπτωση ο θρησκευτικός τουρίστας μετά την ικανοποίηση του θρησκευτικού του συναισθήματος συμπεριφέρεται ως τυπικός τουρίστας με καταναλωτικές ανάγκες π.χ. κατάλυμα, γεύματα, αγορά ενθύμιων κ.ά. (Vukonic, 1996).

Βιβλιογραφία κεφαλαίου

Σφακιανάκης, Μ.Κ. 2000, *Εναλλακτικές μορφές τουρισμού*, Έλλην, Αθήνα.

Τιμητικός τόμος Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, 2006, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Gartner, W. C. 2001, *Τουριστική Ανάπτυξη. Αρχές, διαδικασίες και πολιτικές*, εκδ. Έλλην, Αθήνα.

Αλεξίου, Στ. 1964, *Μινωικός πολιτισμός*, Ηράκλειο.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1980, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Σάθας, Κ. 1894, *Bibliotheca Graeca medii aevi*, τ. 2, Παρίσι.

Delvoye, Ch. 1983, *Βυζαντινή τέχνη*, τ. Ι, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.

Δημητρώκος Ι. - Ιωάννου Θ., 2010, *Μεσαιωνική και νεότερη ιστορία*, Αθήνα.

Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 1996, απόδ. Σοφία Κοκκίνου-Μαντά, Αθήνα.

Oxford Dictionary of Byzantium, 1991, New York/Oxford.

Καθημερινή, 22 Ιανουαρίου 1995, *Επτά Ημέρες, Αφιέρωμα, Η Ορθόδοξη Σερβία*.

Ψευδο-Λουκιανός, Α.Ρ.Κazhdan- Α.Wharton-Epstein, 1997, *Αλλαγές στον Βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα (μετάφρ. Δ. Τσουγκαράκης).

Πατρινέλης, (1991-1992) «Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ΙΣΤ΄*

Great Mosque of Damascus, 2000, εκδ. Koenemann, Κολωνία.

Slavische Geschichtsschreiber 1 (Λαυρεντιανό Χρονικό), μπφρ. Jo. Βυήnoch, Γκρατς-Βιέννη-Κολονία 1958.

Chatzidakis - Bacharas, Th. 1982, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, εκδ. ΧΑΕ, Αθήνα.

Μπαμπινιώτης, Γ. 2002, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα.

Χατζηδάκης, Μ. 1977, *Εικόνες της μονής Πάτμου*, Αθήνα.

Μητσάνη Α., «Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Δ', τ.ΚΖ' (2006).

Vukonic, B. 1996, *Tourism and Religion*, Elsevier Science Ltd.

Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος

<http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/ItemView.aspx?ID=135>

Πολύζος, Σ. 2010, «Θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας *Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 16(9)
<http://www.prd.uth.gr/uploads/discussion_papers/2010/uth-prd-dp-2010-09_gr.pdf>.

Λαγός Δ. - Χριστογιάννη Π., «Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα»
<<http://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/13614/1/>>.

Fletcher, R.A. 1984, *Saint James's catapult: the life and times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela*, Clarendon Press, Oxford 1984 (Oxfordshire).

Έκθεση του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού για τον θρησκευτικό τουρισμό
< <http://www.unwto.org/> >.

Επίσημη ιστοσελίδα του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου
<www.panagiatinou.gr>.

Επίσημη ιστοσελίδα του Σωματείου Παναγία Σουμελά <www.panagiasoumela.gr>.

Επίσημη ιστοσελίδα ιδρύματος *Santuário Nacional de Nossa Senhora Aparecida*
<<http://www.santuaronacional.com/santuario/index.php?s=18&C=21>>.

Παλιούρας Α., «Η Ζωοδόχος Πηγή Μπαλουκλί»
<<http://www.ec-patr.org/afieroma/churches>>.

Κεφάλαιο 4: ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΣΤ ΡΩΣΙΑΣ

4.1 Η χώρα

Χάρτης 1: Χάρτης της Ρωσικής Ομοσπονδίας

Πηγή: <http://00357.info/com/index/atlas/text/atlas/Rosia.asp>

Η Ρωσική Ομοσπονδία είναι η μεγαλύτερη χώρα στον κόσμο με έκταση 17.098.242 τ.χλμ. Καλύπτει 9 ζώνες ώρας και όλες τις κλιματικές ζώνες εκτός από την τροπική (<http://www.worldatlas.com/webimage/countrys/asia/russia/rufacts.htm>). Συνορεύει με τις χώρες: Αζερμπαϊτζάν, Λευκορωσία, Κίνα, Εσθονία, Φινλανδία, Γεωργία, Καζακστάν, Βόρεια Κορέα, Λετονία, Λιθουανία, Μογγολία, Νορβηγία, Πολωνία και Ουκρανία.

Έχει πληθυσμό 143 εκ. κατοίκους, εκ των οποίων οι 105.700.000 αποτελούν τον αστικό πληθυσμό και οι 37.300.000 τον αγροτικό πληθυσμό σε ποσοστό επί τοις εκατό 74 και 26 αντιστοίχως, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή (Federal State Statistics Service www.gks.ru). Το νόμισμά της είναι το ρούβλι (RUR) και επίσημη γλώσσα η

ρωσική. Πρωτεύουσα είναι η Μόσχα και οι μεγαλύτερες πόλεις της παρουσιάζονται στον πίνακα 2.

Πίνακας 2: Οι μεγαλύτερες πόλεις της Ρωσικής Ομοσπονδίας

Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία της Ρωσίας

	Πόλη	Πληθυσμός (2010)
1	Μόσχα	10.563.038
2	Αγία Πετρούπολη	4.600.276
3	Νοβοσιμπίρσκ	1.409.137
4	Αικατερινούπολη	1.343.839
5	Νίζνι Νόβγκοροντ	1.271.045
6	Καζάν	1.136.566
7	Σαμάρα	1.133.754
8	Ομσκ	1.127.675
9	Τσελιάμπινσκ	1.095.909
10	Ροστόφ στον Ντον	1.048.124
11	Ουφά	1.030.812

4.2 Πολιτικό – Νομικό Περιβάλλον

Προτού καταλήξει στη σημερινή μορφή πολιτεύματος το οποίο είναι η Προεδρική Ομοσπονδία, η Ρωσία διήνυσε μια τεράστια πορεία πολιτικής ιστορίας ανά τους αιώνες από τη δημιουργία του ρωσικού έθνους έως τη σημερινή εποχή. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι σε μια ιστορική πορεία 12 αιώνων η ρωσική πολιτική παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά που την προσδιορίζουν διαχρονικά. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής:

Τον 9^ο αι. μ.Χ. οι σκανδιναβικής καταγωγής *Βάραγγοι*, έμποροι και πειρατές, γνωστοί στη δύση με το όνομα *Βίκιγκς* και *Νορμανδοί*¹⁹ υποδουλώνουν τις σλαβικές περιοχές στην ανατολή με το όνομα Ρως και ιδρύουν δύο ισχυρές ηγεμονίες: του Κιέβου (840) και του Νόβγκοροντ (850) στην περιοχή της σημερινής ευρωπαϊκής Ρωσίας. Από την ανάμειξη Σλάβων και Ρως διαμορφώνεται το έθνος των Ρώσων: οι Ρως προσφέρουν το όνομα και την οργάνωση και οι Σλάβοι τη γλώσσα και τον λαό (Δημητρώκος-

¹⁹ Οι ονομασίες σημαίνουν πολεμιστές και άνθρωποι από τον βορά αντιστοίχως. Οι Βάραγγοι (έμποροι) χρησιμοποιήθηκαν από τον βυζαντινό αυτοκράτορα ως μισθοφόροι για την ασφάλειά του (Κ. Καλοκαιρινός, 1981, σελ.286).

Ιωάννου, 2010, σελ. 43). Η πολιτειακή οργάνωση του κράτους και δη η διαδοχή στην εξουσία από τον 11^ο αι. (1054) βασίζεται στην αρχή της *πρεσβυγενείας* η οποία ορίζει ως διάδοχο του Ρώσου μονάρχη τον πρωτότοκο γιο ή τον πρεσβύτερο άρρενα συγγενή (Pipes, 1995², σελ. 64-66 και Μαλιγκούδη-Κατσόβσκα, 1999, σελ. 76-89), πρακτική η οποία ισχύει έως και τον 19^ο αι.

Από τα δύο ηγεμονικά κέντρα οι Ρως αρχίζουν την επεκτατική τους πολιτική εκμεταλλευόμενοι τον ποταμό Δνείπερο, για να φτάσουν στον Εύξεινο Πόντο και από εκεί να επιτεθούν στην Κωνσταντινούπολη (860) (Καλοκαιρινός, 1981, σελ. 286-287). Είναι η αρχή της σχέσης των Ρως με την ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, μιας σχέσης η οποία εξελίσσεται σε πολεμική, εμπορική και πνευματική-πολιτιστική. Χαρακτηριστική αυτού του είδους πολιτικής είναι η μαρτυρία συμμετοχής επ' αμοιβή χρυσού ρωσικού ναυτικού σώματος στην βυζαντινή πολεμική επιχείρηση κατά των Αράβων στις αρχές του 10^{ου} αι. Ο Ρώσος ηγεμόνας Όλεγκ από το Κίεβο αφού έχει εξασφαλίσει «τον δρόμο από τους Βαράγγους στους Έλληνες», προβαίνει σε απειλητική επιχείρηση στην Κωνσταντινούπολη με ισχυρό στόλο (907) και επιτυγχάνει την υπογραφή συνθήκης με τη βυζαντινή κυβέρνηση (911) με την οποία κατοχυρώθηκε η νομική θέση των Ρώσων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη, το δικαίωμα συμμετοχής τους στις πολεμικές εκστρατείες των βυζαντινών²⁰ και η σύναψη κανονικών εμπορικών σχέσεων μεταξύ του Βυζαντίου και του νεοσύστατου ρωσικού κράτους (Ostrogorsky, 1979, σελ. 134). Το ίδιο σχήμα, ρωσική επίθεση-βυζαντινή αντιμετώπιση-σύναψη συνθήκης (εμπορικής κυρίως²¹), επαναλαμβάνεται καθ'όλη τη διάρκεια του 10^{ου} αι²². Έμποροι και διπλωμάτες μετακινούνται μεταξύ Κιέβου και Κωνσταντινούπολης μεταφέροντας μεταξύ άλλων ιδέες και πεποιθήσεις οι οποίες προετοιμάζουν και καταλήγουν στον εκχριστιανισμό των Ρως²³ στο τέλος του 10^{ου} αι. Έκτοτε το μεγάλο ρωσικό έθνος εγγράφεται στην πνευματική-πολιτιστική σφαίρα του Βυζαντίου, η δε νεοφώτιστη ρωσική εκκλησία εξαρτάται φυσιολογικά από το

²⁰ Το 966 περίπου ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς ζητεί την βοήθεια του Ρώσου ηγεμόνα Σβιατοσλάβου προκειμένου να αντιμετωπίσει τους Βουλγάρους έναντι αμοιβής. Εκτός από την αποτελεσματική συμμετοχή του στην επιχείρηση ο Σβιατοσλάβος επέδειξε και τις επεκτατικές του τάσεις ανακηρύσσοντας τον εαυτό του κύριο της Βουλγαρίας (Ostrogorsky, 1979, τ. Β', σελ.172-173 και Καλοκαιρινός, 1981, σελ.287).

²¹ Οι Ρώσοι έμποροι ταξιδεύουν ως τη Μαύρη Θάλασσα για να πουλήσουν δέρματα και ξίφη πληρώνοντας φόρο στον Ρωμαίο ηγεμόνα για τα εμπορεύματά τους. Από την Κασπία ταξιδεύουν στη Βαγδάτη με καμήλες για να εμπορευτούν χρησιμοποιώντας Σλάβους διερμηνείς (Khorrdhbeh, 1967, 115-116). Στην Κωνσταντινούπολη οι Ρως έμποροι εξάγουν δούλους, γούνες, κερύ, μέλι και εισάγουν από αυτήν χρυσό, μέταξ, οίνο και είδη πολυτελείας προοριζόμενα για τις ανώτερες τάξεις, οι οποίες έχουν γνωρίσει τον βυζαντινό πολιτισμό (Obolensky, 1991, σελ.307-308 και Δημητρώκος-Ιωάννου, 2010, σελ.43).

²² Όταν το 943 ο Ρώσος ηγεμόνας Ιγκόρ απειλεί την ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία με στρατό στον Δούναβη η βυζαντινή κυβέρνηση διαπραγματεύεται, γεγονός που καταλήγει στην υπογραφή της δεύτερης βυζαντινορωσικής εμπορικής συνθήκης το 944, η οποία ορίζει τους όρους και τις συνθήκες υπό τις οποίες πρεσβευτές και έμποροι εισέρχονται και καταλύουν στην Κωνσταντινούπολη (πηγή το Παλαιορωσικό Χρονικό του Νέστορος, Trautmann, 1931, σελ.29-31, Ostrogorsky, 1979, σελ.155, Δημητρώκος-Ιωάννου, 2010, σελ.43).

²³ Το 988 ο βυζαντινός αυτοκράτορας Βασίλειος Β' (γνωστός ως Βουλγαροκτόνος) ζητεί την βοήθεια του Ρώσου πρίγκηπα Βλαδίμηρου για να αντιμετωπίσει την κρίση που έχει ξεσπάσει στη Μικρά Ασία. Η Ρωσική *druzina* (πολεμικό σώμα 6000) αποδεικνύεται σωτήρια και παραμένει στην υπηρεσία του Βυζαντίου. Ως αντάλλαγμα ο Βλαδίμηρος νυμφεύεται την αδελφή του αυτοκράτορα Άννα με τον όρο ο ίδιος και ο λαός του να βαπτιστούν χριστιανοί (Ostrogorsky, 1979, σελ.186-187) .

Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και δέχεται από αυτό τον πρώτο μητροπολίτη Κιέβου (Καλοκαιρινός, 1981, σελ. 287). Το αποτέλεσμα του εκχριστιανισμού των Ρως ήταν ότι το τεράστιο και επίδοξο σλαβικό κράτος ετέθη αυτοβούλως υπό την πνευματική κηδεμονία της Κωνσταντινούπολης (Ostrogorsky, 1979, σελ. 187).

Ήδη από τη βυζαντινή εποχή διαπιστώνεται το πρακτικό πνεύμα, η αποφασιστικότητα, ο πολεμικός χαρακτήρας, ο επεκτατισμός, η εμπορική δεινότητα, η διπλωματική ικανότητα ως προς την εξωτερική πολιτική και η πολιτιστική-πνευματική έλξη των Ρως από άλλες χώρες.

Τον 15^ο και τον 16^ο αι. κυριαρχούν δύο προσωπικότητες της δυναστείας των Ρούρικ (Pipes, 1995², 39 κ.ε) στο πολιτικό προσκήνιο της Ρωσίας μετά τη λήξη της Μογγολικής κατοχής (13^{ος} -15^{ος} αι.). Ο Ιβάν III (1462-1505) απελευθέρωσε ρωσικά εδάφη από τους Μογγόλους αρνούμενος να πληρώσει τον φόρο υποτέλειας στον Χάνο του Σεράι (ηγεμονικός τίτλος Τατάρων και Μογγόλων, Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, 1983, σελ. 228) και προσήρτησε ηγεμονίες στο κράτος του τριπλασιάζοντας την έκτασή του. Προτεραιότητές του αποτέλεσαν η ενοποίηση του κατακερματισμένου ρωσικού κράτους, η πολιτική σταθερότητα, η διοικητική οργάνωση δια νόμων αλλά και ο εξωραϊσμός της ήδη ισχυρής αυτόνομης Μόσχας (Pipes, 1995², σελ. 79-84). Κάλεσε μάλιστα Ευρωπαίους καλλιτέχνες γι'αυτόν τον σκοπό. Φρόντισε να απαλλαγεί από τις πιέσεις των Βογιάρων μεγαλογαιοκτημόνων και ως Μέγας Δούκας της Μόσχας εξήλωσε τη δόξα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, υιοθέτησε τον βυζαντινό δικέφαλο αετό ως θυρεό και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453) συνέλαβε έναν αυτοκρατορικό τρόπο προβολής του και διακυβέρνησης. Ο ίδιος αυτοαποκαλείτο τσάρος (η ρωσική εκδοχή του Caesar (καίσαρ), Pipes, 1995², σελ. 61-83) στις επαφές του με το εξωτερικό, μεταξύ των οποίων και η Οθωμανική Πύλη στην Κωνσταντινούπολη, όπου πρώτος από τους Ευρωπαίους ηγέτες απέστειλε πρεσβεία.

Συνεχιστής της πολιτικής του Ιβάν III ο Ιβάν IV ο επικαλούμενος Τρομερός (1533-1584) (βιογραφία του Ιβάν Τρομερού στο Τρουαγιά 1998) εγκατέστησε ένα πολίτευμα απολυταρχικό και συγκεντρωτικό. Ο πρώτος εστεμμένος ως Τσάρος Πασών των Ρωσιών, στη λογική ότι συνεχίζει τον ρόλο του φρουρού της Ορθοδοξίας που απώλεσε η Κωνσταντινούπολη, ως προς την εσωτερική πολιτική του αποδείχθηκε αιμοσταγής: ίδρυσε την *Εξάιρεση*, η οποία επιδόθηκε σε μαζικές εκκαθαρίσεις έως σφαγές όλων όσοι θεωρούνταν εχθροί του Τσάρου. Ωστόσο, προχωρεί στην ίδρυση της πρώτης Δούμας υπό την μορφή του πρώτου νομοθετικού αντιπροσωπευτικού σώματος, στη διάκριση της Εκκλησίας από το κράτος, στην επιλογή από τον ίδιο των αυτοκρατορικών

αντιπροσώπων σε όλη την επικράτεια, οι οποίοι είχαν στη δικαιοδοσία τους τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη (Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, 1983, σελ. 85-86). Η ρωσική οικονομία του 16^{ου} αι. παραμένει αγροτική και ενισχύεται από τις κατακτήσεις του Ιβάν IV από τη Βαλτική (ατυχής) ως την Κασπία θάλασσα και την αχανή Σιβηρία. Το καθεστώς ευνόησε την δραστηριοποίηση Ευρωπαίων εμπόρων στη Ρωσία, γεγονός το οποίο δυνάμωσε τις παλαιές ρωσικές πόλεις και κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε η πρώτη αστική τάξη την οποία ο Ιβάν IV έσπευσε να προστατεύσει και να φορολογήσει. Επιπλέον, διατήρησε τις διπλωματικές επαφές με τις ευρωπαϊκές χώρες.

Συμπερασματικά, ο Ιβάν ο Τρομερός και οι προκάτοχοί του έθεσαν τις βάσεις, για να δημιουργηθεί το ικανό οικονομικοκοινωνικό υπόβαθρο και η δύναμη-Ρωσία την οποία η Ευρώπη αρχίζει τον 17^ο αι. να υπολογίζει σοβαρά. Ωστόσο, η ενδυνάμωση αυτή στηρίχτηκε στον επεκτατισμό, στον απολυταρχικό, συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό και κατασταλτικό τρόπο διακυβέρνησης των τσάρων.

Τον 17^ο αι. ο τσάρος Μέγας Πέτρος (1682-1725) εγκαινιάζει τη δυναστεία των Ρωμανώφ η οποία βασιλεύει στη Ρωσία έως τις αρχές του 20^{ου} αι. (για τον βίο και το έργο του Μέγα Πέτρου, βλ. Cracraft, 2003). Ο στόχος του τσάρου Πέτρου ήταν μεγαλεπήβολος και επεκτατικός: να ανοίξει διέξοδο στη Βαλτική και στον Εύξεινο Πόντο και να εκσυγχρονίσει τη Ρωσία (Βακαλόπουλος, 1975, σελ.51-58, Θεοδωρίδης-Λαζάρου, 1978, σελ.85-87). Ο μεγάλος Βόρειος Πόλεμος (1700-1721) εξασφάλισε την έξοδο και φυσικά την εμπορική εκμετάλλευση της θάλασσας της Βαλτικής από τη Ρωσία. Αντιστοίχως, η συνεργασία της Ρωσίας με τους Ευρωπαίους αξιωματούχους εξασφάλισε την επέκταση της επικράτειας έως τον Εύξεινο Πόντο. Ο εκσυγχρονισμός που επεδίωκε ο Πέτρος, επετεύχθη με την εισαγωγή της φυσικής επιστήμης και των αντίστοιχων τεχνικών από τα προηγμένα κράτη της Ευρώπης και με τους νεωτερισμούς στο κοινωνικό επίπεδο. Η επίτευξη των στόχων δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς αντιδράσεις, γεγονός το οποίο ανέδειξε πως η βασική ιδέα και λογική της πολιτικής και της διακυβέρνησης του τσάρου Πέτρου παρέμεινε σταθερή στον συγκεντρωτισμό, στην αιματηρή καταστολή κάθε εξέγερσης και στην επιβολή των νέων μέτρων έστω κι αν αυτά ήταν προοδευτικά. Ωστόσο, το αποτέλεσμα της επίτευξης των στόχων του Μέγα Πέτρου ήταν να προκύψει μια νέα μεγάλη Ευρωπαϊκή δύναμη, η Ρωσία.

Κυρίαρχη μορφή της ρωσικής μοναρχίας τον 18^ο αι. αναδεικνύεται η γερμανικής καταγωγής και γαλλοτραφής Μεγάλη Αικατερίνη (1762-1796) (για τη ζωή και το έργο της Μεγάλης Αικατερίνης, βλ. Massie, 2011). Ο αυταρχικός, διπλωματικός και

αποφασιστικός χαρακτήρας της αναδεικνύει και τον τρόπο διακυβέρνησής της: δολοφονεί τον τσάρο σύζυγό της, ασπάζεται το ορθόδοξο δόγμα, μαθαίνει ρωσικά και ούσα αγαπητή στον λαό επιβάλλει τη βούλησή της. Στην εξωτερική πολιτική ενισχύει τις σχέσεις της Ρωσίας με την Ευρώπη, κυρίως με τη Γαλλία, την Πρωσία και την Αυστρία, για να προωθήσει τον πνευματικό πολιτισμό, αλλά κυρίως για να πραγματοποιήσει τα επεκτατικά της σχέδια την εποχή κατά την οποία η Οθωμανική αυτοκρατορία δείχνει αδυναμία να συγκρατήσει τα εδάφη της, αλλά και προς τη δύση κατακτώντας σημαντικό μέρος της Πολωνίας (Θεοδωρίδης-Λαζάρου, 1978, σελ. 87-91). Με τους πολυετείς Ρωσοτουρκικούς πολέμους η Μεγάλη Αικατερίνη προσαρτά νέα εδάφη στη Ρωσία και εμφανίζεται ως προστάτιδα στους υπόδουλους ορθοδόξους λαούς της ανατολής²⁴. Εξυπηρετεί τον κύριο σκοπό της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου που είναι η έξοδος της Ρωσίας στη Μεσόγειο.

Στα μέσα του 18^{ου} αι. η Ευρώπη βιώνει την πρώτη βιομηχανική επανάσταση (1750-1870). Η εκβιομηχάνιση αφορά κυρίως χώρες στις οποίες έχει αναπτυχθεί η αστική τάξη (Αγγλία). Η Ρωσία αυτήν την εποχή έχει να επιδείξει μία μικρή τάξη ευγενών και κλήρου, την πολυπληθέστατη αγροτική τάξη και τους δούλους²⁵ (Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης 1983, σελ. 184-186). Τεράστιες αγροτικές εκτάσεις ανήκουν στους ευγενείς ή στην εκκλησία, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται για τη βελτίωση της παραγωγής, και τις καλλιεργούν αγρότες δουλοπάροικοι με παραδοσιακούς αν όχι πρωτόγονους τρόπους.

Οι συνθήκες ζωής του αγροτικού πληθυσμού ακόμη και μετά την κατάργηση της δουλείας τον 19^ο αι. παραμένουν άθλιες. Οι πολυάριθμοι αγρότες αφενός δεν κατέχουν επαρκή έκταση αφετέρου δεν αντέχουν οικονομικά την εκμηχάνιση των μέσων καλλιέργειας και παραγωγής της γης (Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, τ.Β', 1983, σελ. 189). Το πολιτειακό καθεστώς είναι η βούληση του τσάρου. Η οικονομία είναι υποτυπώδης και το οδικό δίκτυο σχεδόν δεν υφίσταται. Οι πολυπληθείς μουζικοί (δούλοι) καλλιεργούν με δυσκολία τις γαίες των ευγενών. Μία μεταρρυθμιστική προσπάθεια καταβάλλει ο τσάρος Αλέξανδρος Β' (1855-1881) με στροφή προς τη φιλελευθεροποίηση, με μέτρα για τη δικαιοσύνη, τον στρατό, τη δημόσια εκπαίδευση, με τη δια νόμου κατάργηση της δουλείας και με τη δημιουργία λαϊκών συνελεύσεων. Η μεταστροφή του Αλεξάνδρου Β' σε αυταρχικό βασιλιά συντελείται μετά την ήττα της Ρωσίας στον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-56) και κυρίως μετά την εξέγερση της Πολωνίας

²⁴ Η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) κατοχυρώνει μεταξύ άλλων το δικαίωμα της Ρωσίας να επεμβαίνει στα εσωτερικά του Οθωμανικού κράτους, (Βακαλόπουλος, 1975, σελ.53-54).

²⁵ Η κατάργηση της δουλείας στη Ρωσία επετεύχθη μετά το 1861, Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, 1983, σελ.186.

(1863-64), γεγονός που προκαλεί τη βίαιη και μηδενιστική αντίδραση της νεολαίας κυρίως. Η δολοφονία του τσάρου Αλέξανδρου Β΄ επιβεβαιώνει την αποτυχία της προσπάθειάς του.

Οι επίγονοί του Αλέξανδρος Γ΄ (1881-1894) και Νικόλαος Β΄ (1894-1917) ενώ προτίθενται να εφαρμόσουν τα οφέλη της βιομηχανικής επανάστασης στη Ρωσία²⁶ δεν επιδιώκουν τον εκσυγχρονισμό του απολυταρχικού καθεστώτος το οποίο μοιραία οδηγείται στο τέλος του (Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, 1983, τ. Β΄, σελ. 245-246). Η θητεία των δύο τελευταίων τσάρων στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι. συνοψίζει τα χαρακτηριστικά του ρωσικού πολιτεύματος της τσαρικής εποχής συνολικά. Ορισμένα από αυτά είναι ο ολοκληρωτικός δεσποτισμός, η δικτατορία στην πραγματικότητα, που απαγορεύει σε όλους τους τομείς την ελευθερία, η διακυβέρνηση μέσω αυτοκρατορικών διαταγμάτων, συντεταγμένων από την τσαρική γραμματεία χωρίς δημόσια διαβούλευση, η διαφθορά, η αστυνομοκρατία, οι πολιτικές διώξεις και ποινές από φυλάκιση έως εξορία στα κάτεργα της Σιβηρίας, η λογοκρισία, η γραφειοκρατία, η παντοδυναμία της αυλής και των ανώτατων αξιωματούχων (Γκόρκι 1986, Turgenev 2009, Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, 1984, τ. Γ΄, σελ. 123-124. Ελλενστέιν, 1980, σελ. 28). Η λογική αντίδραση σε αυτό το σύστημα στοχεύει κυρίως σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης και προέρχεται από τους ευγενείς οι οποίοι θέλουν να ελέγχουν την τσαρική εξουσία, από τη νεοεμφανιζόμενη αστική τάξη και από τους επίσης νεοεμφανιζόμενους μαρξιστές-σοσιαλιστές οι οποίοι δρουν κυρίως ανάμεσα στους βιομηχανικούς εργάτες των πόλεων (*Άπαντα Λένιν*, τ. 5, σελ. 470). Η επανάσταση του 1905 δεν υποστηρίζεται από τον στρατό, ο οποίος παραμένει πιστός στον τσάρο Νικόλαο Β΄, ωστόσο έχει ως αποτέλεσμα την εισαγωγή του πολιτεύματος της συνταγματικής μοναρχίας στη Ρωσία και τη δημιουργία κοινοβουλίου (Δούμα) κατόπιν καθολικής ψηφοφορίας (Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, 1984, τ. Γ΄, σελ. 126-127 και Καραγιάννης, 2010, σελ. 20-21).

Η σοβιετική πολιτική περίοδος της Ρωσίας προετοιμάζεται²⁷ από τις αρχές του 20^{ου} αι., ωστόσο η επανάσταση ξεσπάει το 1917 μεσούντος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και της οικονομικής κρίσης στη Ρωσία και αφού προηγηθεί η αστική επανάσταση του Φεβρουαρίου 1917, η οποία εξαναγκάζει τον Νικόλαο Β΄ σε παραίτηση.

---

²⁶ Ένα παράδειγμα προόδου είναι η κατασκευή του υπερσιβηρικού σιδηροδρόμου, γραμμή η οποία καλύπτει την απόσταση από τη Μόσχα στο Βλαδιβοστόκ και εξυπηρετεί μεταξύ άλλων τα συμφέροντα της Ρωσίας στην ανατολή και κυρίως εναντίον της Κίνας (Θεοδωρίδης-Λαζάρου, 1978, σελ.332-333).

²⁷ Εξέχουσες προσωπικότητες της επανάστασης του 1917 είναι ο Γεώργιος Βαλεντίνοβιτς Πλεχάνωφ, ο οποίος μεταφράζει έργα Μαρξ στα ρωσικά και ιδρύει την πρώτη μαρξιστική πολιτική ομάδα («Σύλλογος απελευθέρωσης της εργασίας»), ο Βλαδίμηρος Ιλίτς Ουλιάνωφ Λένιν ο οποίος εκτός από το θεωρητικό υπόβαθρο διαθέτει και εξαιρετικές οργανωτικές ικανότητες και ο Λέων Νταβίντοβιτς Μπρονστάιν, γνωστός ως Τρότσκι, ο οποίος υποσκάπτει το τσαρικό καθεστώς με την εφημερίδα *Ίστρα* (Λάμψη), (Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, 1984, τ. Γ΄, σελ.124-125)

Δημιουργούνται συμβούλια (σοβιέτ) εργατών και στρατιωτών στα οποία την πλειοψηφία κατέχουν οι μπολσεβίκοι²⁸ οι οποίοι οδηγούν σε αποτυχία την προσπάθεια της μετριοπαθούς κυβέρνησης²⁹ να εγκαθιδρύσει φιλελεύθερο καθεστώς. Η Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 εγκαθίδρυσε ένα καθεστώς το οποίο λειτούργησε αρχικά με διατάγματα, θήτησε στη λευκή και κόκκινη τρομοκρατία (Σκουλάτος-Δημακόπουλος-Κόνδης, 1984, τ. Γ', σελ. 137-138), και το 1918 κατέληξε στην ψήφιση Συντάγματος με το οποίο ιδρύθηκε η «Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών» (ΕΣΣΔ), ή Σοβιετική Ένωση όπως επεκράτησε διεθνώς να λέγεται το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος του κόσμου. Η συγκρότηση του σοβιετικού κράτους ιεραρχικά είχε ως εξής :

Εκλογές

Ανώτατο Σοβιέτ

Εκτελεστική επιτροπή-Συμβούλιο των επιτρόπων του λαού-Ανώτατο δικαστήριο

Οι τρεις βασικές βαθμίδες διοικητικής αποκέντρωσης του σοβιετικού ομοσπονδιακού συστήματος είναι οι ακόλουθες (Καραγιάννης, 2010, υπ. 10) :

A. Σοβιετικές Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες (ΣΣΔ=15 ιστορικά έθνη)

(Σύνταγμα, θεσμικά όργανα, θεωρητικό δικαίωμα απόσχισης από το σοβιετικό κράτος)

B. Αυτόνομες Δημοκρατίες (20)

(Ανήκουν στις ΣΣΔ, Σύνταγμα, θεσμικά όργανα, χωρίς δικαίωμα απόσχισης)

Γ. Αυτόνομες περιοχές (8)

(θεσμικά όργανα, περιορισμένες πολιτιστικές αρμοδιότητες)

Οι έξι περίοδοι της ιστορίας της Σοβιετικής Ένωσης είναι οι εξής (Καραγιάννης, 2010, υπ. 8) :

α. Λενινιστική περίοδος, 1922-1924.

β. Σταλινική περίοδος, 1924-1953.

γ. Περίοδος Χρουτσόφ, 1953-1964.

δ. Περίοδος Μπρέζνιεφ, 1964-1982.

ε. Περίοδος Αντρόποφ-Τσερνιένκο, 1982-1985.

στ. Περίοδος Γκορμπατσόφ, 1985-1991.

Σημαντικοί σταθμοί της ιστορίας της σοβιετικής περιόδου της Ρωσίας διαμέσου δύο παγκοσμίων πολέμων είναι οι ακόλουθοι:

²⁸ Στο συνέδριο του ρωσικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στο Λονδίνο το 1903 πλειοψήφησε η αριστερή πτέρυγα των Λένιν και Πλεχάνωφ, γεγονός που οδήγησε στην ίδρυση του κόμματος των Μπολσεβίκων (μπολσίνιστβο=πλειοψηφία).

²⁹ Στην κυβέρνηση συμμετέχουν ο πρίγκηπας Λβοφ, ο ιστορικός Μιλλιούκωφ και ο σοσιαλιστής Αλεξάντρ Φεοντόροβιτς Κερένσκι.

1. Όλοι οι μεγάλοι οικονομικοί τομείς (εργοστάσια, καλλιεργήσιμη γη, μεταφορικά μέσα, τράπεζες) αφαιρούνται από τους ιδιοκτήτες τους και περιέρχονται στον έλεγχο της κυβέρνησης.
2. Η διοίκηση των εργοστασίων ανατίθεται στα σοβιέτ των εργατών και των αγροκτημάτων στα σοβιέτ των αγροτών.
3. Οι εθνότητες της χώρας αποκτούν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης.
4. Η ίδρυση άλλων πολιτικών κομμάτων πλην του κομμουνιστικού απαγορεύεται.
5. Η καθυστερημένη εκβιομηχάνιση της χώρας σημειώνει αλματώδη πρόοδο.
6. Η ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας και των εξοπλιστικών συστημάτων της ΕΣΣΔ πλησιάζει την αντίστοιχη των ΗΠΑ μεταπολεμικά.
7. Η βιομηχανική παραγωγή της Σοβιετικής Ένωσης εκτοξεύεται.
8. Η επιστήμη και η τεχνολογία εξελίσσονται ραγδαία.
9. Η εκπαίδευση οργανώνεται και αναπτύσσεται θεαματικά σε όλα τα επίπεδα.
10. Η απαίτηση για την απόλυτη πειθαρχία, υπακοή και αφοσίωση στο καθεστώς και στο έργο του, όλων των δυνάμεων της χώρας και όλων των κρατών του ανατολικού σοσιαλιστικού συνασπισμού, τα οποία ανήκουν στη σφαίρα επιρροής της ΕΣΣΔ, καθορίζουν τις σχέσεις του καθεστώτος με τον ρωσικό λαό και τα όμοια κράτη.
11. Η ανάπτυξη της προσωπολατρίας προς τον Στάλιν κυρίως, ο συγκεντρωτισμός, η κατάπιξη και της πιο δειλής αντιπολίτευσης οδηγεί στη διαμόρφωση ενός δικτατορικού καθεστώτος.
12. Το κράτος κομματικοποιείται σε όλα του τα επίπεδα.
13. Η απαγόρευση εξόδου από τη χώρα των πολιτών οδηγεί στην απομόνωσή τους από τον υπόλοιπο κόσμο.
14. Η απαγόρευση άσκησης κάθε θρησκευτικής πρακτικής χαλαρώνει μόνο στις δύο τελευταίες περιόδους της σοβιετικής ιστορίας.
15. Η διατήρηση του ψυχρού πολέμου προσδιορίζει τις σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης με τις χώρες της Δύσης.

Η σοβιετική περίοδος της Ρωσίας έως και το τέλος της, σε όλα της τα επίπεδα και τις υποπεριόδους αποτελεί αντικείμενο μελέτης στη διεθνή βιβλιογραφία (Βασική βιβλιογραφία αποτελούν: Ριντ 1984, Άπαντα Λένιν, τ. 1-45, 1987, Marie 2002, Τρότσκι 1989, Youngblood 1992, επίσης, Καραγιάννης 2010, σελ. 21-25 με ενδεικτική βιβλιογραφία, Strayer 1998, Fukuyama 2005). Πέραν της αναμφισβήτητης προόδου σε πολλούς τομείς, από πολιτική άποψη θεωρητικώς το καθεστώς συνδύασε την άμεση δημοκρατία (σοβιέτ) με το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Ο συνδυασμός δεν εφαρμόστηκε πιθανώς ορθά στην πράξη. Ο ολοκληρωτισμός, ο μονοκομματισμός, η

γραφειοκρατία, η γενικευμένη κομματικοποίηση, το κράτος παντού, η κρατική βία και τελικά η ανελευθερία είναι παράγοντες οι οποίοι υπονόμευσαν τις αλληπάλληλες μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν σε όλες της περιόδους της ιστορίας του σοβιετικού κράτους.

Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης (1991) και μετά το πραξικόπημα το οποίο σηματοδότησε τη δημιουργία της Ρωσικής Σοβιετικής Ομοσπονδιακής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας και τον θεσμό του προέδρου, δύο προσωπικότητες διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής φυσιογνωμίας της σημερινής Ρωσίας: Ο πρόεδρος Μπόρις Γέλτσιν (1991-1999) και ο πρόεδρος Βλαντιμίρ Πούτιν (2000-2008), ο οποίος σήμερα (2014) συνεχίζει να πρωταγωνιστεί στην πολιτική σκηνή της Ρωσίας ως πρόεδρος με ένα διάλειμμα ως πρωθυπουργός (2008-2012).

Η αρχή εκδημοκρατισμού των πολιτικών θεσμών και της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας που σημειώθηκε στην περίοδο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ συνεχίστηκε εντονότερα επί Μπόρις Γέλτσιν χωρίς να λείψουν οι συγκρούσεις των παραδοσιακών σοβιετικών δυνάμεων με τις φιλελεύθερες-δημοκρατικές (βασική βιβλιογραφία για τη μεταβατική περίοδο της πολιτικής ιστορίας της Ρωσίας είναι: Τράουτμαν 2000, Sakwa 2002, Mommsen 2004, Waller 2005, Καραγιάννης 2010, σελ. 26-30). Στην προεδρία Γέλτσιν εγγράφονται τα εξής γεγονότα:

1. Το σύνταγμα του 1993 (για το ρωσικό σύνταγμα σε αγγλική μετάφραση βλ. www.constitution.ru/en/10003000-01.htm), το οποίο κατοχυρώνει τα ατομικά δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες και θέτει τα όρια της κρατικής εξουσίας. Ωστόσο, το ρωσικό σύνταγμα ελέγχεται για τη θέσπιση μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας έναντι μιας ανίσχυρης νομοθετικής.

2. Η θέσπιση του πολιτικού συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δυτικού τύπου, το οποίο στη Ρωσία κυμαίνεται ανάμεσα στο κοινοβουλευτικό-πρωθυπουργικό σύστημα και στο προεδρικό.

3. Η συνταγματική κατοχύρωση του πολυκομματισμού και οι πρώτες πολυκομματικές εκλογές στη Ρωσία (1993) (τα αποτελέσματα αναφέρονται στην ιστοσελίδα www.russiavotes.org. Για πολιτικά κόμματα στη Ρωσία βλ. Oversloot – Verheul, 2006, σελ. 394). Τα νεοϊδρυθέντα κόμματα καλύπτουν όλο το πολιτικό φάσμα.

4. Η οικονομική κρίση του 1994 και του 1998 η οποία λίγο έλειψε να στοιχίσει την κατάρρευση της Ρωσίας.

5. Η επικράτηση τελικώς ενός προεδροκεντρικού δημοκρατικού πολιτικού συστήματος με ασθενές κοινοβούλιο, το οποίο χαρακτηρίστηκε «ανελεύθερη δημοκρατία» (Zakaria, 1997, Καραγιάννης, 2010, σελ. 29).

6. Ο πόλεμος της Ρωσίας στην Τσετσενία με τις κυβερνήσεις αυτονομιστών (Sakwa, 2005, σελ. 1–42).

Ο πρώτος μετασοβιετικός πρόεδρος της Ρωσίας πραγματοποίησε την εκκίνηση της φιλελεύθερης οικονομικά ρωσικής δημοκρατίας, ωστόσο δεν απέφυγε τον αυταρχισμό και τη διαφθορά στο κράτος, την οικογενειοκρατία και την καταστολή (Καραγιάννης, 2010, σελ. 29-30).

Διοίκηση

Η σύγχρονη διοικητική διάρθρωση της αχανούς Ρωσίας έχει ως εξής: η Ρωσική Ομοσπονδία διαιρείται σε 89 περιφερειακές διοικητικές μονάδες. Αυτές διακρίνονται σε: 21 δημοκρατίες, 6 ομόσπονδες περιοχές (Krays), 2 ομόσπονδες πόλεις οι οποίες είναι η Μόσχα και η Αγία Πετρούπολη, 49 περιφέρειες (Oblast), 1 αυτόνομη περιφέρεια και 10 αυτόνομες περιοχές (Okrug)³⁰.

Διάκριση εξουσιών

Σύμφωνα με το σύνταγμα, το πολίτευμα της χώρας είναι η Προεδρική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία. Τη νομοθετική εξουσία ασκούν δύο σώματα: 1. Η κρατική Δούμα (Κάτω Βουλή) τα 450 μέλη της οποίας εκλέγονται με απευθείας ψηφοφορία κάθε 5 χρόνια (Sakwa 2002, σελ.126-129). 2. Το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο (Άνω Βουλή) με 178 μέλη από τα ομόσπονδα υποκείμενα τα οποία διορίζονται από τους τοπικούς αξιωματούχους της περιφέρειας (Hyde, 2001, σελ. 727-728 και Sakwa, 2002, σελ. 132-137 και Παουελάνου- Ντιντένκο, 2012, σελ. 2, www.diethneis-sxeseis.gr/site/mesi-anatoli).

Η εκτελεστική εξουσία ασκείται α) από το Κρεμλίνο, δηλ. τον Πρόεδρο της χώρας, ο οποίος εκλέγεται απευθείας από τον λαό και ασκεί τη θητεία του για τέσσερα χρόνια με δυνατότητα επανεκλογής για ακόμη μία θητεία (Κεφάλαιο 4, άρθρα 80-93 του Συντάγματος της Ρωσικής Ομοσπονδίας, www.constitution.ru/en/10003000-01.htm, Sakwa 2002, σελ.103-109) β) από τον Πρωθυπουργό, ο οποίος προτείνεται από τον Πρόεδρο και εγκρίνεται από τη Δούμα με ψηφοφορία (Sakwa 2002, σελ. 109-112) και γ) από οκτώ αντιπρόεδρους και 17 υπουργεία (Παουελάνου- Ντιντένκο, 2012, σελ. 1-2, www.diethneis-sxeseis.gr/site/mesi-anatoli).

Η δικαστική εξουσία (Κεφάλαιο 7, άρθρα 118-129 του Συντάγματος της Ρωσικής Ομοσπονδίας, www.constitution.ru/en/10003000-01.htm) εκτελείται α) από το

³⁰ Τα στοιχεία προέρχονται από την έκθεση της Πρεσβείας της Ελλάδος στη Μόσχα 2010, η διάκριση δε των περιοχών παραπέμπει στις εθνικές ιδιαιτερότητες οι οποίες ίσχυαν και επί σοβιετικού καθεστώτος.

Συνταγματικό Δικαστήριο, το οποίο δυνητικά ακυρώνει αντισυνταγματικά προεδρικά διατάγματα και συμβάλλει σε πιθανή διαδικασία έκπτωσης του Προέδρου από το αξίωμα, β) από το Ανώτατο Δικαστήριο γ) το Ανώτατο Διαιτητικό Δικαστήριο και δ) Γενική Εισαγγελία (Παουελάνου- Ντιντένκο, 2012, σελ. 2-3, www.diethneis-sxeseis.gr/site/mesi-anatoli).

Το συμπέρασμα που εξάγεται από τη σύντομη παράθεση των εξουσιών είναι ότι η κυβέρνηση είναι αυτόνομη, ο Πρόεδρος κατευθύνει την κρατική πολιτική και η Δούμα επιβλέπει και ελέγχει την κυβέρνηση. Η προσεκτική εξέταση αυτής της δημοκρατικής διάκρισης και λειτουργίας των εξουσιών και η ισχύουσα πολιτική πρακτική στην Ρωσία καταδεικνύει τα ακόλουθα θέματα:

α. Ο Πρόεδρος συγκεντρώνει στο πρόσωπό μέρος και από τις τρεις εξουσίες με τρόπο ώστε ο πρωθυπουργός ως αρχηγός της κυβέρνησης και οι υπουργοί να εκτελούν τα καθήκοντά τους μέσα στο πλαίσιο της θεσμικής δύναμης του Προέδρου, ο οποίος μεταξύ των δύο συνεργατών είναι εκείνος που διαθέτει τις πολλές και σημαντικές αρμοδιότητες (Sakwa, 2002, σελ. 110). Σύμφωνα με το Ρωσικό Σύνταγμα του 1993 και τις μεταγενέστερες προσθήκες του ο Ρώσος Πρόεδρος: διορίζει τον πρωθυπουργό, την κυβέρνηση, τη διοίκηση της Κεντρικής Τράπεζας, τους Ανώτατους Δικαστές και τον Γενικό Εισαγγελέα, προεδρεύει των υπουργικών συμβουλίων, ελέγχει το έργο των υπουργείων γενικώς, ελέγχει απολύτως τα κρίσιμα υπουργεία Αμύνης, Εσωτερικών, Εξωτερικών, Εκτάκτων περιστατικών και Δικαιοσύνης και άρα καθορίζει την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της χώρας, καταθέτει νομοσχέδια, προβάλλει veto, διαλύει την Βουλή, εκπροσωπεί τη Ρωσία σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, ορίζεται αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων και του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας και το κυριότερο, εκδίδει διατάγματα που επέχουν θέση νόμου (Sakwa, 2002, σελ. 104 και Kryshtanovskaya-White, 2003, σελ. 4, 19, 293-296).

β. Ο ρόλος του πρωθυπουργού είναι αποδυναμωμένος.

γ. Η Δούμα, το νομοθετικό σώμα κατέχει έναν τυπικό έως συμβολικό ρόλο έγκρισης των προεδρικών αποφάσεων (Καραγιάννης, 2010, σελ. 36-37), ενώ ούτως ή άλλως ο Ρώσος Πρόεδρος έχει τη θεσμική δυνατότητα να νομοθετεί με προεδρικά διατάγματα. Το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο υπόκειται στον έλεγχο του Προέδρου, καθώς ο Πούτιν από το 2004 θέσπισε τον διορισμό του τοπικού κυβερνήτη κάθε περιφέρειας από το Κρεμλίνο (για τα γεγονότα στο Μπέσλαν της Βόρειας Οσσετίας που κατέληξαν σε τραγωδία και στην αύξηση της εξουσίας στο πρόσωπο του Προέδρου, βλ. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3965845.stm>).

δ. Απαγορεύεται στο Συνταγματικό Δικαστήριο να εξετάζει αυτοβούλως τη συνταγματικότητα των νόμων βάσει νόμου του 1994 (Καραγιάννης, 2010, σελ. 36).

Η περίπτωση Βλαντιμίρ Πούτιν

Ο σημερινός Πρόεδρος της Ρωσικής Ομοσπονδίας Βλαντιμίρ Πούτιν κατέχει τον πρώτο και τον ισχυρότερο ρόλο στην πολιτική σκηνή της Ρωσίας από το 2000 έως σήμερα (2014). Ισχυρή και πολυσχιδής προσωπικότητα ο ίδιος έχει κατορθώσει ουκ ολίγες μεταρρυθμίσεις/ανατροπές στην πολιτική, στην οικονομία και στην κοινωνία της Ρωσίας. Η μεγαλύτερη προσωπική του επιτυχία πιθανώς είναι ότι, μετά την πρώτη παραγμένη από κοινωνική, πολιτική και οικονομική άποψη δεκαετία που ακολούθησε τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης (Mearsheimer, 2001, σελ. 384), ο Πούτιν συγκέντρωσε την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος γύρω από το πρόσωπό του και το πολυσυλλεκτικό κόμμα του (λαϊκιστές, εθνικιστές, συντηρητικούς), την *Ενωμένη Ρωσία* (καθόλου τυχαίο όνομα) παρουσιάζοντας εαυτόν ως υπεράνω κομματικών αποκλίσεων και επιτυγχάνοντας την οικονομική άνθηση της χώρας, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, την αύξηση του ΑΕΠ (Καραγιάννης, 2010, σελ. 32, 39-40). Σε αυτό βεβαίως συνέβαλε ο θεσμικός περιορισμός του αριθμού των κομμάτων που επέβαλε ο Πούτιν, η ευφυής διαχείριση των ρωσικών πηγών ενέργειας που διευθύνει ο ίδιος και η σύγκρουση του Κρεμλίνου με τους Ρώσους ολιγάρχες, από τους οποίους όσοι αποστασιοποιούνται από τα συμφέροντα της κεντρικής εξουσίας αποπέμπονται³¹. Ωστόσο, η διευκόλυνση της επιχειρηματικότητας και η ώθηση στην ιδιωτική πρωτοβουλία είναι ένα από τα επιτεύγματα της οικονομικής πολιτικής του Πούτιν μέσω της φορολογικής μεταρρύθμισης που επέβαλε στην πρώτη δεκαετία του 2000, η οποία όρισε ενιαίο φόρο 13% για τα φυσικά πρόσωπα που κατοικούν μόνιμως στη χώρα, περιόρισε τον πληθωρισμό και απέδωσε πλεόνασμα ήδη από το 2002 (Παπασωτηρίου, 2002). Επιπλέον, από το 2005 μειώθηκαν οι εργοδοτικές εισφορές και θεσπίστηκαν κίνητρα για τις επιχειρήσεις στις Ειδικές Οικονομικές Ζώνες (Πρεσβεία της Ελλάδος στη Μόσχα, 2010, σελ. 47). Επιπλέον η οικονομική πολιτική του Πούτιν υποστηρίζει τις επενδύσεις ρωσικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό, όπως αποδεικνύει η επιχειρηματική δραστηριότητα της Gazprom στην Ευρώπη και στην Λατινική Αμερική. Όλα τα παραπάνω ισχύουν με δεδομένο ότι ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία της Ρωσίας αποτελεί μόνιμο παράγοντα της πολιτικής του Πούτιν (Φραγκονικολόπουλος, 2010, σελ. 229-230).

Η οικονομική ευφορία συμβαδίζει, ωστόσο, με την αμείλικτη πάταξη κάθε κοινωνικής διαμαρτυρίας, αν χρειαστεί με την συμπαράσταση της Ρωσικής Εκκλησίας

³¹ Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Ρώσου μεγιστάνα Μιχαήλ Χοντορκόφσκου, συμβούλου του Μπόρις Γέλτσιν αλλά και του Προέδρου Πούτιν, ο οποίος όταν απέστη των ρωσικών συμφερόντων κατηγορήθηκε για φοροδιαφυγή και ξέπλυμα μαύρου χρήματος, συνελήφθη ελάχιστα πριν η Ύκος, η πετρελαϊκή εταιρεία που κατείχε, εισέλθει στο αμερικανικό χρηματιστήριο, καταδικάστηκε και φυλακίστηκε για δέκα χρόνια μετά από έναν δικαστικό αγώνα τύποις νόμιμο, εγείροντας διεθνείς αντιδράσεις για την τήρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ρωσία, αποφυλακίστηκε λίγο πριν τους χειμερινούς Ολυμπιακούς αγώνες του Σότσι, τον Δεκέμβριο του 2013, και κατέφυγε στην Ελβετία (*BBC News, The Washington Post, Economist*).

(Narizhnaya, 2012 και M. Elder, 2013), τη φραστική ή θεσμική καταδίκη κάθε ιδιαιτερότητας (Fleischhauer, 2014), τη χειραγώγηση ή την κατάργηση των ΜΜΕ, τα περιοριστικά μέτρα κατά των ΜΚΟ που ασχολούνται με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες (Καραγιάννης, 2010, σελ. 31-32, <http://ceregreece.org/author/cereadmin/>). Ως γεγονότα τα παραπάνω δεν πτοούν τη ρωσική κοινωνία η οποία τα αποδέχεται, η δε κριτική τους από τα διεθνή μέσα δεν αμβλύνει την συγκεντρωτική και συντηρητική πολιτική του Πούτιν. Πιθανώς το δόγμα της «κυρίαρχης δημοκρατίας» να εξηγεί την στάση αυτή της ρωσικής κοινωνίας (Καραγιάννης, 2010, σελ. 31-32).

Με κυνική αποφασιστικότητα και διορατικότητα ο Πούτιν κινεί τα νήματα του ανταγωνισμού με τις ΗΠΑ υπερασπιζόμενος τα ρωσικά συμφέροντα κατά τρόπον ώστε να λειτουργούν ενωτικά για την πολυεθνική χώρα υπό τον πλήρη και απόλυτο έλεγχό του. Έχει επιτύχει να οδηγήσει τη Ρωσία εκτός του οικονομικού τέλματος στο οποίο περιήλθε μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και να την καταστήσει ισχυρό συνομιλητή διεθνώς.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα του διεθνούς ρόλου τον οποίο διαδραματίζει η υπό τον Πούτιν Ρωσία με αποκλειστικό κριτήριο τα ρωσικά συμφέροντα είναι η συνεργασία με την Ατλαντική Συμμαχία, η βελτίωση των σχέσεων με τις ΗΠΑ στο πλαίσιο των οποίων συμφωνήθηκαν λύσεις στο μεσανατολικό ζήτημα και κυρίως το Αφγανιστάν (Morse-Richard, 2002), οι σχέσεις με το Ιράν οι οποίες απασχολούν τις ΗΠΑ (Cohen, 2002, *Wall Street Journal*, 11/9/2002, 11/9/2002, 24/9/2002 και Γρηγοριάδης, 2007), ο πόλεμος με τη Γεωργία το 2008 και βεβαίως η κρίση στην Ουκρανία³² η οποία σοβεί και της οποίας το πρώτο αποτέλεσμα ήταν η απόσχιση της Κριμαίας από την πρώην σοβιετική δημοκρατία (Kozelsky, 2009, *eadem*, 2014). Σύμφωνα με τους μελετητές της Ουκρανικής κρίσης³³ (Tsakiris, 2014 και Παπαχελάς, 2014) ο Πρόεδρος Πούτιν γνωρίζει αφενός ότι η Ρωσία είναι εξαιρετικά υπολογίσιμος εταίρος - μέλος του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, εμπλεκόμενη στην πυρηνική δύναμη του Ιράν και

---

³²Οι περιπτώσεις της Γεωργίας (ρωσική επέμβαση του 2008) και της Ουκρανίας αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα εφαρμογής του δόγματος του «εγγύς εξωτερικού», σύμφωνα με το οποίο οι πρώην σοβιετικές χώρες οφείλουν να διαδραματίζουν ρόλο δορυφόρου της Ρωσίας (Τσακίρης 2010, 181-222).

³³ Η ουκρανική κρίση είναι ένα άριστο παράδειγμα μελέτης των πιέσεων που ασκούνται από όλες τις πλευρές διεθνώς με ρυθμιστή τη Ρωσία του Πούτιν ο οποίος: α) με τις θέσεις του ρωσικού στρατού και στόλου απειλεί με την αποσταθεροποίηση της Ουκρανίας, β) προσφέρει άμεση οικονομική ανακούφιση στην Ουκρανία μειώνοντας την τιμή του φυσικού αερίου που αυτή αγοράζει, γιατί γνωρίζει ότι δεν υπάρχει άλλη πηγή τροφοδοσίας της Ουκρανίας σε ενεργειακό καύσιμο διεθνώς, γ) εκμεταλλεύεται ότι η Ρωσία ελέγχει το 52,25% της ενεργειακής κατανάλωσης της Ουκρανίας, γεγονός που εξασθενεί τη ρωσική στρατιωτική απειλή, δ) αναγκάζει τη διεθνή κοινότητα να μην προσφύγει σε μέτρα περιορισμού του ρωσικού εξαγωγικού εμπορίου σε καύσιμα ως ποινή για την στάση της Ρωσίας, γιατί η Ουκρανία ελέγχει το 58% των εξαγωγών του φυσικού αερίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω των αγωγών της και γιατί ο δεύτερος πιθανός προμηθευτής ενεργειακού καυσίμου είναι το τιμωρημένο Ιράν (Tsakiris, 2014).

στον εμφύλιο πόλεμο της Συρίας, αφεταιίρου τις ενεργειακές ανάγκες της Ουκρανίας και της Ευρώπης. Παρά τις ποινές που επεβλήθηκαν στη Ρωσία ο Πούτιν με νηφαλιότητα συνεχίζει τις διαπραγματεύσεις ως ο κυρίαρχος του γεωπολιτικού παιχνιδιού, γεγονός που καταδεικνύει την ισχυρή ανταγωνιστική του βούληση μέσω της εικόνας της αμετακίνητης προάσπισης των ρωσικών συμφερόντων. Το αποτέλεσμα των προεδρικών ενεργειών στην εξωτερική πολιτική είναι το επιβεβαιωμένο ρωσικό γόητρο και η αύξηση της επιρροής της Ρωσίας διεθνώς (<http://ceregreece.org/πολιτική/τι-επιδιώκει-η-ρωσία-στην-κριμαία>) .

Τελικά, το πολιτικό περιβάλλον στη Ρωσία δεν συντάσσεται με το ευρωπαϊκό πρότυπο όπως αυτό εξελίσσεται. Στην Ευρώπη το κοινοβούλιο έχει ισχυρό λόγο, οι μονάρχες τυπικές αρμοδιότητες, η διοικητική αποκέντρωση ισχύει και λειτουργεί. Στη Ρωσία φαίνεται ότι δε συμβαίνει κάτι ανάλογο παρά τον αέρα αλλαγής στα πολιτικά ήθη. Οι λόγοι ποικίλουν (Φραγκονικολόπουλος, 2010, σελ. 223 κ.ε. και Φίλης, 2007): η διαρκώς καλλιεργούμενη συνείδηση της μοναδικότητας των Ρώσων με επιχείρημα την μακραίωνη ιστορία και τον πολιτισμό (Πρόεδρος και Εκκλησία έχουν ανασύρει την ιδέα της «Τρίτης Ρώμης»³⁴ προκειμένου να τονίσουν τον ιδιαίτερο ρόλο της χώρας (Ρορκονα, www.iwm.at, Keenan, 1994, 26-27)) οδηγεί στη συντήρηση και στην αποδοχή ενός περισσότερο απολυταρχικού καθεστώτος από τον ρωσικό λαό. Οι προτεραιότητες της εθνικής ασφαλείας και της κοινωνικής συνοχής επιτρέπουν την καταστολή, τον συγκεντρωτισμό και τον απόλυτο έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Εξάλλου το ίδιο συνέβαινε τόσο στην τσαρική όσο και στη σοβιετική εποχή. Στην πραγματικότητα οι Ρώσοι δε διαθέτουν την ανάλογη εμπειρία (αστικής) κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ώστε να έχουν την ευκαιρία να συγκρίνουν την ισχύουσα πολιτική κατάσταση;

---

³⁴Η θεωρία της «Τρίτης Ρώμης» ανάγεται στον 16^ο αι. και βασίζεται στην επιστολή του Φιλόθεου επισκόπου του Πακοφ προς τον Βασίλειο Γ' ηγεμόνα της Μόσχας, σύμφωνα με τον οποίον οι Ρώσοι είναι οι μόνοι κληρονόμοι της πνευματικής και πολιτικής παράδοσης του Βυζαντίου, ορισμένοι να ανασυστήσουν την αυτοκρατορία και η Μόσχα είναι η πρωτεύουσά της μετά τη Ρώμη και τη Νέα Ρώμη (Κωνσταντινούπολη) (Krieger 1978, 252).

4.3 Οικονομικό Περιβάλλον

Πίνακας 3: Οικονομικά Μεγέθη Ρωσικής Ομοσπονδίας 2008-2014

Πηγή: :* Πρεσβεία της Ελλάδος στη Μόσχα, ** Ρωσική Στατιστική Υπηρεσία, EREPORT.RU, euromonitor, Κεντρική Τράπεζα Ρωσικής Ομοσπονδίας

	2008	2009	2010	2011	2012	2013 εκτίμηση	2014 πρόβλεψη
ΑΕΠ (δισ. ρούβλια) * (ονομαστική αξία)	41.277	38.807	46.309	55.800	62.599	67.501	72.908
Ρυθμός ανάπτυξης	+ 5,6%	- 8,5%	+4,5	+4,3%	+3,4	+1,3	+0,9
Εισόδημα κατά κεφαλή* (\$Η.Π.Α./χρόνο)	11.704,3	8.616,5	10.407,9	12.993,3	13.764,8		
Πληθωρισμός*	13,3	8,8	8,8	6,1	6,6		
Ανεργία*	6,4	8,5	7,6	6,8	5,7	5,8	5,9
Ισοζύγιο Τρεχουσών* Συναλλαγών (δισ.\$Η.Π.Α.)	103,5	48,6	71,1	98,8	81,3		
Εξαγωγές (δισ \$ ΗΠΑ)	466,3	297,2	392,7	515,4	528	515,2	502,9
Εισαγωγές (δισ.\$ΗΠΑ)	288,7	183,9	245,7	318,6	335,7	341	349,6
Βιομηχανική παραγωγή (δισ ρούβλια)	24.708	22.473	28.764	35.053	38.221	40.486	43.399
Συναλλαγματικά Αποθέματα Κεντρικής Τράπεζας (δισ \$ ΗΠΑ)**	455,7	447,7	483,1	510,9	528,2	515,6	467,2 (1/6/ 2014)
Πραγματικό Διαθέσιμο Εισόδημα (ετήσιο)			923.828	1.076.878	1.151.001	1.248.851	1.297.311
Συναλλαγματική Ισοτιμία RUB/\$**	23,46	31,29	31,20	28,08	32,82	32,71	34,74
Συναλλαγματική Ισοτιμία RUB/€**	36,91	43,82	38,19	40,39	41,32	42,72	47,27
Δείκτης τιμών καταναλωτή	14,1	11,7	6,9	8,4	5,1	6,7	5,9
Μέσος μηνιαίος μισθός (ρούβλια)	17.290	18.638	20.951	23.369	26.629	30.003	
Μεταβολή % Πραγματικού Διαθέσιμου Εισοδήματος	109,1	102,4	105,7	98,1	101,3	107,3	
Εργατικό δυναμικό (εκατομ. άτομα)	73,3	73,7	73,1	72,6	72,1	72	71,8
Ποσοστό φτώχειας (%)	13,4	13	12,5	12,7	11	11	10,8

Το οικονομικό περιβάλλον, εθνικό και διεθνές, αποτελεί ίσως την πιο καθοριστική για την πορεία του τουρισμού μεταβλητή του Μακροπεριβάλλοντος. Οι τάσεις για ταξίδια συνδέονται άμεσα με τις οικονομικές εξελίξεις. Τα τουριστικά αγαθά ξεπερνούν τις βιωτικές ανάγκες του ανθρώπου, για αυτό πρέπει απαραίτητα να δημιουργηθούν οι κατάλληλες οικονομικές συνθήκες που θα του επιτρέψουν να τα αποκτήσει, να κάνει δηλαδή τουρισμό (Ηγουμενάκης, 1990, σελ. 47). Είναι λοιπόν σκόπιμη η ανάλυση των οικονομικών μεγεθών και παραμέτρων της ρωσικής οικονομίας καθώς και η παρακολούθηση της εξέλιξής τους, προκειμένου να προβλέψουμε τις ευκαιρίες και τις δυσκολίες της ανάπτυξης του τουρισμού στη ρωσική αγορά και να τις διαχειριστούμε σωστά. Ωστόσο στην περίπτωση της Ρωσίας, της πάλαι ποτέ κραταιάς δύναμης, που έφτασε στη χρεοκοπία και κατάφερε να ορθοποδήσει ξανά, κρίνεται σκόπιμο εκτός από την ανάλυση του παρόντος και του μέλλοντος της οικονομίας της να προβούμε και σε μια σύντομη αναδρομή στο παρελθόν της, αφού πολλά από τα δομικά εγγενή προβλήματα της ρωσικής οικονομίας παραμένουν ακόμα και επηρεάζουν τις οικονομικές εξελίξεις.

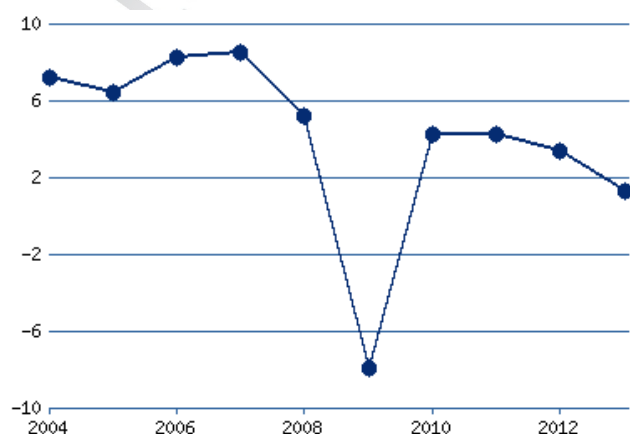
Η οικονομία της ΕΣΣΔ (Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών) μετά από μια φάση εντυπωσιακής ανάπτυξης πέρασε σε μια μακρά περίοδο στασιμότητας και παρακμής. Το οικονομικό μοντέλο που επικρατούσε σε όλες τις Ένωσησικές Σοβιετικές Δημοκρατίες βασιζόταν στην κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που πραγματοποιήθηκαν δεν αντιμετώπισαν τα προβλήματα που προέκυψαν από τον άκαμπτο κρατικό σχεδιασμό, όπως τη δημιουργία πλεονασμάτων σε κάποιους τομείς και ελλειμμάτων σε κάποιους άλλους, την τεχνολογική υστέρηση, την παραγωγή προϊόντων χαμηλής ποιότητας και ανταγωνιστικότητας κ.ά. (Μηλιός, 1990). Το σοβιετικό παραγωγικό σύστημα δεν ακολούθησε τις ραγδαίες αλλαγές που συντελούνταν στη Δύση και δεν ενσωμάτωσε τις νέες τεχνολογίες με αποτέλεσμα να χάσει τη μάχη του διεθνούς ανταγωνισμού.

Μετά από την τελευταία αποτυχημένη προσπάθεια για οικονομική αναδιάρθρωση (Perestroika) ακολούθησε η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και η ανεξαρτητοποίηση της Ρωσίας το 1991, που βρήκε τη χώρα σε μια βαθιά γενικευμένη κρίση. Τότε ξεκίνησε η προσπάθεια για μετάβαση από τη «σχεδιασμένη οικονομία» στην «οικονομία της αγοράς». Προτεραιότητα δόθηκε στο πρόγραμμα ιδιωτικοποίησης των κρατικών επιχειρήσεων το οποίο πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις. Κατά την πρώτη φάση (1992-1994) ιδιωτικοποιήθηκαν το 70% των μεγάλων και μεσαίων επιχειρήσεων και το 90% των μικρών επιχειρήσεων, ο έλεγχος των οποίων πέρασε

στους εργαζομένους ή και τη διοίκηση, λόγω των προνομίων που τους παρείχε η μέθοδος που εφαρμόστηκε. Το γεγονός αυτό δυσκόλεψε τον εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων, καθώς οι εργαζόμενοι –έχοντας τον έλεγχο- δεν ενέκριναν τα αναγκαία μέτρα, επειδή ήταν αντίθετα προς το δικό τους συμφέρον. Κατά τη δεύτερη φάση οι υπόλοιπες κρατικές επιχειρήσεις σε συνθήκες αδιαφάνειας πέρασαν στα χέρια μιας μικρής ομάδας επιχειρηματιών διαπλεκόμενων με την πολιτική εξουσία σε πολύ χαμηλές τιμές. Ωστόσο οι ζημιογόνες αυτές επιχειρήσεις αναδιαρθρώθηκαν και έδωσαν αργότερα ώθηση στην οικονομία της χώρας (Κιρκιλής, 2010, σελ. 84-87).

Η αποτυχία άσκησης ορθής οικονομικής πολιτικής για μακροοικονομική σταθεροποίηση, η καθυστέρηση στις μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό και παράλληλα η χρηματοοικονομική κρίση στην Ασία, η μειωμένη ζήτηση και οι χαμηλές τιμές του πετρελαίου στο εξωτερικό³⁵ προκάλεσαν τη συσσώρευση εξωτερικού και εσωτερικού χρέους και τη νομισματική κρίση του 1998.

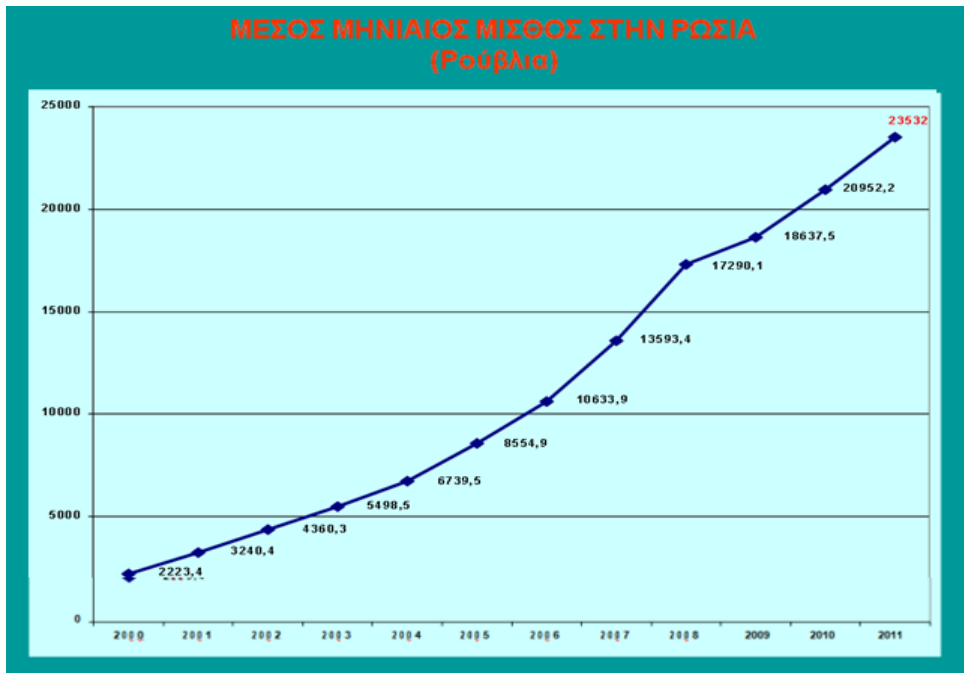
Αυτή η κρίση όμως αποτέλεσε το έναυσμα για την οικονομική ανάκαμψη. Η υποτίμηση του ρουβλίου καθιστώντας τα ρωσικά προϊόντα ανταγωνιστικά οδήγησε σε αύξηση των εξαγωγών, μείωση των εισαγωγών και αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής. Επιπλέον ακολούθησε άνοδος των τιμών του πετρελαίου. Έτσι μέσα στα δύο επόμενα χρόνια το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και ο προϋπολογισμός παρουσίασαν πλεόνασμα. Σταδιακά αποκλιμακώθηκαν ο δείκτης τιμών καταναλωτή και τα επιτόκια. Ο μέσος μηνιαίος μισθός αυξήθηκε και μαζί με αυτόν η αγοραστική δύναμη του πληθυσμού και η κατανάλωση.

Διάγραμμα 4: Ποσοστιαία μεταβολή του ΑΕΠ 1999-2012

Πηγή: *CIA World Factbook*

³⁵ Όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, το πετρέλαιο και το φυσικό αέριο αποτελούν τα κυριότερα εξαγωγίμα προϊόντα της Ρωσίας.

Διάγραμμα 5: Μέσος μηνιαίος μισθός στη Ρωσία 2000-2011

Πηγή: Πρεσβεία της Ελλάδος στη Μόσχα

Η μεγέθυνση της ρωσικής οικονομίας στηρίχτηκε στις εξαγωγές ενεργειακών προϊόντων, αφού η χώρα έχει το προνόμιο να είναι εξαιρετικά πλούσια σε κοιτάσματα υδρογονανθράκων. Η Ρωσία εκτιμάται ότι διαθέτει το 1/3 των παγκόσμιων αποθεμάτων φυσικού αερίου και το 1/15 πετρελαίου (Monaghan, et.al. 2006, σελ. 13). Κατά την περίοδο 1999-2007 το μερίδιο των δημοσιονομικών εσόδων από το πετρέλαιο στο σύνολο των δημοσιονομικών εσόδων αυξήθηκε από 10% σε 30% του ΑΕΠ. Οι εισπράξεις από τις εξαγωγές πετρελαίου και φυσικού αερίου κυμαίνονται από 50% - 75% του συνόλου των εξαγωγικών εισπράξεων (Κιρκιλής, 2010, σελ 108 και 110). Τα έσοδα αυτά επέτρεψαν την αποπληρωμή δανείων της ΕΣΣΔ από το εξωτερικό και συνέβαλαν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου στο εσωτερικό. Ένα μέρος των εσόδων φυλάσσεται στο ταμείο σταθερότητας, ώστε να χρησιμοποιηθεί για στήριξη του προϋπολογισμού της χώρας σε περιόδους κατά τις οποίες οι τιμές των ενεργειακών προϊόντων είναι χαμηλές.

Η ρωσική πολιτική ηγεσία στο πλαίσιο της προσπάθειάς της να εκμεταλλευτεί τον ενεργειακό της πλούτο ασκεί μια διπλή ενεργειακή στρατηγική που εξυπηρετεί οικονομικούς σκοπούς στη Δυτική Ευρώπη και πολιτικούς στην πρώην σοσιαλιστική Ανατολική Ευρώπη, επονομαζόμενες στη βιβλιογραφία «παλιά» και «νέα» Ευρώπη αντίστοιχα. Στην «παλιά» Ευρώπη, που αποτελεί την πιο προσοδοφόρα αγορά,

επιδιώκει την αποκόμιση υψηλών κερδών με αύξηση των εξαγωγών της μειώνοντας τον ανταγωνισμό και εξαλείφοντας εναλλακτικές πηγές εφοδιασμού. Στη «νέα» Ευρώπη επιδιώκει πολιτικά κέρδη δηλαδή την παρεμπόδιση της προσάρτισης των κρατών αυτών στις δυτικές ευρω-ατλαντικές δομές και την επανένταξή τους στη σφαίρα επιρροής της. Το εξαγωγικό ρωσικό εμπόριο εξαρτάται από τις χώρες διέλευσης των πρώτων υλών. Οι χώρες λοιπόν της «νέας» Ευρώπης ως χώρες διέλευσης είχαν εξασφαλισμένη ροή ρωσικής ενέργειας. Με την προσπάθεια παράκαμψής τους που επιχειρεί συστηματικά η Ρωσία, ασκεί απέναντί τους εκβιαστική ενεργειακή πολιτική προσβλέποντας σε γεωπολιτικά ανταλλάγματα (Κιρκιλής, ό.π, σελ. 116-144).

Η Ρωσία είναι επίσης κορυφαία σε εξαγωγές μετάλλων όπως ο χάλυβας και το αλουμίνιο. Ο μεταποιητικός τομέας ωστόσο δεν είναι ανταγωνιστικός στις παγκόσμιες αγορές.

Το 2009 η ρωσική οικονομία παρουσίασε ύφεση, καθώς από τον Ιούλιο του 2008 επηρεάστηκε από την παγκόσμια οικονομική κρίση. Ο ρυθμός ανάπτυξης σημείωσε αρνητικό πρόσημο, το δημοσιονομικό πλεόνασμα μετατράπηκε σε έλλειμμα, ενώ πτώση παρουσίασε η βιομηχανική παραγωγή και το εξωτερικό εμπόριο. Από το δεύτερο εξάμηνο του 2009 η ρωσική οικονομία άρχισε να ανακάμπτει, μετά την άνοδο της τιμής του πετρελαίου και την άσκηση κατάλληλης νομισματικής πολιτικής και πολιτικής επιτοκίων από την Κεντρική Τράπεζα της χώρας.

Σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα το 2012 ενώ η παγκόσμια οικονομία είχε χάσει ορμή και η Ευρωζώνη παρέμενε σε ύφεση, η ανάπτυξη της Ρωσίας ήταν σταθερή. Επιπλέον το Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών ήταν ισχυρό χάρη στο μεγάλο πλεόνασμα του Εμπορικού Ισοζυγίου, οι εκροές κεφαλαίων μειώθηκαν με αποτέλεσμα να προστεθούν και πάλι χρηματιστηριακά αποθέματα στην Κεντρική Τράπεζα της Ρωσίας, ο προϋπολογισμός ήταν ισορροπημένος και τα αποθεματικά που είχαν εξαντληθεί στη διάρκεια της κρίσης άρχισαν να αναπληρώνονται. Το δημόσιο χρέος της Ρωσίας είναι μόλις 10% του ΑΕΠ, όταν σε άλλες προηγμένες οικονομίες υπερβαίνει το 110%. Τον Ιανουάριο του 2013 σημειώθηκε μείωση της ανεργίας στο 5,4% - ρεκόρ εικοσαετίας- και αύξηση των μισθών με σταθερό ρυθμό. Αυτά σε συνδυασμό με τη μείωση του πληθωρισμού αναμένεται ότι θα μειώσουν τον αριθμό των φτωχών από 16,9 εκατομμύρια το 2012 σε 15,9 εκατομμύρια το 2014.

Σύμφωνα με τη Στατιστική Υπηρεσία Ρωσίας ο μέσος μηνιαίος μισθός το 2012 σημείωσε αύξηση 13,9% σε σχέση με το 2011. Αύξηση 8,4% σημείωσαν επίσης οι πραγματικοί μισθοί και τα ημερομίσθια. Η μέση σύνταξη αυξήθηκε κατά 10,2% το 2012, ενώ οι πραγματικές συντάξεις³⁶ αυξήθηκαν κατά 4,9% σε σύγκριση πάντα με το 2011. Το μηνιαίο κατά κεφαλήν εισόδημα για το 2012 ήταν αυξημένο κατά 9,9% σε σύγκριση με το 2011. Το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα (έσοδα εξαιρουμένων των υποχρεωτικών εισφορών διορθωμένα από το δείκτη τιμών καταναλωτή) αυξήθηκε το 2012 κατά 4,2%. Η αύξηση του εισοδήματος του πληθυσμού προήλθε από την αύξηση των αποδοχών, αφού το εισόδημα από ακίνητα και επιχειρηματική δραστηριότητα μειώθηκε και οι κοινωνικές παροχές παρέμειναν ίδιες. Το 74,2% του εισοδήματος του πληθυσμού δαπανήθηκε για αγορά αγαθών και υπηρεσιών, το 10,8% για υποχρεωτικές πληρωμές και οφειλές, το 4,9% για αγορά ξένου συναλλάγματος και το 10,1% αποταμιεύτηκε. Στον πίνακα 4 απεικονίζεται η κατανομή του πληθυσμού κατά μέσο μηνιαίο κατά κεφαλήν εισόδημα.

Πίνακας 4: Κατανομή του πληθυσμού κατά μέσο μηνιαίο κατά κεφαλήν εισόδημα

Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Ρωσίας

http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/ross_tat/en/main/

Μηνιαίο κατά κεφαλήν εισόδημα σε ρούβλια	Ποσοστό % του συνολικού πληθυσμού	
	2011	2012
Μέχρι 3.500	2,8	2,2
3.501 – 5.000	4,5	3,8
5.001 – 7.000	8,1	7,0
7.001 – 10.000	13,4	12,2
10.001 – 15.000	19,8	18,9
15.001 – 25.000	24,8	25,3
25.001 – 35.000	12,1	13,2
Πάνω από 35.000	14,5	17,4

Το 2013 σε σύγκριση με το 2012 ο μέσος μηνιαίος μισθός φτάνοντας τα 29.960 ρούβλια, αυξήθηκε κατά 12,4% και ο πραγματικός κατά 5,3%. Η μέση σύνταξη ανήλθε στα 9.917,5 ρούβλια, σημειώνοντας αύξηση 9,7% και η πραγματική 2,8%. Το 2013 το

³⁶ Οι πραγματικοί μισθοί και συντάξεις αναφέρονται στην αγοραστική τους δύναμη κατά την περίοδο αναφοράς σύμφωνα με τους όρους των μεταβολών των τιμών των καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών σε σύγκριση με την περίοδο βάσης. Υπολογίζονται από τη διαίρεση των μισθών ή συντάξεων με το δείκτη τιμών καταναλωτή για την ίδια περίοδο.

μηνιαίο κατά κεφαλήν εισόδημα ήταν 25.511,7 ρούβλια, αυξημένο κατά 10,6% και το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα κατά 3,3%. Η αύξηση του εισοδήματος του πληθυσμού προήλθε από τις αμοιβές και το εισόδημα από ακίνητα, ενώ η επιχειρηματική δραστηριότητα και οι κοινωνικές παροχές μειώθηκαν. Την ίδια χρονιά το 73,8% των εισοδημάτων του πληθυσμού δαπανήθηκε για αγορά αγαθών- υπηρεσιών και υποχρεωτικές πληρωμές, το 10,4% για αγορά ξένου συναλλάγματος και το 11,5% αποταμιεύτηκε. (Στατιστική ανασκόπηση 2012 και 2013 Τριμηνιαίο περιοδικό του Ομοσπονδιακού κράτους, Στατιστική Υπηρεσία Ρωσίας)

Η Ρωσία συγκαταλέγεται μαζί με τη Βραζιλία, την Ινδία και την Κίνα (BRIC) ανάμεσα στις πιο ενδιαφέρουσες αναδυόμενες αγορές. Η οικονομία της από το 2000 και έπειτα καταγράφει εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης και μακροοικονομική σταθερότητα. Ωστόσο μια πιο προσεκτική ματιά αποκαλύπτει αδυναμίες: οι υποτονικές ξένες επενδύσεις, η οικονομική ανάπτυξη που μειώθηκε στο μισό του επιπέδου της δεκαετίας πριν από την κρίση του 2008 κινούμενη μάλιστα από την κατανάλωση και όχι από τις επενδύσεις, ο πληθωρισμός που παραμένει υψηλός, η στασιμότητα στην παγκόσμια οικονομική κατάταξη στην 8^η θέση από το 2008. Οι προβλέψεις για τη συνέχιση της ανοδικής πορείας είναι μάλλον συγκρατημένες λόγω των δομικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ρωσική οικονομία (υποδομές, θεσμοί κ.λ.π.) και λόγω της υπέρμετρης εξάρτησης από τις ενεργειακές εξαγωγές (Παγκόσμια Τράπεζα). Η μείωση των ενεργειακών τιμών έχει δυσάρεστες συνέπειες για τη Ρωσία, η οποία ενώ έχει ενταχθεί στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, δεν αποδέχεται τις βασικές αρχές του. Προτείνει ένα διαφορετικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, το μοντέλο του κρατικού καπιταλισμού. Το κράτος ελέγχει την οικονομία, ώστε να καλύψει τις ανεπάρκειες της ελεύθερης αγοράς, να εμποδίσει την αισχροκέρδεια και να βελτιώσει την κατανομή πλούτου. Ίσως η Ρωσία χρειαστεί μελλοντικά να εφαρμόσει πιο φιλελεύθερες πολιτικές και να προσελκύσει περισσότερες ξένες επενδύσεις (Κιρκιλής, ό.π, σελ. 227 και 238). Στα τέλη του 2013 το Υπουργείο Οικονομικής Ανάπτυξης της Ρωσίας μείωσε τις προηγούμενες προβλέψεις για τους ρυθμούς αύξησης της οικονομίας ανά έτος από 4,0 – 4,2% σε 2,5%. Μετά την ουκρανική κρίση ενδέχεται περαιτέρω επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας (<https://www.cia.gov>).

Επιπλέον τα τεράστια έσοδα από τις ενεργειακές εξαγωγές αποταμιεύονται λόγω διαφθοράς, γραφειοκρατίας, αντικειμενικών εγγενών δυσκολιών (π.χ. τεράστια έκταση, έλλειψη τεχνογνωσίας) σε κρατικά ταμεία ή καταλήγουν σε φορολογικούς παραδείσους του εξωτερικού και δεν επενδύονται σε καινοτόμες υποδομές που θα εξασφάλιζαν μια σταθερή και μακροχρόνια ανάπτυξη, ούτε διαχέονται στην κοινωνία (Πρεσβεία της

Ελλάδος στη Μόσχα, 2012). Η ταχεία αύξηση των μισθών που σε πολλούς τομείς είναι μεγαλύτερη από την αύξηση της παραγωγικότητας και η γενικότερη βελτίωση των οικονομικών μεγεθών συνέβαλαν στην αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος και της κατανάλωσης καθώς και σε μικρή άνοδο των δεικτών που σχετίζονται με την ευμάρεια των χωρών. Ο Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης που συνδυάζει το ΑΕΠ ανά κάτοικο με το προσδόκιμο ζωής, τον αναλφαβητισμό και τη σχολική φοίτηση ανήλθε στο 0,816 το 2013 από 0,78 το 2000, κατατάσσοντας τη χώρα στην 55^η θέση της ετήσιας κατάταξης σε σύνολο 186 χωρών (Human Development Report 2013, σελ. 143). Ωστόσο υπάρχουν ανισότητες μεταξύ των ομόσπονδων κρατιδίων, αφού η οικονομία της χώρας είναι συγκεντρωμένη στις μεγάλες πόλεις ιδιαίτερα στη Μόσχα, ενώ υψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα έχουν και οι περιφέρειες όπου παράγεται πετρέλαιο.

Στον Παγκόσμιο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας 2013-2014 του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ (WTTC) η Ρωσική Ομοσπονδία κατατάσσεται στην 64^η θέση σε 140 χώρες, βελτιωμένη κατά τρεις θέσεις σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος (βλ. πίνακα 5). Συνεχίζει να βελτιώνεται ως προς το μακροοικονομικό περιβάλλον όπου βρίσκεται στην 19^η θέση από την 44^η όπου βρισκόταν πριν δύο χρόνια. Αυτό οφείλεται στο πλεόνασμα που διαθέτει χάρη στο χαμηλό δημόσιο χρέος και τον κρατικό προϋπολογισμό. Το υψηλό επίπεδο φοίτησης στα σχολεία (ιδιαίτερα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση), η αρκετά καλή υποδομή και η μεγάλη εγχώρια αγορά (8^η θέση) μπορούν να αξιοποιηθούν για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της Ρωσίας. Αντίθετα συνεχίζει η φτωχή αξιολόγησή της στους δημόσιους θεσμούς (118^η), στην ικανότητα για καινοτομία (78^η), στην επάρκεια αγαθών (126^η) και στις χρηματοπιστωτικές αγορές (121^η). Το χαμηλό επίπεδο ανταγωνισμού που προκαλείται από την ανεπαρκή αντι-μονοπωλιακή πολιτική, τους μεγάλους περιορισμούς στο εμπόριο και την ξένη ιδιοκτησία και επιπλέον η έλλειψη εμπιστοσύνης στο χρηματοπιστωτικό σύστημα συντελούν στην αναποτελεσματική κατανομή των τεράστιων πόρων της Ρωσίας και δεν επιτρέπουν την αύξηση της παραγωγικότητας (WORLD ECONOMIC FORUM, 2013-2014, σελ. 30).

Τα μεγαλύτερα προβλήματα σύμφωνα με την ίδια πηγή είναι η διαφθορά, οι φορολογικοί συντελεστές και οι φορολογικές ρυθμίσεις, η κυβερνητική γραφειοκρατία, η πρόσβαση στη χρηματοδότηση, ο πληθωρισμός, το ανεπαρκώς εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό, η έλλειψη υποδομών, το έγκλημα και η κλοπή, η ανεπαρκής ικανότητα για καινοτομία, το κακό εργασιακό ήθος του εθνικού εργατικού δυναμικού και οι περιοριστικοί κανόνες εργασίας.

Πίνακας 5: Αξιολόγηση της Ρωσίας στον Παγκόσμιο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας

Πηγή: WORLD ECONOMIC FORUM, The Global Competitiveness Report 2013-2014, σελ.326

	Θέση (σε 148 χώρες)	Βαθμολογία (1-7)
Παγκόσμιος Δείκτης Ανταγωνιστικότητας 2013-2014	64	4,2
Παγκόσμιος Δείκτης Ανταγωνιστικότητας 2012-2013	67	4,2
Παγκόσμιος Δείκτης Ανταγωνιστικότητας 2011-2012	66	4,2
Υποδείκτης: Βασικές απαιτήσεις (20%)	47	4,9
1. Θεσμοί	121	3,3
2. Υποδομή	45	4,6
3. Μακροοικονομικό περιβάλλον	19	5,9
4. Υγεία και Βασική εκπαίδευση	71	5,7
Υποδείκτης: Ενισχυτές αποτελεσματικότητας (50%)	51	4,3
5. Τριτοβάθμια εκπαίδευση και κατάρτιση	47	4,7
6. Αποτελεσματικότητα της αγοράς αγαθών	126	3,8
7. Αποδοτικότητα της αγοράς εργασίας	72	4,3
8. Οικονομική ανάπτυξη της αγοράς	121	3,4
9. Τεχνολογική ετοιμότητα	59	4,0
10. Μέγεθος της αγοράς	7	5,8
Υποδείκτης: Παράγοντες καινοτομίας και εξειδίκευσης (30%)	99	3,3
11. Πολυπλοκότητα των επιχειρήσεων	107	3,6
12. Καινοτομία	78	3,1

Παρά ταύτα η ρωσική οικονομία είναι σήμερα η 8^η μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο. Σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα για την ενίσχυση του αναπτυξιακού δυναμικού της πρέπει να ενταθούν οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, να μειωθεί το αποτύπωμα του κράτους στην οικονομία, να βελτιωθεί το επενδυτικό κλίμα, να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της διαφθοράς και της αδιαφάνειας.

4.4 Κοινωνικό – Πολιτιστικό Περιβάλλον

Ο ρωσικός πολιτισμός, πολυσχιδής και πολυεπίπεδος, έχει να επιδείξει κεφαλαιώδους σημασίας έργο σε όλες της εκδοχές της τέχνης, των γραμμάτων και των επιστημών, από την ίδρυση του κράτους τον 9^ο αι. έως τη σύγχρονη εποχή.

Εκκλησιαστική τέχνη Η έναρξη της μακράς πολιτιστικής πορείας σημειώνεται τον 9^ο αι. με την κάθοδο των σκανδιναβικής καταγωγής πολεμικών φυλών από τη Βαλτική στην κεντρική σημερινή Ρωσία και τη συσχέτισή τους με την βυζαντινή αυτοκρατορία

(Καλοκαιρινός 1987, σελ. 286-287). Οι Βάραγγοι είναι θαλασσοπόροι και έμποροι και αυτή η ιδιότητά τους χαρακτηρίζει τη δράση τους. Οι εμπορικές συναλλαγές (Obolensky 1991, σελ. 307-308) αλλά και οι πολιτικές σκοπιμότητες εκατέρωθεν οδηγούν σε βυζαντινωσικές σχέσεις, εμπορικές, πολεμικές και πνευματικές, ήτοι: στον εκχριστιανισμό των Ρως και στην προσέλευσή τους από τον βυζαντινό πολιτισμό. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα βυζαντινής τέχνης στη Ρωσία αποτελούν η Αγία Σοφία του Κιέβου (11^{ος} αι.) και η βυζαντινή εικόνα της Παναγίας Ελεούσας. Το πρώτο μνημείο ανήκει στην Ουκρανία από το 1991 μετά την διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. (unesco.org) Το Κίεβο, πρώτη πρωτεύουσα του Ρωσικού κράτους, χτίστηκε από τον τσάρο Βλαδίμηρο και φιλοτεχνήθηκε από κωντανινοπολίτες ζωγράφους και ψηφοθέτες. Η βυζαντινή εικόνα της Παναγίας Ελεούσας βρίσκεται στην Gallery Tretyakov στη Μόσχα και είναι γνωστή ως Παναγία του Vladimir (Weitzmann 1982, σελ. 17). Η εικόνα γύρω στα 1130 έφτασε από την Κωνσταντινούπολη στο Κίεβο και είναι το πιο γνωστό παράδειγμα από τα ιδιαίτερα φημισμένα έργα, εικόνες κυρίως, των κωνσταντινουπολίτικων εργαστηρίων, τα οποία λόγω τόσο της ποιότητάς τους όσο και της ιερότητάς τους έγιναν αντικείμενα ευρύτατης λατρείας και αναπαραγωγής από τους Ρώσους.

Ήδη είναι πρόδηλο ότι η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία διαδραμάτισε τεράστιο ρόλο στη διαμόρφωση του ιδιαίτερου ρωσικού ύφους στην άσκηση της εξουσίας, στη νοοτροπία της κοινωνίας και στον πολιτισμό. Ανάσχεση του ρόλου της Ρωσικής Εκκλησίας από την ίδρυσή της σημειώθηκε τον 20ο αι. επί σοβιετικής εποχής, ωστόσο ακόμη και τότε εκπρόσωποί της συμμετέχουν στα όργανα εξουσίας (Για την ιστορική αναδρομή και την πνευματική τεκμηρίωση της συμμετοχής της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην εξουσία, βλ. «Οι αρχές του κοινωνικού δόγματος της Ρωσικής Ορθόδοξης εκκλησίας», mospat.ru). Το θρησκευτικό συναίσθημα των Ρώσων πολιτών παραμένει διαχρονικά υψηλό και βαθύ και στον 21ο αι. οι ρωσικές ορθόδοξες εκκλησίες προσφέρουν υπηρεσίες, οι δε πιστοί συνεχίζουν να επισκέπτονται ως προσκυνητές τους ρωσικούς ναούς (Xenia 2006, σελ. 19-20). Ως εκ τούτου, διαμορφώθηκε μια ισχυρή παράδοση στις εικαστικές τέχνες, οι οποίες επί αιώνες ακολουθούν και αφομοιώνουν τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εκκλησιαστική τέχνη, στην ουσία της ελληνική (Ανκρόσκινα-Αλεξανδροπούλου- Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 1995). Το Ρωσικό ιδίωμα στις εικαστικές τέχνες και στην εν γένει πνευματική έκφραση δεν μειώνει τον ρόλο των προτύπων του. Ο βαθμός της συμμετοχής της ελληνικής πολιτιστικής και θρησκευτικής παράδοσης στη διαμόρφωση της ρωσικής θρησκευτικής έκφρασης και της εθνικής συνείδησης μέσω της σλαβικής γλώσσας και της θρησκείας συνοψίζεται εύστοχα αν και απλουστευτικά σε πρόσφατο λόγο του Προέδρου Πούτιν: «Η Ελλάδα, έπαιξε

τεράστιο ρόλο στη ρωσική ταυτότητα. Μας έδωσε σχεδόν τα πάντα – Πίστη, αλφάβητο, κουλτούρα, κοσμικό όραμα, την πολιτική αντίληψη της Ορθόδοξης Αυτοκρατορίας (το παράδειγμα του Βυζαντίου), την ιδέα της «κοινωνίας», τη φιλοσοφία, το νόμο... Εμείς οι Ρώσοι χρωστάμε στους Έλληνες» (elkeda.gr)..

Η ιστορική έρευνα καταδεικνύει ότι οι σχέσεις της Ρωσίας με το Βυζάντιο και τα Βαλκάνια - παρά το γεγονός ότι αποδυναμώνονται για μικρή περίοδο λόγω της ταταρικής/μογγολικής εισβολής και των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η Βυζαντινή αυτοκρατορία- επανακάμπτουν ισχυρές τον 14ο αι. Αυτήν την εποχή τεχνίτες από το Βυζάντιο ταξιδεύουν και εργάζονται σε διάφορες πόλεις της Ρωσίας. Αναφορές για τους Έλληνες ζωγράφους απαντούν συχνά στα Χρονικά και στους Βίους των Ρώσων αγίων. Το 1344 οι Ρώσοι καλούν Έλληνες μαϊστορες από την Κωνσταντινούπολη, για να ζωγραφίσουν το σημαντικότερο εκκλησιαστικό κτίσμα της Μόσχας, τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κρεμλίνο, ενώ στο Νονγοροδ γίνεται πασίγνωστος ο Έλληνας ζωγράφος Ησαΐας (1338). Ο Μητροπολίτης Αλέξιος μεταφέρει από την Κωνσταντινούπολη την εικόνα του Χριστού Σωτήρος. Στο τέλος του 14ου αιώνα γίνεται ξακουστός σε όλη τη Ρωσία ο Θεοφάνης ο Έλληνας, ο οποίος διακοσμεί με τοιχογραφίες εκκλησίες της Μόσχας, του Νονγοροδ και του Κάτω Νονγοροδ (Niznil Nongorod). Ανάμεσα στις Ρωσικές εικόνες που κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο, πολλές είναι εκείνες που παραπέμπουν στην εικονογραφία και στην τέχνη των Παλαιολόγων (Villimbakhona 1994, σελ. 10-13). Ακόμη και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 οι σχέσεις διατηρούνται στενές, απόδειξη είναι η *Σύνοδος των Εκατό Κεφαλαίων* την οποία συγκαλεί ο τσάρος Ιβάν Δ΄ και στην οποία αποκρυσταλλώνονται η κοινή εκκλησιαστική πρακτική μεταξύ Ρωσικής Εκκλησίας και Πατριαρχείου και επισημοποιείται η ιδιότητα του τσάρου παρουσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάσαφ Β΄ (Runciman 1985, σελ. 320 κ.ε.). Σε αυτό το πλαίσιο τα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά κινήματα της γοθικής τέχνης, του trecento και της αναγέννησης μεταφέρονται στη θρησκευτική τέχνη της Ρωσίας μέσω της κίνησης των ελληνικών κρητικών εικόνων του 15-16^{ου} αι. (Villimbakhona 1994, όπου πληρέστατη αναφορά στην παλαιορωσική θρησκευτική τέχνη, σχολές και ζωγράφους από τον 12^ο έως τον 18^ο αι.).

Ενδεικτική της επιρροής της βυζαντινής στην παλαιορωσική εικαστική παράδοση είναι η διαμόρφωση κινήματων θρησκευτικής τέχνης από τον 14^ο έως και τον 16^ο αι., όπως η σχολή του Νονγοροδ (για το Νόβγκοροντ ως πολιτιστικό κέντρο παραλλήλως με τη Μόσχα, ενδεικτικά βλ. V.L. Yanin 1994, σελ. 120-127), αυτή του Pskov, η Μοσχοβίτικη

τέχνη και αργότερα η τέχνη του Vologda, του Tverk και της σχολής Stroganov (Villimbakhona 1994 και Μπορμπουδάκης 1994, σελ. 4-9). Τη σχέση επιβεβαιώνουν περίτρανα οι εξαιρετικοί ζωγράφοι Andrei Rublev (1360-1430) (Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον ζωγράφο και το έργο του ζωγράφου στο Alpatov 1972 και Lazarev 1997) και Διονύσιος ο Έλληνας (15^{ος} αι.), ο Θεοφάνης ο Έλληνας (14^{ος}-15^{ος} αι.) (*The Dictionary of Art*. σελ. 707-709 και Pipes 1995²) και πολλοί άλλοι, οι οποίοι κληροδοτούν μοναδικό έργο στον ρωσικό πολιτισμό σε μνημεία και εικόνες.

Ως προς την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική η Ρωσία περνάει σταδιακά από τη χρήση βυζαντινών αρχιτεκτονικών τύπων στον συνδυασμό αναγεννησιακών στοιχείων, βυζαντινών προτύπων και στην αποκρυστάλλωση του ρωσικού αρχιτεκτονικού ιδιώματος στη ναοδομία.

Η προσήλωση της Ρωσίας σε επίπεδο πολιτείας και κοινωνίας στη θρησκευτική τέχνη αποδεικνύεται από το πλήθος των δημοσίων συλλογών και τη συντήρηση, την προβολή και την επισκεψιμότητα των μνημείων. Από την εποχή του Ιβάν του Τρομερού (16^{ος} αι.) και της οικογένειας των μαικήνων-συλλεκτών-κτητόρων Stroganov (17^{ος} αι. και εξής) δεν παύουν να οικοδομούνται και να προστατεύονται ναοί και μονές καθώς και να εποπτεύεται και να καλλιεργείται η τέχνη από το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν η μονή του Αγίου Κυρίλλου της Λευκής Λίμνης (15^{ος} αι.) της οποίας τα κινητά αντικείμενα τέχνης-εικόνες και μικροτεχνίας περιήλθαν στην κατοχή του Κρατικού Ρωσικού Μουσείου Πετρούπολεως (Pleshanova, 1994), τα μνημεία του Κρεμλίνου (unesco.org), η μονή του Αγίου Θεράποντος, η μονή της Λαύρας.

Τέλος, δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι η ρωσική θρησκευτική τέχνη και η έρευνα ανταπέδωσε την ελληνική συμβολή στη διαμόρφωσή της με τις επισκέψεις Ρώσων ζωγράφων και ερευνητών στο Άγιο Όρος κυρίως αλλά και αλλού από τον 18^ο αιώνα και εξής. Ενδεικτικό γεγονός αυτής της εξάπλωσης της ρωσικής αισθητικής στην Ελλάδα είναι η παραχώρηση εκ μέρους του ελληνικού κράτους στη ρωσική παροικία και εκκλησία του βυζαντινού ναού Παναγία Σωτήρα Λυκοδήμου στην Αθήνα. Η αγιογράφηση του ναού στα 1853-1855 από τον γερμανό ζωγράφο Λουδοβίκο Θείρσιο με δαπάνη του Τσάρου και η αντικατάσταση του χαμηλού βυζαντινού τέμπλου από ψηλό ρωσικού τύπου επιβεβαιώνουν την αμφίδρομη σχέση ελληνορωσικής εκκλησιαστικής τέχνης διαμέσου των αιώνων (Γραίκος 2011, σελ. 505 κ.ε., eie.gr). Οι μεν Ρώσοι ζωγράφοι συνέβαλαν στην απομάκρυνση από τα βυζαντινά πρότυπα της τέχνης της αγιογραφίας στην Ελλάδα, οι δε ερευνητές όπως ο Πορφύριος Οσπένσκου

τον 17^ο αι., ο κόμης Πέτρο Σεβαστιάνωφ αρχηγός επιστημονικής αποστολής στον Άθω το 1859-60, μελέτησαν και φωτογράφησαν βυζαντινά χειρόγραφα και βυζαντινές εικόνες και τοιχογραφίες. Ο Σεβαστιάνωφ εξέδωσε σε δημοσιεύσεις το υλικό των ερευνών του οι οποίες διατηρούνται στο Αρχείο της Ακαδημίας Επιστημών της Πετρούπολης (Μυλωνάς 1995, σελ. 6-19). Η συμβολή των Ρώσων ιστορικών της εποχής στη μελέτη και στη διάδοση της βυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας στην ανατολική και στη δυτική Ευρώπη είναι καταλυτική. Οι Ρώσοι ερευνητές και βυζαντινολόγοι του 19ου και 20ου αι. Βασίλι Μπάρσκι (Grigorovich-Barskij, 1885-1887, Gonpeau, 1998, σελ. 399-409), Πορφύριος Ουσπένσκυ (Uspenskij, 1877) και Νικόδημος Κοντακώφ (Kondacov, 1902) είναι ορισμένοι μόνο από τους πρώιμους μελετητές των οποίων τα έργα παραπέμπονται έως σήμερα από τους σύγχρονους βυζαντινολόγους.

Εξάλλου, η ιστορία του ρωσικού μοναχισμού κυρίως στο Άγιον Όρος χρονολογείται από τη βυζαντινή εποχή, ακμάζει τον 19^ο αι. (όχι πάντα χωρίς προβλήματα) και έχει ως αποτέλεσμα την ίδρυση και λειτουργία ρωσικών μονών, όπως η μονή Παντελεήμονος, την ενσωμάτωση Ρώσων μοναχών στις άλλες μονές του Άθωνος, τις συνεχείς δωρεές Ρώσων -από τον εκάστοτε τσάρο και την αυλή του έως τους υψηλούς αξιωματούχους- (Σμυρνάκης 1903, σελ. 150-151, 163, 167, 192, 198, 261-263, 640-673) και την αδιάκοπη παρουσία Ρώσων επισκεπτών έως τη σημερινή εποχή.

Λογοτεχνία Η Ρωσική λογοτεχνία ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού στην Ευρώπη (18^{ος} αι.) διαδραματίζει ιστορικό ρόλο στην πορεία του ρωσικού κράτους. Συγγραφείς όπως ο Νικόλαϊ Νονίκον και ο Mikhaïl Lomonossov επηρεάζουν την εξέλιξη των γεγονότων. Τον 19^ο αι. η λογοτεχνική έκρηξη που σημειώνεται στη Ρωσία επηρεάζει ολόκληρη την Ευρώπη και επηρεάζεται από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία (Zweig, 1949, σελ. 309). Αριστουργήματα του Alexandre Pouchkine, του Nicolas Gogol, του Fedor Dostoïevski, του Leon Tolstoy, του δραματουργού Anton Tchekhov και άλλων, τους καθιστούν κλασικούς συγγραφείς παγκοσμίως και σηματοδοτούν τον χρυσό αιώνα της ρωσικής λογοτεχνίας. Μεταξύ άλλων συνέβαλαν αποφασιστικά στις ριζικές μεταρρυθμίσεις των αρχών του 19ου αιώνα με την καθιέρωση στη Ρωσική λογοτεχνία της καθομιλουμένης και, επιπλέον, με τη ρεαλιστική κριτική προσέγγιση της εθνικής πραγματικότητας (Ιλίνσκαγια eens-congress.eu). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάχυση της Ρωσικής λογοτεχνίας από τον 19^ο αι. και εξής στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό (Ιλίνσκαγια, 2006) με απευθείας μεταφράσεις στα ελληνικά από το πρωτότυπο (Ιλίνσκαγια, eens-congress.eu).

Κατά τη σοβιετική περίοδο, όταν η πνευματική δημιουργία βρίσκεται σε καταστολή ή στράτευση και οι μετεπαναστατικοί και σοβιετικοί συγγραφείς είτε υποφέρουν είτε όχι από διώξεις, εκτελέσεις και λογοκρισία, εκδίδονται τα αριστουργήματα των σοσιαλρεαλιστών συγγραφέων Ilya Ehrenburg, Maxim Gorky, Mikhail Sholokhov, Vladimir Mayakovsky, Boris Pasternak, Mikhail Boulgakof, Aleksandr Solzhenitsyn και πολλών άλλων. Διακρίνονται δύο σχολές, η σλαβόφιλη «σχολή του χωριού» και η ασχολούμενη με την καθημερινότητα «σχολή της Μόσχας», με σημαντικότερους εκπροσώπους. Η σοβιετική εποχή διαθέτει ωστόσο κορυφαίους συγγραφείς, κυνικούς, αναρχοφιλελεύθερους, παραδοσιακά πιστούς στον σοβιετικό ρεαλισμό, εκλεκτικιστές, ορθοδόξους συμβολιστές, γεγονός το οποίο καταδεικνύει συνεχείς πνευματικές αναζητήσεις και διεργασίες οι οποίες ξεπερνούν το στενό πλαίσιο της λογοτεχνικής παραγωγής.

Η εποχή της διαφάνειας θα φέρει την αποκατάστασή τους και μία νέα άνθηση της Ρωσικής λογοτεχνίας, η οποία ερευνά το σπουδαίο υπόβαθρο της σοβιετικής εποχής με εντυπωσιακά αποτελέσματα διαχεόμενα σε ολόκληρη τη Δύση (*Το Βήμα* 2011 και Μπακογιάννης, 2009, σελ. 20-22), καθώς επίσης παράγει πρωτότυπο λογοτεχνικό έργο.

Αρχιτεκτονική, Γλυπτική, Ζωγραφική Η αρχιτεκτονική στη Ρωσία είναι μια τέχνη η οποία υιοθετεί τις αλληπάλληλες εκσυγχρονιστικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις και η οποία αντανάκλα επίσης τις διαδοχικές κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται στη χώρα από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου (17^{ος} – 18^{ος} αι.) έως τον 21^ο αιώνα. Κοινό χαρακτηριστικό όλων των περιόδων της Ρωσικής αρχιτεκτονικής είναι η προσαρμογή των δυτικών προτύπων στη Ρωσική εκδοχή της τέχνης. Κατ'αυτόν τον τρόπο η μνημειακή αυτοκρατορική αρχιτεκτονική του 18^{ου} αι. παραμερίζεται από την εκτεταμένη λαϊκή κατοικία του 19^{ου} αι. λόγω κυρίως της εκβιομηχάνισης και της αστυφυλίας που έλαβε μεγάλες διαστάσεις (Porter, 1999, σελ. 476).

Οι τσαρικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας πόλεις Μόσχα και Αγία Πετρούπολη υπέστησαν πιέσεις στη σοβιετική περίοδο. Παράδειγμα αποτελούν οι επτά ουρανοξύστες του Στάλιν στη Μόσχα, με τις οποίες ο ηγέτης κατέδειξε ότι η Μόσχα δεν υστερεί από τις καπιταλιστικές πρωτεύουσες της Δύσης και κυρίως των ΗΠΑ, καθόσον μάλιστα τα κτήρια παραπέμπουν στους αναπτυσσόμενους κατά πλάτος νεοϋρκέζικους ουρανοξύστες των αρχών του 20ού αι. Στα μεγαλοπρεπή μοσχοβίτικα αρχιτεκτονήματα και παρά τη μαρξιστική διδασκαλία περί κατάργησης κέντρου- περιφέρειας κατοίκησαν

οι ευνοούμενοι του σοβιετικού καθεστώτος, οι κομματικοί παράγοντες, παγκόσμιοι πρωταθλητές, καλλιτέχνες, πυρηνικοί επιστήμονες (Rowe- Koetter, 1979).

Η ρωσική πρωτοπορία στην αρχιτεκτονική απέδωσε λύσεις στις εργατικές κατοικίες, λέσχες και δημόσια κτήρια, σταθμούς αυτοκινήτων (Cooke, 1995, σελ. 142). Αρχιτέκτονες που επωμίστηκαν το βάρος της σοβιετικής αρχιτεκτονικής δόξας ήταν οι Ivan Zholtovsky, Alexey Shchusev, Stepan Melnikov.

Ο 21^{ος} αι. στην αρχιτεκτονική της Ρωσίας έχει να επιδείξει δημιουργικότητα και αποφασιστικότητα. Παράδειγμα αποτελεί η ανακαίνιση του πρωτοποριακού εν τη γενέσει του πάρκου Γκόρκι στη Μόσχα (Μασσέλος, 2014). Η τεράστια έκταση η οποία συναγωνίζεται σε μέγεθος και ομορφιά το *Hyde Park* στο Λονδίνο και το *Central Park* στη Νέα Υόρκη, φιλοξενεί τα σοβιετικά κτήρια με αλλαγή χρήσης και νέα κτήρια σύγχρονης αρχιτεκτονικής φημισμένου Ολλανδού αρχιτέκτονα για ποικίλες δραστηριότητες και εποχικές δράσεις. Οι μοσχοβίτες αν και επιφυλακτικοί αξιοποιούν το πάρκο Γκόρκι στη νέα του μορφή (www.park-gorkogo.com).

Οι τομείς της γλυπτικής και ζωγραφικής στη Ρωσία παρουσιάζουν εκτός από την παραγωγή έργων, την εκπροσώπηση σε όλα τα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά κινήματα και τη δημιουργία νέων τάσεων σε βαθμό σχολής με διεθνή εμβέλεια. Δέχονται επιρροές από διαφορετικές μορφές τέχνης, όπως η λογοτεχνία, και επηρεάζουν όταν δεν συμβάλλουν σημαντικά σε μορφές τέχνης, όπως το θέατρο, ο κινηματογράφος, η μουσική και ο χορός. Όπως και στις περισσότερες μορφές τέχνης και πολιτισμού της νεώτερης εποχής έτσι και στη γλυπτική και στη ζωγραφική η αρχή σημειώνεται τον 17ο αι. την περίοδο του τσάρου Μέγα Πέτρου και συνεχίζεται εντονότερα την εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης τον 18ο αι. και εξής. Κάτω από την τσαρική πρωτοβουλία και εποπτεία δυτικοί καλλιτέχνες μεταλαμπαδεύουν στο ρωσικό στερέωμα κινήματα όπως ο ρομαντισμός στη λογοτεχνία και στη ζωγραφική, ο οποίος όμως εκφράζεται επενδεδυμένος με ρωσικό ιδίωμα. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η Σχολή Αρχιτεκτονικής, Ζωγραφικής και Γλυπτικής της Μόσχας. Σημαντικοί Ρώσοι ζωγράφοι αυτής της εποχής είναι: Orest I. Kiprenski (1773-1836), Vasily Tropinin (1776-1857), Boris Orlovski (1796-1832), C. P. Bryulov (1799-1852), Fedor Bruni (1800-1875), Alexander Venetsianov (1779-1847), Paul A. Fedotov (1815-1852), Vasily Perov (1833-1882), Alexander Ivanov (1806-1858), Nicholas Gay (1831-1894), οι «Περιπλανώμενοι» (Peredvizhniki) εταιρεία ζωγράφων που εισήγαγαν τον ιμπρεσσιονισμό και τον συμβολισμό στη Ρωσία κάτω από ένα ρωσικό πρίσμα, τα καλύτερα έργα των οποίων αγόρασε ο συλλέκτης Pavel Tretyakov, υλικό που

απετέλεσε την βάση της Gallery Tretyakov η οποία εγκαινιάστηκε στην Μόσχα το 1892. Η θεματολογία των «Περιπλανώμενων» χρησιμοποιήθηκε από τον Lenin και ετέρους μπολσεβίκους προς επίρρωση των ιδεών τους. Είναι βεβαίως γνωστά και πολλά άλλα ονόματα εκπροσώπων της ρωσικής πρωτοπορίας και ειδικότερα του κονστρουκτιβισμού, φουτουρισμού, κυβισμού, ανάμεσα στα οποία θα πρέπει να μνημονευθούν ιδιαίτερος οι «μετανάστες» Ρώσοι ζωγράφοι, φημισμένοι εξπρεσιονιστές Alexei von Jawlensky (1864-1941), Wassily Kandinsky (1866-1944), Marc Chagall (1887-1985) και η σχολή του Παρισιού με εκπρόσωπο τον Chaim Soutine (1893-1943) (*The Russian Museum* 2005 και visual-arts-cork.com).

Η δεκαετία του 1920 υπήρξε καθοριστική για την τέχνη της Πρωτοπορίας γενικώς και περιοριστική μετά το 1934 στο δόγμα του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού», το οποίο επέβαλε η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός πραγματοποιεί μια υψηλή σύνθεση των κατακτήσεων των κινημάτων της Πρωτοπορίας. Υπερβαίνει την περιορισμένη προλεταριακή εμπειρία, με την επιστημονικότητα και καθολικότητα της κομμουνιστικής κοσμοθεωρίας. Αποτελεί το θεμέλιο για την τέχνη της νέας εποχής, για την μετάβαση της τέχνης από την προϊστορία στην ιστορία της (Μηλιαρονικολάκη, 2011, σελ. 140). Οι κυριότεροι εκπρόσωποι του ρεαλισμού Mikhail Avilov, Isaak Brodsky, Piotr Bchkin, Nikolai Dormidontov, Rudolf Frentz, Kazimir Malevich, Kuzma Petrov-Vodkin, Alexander Samokhvalov και άλλοι, πατέρες της Σχολής του Λένινγκραντ, με τα έργα τους πλούτισαν τις συλλογές των μουσείων της σοβιετικής ζωγραφικής τις δεκαετίες 1930 έως και 1950. Το Ινστιτούτο προλεταριακών εικαστικών τεχνών του Λένινγκραντ μετασηματίστηκε σε Ινστιτούτο Ζωγραφικής, Γλυπτικής και Αρχιτεκτονικής το 1932 και από το 1944 μετονομάστηκε σε Ινστιτούτο Τεχνών Ilya Repin. Τέχνη στρατευμένη, τέχνη σκοπιμότητας στρέφει τη θεματολογία της στον αγρότη, τον εργάτη, τον κομμουνιστή, τους ήρωες της Σοβιετικής εποχής, προκαλεί διαρκώς το ενδιαφέρον κοινού, κριτικών και ιστορικών τέχνης, κοσμεί δε τα σημαντικότερα μουσεία της Ρωσίας (Κρατικό Μουσείο Μόσχας, Gallery Tretyakov) καθώς επίσης όλου του κόσμου. Στην Ελλάδα έργα αντιπροσωπευτικά εκτίθενται στην Εθνική Πινακοθήκη της Αθήνας και στο Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο φιλοξενείται η Συλλογή Κωστάκη με έργα σημαντικών εκπροσώπων της ρωσικής πρωτοπορίας και άλλα (nationalgallery.gr και greekstatemuseum.com). Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι διοργανώνονται τις τελευταίες δεκαετίες επιτυχείς εκθέσεις με έργα Ρωσικής τέχνης του 20^{ου} αι. στην Ελλάδα (για παράδειγμα η έκθεση για τον εορτασμό της 10^{ης} επετείου αδελφοποίησης Θεσσαλονίκης – Αγίας Πετρούπολης με τίτλο «Οι

ζωγράφοι της Αγίας Πετρούπολης 1920-2010» από τη Συλλογή της Πινακοθήκης Manege της Πετρούπολης και η έκθεση «Τα κινήματα της Ρωσικής πρωτοπορίας - Έργα από τη Συλλογή Κωστάκη. Αφιέρωμα στην Πρωτοπορία της Πετρούπολης» το 2012 στη Θεσσαλονίκη (εφημ. *Το Βήμα*, εκδ. της 23/04/2012), όπως επίσης αξιοσημείωτος είναι ο συσχετισμός των ιστορικών τέχνης της ρωσικής πρωτοπορίας ή ακόμη και του σοσιαλιστικού ρεαλισμού με τη μελέτη της βυζαντινής τέχνης από τους Ρώσους ζωγράφους.

Η γλυπτική από τη φύση της πιο ακριβή τέχνη ετέθη από την αρχή υπό την τσαρική προστασία και ακολούθησε μία παράλληλη ιστορική πορεία με αυτήν της ζωγραφικής διαφοροποιημένη ωστόσο σε επιμέρους θέματα. Γεγονός είναι ότι απέδωσε έργα απaráμιλλης τεχνικής και πιθανώς μετριασμένης έμπνευσης. Έως τον 19^ο αι. και τις αρχές του 20^{ου} μεγάλοι Ρώσοι γλύπτες μετά τους πρώτους Ευρωπαίους οι οποίοι δίδαξαν γλυπτική, είναι οι Fedot Shubin (1740-1805), που μελέτησε κλασική και ελληνιστική γλυπτική, μαθητής του Pigalle στο Παρίσι την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, Etienne Maurice Falconet (1716-1791), Michael Kozlovski (1753-1802), Theodore Gordeev (1749-1810), Fedor Shchedrin, μέγας θαυμαστής της ελληνικής κλασικής τέχνης, Ivan Martos (1754-1835), Mikhail Vrubel (1856-1910) και η εξαιρετική περίπτωση του Ουγενότου Carl Fabergé χρυσοχόου και του Οίκου Fabergé (1842-1917) στην Αγία Πετρούπολη, περίφημου για τα πασχαλινά αυγά εξαιρετικό δείγμα μικρογραφημένης ζωγραφικής και μικρογλυπτικής. Τον 20^ο αι. οι Ρώσοι γλύπτες που αντιπροσώπευσαν τα μεγάλα ευρωπαϊκά κινήματα είναι οι Alexander Archipenko (1887-1964), Jacques Lipchitz (1891-1973), Naum Gabo (1890-1977), Vladimir Tatlin (1885-1953), El Lissitzky (1890-1941) και οι διεθνώς αναγνωρισμένοι Ρώσοι εκτός Ρωσίας Louise Nevelson (1899-1988) και Ossip Zadkine (1890-1967) (*Encyclopedia of sculpture*, visual-arts-cork.com). Δύο μνημεία αντιπροσωπευτικά του σοσιαλιστικού ρεαλισμού προς τιμήν των πεσόντων στη μάχη του Στάλινγκραντ το πρώτο και προς τιμήν των Ρώσων κοσμοναυτών το δεύτερο, είναι το μνημειώδες άγαλμα «Η Μητέρα-Πατρίδα καλεί» (1967) στο Volgograd των Yevgeny Vuchetich και Nikolai Nikitin (Scott 2009, 373-407) και «Το μνημείο των κατακτητών του διαστήματος» (1964) στη Μόσχα των A.P. Faidych-Krandievski, A.N. Koltchin και M.O. Barchtch (<http://www.museum.ru/M329>).

Θέατρο, Μπαλέτο, Μουσική, Κινηματογράφος Κάθε μία από τις τέχνες του θεάτρου, του κινηματογράφου, της μουσικής και του χορού έχει δημιουργήσει σχολή στο είδος της παγκοσμίως.

Το πριγκιπικό ίδρυμα το οποίο εξελίχθηκε στην Ακαδημία Μπαλέτου και Όπερα Μπολσόι (www.bolshoi.ru) ιδρύθηκε το 1776 και αποτελεί ένα από τα παλαιότερα και παγκοσμίως αναγνωρισμένα κέντρα παραγωγής τέχνης. Το νεοκλασικό θέατρο της Πλατείας Θεάτρου στη Μόσχα υπέστη σημαντικές ανακαινίσεις ανά τους αιώνες έως την τελευταία η οποία έληξε το 2011 και αρχικά φιλοξενούσε ρωσικά έργα (έως το 1840). Θεατρικά λυρικά έργα όπως του Tchaikovsky *Voyevoda* και *Mazepa*, η όπερα *Boris Godunov* του Mussorgsky, τα έργα του Rachmaninov *Aleko* και *Francesca da Rimini*, η όπερα *Η αρραβωνιαστικιά του Τσάρου (The Maid of Pskov)*, η όπερα του D. Shostakovich *Η Λαίδη Μάκβεθ του Μτσενσκ* και το πρώτο συμφωνικό έργο του θεάτρου του Nikolai Korsakov παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στο θέατρο Bolshoi και απέκτησαν διεθνή εμβέλεια. Ο κλασικός χορός μεγαλούργησε στην Ακαδημία Μπαλέτου και στο Θέατρο Μπολσόι με τα έργα *Λίμνη των Κύκνων*, *Ωραία Κοιμωμένη*, *Καρυοθραύστης* του Tchaikovsky, τη *Giselle* του Adam, τον *Ρωμαίο και Ιουλιέτα* του Prokofiev και τον *Σπάρτακο* του Khachaturian. Ο οργανισμός Bolshoi με την ορχήστρα, το μπαλέτο και την όπερά του παράγει πολιτισμό από την ίδρυσή του έως σήμερα και παρά τη σοβιετική περίοδο και τις καταγγελίες για συμμετοχή της ρωσικής μαφίας στη λειτουργία του.

Το Mariinsky Theatre (www.mariinsky.ru) είναι το αντίστοιχο αυτοκρατορικό δημιούργημα - κέντρο τέχνης μουσικής, μπαλέτου και όπερας στην Αγία Πετρούπολη με αρχές στον 18^ο αιώνα. Από το 1860 λειτουργεί με επιτυχία και με την ίδια επωνυμία εκτός από τη σοβιετική περίοδο οπότε ονομάστηκε Kirov. Στο Mariinsky ο χορογράφος Marius Petipa παρουσίασε τα κλασικά έργα για μπαλέτο *Καρυοθραύστης*, *Raymonda* και *Ωραία Κοιμωμένη*, καθώς επίσης παρουσιάστηκε η τελική εκδοχή της χορογραφίας για το μπαλέτο *η Λίμνη των κύκνων* και *η Σταχτοπούτα* σε μουσική του Prokofiev τον 19ο αιώνα. Η Ακαδημία Μπαλέτου της Ρωσίας Vaganova, σχολή χορού του Mariinsky, εκτόξευσε την καριέρα χορευτών όπως η Pavlova, ο Nijinsky, ο Nureyev, η Makarova, ο Baryshnikov και τόσοι άλλοι, γεγονός που συμβαίνει έως σήμερα. Στη μετασοβιετική εποχή το Mariinsky συνδέεται με μεγάλες όπερες μεγάλων πρωτευουσών όπου συμμετέχει σε διεθνείς διοργανώσεις, ενώ το ίδιο διοργανώνει ετήσια φεστιβάλ μπαλέτου και όπερας. Πρόσφατα (2013) ολοκληρώθηκε η πανάκριβη κατασκευή της Δεύτερης Σκηνής του Mariinsky στην Αγία Πετρούπολη, γεγονός που αποδεικνύει την επιτυχία του καλλιτεχνικού οργανισμού.

Ως προς τον ρωσικό κινηματογράφο και μόνο η διεθνής βιβλιογραφία καταδεικνύει την καριέρα του παγκοσμίως: Skakov 2012, Beumers - Condee 2011, Robertson 2011,

Miller 2010, Nesbet 2007, Hicks 2007, Sargeant 2001, Kenez 2001, Woll 2000, Beumers 1999, Taylor 1998. Από την εποχή των τσάρων τον 19^ο αι., οπότε και πρωτοεμφανίστηκε ο ρωσικός κινηματογράφος στη Μόσχα από τους αδερφούς Lumière, συνέχισε την παραγωγή ταινιών στη σοβιετική εποχή και τώρα διάγει τη νέα εποχή δημιουργίας. Υιοθέτησε και αναπαρήγαγε όλα τα ευρωπαϊκά κινηματογραφικά κινήματα και επιπλέον τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Ταινίες – σταθμοί και κλασικές παραγωγές αποτελούν *Το θωρηκτό Ποτέμκιν*, ο *Αλέξανδρος Νιέφσκυ*, ο *Ιβάν ο Τρομερός* του Eisenstein, το *Solaris* του Tarkovsky, ο *Ψεύτης ήλιος* του Mikhalkov και πολλές άλλες παραγωγές οι οποίες αποτελούν ολοκληρωμένα αριστουργήματα της έβδομης τέχνης η οποία καλλιεργείται αδιαλείπτως μέσα από διεθνείς διοργανώσεις.

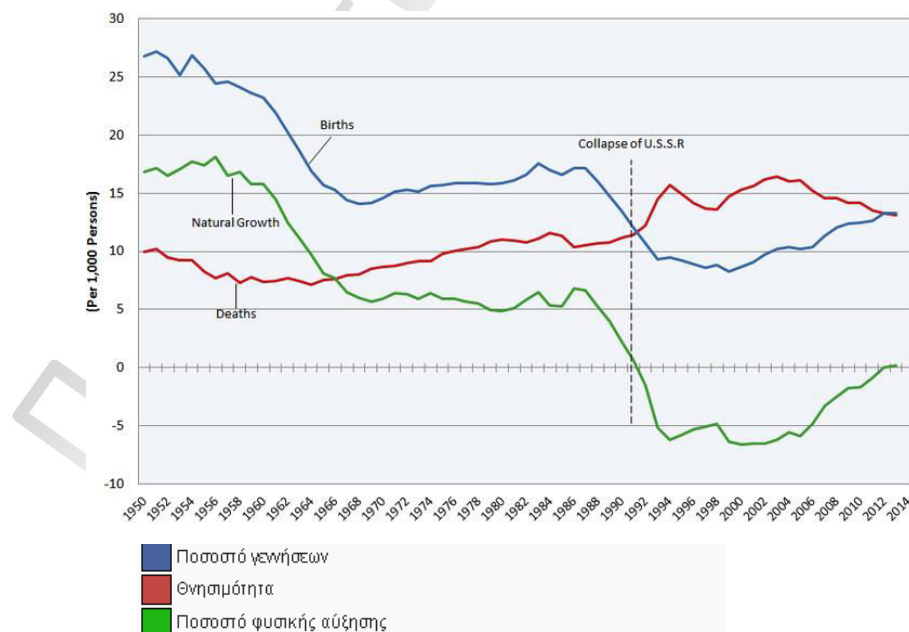
Αθλητισμός Στο πλαίσιο του παγκόσμιου ανταγωνισμού η Ρωσία, κυρίως ως Σοβιετική Ένωση πέτυχε να καταξιωθεί και να παραμείνει έως σήμερα μια από τις πρώτες αθλητικές δυνάμεις στον στίβο, στη γυμναστική, στο ποδόσφαιρο, στην καλαθοσφαίριση, στην κολύμβηση, στα χειμερινά αθλήματα (χόκεϋ επί πάγου, χιονοδρομίες). Μέσω των παγκόσμιων αθλητικών διοργανώσεων, μεταξύ αυτών το Παγκόσμιο Κύπελλο Ποδοσφαίρου και οι Ολυμπιακοί αγώνες, αναδείχθηκαν Ρώσοι αθλητές οι οποίοι δημιούργησαν σχολή στο είδος τους. Είτε ως Σοβιετική Ένωση είτε ως Ρωσική Ομοσπονδία ανέλαβε τέτοιου είδους αθλητικές διοργανώσεις και συμμετέχε σε αντίστοιχες παντού στον κόσμο με ελάχιστες εξαιρέσεις και λαμπρές στη σύνθεσή τους αποστολές, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη ότι το κράτος συνεχίζει να προωθεί, να επενδύει στον αθλητισμό, να ανταγωνίζεται σε παγκόσμιο επίπεδο τις αθλητικές δυνάμεις, κυρίως των ΗΠΑ, αλλά και να διατηρεί μια παράδοση αυτονόητη πλέον στον ρωσικό πληθυσμό.

Δημογραφικά στοιχεία, Κοινωνία Τα χαρακτηριστικά του ρωσικού κοινωνικού σώματος το οποίο ζει και δραστηριοποιείται μέσα στο ανωτέρω πολιτιστικό πλαίσιο οδηγούν εξ αρχής στο συμπέρασμα ότι η ρωσική κοινωνία εμπεριέχει τόσες αντιφάσεις, ώστε τα επιμέρους κοινωνικά χαρακτηριστικά αμβλύνονται. Κοινωνία αστική παρά την αγροτική της καταγωγή (74% αστικός πληθυσμός και 26% αγροτικός, βλ. Federal State Statistics Service), λαός παραδοσιακός, θρησκευόμενος, καλλιεργημένος, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο αλλά και συντηρητικός, ομοφοβικός, ξενοφοβικός και επιρρεπής στην παρανομία. Βέβαιον είναι ότι η Ρωσία είναι μια πολυπολιτισμική εκτεταμένη χώρα, γεγονός που επηρεάζει τον τρόπο ζωής, τον πολιτισμό και τη νοοτροπία των Ρώσων.

Πίνακας 6: Δημογραφικά στοιχεία Ρωσικής Ομοσπονδίας
 Πηγή: http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Russia

Δημογραφικά στοιχεία Ρωσικής Ομοσπονδίας	
Πληθυσμός	143.700.000 (Επίσημη εκτίμηση 1/2014)
Ρυθμός ανάπτυξης πληθυσμού	0,23% (2012)
Ποσοστό γεννήσεων	13,3 ανά 1.000 κατοίκους (2013)
Θνησιμότητα	13,1 ανά 1.000 κατοίκους (2013)
Προσδόκιμο ζωής	70,8 έτη (2013)
-Άντρες	65,1 έτη
-Γυναίκες	76,5 έτη
Ποσοστό γονιμότητας	1,7 ανά γυναίκα (2012)
Ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας	7,2 ανά 1.000 γεννήσεις (2011)
Καθαρό ποσοστό μετανάστευσης	2,24 ανά 1.000 κατοίκους (2011)
Ηλικιακή διάρθρωση	
0-14 ετών	16,8%
15-64 ετών	70,1%
65 και πάνω	13,1% (2013)

Στον πίνακα 6 συγκεντρώνονται τα δημογραφικά στοιχεία της χώρας, στον πίνακα 7 η εξέλιξη του πληθυσμού από το 1950 έως το 2100 και στο διάγραμμα 6 απεικονίζεται η φυσική αύξηση του πληθυσμού της Ρωσίας (γεννήσεις μείον θάνατοι) από το 1950. Ο πληθυσμός της Ρωσίας που το 1991 λίγο πριν τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης έφτανε τα 148.689.000, σημείωσε μείωση και στην απογραφή του 2010 ήταν 142.856.536 κάτοικοι. Είναι σαφές ότι η Ρωσία αντιμετωπίζει δημογραφική κρίση (βλέπε πίνακα 7). Με σειρά μέτρων προσπαθεί να επιλύσει το πρόβλημα της γήρανσης και μείωσης του πληθυσμού της.

Διάγραμμα 6: Η φυσική αύξηση του πληθυσμού της Ρωσίας από το 1950

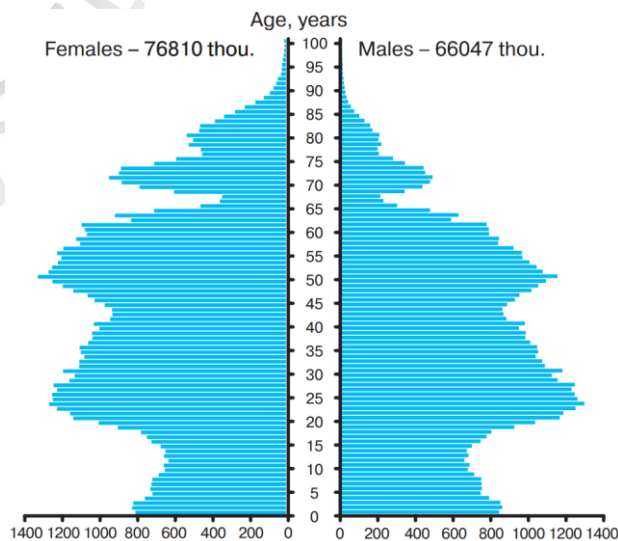
Πηγή: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Natural_Population_Growth_of_Russia.PNG

Πίνακας 7: Η εξέλιξη του πληθυσμού της Ρωσίας από το 1950 έως το 2100

Πηγή: *Ηνωμένα Έθνη (UN – WPP 2012 Revision)*

Έτος	Πληθυσμός σε χιλιάδες	Έτος	Πληθυσμός σε χιλιάδες
1950	102.799	2030	133.556
1960	120.057	2040	127.005
1970	130.358	2050	120.896
1980	138.536	2060	115.023
1990	148.149	2070	110.091
2000	146.763	2080	106.428
2010	143.618	2090	104.044
2020	140.011	2100	101.882

Το 2012 η χώρα γνωρίζει για πρώτη φορά μετά τη δεκαετία του 90 δημογραφική ανάπτυξη λόγω της αύξησης της γεννητικότητας, της μείωσης της θνησιμότητας και της προσέλκυσης μεταναστών από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Σύμφωνα με εκτίμηση της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Στατιστικής την πρώτη Ιανουαρίου του 2014 ο πληθυσμός ήταν 143.700.000 αυξημένος σε σύγκριση με το 2012 κατά 318.800 άτομα (0,2%), από τα οποία τα 295.000 ήταν μετανάστες (92,8% της συνολικής αύξησης του πληθυσμού) και τα 22.900 η διαφορά του αριθμού των γεννήσεων σε σχέση με τον αριθμό των θανάτων (Στατιστική Υπηρεσία της Ρωσίας). Το προσδόκιμο ζωής μετά τη μείωση που κατέγραψε μετά το 1986, τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να αυξάνεται. Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη διαφορά – η μεγαλύτερη παγκοσμίως- στη μέση διάρκεια ζωής μεταξύ των δύο φύλων, με τις γυναίκες να ζουν 9-12 χρόνια περισσότερο από τους άντρες (βλέπε διάγραμμα 7).

Διάγραμμα 7: Δομή του πληθυσμού της Ρωσίας κατά ηλικία και φύλο

Πηγή: *Russian Federation, Federal State Statistics Service, Ρωσία σε αριθμούς – 2013*

Στη Ρωσία κατοικούν πάνω από 180 εθνότητες μία από τις οποίες είναι και η ελληνική. Κάθε μία από αυτές μιλάει τη δική της γλώσσα, ωστόσο η ρωσική είναι η επίσημη γλώσσα της χώρας, οι δε Ρώσοι κάτοικοι αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό (πάνω από 80%) του πληθυσμού (<http://www.perepis-2010.ru/>). Πρέπει να ληφθεί υπόψη η διαρκής αύξηση των μεταναστών προς τη μητροπολιτική Ρωσία από την ομοσπονδιακή περιφέρεια, κυρίως από τα σημεία που αντιμετωπίζουν εθνικιστικά προβλήματα. Η πρόσφατη ουκρανική κρίση αύξησε κατακόρυφα το κύμα Ρώσων μεταναστών από περιοχές της νοτιοανατολικής Ουκρανίας. Η ελληνική παρουσία στη Ρωσία αντανάκλα τις πολιτικές περιπέτειες του τόπου, καθώς από τον σαφή αριθμό του ελληνικού πληθυσμού κατά τη σοβιετική περίοδο, την εποχή της *περεστρόικα* η εικόνα αλλοιώθηκε, χωρίς να είναι δυνατόν να προσμετρηθεί με ακρίβεια το ελληνικό στοιχείο, πολύ δε περισσότερο χάθηκε μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, δεδομένης της παλινόστησης και της διασποράς των ελληνικής καταγωγής κατοίκων των πρώην σοβιετικών χωρών (*JEE* 2000, ΙΣΤ΄, σελ. 539). Πιθανότατα, στις περιοχές όπου σημειωνόταν έντονη ελληνική παρουσία να προστέθηκαν αφομοιωμένα στην τοπική κουλτούρα ελληνικά πολιτιστικά στοιχεία.

Κατ' αναλογία με τις εθνότητες οι θρησκείες που υπάρχουν στη Ρωσία καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα από τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό έως τον Ιουδαϊσμό, τον Ισλαμισμό και τον Βουδισμό. Η πιο διαδεδομένη θρησκεία στη Ρωσία είναι ο Ανατολικός Ορθόδοξος Χριστιανισμός και εκπροσωπείται από τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία. Πάνω από το 80% των Ρώσων αυτοπροσδιορίζονται ως Ορθόδοξοι, ενώ πολλοί μη θρησκευόμενοι Ρώσοι ταυτίζονται με την ορθόδοξη πίστη για πολιτιστικούς λόγους (<http://en.wikipedia.org>).

Οι Ρώσοι χαρακτηρίζονται ως βαθιά θρησκευόμενοι άνθρωποι. Η θρησκεία στη Ρωσία ωστόσο είναι ένα περίπλοκο ζήτημα ανάμεσα στην επίσημη θρησκευτική πολιτική, τον ρόλο της Ρωσικής Εκκλησίας, τη θρησκευτική κοινωνικοποίηση του λαού και τα ισχυρά ανά τους αιώνες ρεύματα σλαβόφιλων φονταμενταλιστών και δυτικόφυλων, «παλαιών πιστών» και νέων (Fagan, 2013, σελ. 197-199, Νικολαΐδης, 2007, σελ. 291, Μπαλτάς 2008, Bezrogov, 2011). Βέβαιον είναι ότι η θρησκεία είναι ένας τομέας εκμεταλλεύσιμος από τη σύγχρονη κυβερνητική πολιτική με σκοπό να κατευνάσει την άνοδο των εθνικιστών των 21 κρατών διαφορετικής από τη ρωσική εθνότητας. Ο πρόεδρος Πούτιν ενόψει των προεδρικών εκλογών του 2012 έγραψε σε εφημερίδα: «Ο ρωσικός λαός και πολιτισμός είναι η κόλλα που συγκρατεί το μοναδικό οικοδόμημα αυτού του πολιτισμού», απευθυνόμενος στο εκλογικό σώμα και ιδίως στους ρωσικής καταγωγής ψηφοφόρους, κυρίως ορθόδοξους, που εκδηλώνουν εθνικιστικές τάσεις, όταν τα

δημογραφικά χαρακτηριστικά της Ρωσίας αλλάζουν από την εσωτερική μετανάστευση (εφημερ. Έθνος online 25/01/2012).

Η θρησκευτική ελευθερία και η ανεξιθρησκία αποτελούν παραδοσιακές αρχές της ρωσικής κοινωνίας, οι οποίες κατά καιρούς -στη σοβιετική περίοδο λόγω χάρη- περιορίστηκαν. Ωστόσο, όλα τα θρησκευτικά ιδρύματα – ορθόδοξα, μουσουλμανικά, εβραϊκά– λειτουργούσαν αδιαλείπτως συνεργαζόμενα με το σοβιετικό καθεστώς.

Το σημερινό καθεστώς στη Ρωσία ακολουθεί μια θρησκευτική πολιτική υπέρ του Ορθοδόξου Χριστιανισμού σε συνεργασία με το Ρωσικό Πατριαρχείο (π.χ. ίδρυση χριστιανικών ναών) με σκοπό, μεταξύ άλλων, την ενοποίηση της πολυεθνικής χώρας και χρησιμοποιώντας την απειλή του ισλαμικού κινδύνου. Αυτή η πολιτική βρίσκει πρόσφορο έδαφος αφενός λόγω του μεγάλου ποσοστού χριστιανών ορθοδόξων και καλλιεργείται αφετέρου με την εισαγωγή του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολικά αναλυτικά προγράμματα ή με την προπαγάνδα υπέρ της επίσκεψης του τουριστικού σώματος σε παραδοσιακά ορθόδοξους χριστιανικούς τόπους.

Η Ρωσική Εκκλησία το 2013 γιόρτασε μεγαλοπρεπώς τα 1.025 χρόνια από τη βάπτιση των Ρους και της ομώνυμης αρχαίας πόλης. Κατά τη διάρκεια των εορτασμών σε Ρωσία και Ουκρανία ο Πατριάρχης δήλωσε: «Η Βάπτιση της Ρους έφερε τεράστιες αλλαγές στη νοοτροπία, στην ηθική των ανθρώπων, στην οργάνωση της κρατικής τους ζωής. Έδωσε ώθηση για έντονη ανάπτυξη του πολιτισμού, της τέχνης, σε τέτοιο βαθμό που η Αρχαία Ρους δεν υστερούσε, μα ήταν στο ίδιο επίπεδο με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Εμείς όλοι μας είμαστε πνευματικοί και πολιτισμικοί κληρονόμοι εκείνου του πολιτισμού, ο οποίος δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα της Βαπτίσεως της Ρους». Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι στο πλαίσιο του εορτασμού από τη Μητρόπολη Πατρών ταξίδεψε στη Ρωσία το κειμήλιο του σταυρού του μαρτυρίου του Ανδρέα του Πρωτοκλήτου και έτυχε πολυπληθούς προσκύνησης από πιστούς, γεγονός που εκφράζει τη συνεργασία των δύο εκκλησιών (Φάουστοβα εφημερ. *Η φωνή της Ρωσίας* http://greek.ruvr.ru/2013_07_29/231341321/).

Επιπλέον, η Ρωσική Εκκλησία στο πλαίσιο της αναγέννησής της ασκεί ένα είδος εξωτερικής πολιτικής συμμετέχοντας σε διεθνείς θρησκευτικές οργανώσεις και συνέδρια, συσφίγγει δε τις σχέσεις με άλλες ορθόδοξες Εκκλησίες, για παράδειγμα της Ελλάδας, της Κύπρου και των σλαβικών ορθοδόξων κρατών της Βαλκανικής (Cyrille 2006, σελ. 63-68, 84).

Εξάλλου, ενδεικτική της ελεγχόμενης ελευθερίας συνειδήσεως της ρωσικής κοινωνίας είναι η πολεμική που έχει ξεσπάσει μεταξύ υποστηρικτών των ομοφυλοφύλων και συντηρητικών εκκλησιαστικών και κυβερνητικών παραγόντων με αποτέλεσμα την ψήφιση νόμου από τη Δούμα με ευρεία πλειοψηφία το 2013 περί ποινικοποίησης της προπαγάνδας υπέρ της ομοφυλοφυλίας και των εγκλημάτων που προσβάλλουν το θρησκευτικό αίσθημα των πιστών μέσα σε θύελλα κοινωνικών αντιδράσεων (*Το Βήμα* 11/03/13, Λούκα, 2013). Η προϊστορία της διαμάχης ανάγεται στη σοβιετική εποχή και στην παλινδρόμηση του καθεστώτος σε ό,τι αφορά τη σεξουαλική ελευθερία, μορφές της οποίας χαρακτήριζε νόμιμες ή παράνομες αναλόγως με την πολιτική σκοπιμότητα. Σήμερα, η κοινωνία διαιρεμένη οδηγείται σε ακρότητες.

Εκπαίδευση Δεδομένος είναι ο ρόλος της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης. Το ρωσικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι από τα αρτιότερα παγκοσμίως και καταλήγει σε υψηλή επιστημονική κατάρτιση με σημαντικά επιτεύγματα. Εξάλλου, το αρμόδιο υπουργείο ονομάζεται *Υπουργείο Παιδείας και Επιστημών της Ρωσικής Ομοσπονδίας* (<http://en.russia.edu.ru/edu/>) και εφαρμόζει γενική, επαγγελματική και ανώτατη εκπαίδευση, πολυεπίπεδη σε όλα τα είδη και πλήρη, προωθεί δε τη χρήση νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση, π.χ. εξ αποστάσεως εκπαίδευση (<http://rt.com/>, <http://kyp.rs.gov.ru/el/node/379>).

Η ανώτατη εκπαίδευση οδηγεί στο τεράστιο κεφάλαιο της ρωσικής επιστήμης, της οποίας η θεσμοθέτηση ανάγεται στην αυτοκρατορική περίοδο (18^{ος} αι.) με την ίδρυση της Ακαδημίας Επιστημών στην Αγία Πετρούπολη και του Πανεπιστημίου της Μόσχας και η έκρηξη των επιτευγμάτων και της έρευνας στη σοβιετική περίοδο σε τομείς όπως τα μαθηματικά, η ιστορία, η φυσική, η χημεία, η ιατρική με φημισμένους εκπροσώπους. Η Ρωσική επιστήμη στο πλαίσιο του απόλυτου ανταγωνισμού, κυρίως με τις ΗΠΑ, έχει να επιδείξει βραβεία Νόμπελ σε πολλούς τομείς και διαρκή προσπάθεια για καινοτομίες, όπως ο Lev Landau (Νόμπελ Φυσικής 1962), οι Alexey Abrikosov και Vitaliy Ginsburg (Νόμπελ Φυσικής 2003). Στον 21ο αι. πολυάριθμοι οργανισμοί (βλ. πίνακα 8) με επιδότηση του Ρωσικού κράτους παράγουν ερευνητικό έργο πάνω στους τομείς της αεροδιαστημικής, της χημικής βιομηχανίας, της ενέργειας, της πληροφορικής, των εξοπλισμών, του περιβάλλοντος, της γεωλογίας, της βιοτεχνολογίας, της νανοτεχνολογίας και όσων τεχνολογιών περιλαμβάνει το Προεδρικό Διάταγμα αρ. 899 του 2011 επενδύοντας τεράστια ποσά στην υψηλή τεχνολογία.

Πίνακας 8: Τριτοβάθμια Εκπαίδευση της Ρωσικής Ομοσπονδίας.Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία της Ρωσίας (*Russia in figures – 2013*)

Έτη	2000/ 01	2005/ 06	2007/ 08	2008/ 09	2009/ 10	2010/ 11	2011/ 12	2012/ 13
Συνολικός αριθμός εκπαιδευτικών ιδρυμάτων	965	1.068	1.108	1.134	1.114	1.115	1.080	1.046
Δημόσια και δημοτικά	607	655	658	660	662	653	634	609
Μη δημόσια	358	413	450	474	452	462	446	437
Συνολικός αριθμός σπουδαστών (σε χιλιάδες)	4.741	7.064	7.461	7.513	7.419	7.050	6.490	6.074
Σε δημόσια και δημοτικά	4.271	5.985	6.208	6.215	6.136	5.849	5.454	5.144
Σε μη δημόσια	471	1.079	1.253	1.298	1.283	1.201	1.036	930
Αριθμός σπουδαστών ανά 10.000 κατοίκους	324	493	523	526	519	493	454	424
Σε δημόσια και δημοτικά	292	418	435	435	430	409	381	359
Αριθμός σπουδαστριών από το σύνολο	2.686	4.114	4.345	4.344	4.254	4.030	3.642	3.353
Αριθμός καθηγητών και εκπαιδευτικών (σε χιλιάδες)								
Σε δημόσια και δημοτικά	265,2	322,1	340,4	341,1	342,7	324,8	319,0	312,4
Σε μη δημόσια	14,4	36,7	47,7	37,7	35,1	32,0	29,2	29,2

Και η Μαφία Το παγκόσμιο ενδιαφέρον των επιστημόνων διαφόρων κλάδων (ιστορικών, οικονομολόγων, κοινωνιολόγων, νομικών) προκαλεί η δράση της Ρωσικής Μαφίας (Κόκκινης), ενός άτυπου ισχυρού θεσμού με οργάνωση και χαρακτηριστικά αμιγώς ρωσικά, ο οποίος έλκει την καταγωγή (και αυτός) από τα αυτοκρατορικά χρόνια με τους ληστές που μοίραζαν τα κλοπιμαία στους φτωχούς, ανδρώθηκε στη σοβιετική περίοδο με τη μαύρη αγορά και μετά το 1990 κατέλαβε πολλούς τομείς της ρωσικής οικονομίας και επομένως της κοινωνίας, αφού κατάφερε να συμβάλει στην διαμόρφωση της νοοτροπίας (Finckenauer –Waring, 2001 και Williams, 1997). Η δράση της Ρωσικής Μαφίας ξεπερνάει τα σύνορα του κράτους και εκτείνεται στην Ευρώπη, την Αμερική την Ανατολική Μεσόγειο και φυσικά την Ελλάδα (Friedman 2000, Mallory 2007, σελ. 73- 97, Νικολακόπουλος 1997, stanford.edu). Οι εκτιμήσεις για τη διαφθορά στη ρωσική οικονομία κυμαίνονται σε υψηλά ποσοστά, συνεπώς αυτή επηρεάζει τον χαρακτήρα των Ρώσων και διαμορφώνει τη νοοτροπία τους. Σε αυτό συμβάλλει η βελτίωση του βιωτικού επιπέδου των Ρώσων κατά την πρώτη περίοδο

Πούτιν, η οποία εύλογα οδήγησε σε συμπεριφορές νεοπλουτισμού. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Διαφθοράς (Transparency International, <http://www.transparency.org/country#RUS> DataResearch SurveysIndices) το 2013 η διαφθορά του δημοσίου τομέα στη Ρωσία αγγίζει υψηλά ποσοστά, ενώ ο βαθμός διαφάνειας είναι χαμηλός. Έρευνες διαφόρων οργανισμών (Φραγκονικολόπουλος, 2010, σελ. 238) δείχνουν ότι οι Ρώσοι θεωρούν πρώτους στη διαφθορά τους ατυνομικούς, δεύτερους τους υψηλόβαθμους δημοσίου υπαλλήλους και τελευταίους τους εμπόρους ναρκωτικών. Ξοδεύουν δε σε δωροδοκίες περισσότερο για την απαλλαγή από τη στρατιωτική θητεία και την εισαγωγή στο πανεπιστήμιο παρά για οτιδήποτε άλλο.

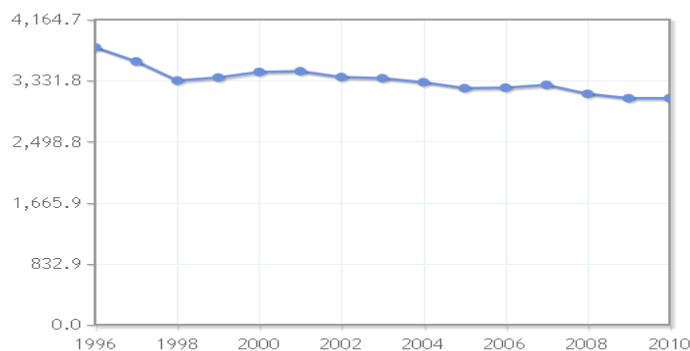
Επιπλέον, εντυπωσιακά είναι τα στοιχεία του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας για τον αλκοολισμό στη Ρωσία (πάνω από 22% και στα δύο φύλα) (*World Health Organization 2014*, http://www.who.int/substance_abuse/publications/global_alcohol_report/profiles/rus.pdf?ua=1), με τις ανάλογες συνέπειες για τον πληθυσμό.

Συνοψίζοντας, η Ρωσία είναι μια πολυπολιτισμική και πολυεθνική μεγάλη χώρα, πλήρης αντιθέσεων, η οποία διαθέτει στον υπερθετικό βαθμό πολιτισμό και κοινωνία πολυσύνθετη με ποικίλα χαρακτηριστικά – προτερήματα και ελαττώματα, θετικά και αρνητικά. Βέβαιον είναι πως η τήρηση – όχι φυσικά χωρίς την πολιτική βούληση και σκοπιμότητα – της παράδοσης σε πάμπολλους τομείς τη διατηρεί στις πρώτες θέσεις της παραγωγής πολιτισμού, του επιστημονικού και οικονομικού ενδιαφέροντος. Η Ρωσία έχει καταφέρει να αφομοιώσει πολλά από τα επιμέρους χαρακτηριστικά που τη συνθέτουν λόγω πολυπολιτισμικότητας και να δημιουργήσει την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, πλούσια σε περιεχόμενο ιδιαιτερότητα που ονομάζεται ρωσικός πολιτισμός και ρωσική κοινωνία. Ο ρωσικός λαός μέσα από τις κατά καιρούς σκληρές συνθήκες που διάγει φαίνεται να γνωρίζει κάλλιστα τον αγώνα της επιβίωσης με κάθε τρόπο, αλλά και της επιτυχίας και της δημιουργικότητας. Σημειωτέον ότι η ρωσική αγορά αποτελεί μία μεγάλη, νέα αγορά με μεγάλη ροπή προς κατανάλωση και ενδιαφέρον για νέα προϊόντα, τρόπους ζωής και προσλαμβάνουσες παραστάσεις (Πρεσβεία της Ελλάδος στη Μόσχα, 2012 και 2011). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σημαντικό τμήμα αυτών των δύο δεικτών (πολιτισμού-κοινωνίας) συνδέεται με το ελληνικό στοιχείο είτε παραδοσιακά, είτε ιστοριοδιφικά, ιστορικά και θρησκευολογικά, είτε μέσα στο πλαίσιο της ιστορίας της τέχνης και της αισθητικής είτε, τέλος, κοινωνιολογικά.

4.5 Τεχνολογικό Περιβάλλον

Το ενδιαφέρον των Ρώσων για τις επιστήμες ξεκινά τον 18^ο αιώνα με την ίδρυση της Ακαδημίας Επιστημών στην Αγία Πετρούπολη από το Μέγα Πέτρο το 1724 και του Πανεπιστημίου της Μόσχας. Σταδιακά λειτούργησαν πολύ γνωστές σχολές μαθηματικών (με τους Lobachevskiy, Ostrogradskiy), φυσικής (με τους Stoletov, Popov), χημείας (με τους Mendeleev, Butlerov), ιατρικής (Botkin, Pirogov), και ιστορίας (με τους Karamzin, Soloviev, Kliuchevskiy). (Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Rossotrudnichestvo στην Κύπρο)

Η ρωσική επιστήμη και τεχνολογία έχει έκτοτε να επιδείξει πολλά ονόματα και πολλά επιτεύγματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την εφεύρεση του ραδιοφώνου από τον Α.Ρορον, τη δημιουργία του περιοδικού πίνακα των στοιχείων από τον D.Mendeleev, τις διαπλανητικές πτήσεις πυραύλων πολλαπλών σταδίων από τον Κ.Τσιολκονskiy, τα επιτεύγματα που οδήγησαν στα διαστημικά προγράμματα από τον Σ.Κορολεν που περιλαμβάνουν την πρώτη μη επανδρωμένη διαστημική πτήση του «Σπούτνικ» και την πρώτη επανδρωμένη πτήση του Υ.Γαγαριν, την εφεύρεση του λέιζερ από την Ν.Βασον και τον Υ.Προκχορον. Πολλά επίσης είναι τα βραβευμένα με Νόμπελ μέλη της Ρωσικής Ακαδημίας των Επιστημών όπως: Ivan Pavlov, Nikolai Basov, Alexander Prokhorov, Mikhail Sholokhov, Leonid Kantorovich, Andrey Zaharoff, Alexander Σολζενίτσιν, Pyotr Kapitsa, Zhores Alfeyov κ.ά. (Rossotrudnichestvo, ό.π και Πρεσβεία Ρωσικής Ομοσπονδίας στην Ελλάδα).

Διάγραμμα 8: Ερευνητές στον τομέα Έρευνας και Ανάπτυξης της Ρωσίας

Πηγή: UNESCO Ινστιτούτο Στατιστικής (*Index Mundi*)

Σήμερα στη Ρωσία υπάρχουν περίπου 4.000 οργανώσεις που ασχολούνται με την επιστημονική έρευνα και την ανάπτυξη των τεχνολογιών με σχεδόν 1.000.000

προσωπικό. Ο αριθμός των ερευνητών και των τεχνιτών³⁷ ανά εκατομμύριο κατοίκων στον τομέα έρευνας και ανάπτυξης απεικονίζεται στο διάγραμμα 8. Ο αριθμός των ερευνητών το 2010 ήταν 3.092, ενώ κατά τα τελευταία χρόνια έφτασε στη μέγιστη τιμή των 3.786 το 1996 και την ελάχιστη το 2009. Ο αριθμός των τεχνικών το 2010 ήταν 475,96, ενώ στη διάρκεια των τελευταίων χρόνων έφτασε στη μέγιστη τιμή των 652,86 το 1996 και στην ελάχιστη τιμή των 474,98 το 2009.

Η έρευνα χρηματοδοτείται από το κράτος και συντονίζεται από το Υπουργείο Βιομηχανίας, Επιστήμης και Τεχνολογιών, ενώ η στρατηγική και οι βασικές προτεραιότητες της έρευνας είναι υπό διαμόρφωση. Η βασική επιστημονική έρευνα είναι συγκεντρωμένη στην Ρωσική Ακαδημία Επιστημών, η οποία περιλαμβάνει εκατοντάδες ιδρύματα που εξειδικεύονται σε όλους τους σημαντικούς επιστημονικούς τομείς:

- Μαθηματικά
- Γενική Φυσική και Αστρονομία
- Πυρηνική Φυσική
- Φυσικά και τεχνικά προβλήματα της παραγωγής ενέργειας
- Μηχανική μηχανής και προβλήματα διαδικασίας ελέγχου
- Πληροφορικής, Τεχνολογιών Πληροφορικής και Αυτοματισμού
- Γενική και Τεχνική Χημεία
- Φυσική-Χημεία και Τεχνολογία των ανόργανων υλικών
- Φυσικοχημική Βιολογία
- Γενική Βιολογία
- Φυσιολογία
- Γεωλογία, Γεωφυσική, Γεωχημεία και Επιστήμες της εξόρυξης
- Ωκεανολογία, Φυσική Ατμόσφαιρα, Γεωγραφία
- Ιστορία
- Φιλοσοφία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία
- Οικονομία
- Διεθνείς Σχέσεις
- Λογοτεχνία και Γλώσσα (Πρεσβεία Ρωσικής Ομοσπονδίας στην Ελλάδα)

---

³⁷ Ερευνητές στον τομέα έρευνας και ανάπτυξης είναι επαγγελματίες που ασχολούνται με τη σύλληψη της ιδέας ή τη δημιουργία νέας γνώσης προϊόντων, διαδικασιών, μεθόδων ή συστημάτων και τη διαχείριση των εν λόγω έργων. Τεχνικοί στον τομέα έρευνας και ανάπτυξης και ισοδύναμο προσωπικό είναι άτομα των οποίων τα κύρια καθήκοντα απαιτούν τεχνική γνώση και εμπειρία στη μηχανική, φυσική και επιστήμες της ζωής (τεχνικοί) ή κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες (ισοδύναμο προσωπικό). Συμμετέχουν στην E & A εκτελώντας επιστημονικά και τεχνικά καθήκοντα που αφορούν την εφαρμογή των εννοιών και των επιχειρησιακών μεθόδων, συνήθως υπό την καθοδήγηση των ερευνητών. UNESKO Ινστιτούτο Στατιστικής <http://www.indexmundi.com/facts/russia/researchers-in-research-and-development>

Οι δαπάνες για την έρευνα και την ανάπτυξη³⁸ από 0,95% του ΑΕΠ το 1998, φτάνουν στην υψηλότερη τιμή των τελευταίων ετών 1,29 το 2003 και στα 1,16% το 2010 (βλέπε πίνακα 9).

Πίνακας 9: Δαπάνες για την Έρευνα και την Ανάπτυξη

Πηγή: UNESCO *Ινστιτούτο Στατιστικής (Index Mundi)*.

Έτος	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ποσοστό % του ΑΕΠ	1,18	1,25	1,29	1,15	1,07	1,07	1,12	1,04	1,25	1,16

Η εφαρμοσμένη επιστήμη και τεχνολογία πραγματοποιείται από θεσμικά όργανα και γραφεία σχεδιασμού διαφόρων υπουργείων π.χ. η έρευνα και η ανάπτυξη της πυρηνικής ενέργειας στο Υπουργείο Ατομικής Ενέργειας, η εξερεύνηση του διαστήματος στη Ρωσική Υπηρεσία Αεροπορίας και Διαστήματος, η άμυνα στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, οι τηλεπικοινωνίες στο Υπουργείο Επικοινωνιών κ.λ.π. Διεξάγονται έρευνες σε πολλούς τομείς υψηλών τεχνολογιών και γίνονται επενδύσεις στην ανάπτυξη «κρίσιμων τεχνολογιών» σε περισσότερες από 70 βασικές ενότητες. Ο συγκεκριμένος κατάλογος τεχνολογιών εγκρίθηκε με το διάταγμα 899 της 7^{ης} Ιουλίου του 2011 του προέδρου της Ρωσικής Ομοσπονδίας και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων:

- Ενεργειακές τεχνολογίες
- Τεχνολογίες πληροφορικής
- Οικολογικές τεχνολογίες
- Τεχνολογίες στις μηχανοκατασκευές και κατασκευές εξοπλισμών
- Τεχνολογίες στην περιβαλλοντική διαχείριση και τη γεωλογική εξερεύνηση
- Βιοτεχνολογίες
- Τεχνολογίες των μεταφορών
- Τεχνολογίες στην ελαφριά βιομηχανία, στις κατασκευές οικοδομημάτων και οδικών δικτύων (Rossotrudnichestvo, ό.π.).

Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ρωσία από τα χρόνια της Σοβιετικής Ένωσης μέχρι και σήμερα είναι η ενσωμάτωση και η εφαρμογή των καινοτόμων τεχνολογιών στην παραγωγή, με αποτέλεσμα να παραμένει η εξάρτηση της οικονομίας της από τους φυσικούς πόρους. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος

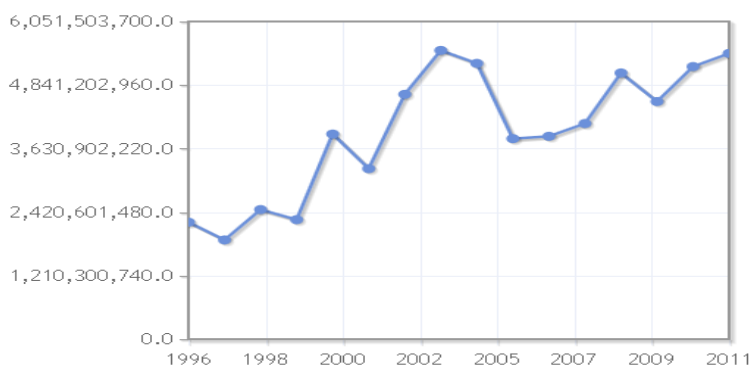
³⁸ Είναι οι τρέχουσες κεφαλαιουχικές δαπάνες (δημόσιες και ιδιωτικές) για δημιουργική εργασία που αναλαμβάνεται συστηματικά για την αύξηση των γνώσεων, συμπεριλαμβανομένης της γνώσης της ανθρωπότητας, του πολιτισμού και της κοινωνίας, καθώς και τη χρήση των γνώσεων για νέες εφαρμογές. Η Έρευνα και Ανάπτυξη καλύπτει τη βασική έρευνα, την εφαρμοσμένη έρευνα και την πειραματική ανάπτυξη <http://www.indexmundi.com/facts/russia/research-and-development-expenditure>

αυτού η κυβέρνηση ξεκίνησε από το 2007 ένα μεγαλεπήβελο πρόγραμμα. Στο πλαίσιο αυτό ιδρύθηκε επιτροπή αρμόδια για θέματα εκσυγχρονισμού και τεχνολογικής ανάπτυξης της ρωσικής οικονομίας με επιβλέποντα τον ίδιο τον Πρόεδρο της Ρωσίας. Ο πρόεδρος διέκρινε στο πλαίσιο της καινοτομικής ανάπτυξης τις παρακάτω πέντε βασικές κατευθύνσεις:

- Η ενεργειακή απόδοση και συντήρηση όπως τα ζητήματα εξερεύνησης νέων εναλλακτικών τύπων καυσίμων.
- Οι πυρηνικές τεχνολογίες.
- Οι αεροδιαστημικές τεχνολογίες, η ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών και της επίγειας υποδομής, η βελτίωση του ρωσικού δορυφορικού συστήματος πλοήγησης GLONASS.
- Οι ιατρικές τεχνολογίες, η ανάπτυξη του διαγνωστικού εξοπλισμού και της φαρμακευτικής.
- Οι στρατηγικές τεχνολογίες πληροφορικής, η δημιουργία υπερυπολογιστών και η ανάπτυξη συστημάτων λογισμικού. (Rosstrudnichestvo, ό.π).

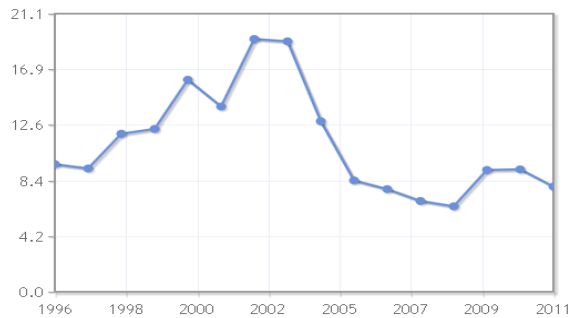
Την ανάπτυξη βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας και την εφαρμογή προγραμμάτων καινοτόμων τεχνολογιών εξυπηρετούν κάποια μέτρα όπως τα παρακάτω: η εφαρμογή από το 2006 του προγράμματος δημιουργίας τεχνοπόρκων στον τομέα των υψηλών τεχνολογιών στις πόλεις Tomsk, Dubna, Zelenograd και St. Petersburg, η δημιουργία ενός επιστημονικού τεχνολογικού συγκροτήματος κοντά στη Μόσχα (Skolkovo) με σκοπό την ανάπτυξη και την εμπορευματοποίηση νέων καινοτόμων τεχνολογιών, η δημιουργία το 2007 της εταιρείας ROSNANO για την ανάπτυξη της νανοτεχνολογίας καθώς και το κρατικό επενδυτικό πρόγραμμα στη νανοτεχνολογία που στοχεύει στο να φτάσουν οι πωλήσεις των προϊόντων της ρωσικής νανοτεχνολογίας μέχρι το 2015 στα 900 δισεκατομμύρια ρούβλια (Rosstrudnichestvo, ό.π).

Διάγραμμα 9: Ρωσικές εξαγωγές προϊόντων υψηλής τεχνολογίας (\$ ΗΠΑ) ανά έτος

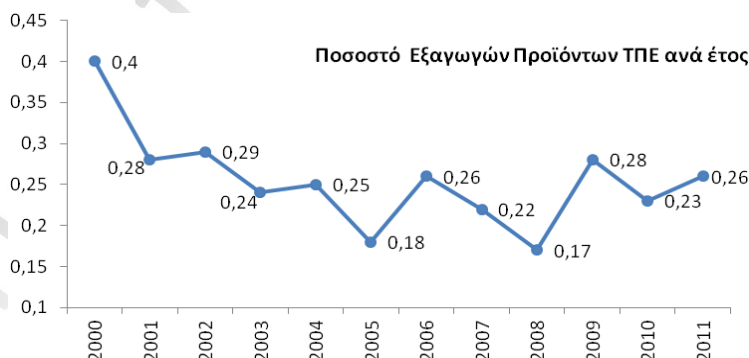
Πηγή: Ηνωμένα Έθνη Comtrade Βάση δεδομένων (Index Mundi)

Οι εξαγωγές προϊόντων υψηλής τεχνολογίας (προϊόντα με υψηλή ένταση Έρευνας και Ανάπτυξης όπως προϊόντα αεροδιαστημικής, ηλεκτρονικοί υπολογιστές, επιστημονικά όργανα, φαρμακευτικά προϊόντα κ.ά.) τα τελευταία 15 χρόνια καταγράφουν την υψηλότερη τιμή το 2003 φτάνοντας τα 5.501.367.000 \$ ΗΠΑ και το υψηλότερο ποσοστό του συνόλου των εξαγωγών μεταποιημένων προϊόντων το 19,16% το 2002 (βλέπε διαγράμματα 9 και 10).

Διάγραμμα 10: Ρωσικές εξαγωγές προϊόντων υψηλής τεχνολογίας % του συνόλου των εξαγωγών μεταποιημένων προϊόντων ανά έτος
 Πηγή: Ηνωμένα Έθνη Comtrade Βάση δεδομένων (Index Mundi)

Το ποσοστό των εξαγωγών προϊόντων ΤΠΕ (τηλεπικοινωνίες, ήχος και βίντεο, ηλεκτρονικοί υπολογιστές και συναφής εξοπλισμός, ηλεκτρονικά εξαρτήματα και άλλα προϊόντα ΤΠΕ εκτός λογισμικού) το 2011 στη Ρωσία αποτελούσε το 0,26% των συνολικών εξαγωγών αγαθών. Οι εξαγωγές υπηρεσιών ΤΠΕ (υπηρεσίες πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών, ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές υπηρεσίες) σημειώνουν αυξητική τάση με ψηλότερη τιμή το 32% του συνόλου των εξαγωγών υπηρεσιών της χώρας το 2011 που έφτασαν τα 18.793.710.000 δολάρια ΗΠΑ (βλ. διαγράμματα 11, 12 και 13).

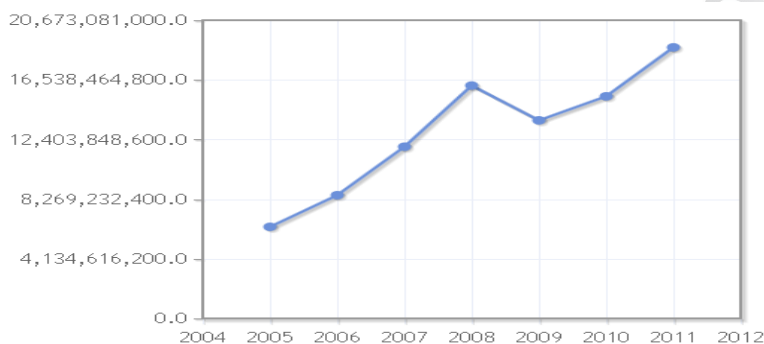

Διάγραμμα 11: Ποσοστό ρωσικών εξαγωγών προϊόντων ΤΠΕ % του συνόλου των εξαγωγών προϊόντων ανά έτος
 Πηγή: United Nations Conference on Trade and Development's UNCTADstat database at <http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx>. (Index Mundi)

Διάγραμμα 12: Ποσοστό ρωσικών εξαγωγών υπηρεσιών ΤΠΕ % του συνόλου των εξαγωγών υπηρεσιών ανά έτος

Πηγή: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ισοζύγιο Πληρωμών Επετηρίδα και αρχεία δεδομένων (Index Mundi)

Διάγραμμα 13: Ρωσικές εξαγωγές υπηρεσιών ΤΠΕ ανά έτος

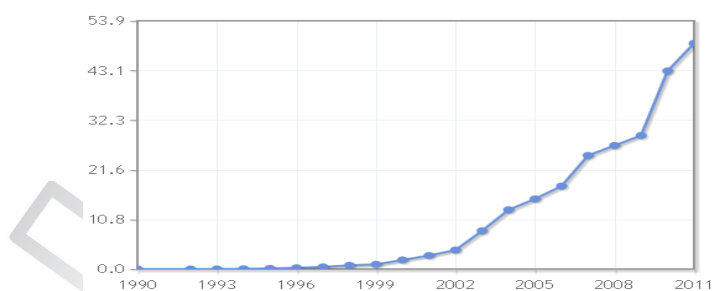
Πηγή: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ισοζύγιο Πληρωμών Επετηρίδα και αρχεία δεδομένων (Index Mundi)

Στο πλαίσιο του σχεδίου για την ανάπτυξη μιας οικονομίας που δεν θα βασίζεται αποκλειστικά στους ενεργειακούς πόρους, αλλά στην καινοτομία, το 2007 εγκρίθηκε μεταξύ άλλων από το Συμβούλιο Ασφαλείας της Ρωσίας η στρατηγική για την ανάπτυξη της Κοινωνίας της Πληροφορίας. Η στρατηγική στοχεύει σε τρεις κατευθύνσεις: την εθνική υποδομή πληροφόρησης και επικοινωνίας, τη δημιουργία μιας επιστημονικής και τεχνικής βάσης για τις καινοτομίες και την παροχή επαρκών, προσιτών και ασφαλών υπηρεσιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών (Ινστιτούτο της Σύγχρονης Ανάπτυξης).

Σε ό,τι αφορά τον τουρισμό η πρόοδος της αεροναυτικής μηχανικής και των συστημάτων και προγραμμάτων των ηλεκτρονικών υπολογιστών η οποία συνεχίζεται, κάνει τα ταξίδια γρηγορότερα, ανετότερα και φθηνότερα καθώς μειώνεται το κόστος λειτουργίας των αεροπορικών εταιρειών και των ταξιδιωτικών γραφείων (π.χ. με εξοικονόμηση καυσίμων ή προσωπικού αντίστοιχα) και βελτιώνονται οι παρεχόμενες υπηρεσίες (Gartner, 2001, σελ. 15).

Οι τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνιών χρησιμοποιούνται από τις τουριστικές επιχειρήσεις για την εσωτερική τους οργάνωση και λειτουργία, για τη μεταξύ τους διασύνδεση και για τη διανομή του τουριστικού προϊόντος (Λουκής, 2005). Εφαρμόζοντας νέα πληροφορικά συστήματα αποκτούν περισσότερη ευελιξία και μειώνουν το κόστος (Κομίνης, 2000). Το διαδίκτυο δίνει τη δυνατότητα πρόσβασης στην ηλεκτρονική τουριστική αγορά ακόμα και σε μικρομεσαίες τουριστικές επιχειρήσεις οι οποίες με χαμηλό κόστος διαφημίζουν και πωλούν το προϊόν τους. Παράλληλα μέσω των μηχανών αναζήτησης και των δικτυακών πυλών (portals) το διαδίκτυο δίνει τη δυνατότητα στους ταξιδιώτες να πληροφορηθούν, να επιλέξουν και να αγοράσουν απευθείας (on line) τουριστικά προϊόντα και υπηρεσίες είτε σε μορφή «πακέτων» είτε σχεδιάζοντας μόνοι τους το ταξίδι τους.

Το διαδίκτυο έχει γίνει στις μέρες μας ένα σημαντικό μέσο για κρατήσεις ταξιδιών. Στην Ρωσία ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι χρησιμοποιούν το διαδίκτυο, για να κλείσουν τα ταξίδια τους, αντί να πηγαίνουν στα πρακτορεία ταξιδιών. Σύμφωνα με μια ειδική αξιολόγηση για τις παγκόσμιες τάσεις «κράτησης» ταξιδιών της IPK International, World Travel Monitor, η οποία ανατέθηκε από την έκθεση ITB του Βερολίνου 2008-2012, το μερίδιο αγοράς των ηλεκτρονικών κρατήσεων στη Ρωσία κατά τα πέντε τελευταία χρόνια έχει σχεδόν τετραπλασιαστεί φτάνοντας στο 42 %. Το 2012 για πρώτη φορά οι ηλεκτρονικές κρατήσεις ήταν περισσότερες από τις κρατήσεις μέσω ταξιδιωτικών πρακτορείων. Είναι λοιπόν σκόπιμο να αναλύσουμε διεξοδικότερα τη διάδοση και τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και του διαδικτύου στη Ρωσία (διάγραμμα 14).

Διάγραμμα 14: Χρήση διαδικτύου στη Ρωσία ανά έτος (%)

Πηγή: *International Telecommunication Union, World Telecommunication/ICT Development Report and database, and World Bank estimates (Index Mundi)*

Ο αριθμός των συνδρομητών ευρυζωνικού ίντερνετ στη Ρωσία από 0 που ήταν από το 1998 έως το 2001, έφτασε τα 18.775.090 το 2011 όπως φαίνεται στον πίνακα 10.

Πίνακας 10: Αριθμός συνδρομητών ευρυζωνικού ίντερνετ στη Ρωσία ανά έτος

Πηγή: Διεθνής Ένωση Τηλεπικοινωνιών, Τηλεπικοινωνιών World / ΤΠΕ Έκθεση για την ανάπτυξη και τη βάση δεδομένων, καθώς και τις εκτιμήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας. (Index Mundi)

Χρονιά	Αριθμός συνδρομητών	Ποσοστό %
1998	0	0
2001	0	0
2002	11.000	0,01
2003	343.000	0,24
2004	675.000	0,47
2005	1.589.000	1,10
2006	2.900.000	2,02
2007	4.900.000	3,42
2008	9.280.000	6,48
2009	12.900.000	9,02
2010	15.700.000	10,98
2011	18.775.090	13,14

Το 2012 η Ρωσία κατέλαβε την 1^η θέση ως προς τον αριθμό χρηστών διαδικτύου ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες και την 6^η θέση στην παγκόσμια κατάταξη με ποσοστό διείσδυσης³⁹ 53,3%. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διαφορά μεταξύ των περιφερειών της Ρωσίας στην τιμή και στη διαθεσιμότητα του διαδικτύου είναι τεράστια. Σύμφωνα με την έκθεση Direct INFO 2014 το ποσοστό διείσδυσης της σταθερής ευρυζωνικής πρόσβασης στο διαδίκτυο για τα νοικοκυριά στη Μόσχα έφθασε το 88,6% σημειώνοντας αύξηση μόλις 2% από το 2013, γεγονός δηλωτικό του κορεσμού της αγοράς (ru.wikipedia). Η κατάσταση όμως στη χώρα γενικότερα είναι διαφορετική αφού το ποσοστό διείσδυσης για τα νοικοκυριά είναι 50% για το 2013. Σύμφωνα με τη FOM (ρωσική εταιρεία δημοσκοπήσεων) το σημερινό επίπεδο της διείσδυσης του διαδικτύου στις αγροτικές περιοχές είναι περίπου 45%, στις πόλεις με πληθυσμό μέχρι 100 χιλιάδες κατοίκους είναι 58% και σε πόλεις με πληθυσμό από 100.000 μέχρι 1.000.000 κατοίκους είναι 65%. Σύμφωνα με δημοσκόπηση του ρωσικού Κέντρου Ερευνών που διεξήχθη το Μάρτιο του 2014 το ποσοστό των χρηστών του διαδικτύου έχει ανέλθει στο 68% δηλαδή περισσότερο από τα 2/3 του πληθυσμού της χώρας (http://www.bizhit.ru/index/users_count/0-151).

³⁹ Η διείσδυση αφορά στο ποσοστό του πληθυσμού που είναι χρήστες του διαδικτύου.

Διαδεδομένη και δημοφιλής είναι επίσης στη Ρωσία η χρήση κινητού διαδικτύου. Σύμφωνα με μελέτη της TNS 19,6 εκατ. κάτοικοι (34% του συνολικού πληθυσμού σε απευθείας σύνδεση) έχουν πρόσβαση μέσω κινητής συσκευής. Το 21% των προβολών σελίδων πραγματοποιήθηκε από κινητές συσκευές και το 5,6% από τάμπλετ. Λόγω της μείωσης των τιμών των συσκευών και της βελτίωσης των υπηρεσιών εκτιμάται ότι από το 2016 θα υπάρχουν στη Ρωσία περίπου 74.300.000 κινητοί χρήστες διαδικτύου (e Marketer, 2013).

Στην Global Information Technology Report 2013 του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ η Ρωσική Ομοσπονδία βρίσκεται στην 54^η θέση (σε 144 χώρες) όσον αφορά το Δείκτη Δικτυακής Ετοιμότητας. Στους πίνακες 11 και 12 παρουσιάζονται λεπτομερώς τα στοιχεία που παρατίθενται στην Αναφορά τόσο για τη Δικτυακή Ετοιμότητα της χώρας γενικά όσο και για την ατομική χρήση που αποτελεί έναν από τους υποδείκτες. Στον πίνακα 13 παρουσιάζεται η αναλυτική αξιολόγηση της Ρωσίας ως προς τις υποδομές ΤΠΕ από την Έκθεση Ανταγωνιστικότητας Ταξιδιών και Τουρισμού 2013 του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ.

Πίνακας 11: Δικτυακή Ετοιμότητα Ρωσίας Δείκτης 2013 (144 χώρες)

Πηγή: World Economic Forum, The Global Information Technology Report 2013, σελ.251

	Σειρά σε 144 χώρες	Βαθμολογία (1-7)
Δικτυακή Ετοιμότητα Ρωσίας Δείκτης 2013	54	4,1
Δικτυακή Ετοιμότητα Ρωσίας Δείκτης 2012	56	4,0
Υποδείκτης: Περιβάλλον	102	3,6
1. Πολιτικό και θεσμικό περιβάλλον	108	3,2
2. Επιχειρηματικό περιβάλλον και καινοτομία	90	3,9
Υποδείκτης: Ετοιμότητα	32	5,3
3. Υποδομές και ψηφιακό περιεχόμενο	43	4,7
4. Οικονομική Προσιτότητα	18	6,2
5. Δεξιότητες	61	4,9
Υποδείκτης: Χρήση	56	3,9
6. Ατομική Χρήση	45	4,5
7. Χρήση από επιχειρήσεις	95	3,2
8. Χρήση από κυβέρνηση	74	4,0
Υποδείκτης: Επιπτώσεις	53	3,7
9. Οικονομικές επιπτώσεις	54	3,4
10. Κοινωνικές επιπτώσεις	50	4,1

Πίνακας 12: Ατομική χρήση διαδικτύου

Πηγή: World Economic Forum, The Global Information Technology Report 2013, σελ.251

Ατομική Χρήση	Σειρά σε 144 χώρες	Απόλυτη τιμή
Συνδρομές κινητής τηλεφωνίας ανά 100 άτομα	5	179,3
Άτομα που χρησιμοποιούν διαδίκτυο (internet)	57	49,0
Νοικοκυριά με προσωπικό υπολογιστή	50	57,1
Νοικοκυριά με πρόσβαση στο διαδίκτυο (internet)	53	46,0
Συνδρομές ευρυζωνικών συνδέσεων (Broadband Internet) ανά 100 άτομα	46	13,1
Συνδρομές κινητών ευρυζωνικών συνδέσεων (Mobile broadband) ανά 100 άτομα	20	47,9
Χρήση εικονικών κοινωνικών δικτύων	99	5,1

Πίνακας 13: Η αξιολόγηση της Ρωσίας ως προς τις υποδομές ΤΠΕ στο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού

Πηγή: World Economic Forum: The Travel and Tourism Competitiveness Report 2013, σελ.299

	Βαθμολογία	Κατάταξη (σε 140 χώρες)
Πυλώνας: Υποδομές ΤΠΕ	4,2	37
1.Χρήση ΤΠΕ για συναλλαγές μεταξύ των επιχειρήσεων	4,4	106
2. Χρήση ΤΠΕ για συναλλαγές μεταξύ επιχειρήσεων και καταναλωτών	4,6	63
3.Άτομα που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο	49,0	57
4.Σταθερές τηλεφωνικές γραμμές	30,9	40
5.Συνδρομητές Broadband Internet	13,1	46
6.Συνδέσεις κινητής τηλεφωνίας	179,3	5
7.Κινητές ευρυζωνικές συνδέσεις	47,9	20

Σύμφωνα με την έρευνα της εταιρείας J'son & Partners Consulting «Προοπτικές της αγοράς των ευρυζωνικών δικτύων στη Ρωσία. Σύγκριση με ξένη αγορά» η ανάπτυξη των ΤΠΕ θα είναι μία από τις κύριες προτεραιότητες της χώρας στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της ρωσικής οικονομίας, ακολουθώντας τις διεθνείς τάσεις που συνδέουν την ανάπτυξη των ΤΠΕ με την οικονομική ευημερία. Το ποσοστό του τομέα των ΤΠΕ στο ΑΕΠ της Ρωσίας είναι 3,9% σχετικά μικρό σε σύγκριση με άλλες χώρες και επομένως υπάρχουν μεγάλες δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης. Η ίδια πηγή προβλέπει ότι από το 2012 μέχρι το 2016 η διείσδυση θα αυξηθεί από 48% έως 68% στον ιδιωτικό τομέα και από 66% έως 74% στον εταιρικό.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι η Ρωσία έχει κατανοήσει τον καθοριστικό ρόλο της τεχνολογίας για την αύξηση της παραγωγικότητας, της ανταγωνιστικότητας και της εξωστρέφειας της οικονομίας της, καθώς και για τη μείωση της εξάρτησής της από τους φυσικούς πόρους. Ωστόσο παρά την πρόοδο που έχει συντελεστεί κατά τα τελευταία χρόνια κυρίως ως προς την αφομοίωση των ΤΠΕ, η προσπάθεια πρέπει να συνεχιστεί και να επικεντρωθεί στη δημιουργία θετικού πολιτικού και κανονιστικού πλαισίου καθώς και στην ενίσχυση της καινοτομίας, του επιχειρηματικού και επενδυτικού κλίματος.

Βιβλιογραφία κεφαλαίου

4.1 Η χώρα

<http://00357.info/com/index/atlas/text/atlas/Rosia.asp>

<http://www.worldatlas.com/webimage/countrys/asia/russia/rufacts.htm>

Federal State Statistics Service www.gks.ru

http://www.gks.ru/bgd/regl/b10_109/lssWWW.exe/Stq//<extid>/<storagepath>::|tabl-19-10.xls)

4.2 Πολιτικό – Νομικό Περιβάλλον

Καλοκαιρινός, Κ. 1981, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Αθήνα.

Pipes, R. 1974, 19952, *Russia under the Old Regime*, Penguin ed.

Μαλιγκούδη-Κατσόβσκα, Γ. 1999, *Ιστορία της Ρωσίας. Α΄ Η Ρωσία του Κιέβου 9^{ος} αι.-1240*, Αθήνα.

Δημητρώκος Ι. –Ιωάννου, Θ. 2006, *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα.

Ostrogorsky, G. 1979, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, μφρ. Ι.Παναγόπουλος, Αθήνα.

Khorddhibeh, I. 1967, *Το βιβλίο των δρόμων και των βασιλείων*, BGA 6, Lyon.

- Obolensky, D. 1991, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*, μτφρ. Γ.Τσεβρεμέζ, Θεσσαλονίκη.
- Trautmann, R. 1931, *Die Nestor-Cronik*, Leipzig.
- Σκουλάτος Β.- Δημακόπουλος Ν.- Κόνδης Σ., 1983, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τ. Α', τ. Β' ΟΕΒΔ, Αθήνα.
- Σκουλάτος Β. – Δημακόπουλος Ν.- Κόνδης Σ., 1984, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τ. Γ', ΟΕΒΔ, Αθήνα.
- Τρουαγιά, Αν. 1998, *Ιβάν ο Τρομερός*, μτφρ. Ε. Κορομηλά, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα.
- Hellie, R. "What Happened? How Did He Get Away with It? Ivan Groznyi's Paranoia and the Problem of Institutional Restraints", *Russian History* 14(1987, 1-4), 199-224.
- Cracraft, J. 2003, *The Revolution of Peter the Great*, Harvard University Press.
- Βακαλόπουλος, Α. 1975 , «Η άνοδος της Ρωσικής δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Θεοδωρίδης Χ. – Λαζάρου Α., *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των νέων χρόνων*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1978.
- Massie, R.K. 2011, *Catherine the Great: Portrait of a Woman*, ed. Random House New York.
- Γκόρκι, Μ. 1986, *Τα παιδικά χρόνια*, μτφρ. Ν. Κυτόπουλου, εκδ. Σ.Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Turgenev, I.S. 2009, *Virgin Soil*, μτφρ. R. S. Townsend, www.gutenberg.org.
- Ελλενστέιν, Ζ. 1980, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, τ.1, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Άπαντα Λένιν*, τ. 1-45, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.
- Καραγιάννης, Μ. 2010, «Το ρωσικό πολιτικό σύστημα στη μετασοβιετική περίοδο από την "ανελεύθερη δημοκρατία" του Γέλτσιν στην "κυρίαρχη δημοκρατία" του Πούτιν», στο *Η Ρωσία Σήμερα. Πολιτική, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, επιμ. Μ. Καραγιάννης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ.17-49.
- Ριντ, Τζ. 1984, *Δέκα μέρες που συγκλόνισαν τον κόσμο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα .
- Marie, J.-J. 2002, *Ιωσήφ Βισαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι Στάλιν*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα.
- Τρότσκι, Λ. 1989, *Η παραμορφωμένη επανάσταση*, εκδ. Σελίδες, Αθήνα.
- Youngblood, D. 1992, *Movies for the masses*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Strayer, R. 1998, *Why Did the Soviet Union Collapse? Understanding Historical Collapse*, London.
- Fukuyama, F. 2005 *Οικοδόμηση κρατών: Διακυβέρνηση και Παγκόσμια Τάξη στον 21^ο Αιώνα*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα.
- Τράουτμαν, Λ. 2000, *Ρωσία ανάμεσα στη δικτατορία και τη δημοκρατία*, μτφρ. Ζ. Βιδάλης επιμ. Χρ. Γιαλλουρίδης. εκδ. Λιβάνης, Αθήνα.
- Sakwa, R. 2002, *Russian Politics and Society*, Routledge.

Mommsen, M. 2004, «Das politische System Russlands», στο *Die politischen Systeme Osteuropas*, έκδ. Wolfgang Ismayr et al., Opladen.

Waller, M. 2005, *Russian Politics Today. The Return of a Tradition*, Manchester University Press, Manchester.

www.constitution.ru/en/10003000-01.htm .

www.russiavotes.org.

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3965845.stm>

<http://www.economist.com/topics/mikhail-khodorkovsky>
<http://www.economist.com/topics/mikhail-khodorkovsky?page=1>
<http://www.economist.com/topics/mikhail-khodorkovsky?page=2>

<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/11/07/AR2010110704689.html>

<http://www.philenews.com/el-gr/oikonomia-kypros/146/138602/giati-i-rosia-arnithike-na-rosei-tin-kypro-symfona-me-tous-ft>

Fleischhauer, J. «Putin's Not Post-Communist, He's Post-Fascist», *Spiegel online International*, May 2014

<http://www.spiegel.de/international/world/speeches-by-russian-president-putin-betray-fascist-inspiration-a-967283.html>

Oversloot H.– Verheul R., «Managing Democracy: Political Parties and the State in Russia», *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 22, no. 3 (2006).

Zakaria, F. «The Rise of Illiberal Democracy», *Foreign Affairs*, Νοέμβριος 1997.

Sakwa, R. 2005, *Chechnya: From Past to Future*, Anthem Press, London.

Πρεσβεία της Ελλάδος στη Μόσχα, Γραφείο οικονομικών & εμπορικών υποθέσεων, *Η οικονομία της Ρωσίας*, 2010.

Kryshtanovskaya O. – White St., 2003, *Putin's Militocracy, Post-Soviet Affairs*.

Hyde, M. «Putin's Federal Reforms and Their Implications for Presidential Power in Russia», *Europe-Asia Studies*, vol. 53, no. 5, 2001.

Παουελάνου Κ. – Ντιντένκο Αν., *Ρωσία και Μέση Ανατολή, Οδηγός Διαδικτυακής Έρευνας 2012*, Ομάδα Έρευνας Μέσης Ανατολής, 2012, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 2012, www.diethneis-sxeseis.gr/site/mesi-anatoli.

Mearsheimer, J. 2001, *The Tragedy of Great Power Politics*, New York, W.W. Norton,.

Morse Ed.- Richard J., «The Battle for Energy Dominance», *Foreign Affairs*, Vol. 81 No. 2, March/April 2002.

Cohen, A. «US-Russia Summit Priorities: The Strategic Framework, a Nuclear Arms Agreement, and Trade», *The Heritage Foundation*, 14 May 2002.

Παπασωτηρίου, Χ. «Η θέση της Ρωσίας στο διεθνές σύστημα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα», *Μελέτη της ΕΚΟΜΕ*, Νοέμβριος 2002.

Πρεσβεία της Ελλάδος στη Μόσχα, Γραφείο οικονομικών και εμπορικών υποθέσεων, *Η οικονομία της Ρωσίας*, 2010.

Γρηγοριάδης, Θ.Ν., «Εξελίξεις-Κλειδιά στην Ρωσική Εξωτερική Πολιτική και η Επίδρασή τους στις Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδας» ΕΛΙΑΜΕΠ 2007, <http://www.eliamep.gr/old/eliamep/files/Russia.pdf>

Elder, M. "Feminism could destroy Russia, Russian Orthodox patriarch claims" *The Guardian* 2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/apr/09/feminism-destroy-russia-patriarch-kirill?INTCMP=ILCNETTXT3487>

Narizhnaya, K. "Pussy Riot Trial Nears Verdict in Moscow" Περιοδικό *Rolling Stone Music*, 7/8/2012 <http://www.rollingstone.com/music/news/pussy-riot-trial-nears-verdict-in-moscow-20120807>

Tsakiris, Th. "Dependencies and Vulnerabilities: The Energy Parameters of the Evolving Crisis between Russia, the EU and Ukraine", *ELIAMEP*, Working paper no 43/2014.

Παπαχελάς, Αλ. «Γεωπολιτική τρικυμία», εφημ. *Καθημερινή*, έκδ. 09/03/2014.

Φραγκονικολόπουλος, Χρ. 2010, «Επίμετρο: Ιδεολογικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της Ρωσίας στον πρώιμο 21^ο αιώνα», στο *Η Ρωσία Σήμερα. Πολιτική, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, επιμ. Καραγιάννης Μ., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ.223-240

Φίλης, Κ. 2007, «Η Ρωσία του Πούτιν και η Δύση. Μέρος Α΄», <http://ceregreece.org/>.

Krieger, H. 1978, *Das Mittelalter, Materialien für den Geschichtsunterricht*, Φραγκφούρτη.

Kozelsky, M. 2014 "Don't underestimate importance of religion for understanding Russia's actions in Crimea" <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/13/dont-underestimate-importance-of-religion-for-understanding-russias-actions-in-crimea/>

Keenan, Ed. 1994, "On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors," in S. Frederick Starr, ed. *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, NY: ME Sharpe).

Kozelsky, M. 2009, *Christianizing Crimea. Shaping Sacred Space in the Russian Empire and Beyond*, Northern Illinois University Press.

Popkova, Ir. "Saving the Third Rome. "Fall of the Empire", Byzantium and Putin's Russia", <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxiv/saving-the-third-rome/>

4.3 Οικονομικό Περιβάλλον

Ηγουμενάκης, Ν. 1990, *Τουριστική Πολιτική*, Interbooks, Αθήνα.

Gartner, C W. 2001, *Τουριστική ανάπτυξη*, Έλλην.

Καραγιάννης, Μ. 2010, «Το ρωσικό πολιτικό σύστημα στη μετασοβιετική περίοδο: από την "ανελεύθερη δημοκρατία" του Γιέλτσιν στην "κυρίαρχη δημοκρατία" του Πούτιν», στο *Η Ρωσία σήμερα. Πολιτική, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, συλλογικό, επιμ. Καραγιάννης Μ., Παπαζήσης, Αθήνα, σελ..

Κυρκιλής, Δ. 2010, «Είναι η Ρωσία μια οικονομία φυσικών πόρων; Οικονομική μετάβαση, οικονομική ανάπτυξη και ο ρόλος του πετρελαίου» στο *Η Ρωσία σήμερα. Πολιτική, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, συλλογικό, επιμ. Καραγιάννης Μ., Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.83-113.

Monaghan A – Montanaro- Jankovski, 2006, EU-Russia Energy Relations: The Need for Active Engagement, EPC Issue Paper, no 45, March.

Μηλιός, Γ. 1990, Κρατικός σχεδιασμός και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ (Μια πρώτη προσέγγιση στην οικονομική ανάπτυξη και τις σχέσεις εξουσίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού»), *Θέσεις*, τεύχος 33
http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=316&Itemid=29

Παγκόσμια Τράπεζα <http://www.worldbank.org/en/country/russia/overview>

Έκθεση Παγκόσμιας Τράπεζας για την Οικονομία της Ρωσίας
<http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/rad82123World%20Bank%20Report%2023%20site.pdf>

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΡΩΣΙΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΤΟΥΣ 2011, ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ, Ιούνιος 2012
<http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/rad0F790ANNUAL%20REPORT%202011.pdf>

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ, ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ, Ιούνιος 2010
<http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/rad1B612ANNUAL%20REPORT%202009.pdf>

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ, Συνοπτική Παρουσίαση Στοιχείων 2012, ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ, Ιούνιος 2012
<http://www.acsmi.gr/Portals/0/Economy%20of%20Russia%202013.pdf>

Index Mundi - Russia Economy Profile 2013
<http://www.indexmundi.com/russia>

Human Development Report 2013
<https://docs.google.com/viewer?url=http://www.naftemporiki.gr/cmsutils/downloadpdf.aspx?id%3D627611%26stamp%3D0x000000000058b871&chrome=true>
<http://www.naftemporiki.gr/documents/627611>

WORLD ECONOMIC FORUM, The Global Competitiveness Report 2013-2014
http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

Στατιστική Υπηρεσία Ρωσίας
http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/ross_tat/en/main/
http://www.gks.ru/dbscripts/cbsd_internal/DBInet.cgi

EREPORT.RU <http://www.ereport.ru/articles/macro/macro06.htm>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Διεθνές Νομισματικό Ταμείο <http://www.imf.org/external/index.htm>

Κεντρική Τράπεζα Ρωσικής Ομοσπονδίας <http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs>

4.4 Κοινωνικό – Πολιτιστικό Περιβάλλον

Εκκλησιαστική τέχνη

Καλοκαιρινός, 1981, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή 146π.Χ.-1453μ.Χ.*, ΟΕΒΔ, Αθήνα.

Obolensky, D. 1991, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*, Θεσσαλονίκη

Weitzmann, K. 1982, *The Icon*, Evans Brothers, London.

Η προοπτική του ελληνικού τουριστικού προϊόντος στις νέες αγορές. Τα χαρακτηριστικά των χωρών και των καταναλωτών της Ρωσίας, Ουκρανίας, Τσεχίας και Σλοβενίας, Ετήσια Μελέτη της χεπία εκθέσεις –συνέδρια Α.Ε., Νοέμβριος 2006, σελ.19-20.

Αγκρόσκινα Ε. – Αλεξανδροπούλου Ο.- Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1995, *Το κάλλος της μορφής: μεταβυζαντινές εικόνες 15-18 ου αιώνων από τις συλλογές των πόλεων Μόσχα, Sergiaph Posant (Zankorsk), Tver και Riazan*, εκδ. Δόμος.

Villimbakhona, T. 1994, «Ρωσικό Μουσείο Πετρούπολης», στο *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες – αφιέρωμα: Ρωσικοί θησαυροί της Ορθοδοξίας. 8 Μαΐου 1994*, σελ.10-13.

Runciman, St. 1985, *The Great Church in Captivity*. Cambridge University Press, London.

Yanin, V.L. 1994, "The Archaeology of Novgorod", στο *Ancient Cities, Special Issue*, (Scientific American), σελ.120–127.

Μπορμπουδάκης, Μ 1994, « Ρωσική τέχνη, εικονογραφία », στο *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες – αφιέρωμα: Ρωσικοί θησαυροί της Ορθοδοξίας. 8 Μαΐου 1994*, σελ.4-9.

Alpatov, M. V. 1972, *Andrey Rublev*, Moscow.

Lazarev, V.N. 1997, *The Russian Icon. From Its Origins to the Sixteenth Century*, ed. Gerold I. Vzdornov Collegeville, Liturgical Press.

The Dictionary of Art. 30, επιμέλεια J. Turner, New York, Grove 1996.

Pipes, R.1995², Pipes, *Russia under the Old Regime*, ed. Penguin Books.

Pleshanova, 1994, « Η συλλογή μικροτεχνίας » στο *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες – αφιέρωμα: Ρωσικοί θησαυροί της Ορθοδοξίας . 8 Μαΐου 1994*, σελ.14-16.

Γραίκος, Ν. 2011, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αι. Πολιτιστικά και εικονογραφικά ζητήματα.*, Αθήνα.

Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, http://www.eie.gr/archaeologia/gr/06_DELTIA/file10.aspx

Μυλωνάς, Π 1995, «Άθως. Φωτογραφικές και άλλες απεικονίσεις μονών κατά τον 19^ο αιώνα και η ερμηνεία των», περ. *Αρχαιολογία*, τ. 54, Μάρτιος 1995, σελ.6-19.

Grigorovich-Barskij, S.V.1885-1887, *Stranstrovanija Vasilija Grigorovica-Barskago po svjatym mestam Vostoka s 1723 po 1747*, Othodox Palestinian Society, IV, Petersburg.

Gonneau, 1998, «L'odyssée religieuse de Vasilij Grigorovič Barskij à travers les chrétientés latine et grecque (1723-1747)», *Revue des études slaves*, τ. 70, fasc. 2, σελ.399-409.

Uspenskij, P. 1847, *Ukaratelj aktov, chranjascichsja v obiteljach sv. gory Afonskoj*, St. Petesburg.

Uspenskij, P. 1877, *Istorija Afona*, I-III, Kiev.

Kondacov, N.P. 1902 : Kondacov, *Pamiatniki Khristianskogo iskusstva na Afone*, St. Petesburg.

Σμυρνάκης, Γ. 1903, *Το Άγιον Όρος*, Αθήναι.

unesco <http://whc.unesco.org/en/list/545>

unesco <https://whc.unesco.org/en/list/527>

Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, Επίσημη ιστοσελίδα του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων, <https://www.mospat.ru/gr/>.

elkeda.gr:

http://www.elkeda.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=2835:10042013-leksandr-dugin-g-&catid=42:2010-01-11-15-12-16&Itemid=92

Λογοτεχνία

«Ρωσική Πρωτοπορία», εφημερίδα *Το Βήμα*, δημοσίευση της 28/03/2011.

Μπακογιάννης, Μ. 2009, « Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα : Βιβλιογραφικές προσθήκες», *μικρο Φιλολογικά*, Περιοδική έκδοση, τ. 26, Φθινόπωρο.

Zweig, St. 1949, *Trois maîtres: Dostoïevski, Balzac, Dickens*, trad. Heni Bloch- Alzir Hella, Grasset.

Ιλίνσκαγια, Σ. 2006, « Έλληνες μαντατοφόροι της ρωσικής λογοτεχνίας », *Γ΄ Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Βουκουρέστι 2-6 Ιουνίου 2006*, http://www.eens-congress.eu/?main_page=1&main_lang=de&eensCongress_cmd=showPaper&eensCongress_id=368#_ftn1.

Ιλίνσκαγια, Σ 2006, *Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα. 19ος αιώνας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Αρχιτεκτονική Γλυπτική Ζωγραφική

Scott, P.W. 2009, “ How Memory was Made. The Construction of the Memorial to the Heroes of the Battle of Stalingrad” στο *The Russian Review*, v. 68, No 3, July 2009.

<http://www.museum.ru/M329>

http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?artist_id=6282&sel=352

<http://www.greekstatemuseum.com/kmst/collections/index.html>

Μηλιαρονικολάκη, Ελ. 2011, «Ρώσικη Πρωτοπορία. Μια κριτική επισκόπηση», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ.2011/6.

The Russian Museum 2005, A pictorial Guide, Palace Editions, St. Petersburg.

Encyclopedia of sculpture :

<http://www.visual-arts-cork.com/history-of-art/russian-painting-19th-century.htm>

<http://www.visual-arts-cork.com/sculpture/russian-painting-19th-century.htm>

Porter, R. 1999, 'The City in Russian Literature: Images Past and Present,' στο *The Modern Language Review*, 94.2, σελ.476-485.

Rowe C.- Koetter Colin- Fr., 1979, *Collage City*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Cooke, C. 1995, *Russian Avant – Garde, theories of art, architecture and the city*, Academy Editions.

Μασσέλος, Β. 2014, «Μόσχα: Η αναγέννηση του πάρκου Γκόρκι», *εφημερ. Καθημερινή*, εκδ. της 10.06.2014.

www.park-gorkogo.com

Κοινωνία

Στατιστική Υπηρεσία της Ρωσίας, <http://www.gks.ru>
http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1140076462969

<http://www.perepis-2010.ru/>

http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Russia

Ηνωμένα Έθνη (*UN – WPP 2012 Revision*), <http://esa.un.org/wpp/unpp/p2k0data.asp>

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΣΤ΄(Ι.Χασιώτης), εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.

Fagan, G. 2013, *Believing in Russia. Religious Policy after Communism*, ed. Routledge, London- New York.

Νικολαΐδης, Α.Β. 2007, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.

Μπαλτάς, Δ. 2008, «Η Ρωσία στη μετασοβιετική εποχή», *Συνδιάσκεψη της Χριστιανικής*, 20-21, 11. 2008.

Bezrogov, V. 2011, «Οι τάσεις της ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης στη Ρωσία πριν και μετά την πολιτική αλλαγή: η περίπτωση θρησκείας και εκπαίδευσης μέσα από την εμπειρία των παιδιών των σοβιετικών, 1929-1972»,

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/VITALI.htm>

Métropolitte Cyrille, *L' évangile et la liberté*, trad. H. Destivelle- A. Siniakov, Les Éditions du Cerf, Paris 2006.

εφημερίδα *Το Βήμα*, έκδ. της 11/06/2013.

Λούκα, Μ. 2013, «Το Κρεμλίνο και ο έλεγχος της σεξουαλικότητας», *εφημ. Το Βήμα*, έκδ. της 16/09/2013.

Εκπαίδευση

<http://en.russia.edu.ru/edu/> Ρωσικό Υπουργείο Παιδείας και Επιστημών.

<http://rt.com/>, <http://kyp.rs.gov.ru/el/node/379> Russia Today.

Μαφία

Finckenauer J.O. -Waring E., 2001, “ Challenging the Russian Mafia Mystique ”, *National Institute of Justice Journal*. April 2001.

Williams, Phil. 1997, *Russian Organized Crime: The New Threat?*, ed. Frank Cass and Company, Portland.

Friedman, R. 2000, *Red Mafiya*, ed. Little, Brown and Company, N.York.

Mallory, St .L. 2007, *Understanding Organized Crime*, ed. Jones and Bartlett Publishers.

Νικολακόπουλος, Δ. 1997, « Οι ελληνικοί δρόμοι της ρωσικής μαφίας», εφημερ. *Το Βήμα*, Δημοσίευση της 02/03/1997.

<http://andrsn.stanford.edu/Other/redmaf.html>

Φραγκονικολόπουλος, Χρ. 2010, «Επίμετρο: Ιδεολογικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της Ρωσίας στον πρώιμο 21^ο αιώνα» στο *Η Ρωσία Σήμερα. Πολιτική, Οικονομία και Εξωτερικές σχέσεις*, Αθήνα.

Θέατρο-Μπαλέτο-Μουσική-Κινηματογράφος

www.bolshoi.ru ιστοσελίδα θεάτρου Μπολσόι

www.mariinsky.ru ιστοσελίδα θεάτρου Μαρίνσκυ

Skakov, N. 2012, *The Cinema of Tarkovsky Labyrinths of Space and Time*, London- N.York.

Beumers B. – Condee N., 2011, *The Cinema of Alexander Sokurov*, London- N.York.

Robertson, R. 2011, *Eisenstein on the Audiovisual. The Montage of Music, Image and Sound in Cinema*, London- N.York.

Miller, J. 2010, *Soviet Cinema. Politics and Persuasion Under Stalin*, London- N.York.

Nesbet, A. 2007, *Savage Junctures. Sergei Eisenstein and the Shape of Thinking*, London- N.York.

Hicks, J. 2007, *Dziga Vertov. Defining Documentary Film*, London- N.York.

Sargeant, A. 2001, *Vsevolod Pudovkin. Classic Films of the Soviet Avant-Garde*, London- N.York.

Kenez, P. 2001, *Cinema and Soviet Society. From the Revolution to the Death of Stalin*, London- N.York.

Woll, J. 2000, *Real Images. Soviet Cinemas and the Thaw*, London- N.York.

Beumers, B. 1999, *Russia On Reels. The Russian Idea in Post-Soviet Cinema*, London- N.York.

Taylor, R. 1999, *Film Propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany*, London- N.York.

Transparency International,

<http://www.transparency.org/country#RUS> DataResearch SurveysIndices

World Health Organization 2014,
http://www.who.int/substance_abuse/publications/global_alcohol_report/profiles/rus.pdf?ua=1

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΡΩΣΙΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΤΟΥΣ 2011, ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ, Ιούνιος 2012,
<http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/rad0F790ANNUAL%20REPORT%202011.pdf>

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ, Συνοπτική Παρουσίαση Στοιχείων 2012, ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ
<http://www.acsmi.gr/Portals/0/Economy%20of%20Russia%202013.pdf>

4.5 Τεχνολογικό Περιβάλλον

Κορίνης, Ν. 2000, Εφαρμογές Η/Υ στον Τουρισμό.

Gartner, W C 2001, Τουριστική ανάπτυξη, εκδ. Έλλην.

Λουκής, Ε. 2005, Η πληροφορική και οι επικοινωνίες στον τουρισμό.

Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Rossotrudnichestvo στην Κύπρο,
<<http://kyp.rs.gov.ru/el/node/379>>

Πρεσβεία Ρωσικής Ομοσπονδίας στην Ελλάδα,
<http://www.greece.mid.ru/russia_e.html>

Index Mundi,
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/high-technology-exports>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/researchers-in-research-and-development>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/internet-users>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/fixed-broadband-internet-subscribers#IT.NET.BBND.P2>>

Ινστιτούτο της Σύγχρονης Ανάπτυξης, <<http://www.insor-russia.ru/en/>>

IPK International, World Travel Monitor, ITB Βερολίνου, 2008-2012,
<<http://www.itb-berlin.de/en/MediaCentre/PressReleasesAndNews/index.jsp?lang=en&id=335168>>

The Global Information Technology Report 2013 World Economic Forum,
<http://www3.weforum.org/docs/WEF_GITR_Report_2013.pdf>

The Travel and Tourism competitiveness Report 2013,
<<http://www.weforum.org/reports/travel-tourism-competitiveness-report-2013>>

Ινστιτούτο της Σύγχρονης Ανάπτυξης, <http://www.insor-russia.ru/en/priorities/competitive_economy>

Διαδίκτυο στη Ρωσία και την κόσμο <http://www.bizhit.ru/index/users_count/0-151>

J'son & Partners Management Consultancy, <<http://www.json.ru>>

<<http://ru.wikipedia.org>>

e Marketer, <http://www.emarketer.com/Article/Russias-Digital-Ecosystem-Shaped-by-Market-Nuances/1009653>

Κεφάλαιο 5: ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟ-ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ PORTER

5.1 Εισαγωγή

Το μικρο-περιβάλλον αποτελεί το άμεσο κλαδικό περιβάλλον (Coulter M., 2005, chapter 3). Στον κλάδο του θρησκευτικού τουρισμού –όπως και σε όλους τους κλάδους- ο ανταγωνισμός προσδιορίζεται σύμφωνα με τον Porter από τις πέντε δυνάμεις οι οποίες θα αναλυθούν στις παρακάτω ενότητες. Αυτές εκτός από την ένταση του ανταγωνισμού περιγράφουν και τη δομή του κλάδου (Παπαδάκης, 2007, σελ.70).

Για τον προσδιορισμό των ανταγωνιστριών χωρών πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι οι ανταγωνιστές είναι διαφορετικοί ανά αγορά και ανά προϊόν. Μια χώρα μπορεί να χαρακτηριστεί ως ανταγωνίστρια της Ελλάδας στον τουρισμό σε συγκεκριμένο τουριστικό προϊόν και σε συγκεκριμένη γεωγραφική αγορά⁴⁰. Σε σχέση λοιπόν με το κυρίαρχο ελληνικό τουριστικό προϊόν «ήλιος και θάλασσα» και τη ρωσική αγορά ανταγωνίστριες για την Ελλάδα χώρες είναι η Ιταλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Τουρκία, η Αίγυπτος, η Κροατία, η Κύπρος κ.ά. Ο προσκυνηματικός τουρισμός αποτελεί όμως μια εναλλακτική ειδική μορφή τουρισμού.

Οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού προκάλεσαν την τμηματοποίηση της αγοράς με βασικό στόχο την ικανοποίηση των νέων συγκεκριμένων επιθυμιών και αναγκών του τουρίστα-καταναλωτή. Έτσι οι τουρίστες ανάμεσα στην πληθώρα προορισμών επιλέγουν μια γεωγραφική περιοχή, διότι προσφέρει τη συγκεκριμένη μορφή τουρισμού που τους ενδιαφέρει (ΙΤΕΠ, 2011, κεφ. 3).

Η έλλειψη στατιστικών στοιχείων για τον προσκυνηματικό τουρισμό επιβάλλει να τεθούν κάποια κριτήρια βάσει των οποίων θα προσδιοριστούν οι ανταγωνίστριες καθώς και οι πιθανές νεοεισερχόμενες ανταγωνίστριες για την Ελλάδα χώρες. Αρχικά πρέπει να συμπεριληφθούν στις ανταγωνίστριες οι χώρες για τις οποίες προσφέρονται

---

⁴⁰ «Επιχειρούμε δύο προσεγγίσεις για τον ορισμό των ανταγωνιστών: 1) «Βιομηχανική» προσέγγιση όπου ανταγωνιστής μας είναι αυτός που παράγει το ίδιο τουριστικό προϊόν με το δικό μας (ή ικανό υποκατάστατό του) 2) «Πελατοκεντρική» προσέγγιση όπου Ανταγωνιστής μας είναι αυτός που απευθύνεται στις ίδιες αγορές που μας ενδιαφέρουν». *Η Πρόκληση της Ανταγωνιστικότητας και η Ανάγκη Επανατοποθέτησης του Ελληνικού Τουριστικού Προϊόντος*, Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), Αθήνα 2005, σελ. 10 και σελ.7

προσκυνηματικές εκδρομές από εξειδικευμένα στον θρησκευτικό τουρισμό ρωσικά τουριστικά πρακτορεία.

Λογικό είναι εξάλλου να αναζητηθούν οι ανταγωνίστριες χώρες ανάμεσα στις χώρες με ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία. Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία αποτελείται από 225.000.000 μέλη και είναι 3^η σε αριθμό μελών μετά την Καθολική Εκκλησία (1.100.000.000 μέλη) και το Σουνιτικό Ισλάμ (1.000.000.000 μέλη). Χώρες στις οποίες τουλάχιστον το 50% του πληθυσμού τους είναι χριστιανοί ορθόδοξοι εκτός από την Ελλάδα και τη Ρωσία είναι: η Αρμενία, η Λευκορωσία, η Βουλγαρία, η Κύπρος, η Γεωργία, η Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (FYROM), η Μολδαβία, η Ρουμανία, η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Ουκρανία (http://www.adherents.com/adh_predom.html). Οι χώρες αυτές διαθέτουν προσκυνηματικούς προορισμούς που αποτελούν ή μπορεί στο μέλλον να αποτελέσουν πόλο έλξης Ρώσων προσκυνητών.

Εκτός όμως από τις παραπάνω ορθόδοξες χριστιανικές χώρες, ανάλογα θρησκευτικά αξιοθέατα υπάρχουν και σε χώρες άλλου θρησκεύματος οι οποίες πρέπει να συμπεριληφθούν στις ανταγωνίστριες. Είναι χώρες οι οποίες κατοικήθηκαν από χριστιανικούς πληθυσμούς κατά το παρελθόν, καθώς επίσης και χώρες στις οποίες περιόδευσε ο Απόστολος Παύλος. «Τα βήματα του Αποστόλου Παύλου» είναι διαδρομές θρησκευτικού κυρίως ενδιαφέροντος σε μέρη που επισκέφθηκε ο «Απόστολος των Εθνών» κατά τη διάρκεια των τεσσάρων περιόδων του. Τέτοιες χώρες είναι το Ισραήλ, η Τουρκία, η Αίγυπτος, η Συρία.

Τέλος υπόψη πρέπει να ληφθεί ο αριθμός των εξερχόμενων Ρώσων τουριστών που επισκέπτονται τις χώρες αυτές.

5.2 Ο Δείκτης Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού

Αν και η ανάπτυξη του τουριστικού τομέα της οικονομίας μιας χώρας αποφέρει πολλά οφέλη, υπάρχουν πολλά εμπόδια σε εθνικό επίπεδο που δυσκολεύουν ή καθυστερούν την ανάπτυξή του. Το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (World Economic Forum) σε συνεργασία με τους σημαντικότερους εταίρους της τουριστικής βιομηχανίας διερευνώντας και μελετώντας όλα τα θέματα που σχετίζονται με την ανταγωνιστικότητα των ταξιδίων και του τουρισμού σε όλον τον κόσμο διαμόρφωσε το Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού, ο οποίος περιλαμβάνεται στην Έκθεση

Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ. Ο Δείκτης αυτός βασίζεται σε τρεις ευρείες κατηγορίες μεταβλητών:

- ρυθμιστικό πλαίσιο
- επιχειρηματικό περιβάλλον και τουριστικές υποδομές
- ανθρώπινοι, πολιτιστικοί και φυσικοί πόροι.

Καθένας από τους τρεις αυτούς υποδείκτες αναλύεται σε πυλώνες που συνολικά είναι 14 και κάθε πυλώνας αναλύεται σε επιμέρους μεταβλητές (βλ. πίνακα 14).

Πίνακας 14: Οι υποδείκτες και οι πυλώνες του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού

Πηγή: *World Economic Forum, The Travel and Tourism Competitiveness Report 2013*

Ρυθμιστικό πλαίσιο	Επιχειρηματικό περιβάλλον και τουριστικές υποδομές	Ανθρώπινοι, πολιτιστικοί και φυσικοί πόροι
Κανόνες και ρυθμίσεις	Υποδομή αεροπορικών συγκοινωνιών	Ανθρώπινοι πόροι
Περιβαλλοντική αειφορία	Υποδομή επίγειων συγκοινωνιών	Συνάφεια με Ταξίδια & Τουρισμό
Ασφάλεια και προστασία	Τουριστικές υποδομές	Φυσικοί πόροι
Υγεία και υγιεινή	Υποδομές ΤΠΕ	Πολιτιστικοί πόροι
Προτεραιότητα του τουριστικού τομέα	Ανταγωνιστικότητα των τιμών στον κλάδο T & T	

Τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα των τουριστικών οικονομιών των χωρών προκύπτουν ως εξής: Για τις οικονομίες που κατατάσσονται στις 10 πρώτες θέσεις του δείκτη, ανταγωνιστικό πλεονέκτημα θεωρείται κάθε μεταβλητή στην οποία κατατάσσονται επίσης στις 10 πρώτες θέσεις. Για τις οικονομίες που κατατάσσονται από την 11^η έως την 50^η θέση στον Δείκτη, ανταγωνιστικό πλεονέκτημα θεωρείται κάθε μεταβλητή στην οποία κατατάσσονται σε υψηλότερη θέση από τη θέση τους στο δείκτη. Τέλος για τις οικονομίες που κατατάσσονται κάτω από την 50^η θέση στο δείκτη, κάθε μεταβλητή στην οποία κατατάσσονται υψηλότερα από την 51^η θέση θεωρείται ανταγωνιστικό πλεονέκτημα (WEF, σελ.84).

5.3 Απειλή εισόδου από νεοεισερχόμενους

Τα αξιοθέατα αποτελούν το πρωτεύον και βασικό στοιχείο της τουριστικής εμπειρίας, την αιτία λόγω της οποίας ο τουρίστας επιλέγει έναν συγκεκριμένο τουριστικό προορισμό. Αποτελούν την προϋπόθεση για την ύπαρξη της τουριστικής βιομηχανίας. Ωστόσο καίρια σημασία εκτός από την ύπαρξη αξιοθέατων έχει ο τρόπος διαχείρισής

τους. Η ύπαρξη των αξιοθέατων δεν εξασφαλίζει τουριστική ανάπτυξη, αν δεν συνοδεύεται από την κατάλληλη διαχείρισή τους (Gartner, 2001, σελ. 392-397). Σκόπιμο είναι λοιπόν να αναζητηθούν οι πιθανοί νεοεισερχόμενοι ανταγωνιστές ανάμεσα στις χώρες που διαθέτουν θρησκευτικά και κυρίως χριστιανικά ορθόδοξα μνημεία, αλλά δεν αποτελούν ως τώρα προορισμούς προσκυνηματικού τουρισμού για τους Ρώσους. Βάσει των κριτηρίων που ορίστηκαν παραπάνω πιθανές νεοεισερχόμενες χώρες στον κλάδο του προσκυνηματικού τουρισμού και με αγορά-στόχο τη ρωσική είναι οι: Μολδαβία, Λιθουανία, Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (FYROM), Ρουμανία, Συρία.

Παρά όλα αυτά η ανάπτυξη των θρησκευτικών αξιοθέατων βασίζεται στην πίστη η οποία είναι απρόβλεπτη. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα μικρών και άσημων περιοχών που μετατράπηκαν απροσδόκητα και απροσχεδίαστα σε σπουδαίους θρησκευτικούς τουριστικούς προορισμούς εξαιτίας στιγμιαίων εμφανίσεων αγίων προσώπων. Τέτοιες περιοχές είναι η Λούρδη (Lourdes) της Γαλλίας και το Μετζουγκόριε (Medjugorje) της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης όπου «εμφανίστηκε» η Παναγία. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η τουριστική κίνηση στο Μετζουγκόριε δε μειώθηκε σημαντικά ούτε κατά τη διάρκεια του πολέμου στις κοντινές περιοχές (Gartner, ό.π., σελ. 396-397).

Στη συνέχεια θα μελετήσουμε την ανταγωνιστικότητα του τουριστικού τομέα των πιθανών νεοεισερχόμενων.

Μολδαβία: Βρίσκεται στην τελευταία θέση της κατάταξης του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού των ευρωπαϊκών χωρών και σε χαμηλή θέση στην παγκόσμια κατάταξη επίσης (102η). Δεν είναι αρκετά αναπτυγμένη τουριστικά και απαιτούνται σημαντικές επενδύσεις για αναβάθμιση των υποδομών, ώστε να στηρίξουν μια υγιή τουριστική ανάπτυξη (WEF, 2013, σελ. 17 και 252-253).

Στη Μολδαβία βρίσκονται αξιόλογα μοναστήρια όπως: Capriana, Hincu, Rudi, Saharna, Tirova, Curchi, Frumoasa, Cosauti, JAPCA και εκκλησίες όπως η Κοίμηση της Θεοτόκου (<http://www.moldova.md/en/turism/>).

Λιθουανία: Αν και είναι μια χώρα τουριστικά αναπτυγμένη και δέχεται μεγάλο αριθμό Ρώσων ταξιδιωτών, σαν προορισμός προσκυνηματικών περιηγήσεων υπάρχει μόνο σε μεμονωμένα ρωσικά τουριστικά πρακτορεία. Βελτιωμένη κατά έξι θέσεις καταλαμβάνει το 2013 την 49^η θέση. Στα συγκριτικά της πλεονεκτήματα συγκαταλέγονται οι πολύ

καλές συνθήκες υγείας και υγιεινής (18^η), η περιβαλλοντική βιωσιμότητα (20^η), οι επίγειες μεταφορές (21^η) και οι υποδομές ΤΠΕ (36^η). Υστερεί ωστόσο στις αεροπορικές μεταφορές (95^η) και στην προτεραιότητα στον τουριστικό τομέα (91^η) (WEF, 2013, σελ. 230-231).

Στη Λιθουανία βρίσκονται ο καθεδρικός ναός του Ευαγγελισμού με θαυματουργή εικόνα στο Κάουνας, ο ναός της Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Τρακάι, στο Βίλνιους το ορθόδοξο μοναστήρι του Αγίου Πνεύματος, ο ναός της Αγίας Τριάδος με τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Οστρομπάσκαϊα, οι ναοί του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Κασιμίρ, της Αγίας Τερέζας κ.ά. (rokron.ru).

Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (FYROM): Τοποθετείται στην 75^η θέση της παγκόσμιας κατάταξης. Σε θέματα ασφάλειας και προστασίας βρίσκεται στην 43^η θέση, σε θέματα υγείας στην 47^η και ως προς την ανταγωνιστικότητα τιμών στην 46^η. Δίνει χαμηλή προτεραιότητα στον τουριστικό τομέα (99^η) και παρουσιάζει ελλείψεις σε υποδομές αερομεταφορών (122^η) και φυσικούς πόρους (113^η) (WEF, 2013, σελ.234-235).

Σημαντικά θρησκευτικά μνημεία είναι ο ναός του Αγίου Κλήμεντος της Οχρίδας, ο μεγαλύτερος από τους ορθόδοξους ναούς που διαθέτει, της Αναλήψεως του Χριστού του 16^{ου} αιώνα, οι εκκλησίες της Αγίας Σοφίας, της Παναγίας Περιβλέπτου, του Αγίου Ιωάννη Καναό (Άγιος Ιωάννης Ευλογημένος), το μοναστήρι και η εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα, προστάτη των γιατρών, η μονή του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στο Μαύροβο, του Μάρκο με εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο, του Οσίου Ναούμ κ.ά. Στην ευρύτερη περιοχή της Οχρίδας που αποτελεί Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι καταγεγραμμένα περίπου 365 εκκλησίες και μοναστήρια (Μητσάκης, 2013).

Ρουμανία: Κατέχει την 68^η θέση στην κατάταξη. Αν και διαθέτει πολύ καλές τουριστικές υποδομές (34^η) και πολιτιστικούς πόρους (41^η), παρουσιάζει ελλείψεις σε υποδομές αεροπορικών (93^η) και χερσαίων μεταφορών (109^η), δε δίνει προτεραιότητα στον τουρισμό (103^η) και δεν εμφανίζει συνάφεια με τον τουρισμό (122^η) (WEF, 2013, σελ. 296-297).

Στη Ρουμανία βρίσκονται οι μονές Neamts, Secu, Sixastria, Agapia, Voronets, Humor, Moldovitsa, Putna, Dragomirna, Sucenitsa, Arbore, Κατακουζινού, Αγίας Τριάδας Σινάια, η μονή Γκόλια στο Ιάσιο και πολλές άλλες. Υπάρχουν επίσης η εκκλησία του

Αγίου Νικολάου και η Μαύρη Εκκλησία στο Μπρασάφ, του Αγίου Νικολάου στην πόλη Άρτζες, η παλαιότερη από όσες σώζονται, στο Βουκουρέστι ο Πατριαρχικός Ναός, η Μητρόπολη καθώς και οι εκκλησίες Σταυροπόλεως, Curtea Veche, Coltea, Sfantu Gheorghe Nou, Kretzulescu (pilgrimtours).

Συρία: Η Συρία δεν συμπεριλαμβάνεται στην αναφορά Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού. Από το 2011 βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση. Πριν την έναρξη του εμφυλίου πολέμου από το Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης της χώρας καταβάλλονταν προσπάθειες, ώστε να οικοδομηθεί η Συρία ως ένας σημαντικός διεθνής τουριστικός προορισμός. Πραγματοποιούνταν μάλιστα και προωθητικές ενέργειες με στόχο την αγορά της Ρωσίας για θρησκευτικό τουρισμό (π.χ. έκθεση φωτογραφίας με γνωστά θρησκευτικά μνημεία της Συρίας στο ναό του Χριστού Σωτήρος στη Μόσχα) ([syriatourism](#)).

Η Συρία είναι περιοχή στην οποία περιόδευσε ο Απόστολος Παύλος κατά τη δεύτερη περιοδεία του. Στη Δαμασκό άλλωστε έγινε και η μεταστροφή του στο χριστιανισμό. Στη Συρία βρίσκονται ο ναός του Αγίου Παύλου στη Δαμασκό, το Ορθόδοξο Πατριαρχείο της Αντιόχειας, καθώς και ορθόδοξα μοναστήρια όπως των Χερουβείμ, της Παναγίας Σεντνάγια, του Αγίου Γεωργίου, του Προφήτη Ηλία, της Αγίας Θέκλας, του Αγίου Συμεών Στυλίτη κ.ά. (windmillstravel).

5.4 Διαπραγματευτική δύναμη των προμηθευτών

Το τουριστικό προϊόν χαρακτηρίζεται μεταξύ άλλων από ετερογένεια ως προς την παραγωγική δομή του. Ένα οργανωμένο τουριστικό πακέτο συντίθεται από υλικά αγαθά, υπηρεσίες και φυσικούς (ή και πολιτιστικούς) πόρους. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει τον προορισμό, τη μεταφορά, τη διαμονή και τη διατροφή (Ηράκλειτος, 2006, σελ. 19-20). Άμεσοι προμηθευτές λοιπόν του τουριστικού προϊόντος είναι οι επιχειρήσεις που προσφέρουν υπηρεσίες φιλοξενίας (π.χ. ξενοδοχεία, κάμπινγκ, ενοικιαζόμενα δωμάτια), οι εταιρείες αεροπορικών, οδικών, σιδηροδρομικών και θαλάσσιων μεταφορών (π.χ. αεροπορικές εταιρείες, εταιρείες ενοικίασης αυτοκινήτων ή λεωφορείων ή ιστιοπλοϊκών σκαφών, ναυτιλιακές εταιρείες), οι επιχειρήσεις εστίασης (π.χ. εστιατόρια, καφετέριες, μπαρ) κ.ά. Για τη λειτουργία της τουριστικής βιομηχανίας είναι αναγκαία η συνεργασία και ο συντονισμός των προμηθευτών, οι οποίοι αλληλεξαρτώνται και ο καθένας τους προσθέτοντας αξία στα προϊόντα και τις υπηρεσίες που παρέχει, επηρεάζει το κόστος και την αποδοτικότητα των υπολοίπων

και όλοι μαζί συμβάλλουν στη δημιουργία αλυσίδας αξίας που μπορεί να είναι πηγή ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος (Porter, 1985, σελ. 45-48).

Οι αερομεταφορές αποτελούν έναν πολύ ζωτικό παράγοντα για τον τουρισμό. Η συμβολή των αεροπορικών εταιρειών στην ανάπτυξη τόσο του εγχώριου όσο και του εξερχόμενου τουρισμού της Ρωσίας ήταν και είναι καθοριστική. Οι μεγαλύτερες παγκοσμίως εταιρείες έχοντας εστιάσει το ενδιαφέρον τους στη ρωσική τουριστική αγορά διαθέτουν ελκυστικά πακέτα προσφορών στους Ρώσους τουρίστες διευκολύνοντας τις μετακινήσεις τους (xenia, 2006, σελ. 23).

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια (2014) οι αεροπορικές μεταφορές από και προς τη Ρωσία έχουν σημειώσει πολύ μεγάλη ανάπτυξη. Οι περισσότεροι εθνικοί αερομεταφορείς των χωρών της Ευρώπης πραγματοποιούν τακτικά δρομολόγια από και προς τη Ρωσία. Τα μεγαλύτερα διεθνή αεροδρόμια είναι τα Ντομοντέντοβο και Σερεμέτιγιεβο στη Μόσχα και το Πούλκοβο στην Αγία Πετρούπολη. Από τις πόλεις αυτές πραγματοποιούνται οι περισσότερες πτήσεις σε άλλα μέρη της Ευρώπης, αν και υπάρχει ένας αυξανόμενος αριθμός αεροδρομίων της περιφέρειας (π.χ. Σιβηρία) που συνδέονται πλέον απευθείας με ευρωπαϊκές πόλεις (WTO και ETC, 2009, σελ. xv). Ο εκσυγχρονισμός των υπολοίπων αεροδρομίων και γενικότερα η βελτίωση των υποδομών στις μεταφορές θα έδινε μεγαλύτερη ώθηση στην τουριστική ανάπτυξη.

Εκτός από τις τακτικές πτήσεις εκτελούνται και ναυλωμένες πτήσεις. Ωστόσο συγκριτικά με άλλες χώρες ο αριθμός των αεροπορικών εταιρειών χαμηλού κόστους είναι αρκετά μικρός λόγω νομικών περιορισμών (π.χ. διατάξεις για το κόστος μεταφοράς αποσκευών, τα γεύματα στο αεροσκάφος κ.ά.). Η κατάσταση αυτή ίσως αλλάξει μετά την ίδρυση από τον κρατικό ρωσικό αερομεταφορέα Αεροφλότ (Aeroflot) δικής του εταιρείας χαμηλού κόστους (Dobrolet) και την προσθήκη νέων δρομολογίων με τακτικές και ναυλωμένες πτήσεις από άλλες εταιρείες (Wizz Air, Transaero Airlines, Aigle Azure κ.ά.) (Hotels.com, 2013, σελ. 5).

Το γεγονός ότι δεν υπάρχουν αεροπορικές εταιρείες ελληνικών συμφερόντων που να πραγματοποιούν ναυλωμένες πτήσεις (charter) συνδέοντας τη χώρα μας με τη Ρωσία, μειώνει τη διαπραγματευτική ικανότητα των ελληνικών τουριστικών επιχειρήσεων.

Εκτός όμως από τους άμεσους προμηθευτές υπάρχουν και οι ενδιάμεσοι. Οι επιχειρήσεις αυτές προμηθεύουν με προϊόντα (π.χ. τρόφιμα) τους άμεσους

προμηθευτές ή τους παρέχουν εξειδικευμένες υπηρεσίες. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν οι «χοντρέμποροι» τουριστικών υπηρεσιών (tour operators) και τα ταξιδιωτικά γραφεία που μεσολαβούν ανάμεσα στην τουριστική προσφορά και την τουριστική ζήτηση (Τσάρτας-Χρήστου, σελ.12). Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού τουρ οπερέιτορ ή οργανωτής – παραγωγός ταξιδίων είναι «μια επιχείρηση υπηρεσιών που προετοιμάζει, πριν εκδηλωθεί η ζήτηση (αλλά υπάρχει ήδη η ανάγκη), τα ταξίδια και τη διαμονή των τουριστών, οργανώνοντας τα μεταφορικά μέσα, πραγματοποιώντας τις κρατήσεις στα διάφορα καταλύματα και φροντίζοντας για όλες τις άλλες υπηρεσίες που απαιτούνται στον τουριστικό προορισμό (εκδρομές, αναψυχή). Αυτή η επιχείρηση προσφέρει μια σειρά υπηρεσιών (τουριστικά πακέτα) προορισμένων να πουληθούν ως ένα σύνολο, είτε άμεσα από τα ίδια τα ταξιδιωτικά της πρακτορεία είτε έμμεσα με τη μεσολάβηση ανεξάρτητων πρακτορείων ταξιδίων, σε ομάδες ή μεμονωμένα άτομα, σε μια προκαθορισμένη τιμή και με ημερομηνίες αναχώρησης και επιστροφής καθορισμένες εκ των προτέρων».

Με δεδομένο ότι σε ό,τι αφορά το τουριστικό προϊόν τα δίκτυα διανομής του λειτουργούν αντίστροφα, ο ρόλος των τουριστικών πρακτόρων είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Ενώ δηλαδή όλα τα προϊόντα μεταφέρονται από τον τόπο παραγωγής τους στον τόπο όπου διαμένουν οι καταναλωτές, όταν πρόκειται για τουρισμό, οι τουρίστες – καταναλωτές μεταφέρονται οι ίδιοι στον τόπο παραγωγής – προορισμό. Επιπλέον η διανομή των τουριστικών προϊόντων είναι μια σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία, η οποία αναγκάζει τον τουρίστα να χρησιμοποιήσει πολλά και διαφορετικά δίκτυα διανομής (για εύρεση π.χ. αεροπορικών εισιτηρίων, ξενοδοχείου, ενοικίαση μεταφορικού μέσου) ή να προτιμήσει ένα ταξιδιωτικό πακέτο που προσφέρεται από τους τουρ οπερέιτορς (Gartner, 2001, σελ. 453-456). Οι τουριστικές επιχειρήσεις πωλούν τα προϊόντα τους στους τουρ οπερέιτορς και αυτοί συνδυάζοντάς τα δημιουργούν τα τουριστικά πακέτα, τα οποία στη συνέχεια πωλούν στους τουρίστες.

Οι τουριστικές επιχειρήσεις εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τους τουρ οπερέιτορς, αφού αυτοί επηρεάζουν την τουριστική ζήτηση για έναν προορισμό σύμφωνα με το συμφέρον τους. Η διαπραγματευτική δύναμη των τουρ οπερέιτορς βασίζεται στη δυνατότητά τους να πραγματοποιούν μαζικές αγορές, στο χαμηλό κόστος μετακίνησης προς άλλον προμηθευτή, στην ικανότητά τους να επηρεάζουν τους τουρίστες στην επιλογή του προορισμού, καθώς και στα υψηλά λειτουργικά κόστη των τουριστικών επιχειρήσεων (π.χ. ξενοδοχεία, αεροπορικές εταιρείες). Έτσι με τη μεγάλη διαπραγματευτική τους δύναμη καθιστούν εντονότερο τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους

τουριστικούς προορισμούς, απαιτώντας μειώσεις τιμών καθώς και αύξηση και βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Τα τελευταία χρόνια η δομή της αγοράς των τουρ οπερέτορς εξελίσσεται σε ολιγοπωλιακή, καθώς ακολουθείται η τακτική της εξωτερικής μεγέθυνσης με οριζόντιες και κάθετες συγχωνεύσεις (ΙΤΕΠ, 2011, σελ.53). Αυξάνεται έτσι και η διαπραγματευτική τους ικανότητα, ενώ αντίθετα μειώνεται η διαπραγματευτική ικανότητα της κατακερματισμένης τουριστικής προσφοράς.

Στη Ρωσία δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ τουρ οπερέτορς και ταξιδιωτικών πρακτόρων. Οι Ρώσοι τουρ οπερέτορς είναι σχετικά «νέοι παίκτες», αφού εμφανίστηκαν μετά το 1995. Υπάρχουν βέβαια και οι παγκόσμιοι παίκτες της τουριστικής βιομηχανίας που έσπευσαν διαβλέποντας τις ευκαιρίες και τις ανοδικές τάσεις της ρωσικής αγοράς, όπως η TUI Travel που το 2009 αγόρασε τη VCO τη δεύτερη μεγαλύτερη επιχείρηση τουριστικών υπηρεσιών. Ωστόσο η αγορά παραμένει κατακερματισμένη, αφού πάνω από το 70% των τουριστικών επιχειρήσεων είναι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (EVENTICA COMMUNICATIONS). Στο ομοσπονδιακό μητρώο τουριστικών πρακτόρων είναι εγγεγραμμένα 4.657 τουριστικά πρακτορεία, τα οποία για την εγγραφή τους κατέβαλαν χρηματικές εγγυήσεις ανάλογες με το μέγεθός τους, σύμφωνα με τον νόμο για την άσκηση τουριστικών δραστηριοτήτων στη Ρωσική Ομοσπονδία. Στη Ρωσία υπάρχουν 21 κορυφαίοι τουριστικοί πράκτορες με κριτήριο το ύψος της εγγύησης που έχουν καταβάλει, η οποία ξεπερνά τα 100.000 ρούβλια. Μερικοί από αυτούς είναι: Paktur, Meridian Express Holidays, ART, Intravel Stoleshniki, Coral Travel, Tez Tour, Pegas Touristik, Sanmar Tour, Solvex Travel κ.ά., οι περισσότερα από τους οποίους ασχολούνται με τον μαζικό τουρισμό (Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Τουρισμού της Ρωσίας). Τον Ιούλιο του 2014 κήρυξαν πτώχευση κάποιες από τις μεγαλύτερες τουριστικές επιχειρήσεις της Ρωσίας (Neva, Roza Vetrov Mir, Expro-Tour, Labirint κ.ά). Παράγοντες του τουρισμού κάνουν λόγο για έλλειψη εμπιστοσύνης στον κλάδο και εκφράζουν την άποψη ότι η ταξιδιωτική αγορά της Ρωσίας βρίσκεται σε διαδικασία αναδιάρθρωσης, καθώς ο ανταγωνισμός μεταξύ των τουρ οπερέτορς για διεκδίκηση μεριδίων της αγοράς προκαλεί πιέσεις σε πολλούς ταξιδιωτικούς οργανισμούς και αεροπορικές εταιρείες (<http://www.euro2day.gr>).

Και στη Ρωσία όπως παγκοσμίως τα τουριστικά πρακτορεία που συμπεριλαμβάνουν στα προγράμματά τους προγράμματα θρησκευτικού τουρισμού έχουν αυξηθεί. Κάποια από αυτά στο πλαίσιο των προωθητικών προσπαθειών τους διοργανώνουν μηνιαίες συναντήσεις, όπου ειδικοί (π.χ. ξεναγοί, εκπαιδευτικοί) στους τομείς της θεολογίας, της

αρχιτεκτονικής, της τέχνης και του πολιτισμού παρουσιάζουν στους δυνητικούς τουρίστες την ορθόδοξη παράδοση διαφόρων χωρών. Ακολουθεί συζήτηση για σχέδια ταξιδιών και ανταλλαγή εμπειριών.

Τα τελευταία χρόνια ωστόσο αυξάνεται ο αριθμός των τουριστών που προτιμούν τα ανεξάρτητα ταξίδια τα οποία οργανώνουν οι ίδιοι χωρίς να χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες των τουριστικών γραφείων. Μέσω του διαδικτύου αγοράζουν εισιτήρια, επιλέγουν ξενοδοχείο και ό,τι άλλο επιθυμούν. Το διαδίκτυο λοιπόν δίνει τη δυνατότητα στις τουριστικές επιχειρήσεις να προβάλλουν με δικές τους ιστοσελίδες το προϊόν τους και στον τουρίστα τη δυνατότητα να επικοινωνήσει απευθείας (on line) με αυτές. Έτσι ενισχύεται ο ρόλος των παραγωγών τουριστικών προϊόντων και υπηρεσιών και ιδιαίτερα ο ρόλος του καταλύματος (ICAP, 2007).

Αυτή η τάση παρατηρείται και στη Ρωσία. Έρευνες έδειξαν ότι περισσότεροι από τους μισούς Ρώσους χρησιμοποιούν το διαδίκτυο ως κύρια πηγή πληροφοριών σχετικά με έναν προορισμό και λιγότεροι από το 20% βασίζονται σε ταξιδιωτικά γραφεία. Οι πιο δημοφιλείς μηχανές αναζήτησης για ταξίδια είναι οι: yandex.ru και rambler.ru. Άλλες διαδικτυακές πύλες για ταξιδιωτικές πληροφορίες και κρατήσεις είναι οι: travel.mail.ru, turism.ru, 100dorog.ru, tophotels.ru, travel.ru, turist.rbc.ru, tours.ru, etur.ru, gooddays.ru και votrusk.ru (siyaha.org). Ολοένα και περισσότεροι Ρώσοι τουρίστες κυρίως νέοι και γυναίκες επιλέγουν ανεξάρτητα ταξίδια. Σύμφωνα με το Euromonitor International (2013) η σημασία και η δημοτικότητα των απευθείας (on line) ταξιδιωτικών πωλήσεων αυξάνεται σε όλες τις κατηγορίες προμηθευτών όπως αεροπορικές μεταφορές, ξενοδοχεία, ενοικιάσεις αυτοκινήτων κ.ά. Οι μεγαλύτεροι τουρ οπερέτορες και τα μεγαλύτερα ρωσικά τουριστικά πρακτορεία έχουν τη δική τους ιστοσελίδα στο διαδίκτυο και προσφέρουν υπηρεσίες σε απευθείας (on line) σύνδεση π.χ. OZON.ru (Internet Travel OOO), Anywayanyday.com (Bukbilet OOO), Amargo.ru (Avians OOO) κ.ά. (ETC, 2013, σελ. 24)

Ειδικά για τον τομέα του προσκυνηματικού τουρισμού στους προμηθευτές – παρά το αδόκιμο του όρου – θα πρέπει να συμπεριληφθούν οι Εκκλησίες και οι Μητροπόλεις των προορισμών, ως διαχειριστές των θρησκευτικών αξιοθέατων. Πολλά μοναστήρια μάλιστα προσφέρουν διατροφή και διαμονή στους προσκυνητές. Στο πλαίσιο της προσπάθειας προώθησης του προσκυνηματικού τουρισμού της χώρας τους οι Εκκλησίες και τα Πατριαρχεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας συμμετέχουν σε διεθνείς τουριστικές εκθέσεις και συνεργάζονται μεταξύ τους. Ως ενδιάμεσοι προμηθευτές μπορεί να θεωρηθούν εξάλλου τα Προσκυνηματικά Κέντρα της Ρωσικής

Εκκλησίας τα οποία οργανώνουν προσκυνηματικές περιηγήσεις στη Ρωσία και στο εξωτερικό. Τα Προσκυνηματικά Κέντρα της Ρωσικής Εκκλησίας είναι εγγεγραμμένα στο ενιαίο μητρώο των τουρ οπερέτορς και έχουν καταβάλει χρηματική εγγύηση. Σύμφωνα με τον διευθύνοντα σύμβουλο του Προσκυνηματικού Κέντρου του Πατριαρχείου της Μόσχας είναι αναγκαία η τροποποίηση του ομοσπονδιακού νόμου για τις τουριστικές δραστηριότητες στη Ρωσική Ομοσπονδία, ώστε να υπάρξει νομικό πλαίσιο για τον προσκυνηματικό τουρισμό, στο οποίο θα γίνεται σαφής διάκρισή του από τον θρησκευτικό τουρισμό. Έτσι, η Εκκλησία θα αποκτήσει το τυπικό δικαίωμα να οργανώνει προσκυνήματα, αφού η οργάνωση αυτή θεωρείται θρησκευτική δραστηριότητα και δεν έχει στόχο το κέρδος. Ωστόσο οι Ρώσοι ταξιδιωτικοί πράκτορες διαφωνούν για μεθοδολογικούς και πρακτικούς λόγους υποστηρίζοντας ότι ούτε η Εκκλησία μπορεί να ανταποκριθεί στα καθήκοντα του ταξιδιωτικού πράκτορα και να τον αντικαταστήσει ούτε είναι εφικτή η διάκριση του προσκυνητή από τον θρησκευτικό τουρίστα (vedomosti.ru).

5.5 Διαπραγματευτική δύναμη των αγοραστών

Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 προκάλεσε μια τεράστια ζήτηση για ταξίδια στο εξωτερικό, αφού μέχρι τότε οι Ρώσοι ταξίδευαν -για επιδοτούμενες από το κράτος διακοπές- μόνο σε κομμουνιστικές χώρες, συνήθως στη Μαύρη Θάλασσα, στις χώρες της Βαλτικής, στην Κριμαία, στην Πολωνία, στην Τσεχοσλοβακία ή οι πιο προνομιούχοι στην Ινδία ή το Βιετνάμ. Η επιθυμία τους λοιπόν για ταξίδια στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και σε εξωτικά μέρη ήταν ανεκπλήρωτη. Ωστόσο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 90 η ζήτηση παρέμεινε ασταθής λόγω των οικονομικών -και όχι μόνο- προβλημάτων που αντιμετώπιζε η χώρα αλλά και της οικονομικής κρίσης του 1998. Από το τέλος όμως της δεκαετίας του 90 μέχρι σήμερα σημειώθηκε μια σταθερή και ισχυρή αύξηση της ζήτησης για ταξίδια στο εξωτερικό. Από το 2003 έως το 2008 σύμφωνα με την Goskomstat ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των ταξιδιών διακοπών ήταν 15% και των συνολικών ταξιδιών 18%, ενώ το 2009 λόγω της οικονομικής κρίσης καταγράφηκε μείωση 18%. Από το 2010 η σταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης και η άνθηση της οικονομίας της χώρας συντέλεσαν στην ταχύτατη αύξηση του όγκου της τουριστικής αγοράς αλλά και των δαπανών για τα ταξίδια.

Σύμφωνα με στοιχεία της Ρωσική Ένωση Τουριστικής Βιομηχανίας οι δεκαπέντε κορυφαίοι προορισμοί του ρωσικού εξερχόμενου τουρισμού το 2012 ήταν κατά σειρά:

Τουρκία, Αίγυπτος, Κίνα, Ταϊλάνδη, Ισπανία, Γερμανία, Ελλάδα, Ιταλία, ΗΑΕ, Φινλανδία. Ακολουθούν: Κύπρος, Βουλγαρία, Τσεχία, Ουκρανία, Γαλλία, Αυστρία, Ισραήλ, Τυνησία, Μαυροβούνιο, Ελβετία, Ηνωμένο Βασίλειο, Βιετνάμ, Δομινικανή Δημοκρατία, ΗΠΑ κ.ά. Η Ελλάδα βρίσκεται στην 7^η θέση με 612.464 ταξιδιώτες και σημειώνοντας αύξηση κατά 13% σε σχέση με το 2011 (βλ. πίνακα 15).

Πίνακας 15: Ρωσικός Εξερχόμενος Τουρισμός 2011-2012

Πηγή: Ρωσική Ένωση Τουριστικής Βιομηχανίας

	Χώρες	2011	2012	Μεταβολή %
1	Τουρκία	2.681.662	2.516.136	-6
2	Αίγυπτος	1.452.813	1.906.637	+31
3	Κίνα	1.502.344	1.328.850	-12
4	Ταϊλάνδη	145.359	207.545	+43
5	Ισπανία	645.303	792.084	+23
6	Γερμανία	702.346	713.096	+2
7	Ελλάδα	612.464	690.412	+13
8	Ιταλία	571.603	570.764	-0,1
9	ΗΑΕ	394.581	549.382	+39
10	Φινλανδία	912.105	512.547	-44

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ταξιδιών (European Travel Commission) το 2012 ταξίδεψαν στο εξωτερικό 35,7 εκατ. Ρώσοι. Η σύγκριση με το 2006 που ο αντίστοιχος αριθμός ήταν μόλις 7,7 εκατ. φανερώνει την τεράστια ανάπτυξη της ρωσικής τουριστικής αγοράς η οποία αναμένεται να συνεχιστεί με ρυθμό 7,5% κατά μέσο όρο ετησίως μέχρι το 2017. Η ανάπτυξη της αγοράς καθώς και η αύξηση των ταξιδιωτικών δαπανών που την ίδια χρονιά σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού σημειώνοντας αύξηση 32% έφτασαν τα 43 δις δολάρια ΗΠΑ, υποκινούνται από την πολιτική σταθερότητα της χώρας, την άνοδο των μέσων ετήσιων εισοδημάτων και τη διαρκώς αυξανόμενη μεσαία τάξη. Η Ρωσία έχοντας πληθυσμό μεγαλύτερο από 140 εκατ. κατοίκους και με δεδομένο ότι μόλις το 15% του πληθυσμού έχει ταξιδέψει στο εξωτερικό (Eventica, 2010), παραμένει μια τεράστια αγορά για ταξίδια στο εξωτερικό που θα δημιουργήσει ζήτηση για διάφορους τύπους διακοπών και νέους προορισμούς επιδρώντας και στον παγκόσμιο τουρισμό (Hotels.com).

Στον πίνακα 16 παρουσιάζονται οι 10 κορυφαίοι προορισμοί της ρωσικής τουριστικής αγοράς για το άνοιξη του 2013. Ακολουθούν κατά σειρά οι χώρες: Βουλγαρία, ΗΑΕ, Τσεχία, Ουκρανία, Γαλλία, Τυνησία, Μαυροβούνιο, Αυστρία, Ισραήλ, Ελβετία, Ηνωμένο Βασίλειο, Βιετνάμ, Δομινικανή Δημοκρατία, ΗΠΑ κ.ά.

Πίνακας 16: Ρωσικός εξερχόμενος τουρισμός 2013 (άνοιξη)

Πηγή: Ρωσική Ένωση Τουριστικής Βιομηχανίας

Χώρα	2012 (άνοιξη)	2013 (άνοιξη)	Μεταβολή %
1 Τουρκία	2.305.868	2.767.649	+20
2 Αίγυπτος	1.225.000	1.429.629	+17
3 Ελλάδα	650.126	1.097.884	+69
4 Ισπανία	690.009	887.191	+29
5 Κίνα	980.290	787.226	-20
6 Φινλανδία	390.635	787.159	+102
7 Ταϊλάνδη	556.539	683.082	+23
8 Γερμανία	533.931	638.193	+20
9 Ιταλία	463.603	605.482	+31
10 Κύπρος	342.298	494.702	+45

Οι περισσότεροι Ρώσοι τουρίστες είναι ηλικίας 25-49 ετών, ενώ λίγοι είναι μεγαλύτεροι από 50. Μελέτη της TMI (Tourism Marketing Intelligence) Consultancy για το προφίλ των Ρώσων καταναλωτών και ταξιδιωτών (European Travel Commission, 2007, σελ. 7 και Messe Berlin, 2006, σελ. 15-17) τους διακρίνει στις παρακάτω πέντε κατηγορίες:

- ❖ **Η αναδυόμενη μεσαία τάξη.** Είναι η πολυπληθέστερη κατηγορία, ηλικίας 25-54 ετών. Ζουν σε αστικά περιβάλλοντα, έχουν αρκετά υψηλό διαθέσιμο εισόδημα, ιδιαίτερα όσοι ζουν στη Μόσχα, αφού πολλοί από αυτούς με την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης απέκτησαν ακίνητη ιδιοκτησία και δε χρειάζεται να πληρώνουν ενοίκια. Συνηθίζουν να αποταμιεύουν τα χρήματά τους, για να ταξιδεύουν μία φορά το χρόνο στο εξωτερικό και να αγοράζουν επώνυμα προϊόντα (π.χ. ρούχα) συχνά στον τόπο των διακοπών τους, πιστεύοντας ότι εκεί είναι φθηνότερα. Δεν προγραμματίζουν τα ταξίδια τους πολύ καιρό πριν και για αυτό προτιμούν προορισμούς που δεν απαιτούν θεωρήσεις ή τις παρέχουν κατά την άφιξη.

- ❖ **Οι νέοι επαγγελματίες.** Είναι ηλικίας 20-30 ετών, με κοσμοπολίτικο και δυτικό προσανατολισμό, ζουν σε πόλεις κυρίως στη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη και εργάζονται ως στελέχη σε πολυεθνικές εταιρείες και μεγάλους ομίλους. Οι περισσότεροι μιλούν καλά αγγλικά και έχουν ταξιδέψει πολύ. Γνωρίζουν την αξία του χρήματος, αφού δουλεύουν σκληρά για αυτό. Στην πλειοψηφία τους είναι εργένηδες από επιλογή, αλλά υπάρχουν και παντρεμένοι με ένα ή δύο παιδιά. Είναι εξοικειωμένοι περισσότερο από τις άλλες κατηγορίες με το διαδίκτυο, το χρησιμοποιούν για ταξιδιωτικές πληροφορίες, αλλά είναι λίγο διστακτικοί στη χρήση πιστωτικών καρτών για απευθείας (on line) πληρωμές.
- ❖ **Η υψηλή εισοδηματική τάξη.** Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή είναι η πιο ελκυστική και ενδιαφέρουσα κατηγορία για τους προορισμούς και γενικότερα για τους προμηθευτές του τουριστικού κλάδου. Ζουν κυρίως στη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη και εργάζονται ως στελέχη σε τραπεζικές, χρηματοοικονομικές και πετρελαϊκές εταιρείες. Είναι λίγο μεγαλύτεροι ηλικιακά από τους νεαρούς επαγγελματίες και συνήθως παντρεμένοι με παιδιά. Συνήθως ταξιδεύουν ως ζευγάρια –αφήνοντας τα παιδιά στο σπίτι- ή σε μικρές ομάδες. Αν και τους αρέσουν πολύ τα ταξίδια και συχνά πραγματοποιούν και δεύτερο ταξίδι στη Ρωσία ή στο εξωτερικό την ίδια χρονιά, ανασταλτικό παράγοντα αποτελούν πολλές άλλες υποχρεώσεις, όπως έξοδα για την εκπαίδευση των παιδιών, τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονιών, οικιακό εξοπλισμό κ.ά. Ένα από τα πιο σημαντικά κριτήρια επιλογής προορισμού είναι για αυτήν την κατηγορία η σχέση κόστους – ωφέλειας (value for money).
- ❖ **Τα «χρυσά» νιάτα.** Πρόκειται για προνομιούχους νέους ηλικίας 18-25 ετών, παιδιά πλούσιων οικογενειών, που συνήθως έχουν σπουδάσει στο εξωτερικό. Μέσω διασυνδέσεων έχουν εξασφαλίσει μια επαγγελματική απασχόληση, αλλά στην πραγματικότητα το εισόδημά τους εξαρτάται τουλάχιστον κατά ένα μέρος από τους γονείς τους. Όσοι έχουν σπουδάσει στο εξωτερικό ταξιδεύουν πολύ συχνά εκεί, για να δουν τους φίλους τους, αλλά ταξιδεύουν σπάνια σε άλλους μακρινούς προορισμούς.
- ❖ **Οι πάμπλουτοι.** Η μέση ηλικία τους είναι ανάμεσα στα 32 και 45 έτη. Οι περισσότεροι από αυτούς απέκτησαν χρήματα, επειδή βρέθηκαν στην κατάλληλη θέση την κατάλληλη στιγμή, όταν κατέρρευσε η Σοβιετική Ένωση. Ενδιαφέρονται περισσότερο για την εξουσία παρά για το χρήμα και ο τρόπος ζωής τους ποικίλλει. Άλλοι από αυτούς επιλέγουν φανερά έναν πολυτελή τρόπο ζωής, ενώ άλλοι –κυρίως οι πιο επιτυχημένοι- ζουν χωρίς να προκαλούν,

απολαμβάνοντας τις βίλες τους σε απομονωμένα μέρη. Πολλοί διαθέτουν ιδιωτικά αεροπλάνα και σκάφη αναψυχής καθώς και ιδιοκτησίες για διακοπές.

Γενικότερα διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν δύο ομάδες Ρώσων τουριστών: οι πλούσιοι και οι εύπορες ανώτερες οικονομικά τάξεις που ταξιδεύουν συχνά στο εξωτερικό, ενώ υπάρχει και ένας αυξανόμενος αριθμός ατόμων κυρίως από τις περιφερειακές πόλεις, που έχουν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν στο εξωτερικό αλλά πιο οικονομικά και μετρημένα, με μισθωμένες πτήσεις (charter) σε προορισμούς που ακολουθούν πιο ευέλικτη τιμολογιακή πολιτική π.χ. Αίγυπτος, Τουρκία. Και τα δυο τμήματα της αγοράς ενδιαφέρονται για διακοπές ήλιου και θάλασσας, αλλά οι πιο εύποροι τις συνδυάζουν και με πολιτιστικές περιηγήσεις. Επίσης έχει διαπιστωθεί ότι περισσότερο από το 40% των εξερχόμενων τουριστών ζουν στη Μόσχα. Δεύτερη σε εξερχόμενο τουρισμό είναι η Αγία Πετρούπολη, ενώ αυξάνεται η ζήτηση για ταξίδια στο εξωτερικό σε μεγάλες επαρχιακές πόλεις όπως Αικατερινούπολη και Νοβοσιμπίρσκ, ταχύτερα μάλιστα από τη Μόσχα.

Βάσει ερευνών οι Ρώσοι συγκαταλέγονται ανάμεσα στους πιο «σπάταλους» τουρίστες. Οι Ρώσοι θεωρούν τα ψώνια (αναμνηστικά, ρούχα, παπούτσια, αξεσουάρ, κοσμήματα κ.ά.) αναπόσπαστο στοιχείο του ταξιδιού τους και δαπανούν σε αυτά το ένα τέταρτο περίπου του ταξιδιωτικού προϋπολογισμού τους. Δημοφιλείς προορισμοί για αγορές είναι για αυτούς οι γειτονικές Φινλανδία και Πολωνία, αλλά το Παρίσι και η Ρώμη επίσης. Σύμφωνα με στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού η Ρωσία από το 2004 έως το 2010 βρισκόταν στην 9^η θέση παγκοσμίως στην κατάταξη των χωρών ως προς τις τουριστικές δαπάνες και το 2011 στην 7^η θέση με δαπάνες 32,5 δις δολάρια. Το 2012 σημειώνοντας αύξηση 32% έφτασε τα 43 δις δολάρια καταλαμβάνοντας την 5^η θέση (World Tourism Barometer).

Οι Ρώσοι που ανήκουν στη μεσαία τάξη πραγματοποιούν συνήθως δύο ταξίδια ετησίως. Οι περίοδοι κατά τις οποίες οι Ρώσοι συνηθίζουν να ταξιδεύουν στο εξωτερικό είναι τα Χριστούγεννα και η Πρωτοχρονιά ή 31 Δεκεμβρίου έως 9 Ιανουαρίου, για ένα χειμωνιάτικο διάλειμμα, συχνά σε περιοχές με θερμότερο κλίμα, καθώς και οι καλοκαιρινοί μήνες Ιούνιος, Ιούλιος, Αύγουστος –όταν και τα σχολεία είναι κλειστά– κατά τους οποίους συνηθίζουν να περνούν δεκαπενθήμερες διακοπές σε προορισμούς με θερμό κλίμα και θάλασσα (Hotels.com).

Πολλά ταξίδια πραγματοποιούνται σε χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όπου μάλιστα δεν απαιτείται θεώρηση, επειδή ο πληθυσμός της Ρωσίας περιλαμβάνει και

άτομα από τις αντίστοιχες εθνότητες που ταξιδεύουν εκεί για να επισκεφτούν συγγενείς και φίλους ή για επαγγελματικούς λόγους.

Οι περισσότεροι Ρώσοι τουρίστες ταξιδεύουν στους δημοφιλέστερους προορισμούς αεροπορικώς με τακτικές πτήσεις. Υπάρχουν όμως και προορισμοί όπως η Ελλάδα, η Κύπρος και η Τουρκία στις οποίες ταξιδεύουν κυρίως με ναυλωμένες πτήσεις (τσάρτερ) που αποτελούν μέρος τουριστικού πακέτου.

Σημαντικότερες πηγές ταξιδιωτικών πληροφοριών για τους προορισμούς αποτελούν το διαδίκτυο (για περισσότερους από τους μισούς) και οι συστάσεις συγγενών και φίλων, ενώ πολύ λιγότερο τα ταξιδιωτικά γραφεία και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να συγκρίνουν τιμές για μεταφορά και διαμονή και να ελέγξουν τα σχόλια (Romir, 2009). Οι κρατήσεις όμως για ταξίδια στο εξωτερικό γίνονται στα ταξιδιωτικά γραφεία ή πρακτορεία λόγω τεχνολογικών δυσκολιών, αλλά και γιατί αυτά αναλαμβάνουν την έκδοση βίζας, όπου είναι αναγκαία (ETC, σελ.24).

Σύμφωνα με εκτιμήσεις της Ένωσης Τουριστικών πρακτόρων της Ρωσίας (2011) την οικονομική δυνατότητα για ταξίδια στο εξωτερικό έχει περίπου το 20% του πληθυσμού. Όσοι μπορούν κάνουν πολλαπλά ταξίδια στο εξωτερικό ετησίως.

Για την επιλογή ενός προορισμού οι Ρώσοι λαμβάνουν υπόψη το κλίμα, τις τιμές και τα αξιοθέατα. Οι έμπειροι ταξιδιώτες εστιάζουν στις μεταφορές, στη δυνατότητα για αγορές και έλκονται από προορισμούς «της μόδας». Καθώς ολοένα περισσότεροι και περισσότερο ταξιδεύουν στο εξωτερικό οι προσδοκίες και οι ανάγκες τους μεταβάλλονται (NBTC Holland Marketing, σελ.5). Οι Ρώσοι τουρίστες είναι δραστήριοι, τολμηροί, κοινωνικοί και αναζητούν καινούριες εμπειρίες, για αυτό και αυξάνεται το ενδιαφέρον τους και η ζήτηση για εναλλακτικές μορφές τουρισμού όπως ο ιαματικός, ο αθλητικός, ο γαστρονομικός κ.ά. Σύμφωνα με έρευνα της Eventica Communications ένας διαφοροποιημένος πρωτότυπος προορισμός μπορεί να πετύχει στη ρωσική αγορά, αν διατεθεί με κατάλληλο τρόπο στο κατάλληλο κοινό.

Είναι επίσης σε μεγάλο ποσοστό ιδιαίτερος μορφωμένοι με έμφαση τη λογοτεχνία και την ποίηση και ενδιαφέρονται για την πολιτική και τις διεθνείς σχέσεις. Στα ταξίδια τους επιζητούν να γνωρίσουν τον πολιτισμό και την ιστορία της χώρας υποδοχής και να ανταλλάσσουν απόψεις για τον κόσμο. Οι πιο πολλοί ηλικιωμένοι Ρώσοι δεν μιλούν ξένες γλώσσες, επειδή το σοβιετικό καθεστώς δεν ενθάρρυνε την εκμάθησή τους. Οι περισσότεροι νέοι γνωρίζουν την αγγλική γλώσσα σε βασικό τουλάχιστον επίπεδο,

αλλά δεν επιθυμούν να την εξασκούν στα ταξίδια τους. Οι υπηρεσίες επομένως ξεναγού ή διερμηνέα είναι ευπρόσδεκτες αν όχι απαραίτητες (xenía, 2006). Προτιμούν τη σιγουριά των επώνυμων ξενοδοχείων και τα all-inclusive ταξίδια. Ταξιδεύουν οικογενειακά, ζευγάρια ή με φίλους. Ολοένα και περισσότεροι –κυρίως νέοι και γυναίκες- επιλέγουν ανεξάρτητα ταξίδια που οργανώνουν οι ίδιοι είτε γιατί τα θεωρούν λιγότερο δαπανηρά είτε γιατί τα θεωρούν πιο περιπετειώδη και πιο συναρπαστικά.

Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2010 από την Ένωση Τουριστικών Πρακτόρων της Ρωσίας (ATOR: Association of Operators of Russia) οι έξι δημοφιλέστεροι προορισμοί ήταν κατά σειρά: Τουρκία, Αίγυπτος, Ισπανία, Ελλάδα, Ταϊλάνδη και Κύπρος. Σύμφωνα με την ίδια πηγή η Ελλάδα είναι ο δεύτερος πιο δημοφιλής προορισμός για τους χρήστες της πιο διαδεδομένης μηχανής αναζήτησης στη Ρωσία, της Yandex. Αποδίδουν τη δημοτικότητα της Ελλάδας στον ιδανικό συνδυασμό καλής ποιότητας και χαμηλής τιμής. Οι περιοχές από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες αναζητήσεις ήταν της Αγίας Πετρούπολης και της Μόσχας. Καλά ποσοστά καταγράφηκαν και σε περιοχές της κεντρικής Ρωσίας, στο Καλίνινγκραντ και στο Μούρμανσκ. Υψηλή εξάλλου ήταν η ζήτηση για ταξίδια «της τελευταίας στιγμής» την άνοιξη και στις αρχές του καλοκαιριού. Σε ότι αφορά τις απευθείας πτήσεις προς την Ελλάδα η αναζήτηση έγινε για ταξίδια με αναχώρηση από Μόσχα, Αικατερινούπολη, Ροστόφ στον Ντον, Σαμάρα, Κράσνονταρ, Ούφα, Περμ και Νίζνι Νόβγκοροντ. Οι πιο δημοφιλείς προορισμοί στην Ελλάδα για τους Ρώσους χρήστες ήταν η Κρήτη και η Ρόδος (<http://www.atorus.ru/en/>).

Κατά τα τελευταία χρόνια συντελείται στη Ρωσία μια αναγέννηση της ζωής της Ρωσικής Εκκλησίας. Το προσκύνημα το οποίο αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της ζωής της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας αναβιώνει και αναπτύσσεται. Η Ορθόδοξη Παράδοση του προσκυνήματος παρά τα εμπόδια που αντιμετώπισε στην ιστορική εξέλιξη της χώρας συνιστά αναπόσπαστο μέρος της ζωής του ρωσικού λαού και μάλιστα απηχεί σε όλα τα στρώματα της ρωσικής κοινωνίας. Για τον συντονισμό και τη μεθοδολογική υποστήριξη της ανάπτυξης του προσκυνήματος το 1999 δημιουργήθηκε το Προσκυνηματικό Κέντρο του Πατριαρχείου της Μόσχας (Διεθνής Ακαδημία Τουρισμού, 2010, σελ. 73 και 58). Ολοένα και περισσότεροι Ρώσοι πολίτες εκφράζουν ενεργό ενδιαφέρον για θρησκείες, λατρευτικά αντικείμενα, ιερά μέρη και αρχίζουν να επισκέπτονται θρησκευτικά κέντρα και μνημεία στη Ρωσία και στο εξωτερικό. Η ανάλυση της τρέχουσας κατάστασης της ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στη Ρωσία καταδεικνύει ότι η κυβέρνηση σε συνεργασία με εμπορικές, κοινωνικές και θρησκευτικές οργανώσεις προωθεί τον θρησκευτικό τουρισμό ως παράγοντα

κοινωνικής σταθερότητας με στόχο την άμβλυση των κοινωνικών εντάσεων στο πλαίσιο του διαλόγου μεταξύ ανθρώπων από διαφορετικά στρώματα, θρησκείες ή πολιτισμούς (ό.π., σελ.11).

Οι Ρώσοι θρησκευτικοί τουρίστες ταξιδεύουν μεμονωμένα ή ομαδικά, ατομικά ή οικογενειακά, στη χώρα τους ή στο εξωτερικό. Είναι άτομα διαφόρων ηλικιών και επαγγελματιών που στην πλειοψηφία τους εκκλησιάζονται συχνά, νηστεύουν και συμμετέχουν ενεργά στη ζωή της εκκλησίας. Ο διευθύνων σύμβουλος του Προσκυνηματικού Κέντρου του Πατριαρχείου της Μόσχας σε συνέντευξη σημειώνει ότι τα τελευταία χρόνια το πρόσωπο του προσκυνητή αλλάζει. Όλο και περισσότεροι είναι άτομα 30 – 35 ετών. Πολλοί είναι απαιτητικοί, καθώς είναι συνηθισμένοι στις ανέσεις στα ταξίδια τους στη Ρωσία και στο εξωτερικό και για αυτό προτιμούν ξενοδοχεία 4 και 5 αστέρων (vedomosti.ru).

Στα προγράμματα των ρωσικών ταξιδιωτικών πρακτορείων (ps-rokron.ru και turism.ru) συναντάμε τέσσερις τύπους θρησκευτικών ταξιδιών με βάση την αναλογία προσκυνηματικών και τουριστικών δραστηριοτήτων που συνδυάζουν:

- Πραγματικά προσκυνηματικά ταξίδια για λατρευτικούς σκοπούς που περιλαμβάνουν συμμετοχή συνήθως σε θεία λειτουργία, ύμνους και προσευχές. Σε αυτά το ενδιαφέρον επικεντρώνεται μόνο στην ιστορία του θρησκευτικού μνημείου και στα γεγονότα που συνδέονται άμεσα με την Ορθόδοξη Εκκλησία στην περιοχή. Προορισμοί ιδανικοί για τέτοια ταξίδια είναι: Ρωσία, Ουκρανία, Λευκορωσία, Σερβία, Ιταλία, Ελλάδα και φυσικά οι Άγιοι Τόποι στο Ισραήλ.
- Προσκυνηματικά ταξίδια κυρίως στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική που εκτός από πραγματικό προσκύνημα (π.χ. λειτουργία, συνάντηση με τους ιερείς και τους ενορίτες των τοπικών εκκλησιών) περιλαμβάνουν και περιηγήσεις στα αξιοθέατα της περιοχής. Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα που αναφέρονται για τη Θεσσαλονίκη στην οποία ο επισκέπτης θα μάθει και για την προ-χριστιανική ιστορία της, αφού η πόλη δεν είναι γνωστή μόνο από το κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου και το Παρίσι στο οποίο ο επισκέπτης θα δει το ακάνθινο στεφάνι του Σωτήρα στον Καθεδρικό Ναό της Νοτρ Νταμ, αλλά θα δει επίσης τον Πύργο του Άιφελ, τη Μονμάρτη, τα Ηλύσια Πεδία κ.ά.
- Προσκυνηματικά ταξίδια τα οποία παρουσιάζουν ενδιαφέρον περισσότερο τουριστικό και λιγότερο προσκυνηματικό, αν και το προσκύνημα παραμένει σημαντικό π.χ. ταξίδι στην Αιθιοπία. Η Κοπτική Εκκλησία της Αιθιοπίας

διαφοροποιείται από τα δόγματα της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας (συμπεριλαμβανομένης και της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας), επομένως η συμμετοχή σε κοινή λατρεία δεν είναι δυνατή. Ωστόσο παρουσιάζει ενδιαφέρον η γνωριμία του απομονωμένου αυτού χριστιανικού κόσμου.

- Ταξίδια που συνδυάζουν το προσκύνημα με την αναψυχή. Σε αυτά ο τουρίστας παράλληλα με τις προσκυνηματικές περιηγήσεις στους ιερούς τόπους της περιοχής απολαμβάνει παραδείγματος χάρη και τα μπάνια του στα ζεστά νερά της Μεσογείου. Για τέτοια ταξίδια προσφέρονται: η Ελλάδα, η Ιταλία, η Τουρκία, το Ισραήλ και η Αίγυπτος.

5.6 Αντιπαλότητα ανάμεσα στους ήδη υπάρχοντες ανταγωνιστές

Σύμφωνα με τη ρωσική βιβλιογραφία το ενδιαφέρον των Ρώσων ορθόδοξων προσκυνητών συγκεντρώνουν οι μονές και οι ναοί καθώς και οι ιερές πηγές, τα σκηνώματα και τα λείψανα αγίων της χριστιανικής θρησκείας. Οι σημαντικότερες περιοχές προσκυνηματικού τουρισμού είναι για τους Ρώσους η Ρωσία, οι ορθόδοξες – και όχι μόνο- χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, η Σερβία και το Μαυροβούνιο, το Άγιο Όρος και οι Άγιοι Τόποι. Στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης υπάρχουν 183 ορθόδοξα μοναστήρια και 313 στη Ρωσία. Μοναστήρια και ναοί της Ρωσικής Εκκλησίας υπάρχουν ακόμα στη Γαλλία, στην Ιταλία και την Ελβετία (Επισκοπή Κορσούμ) (<http://tourlib.net/>).

Μετά από διαδικτυακή έρευνα σε ιστοσελίδες ρωσικών τουριστικών πρακτορείων και γραφείων που δραστηριοποιούνται στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού (βλ. πίνακα 16 και για τα πρακτορεία βλ. βιβλιογραφία κεφαλαίου) διαπιστώσαμε ότι σχεδόν όλα από αυτά προσφέρουν προσκυνηματικά ταξίδια στο εξωτερικό στους εξής προορισμούς: Άγιοι Τόποι (Ισραήλ ή Ισραήλ σε συνδυασμό με Ιορδανία, ή Αίγυπτο), Ελλάδα, Ιταλία, Κύπρο. Τα περισσότερα από αυτά στις χώρες: Βουλγαρία, Μαυροβούνιο, Ουκρανία, Σερβία, Τουρκία. Λιγότερα τουριστικά γραφεία προσφέρουν προσκύνημα σε: Λευκορωσία, Φινλανδία, Αμπχαζία, Εσθονία, Αίγυπτο, Ιορδανία, Γαλλία και ακόμα λιγότερα σε: Γεωργία, Αρμενία, Γερμανία, Πολωνία, Λετονία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ελβετία, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο, Τσεχία, Ισπανία, Πορτογαλία. Κάποιες εκδρομές περιλαμβάνουν περιηγήσεις θρησκευτικού αλλά και γενικότερα τουριστικού ενδιαφέροντος σε περισσότερες από μία χώρες π.χ. Βόρεια Ιταλία - Νότια Γαλλία, Ιταλία – Γαλλία - Ελβετία, Γαλλία – Γερμανία, Γαλλία – Γερμανία

– Ελβετία, Γερμανία – Λουξεμβούργο – Γαλλία κ.ά. (βλ. πίνακα 17). Μεμονωμένα τέλος γραφεία προσφέρουν προσκυνηματικά ταξίδια στην Αιθιοπία, στην Αμερική και στην Αυστραλία.

Για την ανάλυση των ανταγωνιστριών χωρών στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού για τη ρωσική αγορά είναι σκόπιμη η παρακάτω ενδεικτική κατηγοριοποίησή τους:

- Η Φινλανδία και οι χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης: Ουκρανία, Αμπχαζία, Λευκορωσία, Εσθονία.
- Οι χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ: Βουλγαρία και Τσεχία.
- Οι χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας: Σερβία και Μαυροβούνιο.
- Οι μεσογειακές χώρες και οι Άγιοι Τόποι: Ελλάδα, Κύπρος, Ιταλία, Τουρκία, Ισραήλ, Ιορδανία και Αίγυπτος.
- Οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες: Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο και Αγγλία.
- Αιθιοπία, Αμερική, Αυστραλία.

Πίνακας 17: Οι χώρες – προορισμοί που περιλαμβάνονται στα προγράμματα προσκυνηματικών εκδρομών 10 ρωσικών ταξιδιωτικών πρακτορείων.

Χώρες – προορισμοί προσκυνηματικών εκδρομών 10 ρωσικών ταξιδιωτικών πρακτορείων			
όλων	των περισσότερων	λιγότερων	ελάχιστων
Ισραήλ Ελλάδα Ιταλία Κύπρος	Βουλγαρία Σερβία Μαυροβούνιο Ουκρανία Τουρκία	Λευκορωσία Φινλανδία Αίγυπτος Ιορδανία Εσθονία Αμπχαζία Γαλλία	Γεωργία Αρμενία Γερμανία Ισπανία Πορτογαλία Ηνωμ. Βασίλειο Τσεχία Πολωνία Λετονία Λουξεμβούργο Βέλγιο Ολλανδία Ελβετία

5.6.1 Φινλανδία και χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης

Φινλανδία: Η Φινλανδία παραμένει και το 2013 όπως και το 2011 στη 17^η θέση της κατάταξης. Είναι στην 1^η θέση σε θέματα ασφάλειας και προστασίας, 3^η σε θέματα

περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, 4^η σε ανθρώπινους πόρους, 7^η σε κανόνες πολιτικής, 11^η σε υποδομές αεροπορικών μεταφορών. Εντούτοις δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλή συνάφεια σε σχέση με τον τουρισμό (64^η) και δεν είναι ανταγωνιστική στις τιμές (118^η) (WEF, 2013, σελ. 166-167).

Η Φινλανδία είναι σταθερά τα τελευταία χρόνια πρώτη στις προτιμήσεις των Ρώσων εξερχομένων τουριστών (σε αριθμό τουριστών και σε αριθμό διανυκτερεύσεων). Το 80% των Ρώσων επισκεπτών προέρχεται από την Αγία Πετρούπολη, αφού το ταξίδι μετά την βελτίωση της σιδηροδρομικής σύνδεσης το 2010 διαρκεί μόλις 3,5 ώρες (Hotels.com, σελ. 20).

Στη Φινλανδία βρίσκεται η Νέα Μονή Βαλαάμ, που ιδρύθηκε από μοναχούς οι οποίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Παλαιά Μονή Βαλαάμ της Ρωσίας κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μεταφέροντας εικόνες και ιερά κειμήλια. Στο ναό Μεταμορφώσεως του Σωτήρος της μονής φυλάσσεται θαυματουργή εικόνα της Παναγίας. Στη Φινλανδία βρίσκονται ακόμα η μονή της Αγίας Τριάδος που είναι η μοναδική γυναικεία ορθόδοξη μονή στη Φινλανδία (knyazhe.ru).

Ουκρανία: Τη συναντάμε στην 76^η θέση της παγκόσμιας κατάταξης του δείκτη ανταγωνιστικότητας. Διαθέτει πολύ καλές συνθήκες υγείας και υγιεινής (8^η) και αρκετά καλές τουριστικές υποδομές (50^η). Όμως υστερεί σε φυσικούς πόρους (102^η) και ανταγωνιστικότητα τιμών (110^η), δεν παρουσιάζει συνάφεια με τον τουρισμό (101^η) και η πολιτική και το ρυθμιστικό πλαίσιο δεν υποστηρίζουν την τουριστική ανάπτυξη (114^η). Η αναμόρφωση του θεσμικού πλαισίου που κυριαρχείται από γραφειοκρατία και αδιαφάνεια είναι ίσως η πιο σημαντική πρόκληση για τη χώρα (WEF, 2013, σελ. 346-347).

Στο νότιο τμήμα της Ουκρανίας βρίσκεται η **Κριμαία** που ήταν ημιαυτόνομη περιοχή (Αυτόνομη Δημοκρατία της Κριμαίας), αλλά το 2014 προσαρτήθηκε από τη Ρωσία και επομένως από τότε αποτελεί προορισμό εγχώριου τουρισμού. Στην περιοχή της Κριμαίας βρίσκονται ο ελληνικός ναός του Αγίου Θεοδώρου, ο καθεδρικός ναός του Αλεξάνδρου Νέφσκι στη Γιάλτα, ο μητροπολιτικός ναός της Αγίας Τριάδος, όπου φυλάσσονται τα λείψανα του Αγίου Λουκά του Ιατρού και το ελληνικό μοναστήρι Ουσπένσκι αφιερωμένο στην Παναγία στη Συμφερούπολη, ο ναός του Αγίου Βλαδίμηρου στην αρχαία Χερσώνα, η μονή του Αγίου Κλιμεντίου του Θαυματουργού στο Ίκερμαν, ο ναός της Αγίας Σκέπης στη Σεβαστούπολη.

Στο Κίεβο βρίσκεται η Λαύρα Πετσέρσκαγια ή Μοναστήρι των Σπηλαίων που μαζί με τον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας έχουν χαρακτηριστεί ως Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO. Βρίσκονται επίσης ο ναός του Αγίου Ανδρέα που θεωρείται ο ιδρυτής της εκκλησίας του Κιέβου, του Αγίου Βλαδίμηρου, όπου φυλάσσονται τα λείψανα της Αγίας Βαρβάρας, η μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Χρυσότρουλου. Στη Δυτική Ουκρανία, περιοχή με πολλά μοναστήρια, βρίσκεται η Λαύρα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ποτσάεφ, τρίτη κατά σειρά της Ρωσικής Εκκλησίας, όπου φυλάσσονται η θαυματουργή εικόνα και το αποτύπωμα του ποδιού της Παναγίας, καθώς και τα λείψανα του Οσίου Ιώβ και του Οσίου Αμφιλόχιου (pilgrimtours.gr και troodostravel.gr).

Αμπχαζία: Η Αμπχαζία η οποία αποσπάστηκε από τη Γεωργία και διακήρυξε την ανεξαρτησία της μετά τον πόλεμο του 1990, αναγνωρίζεται διεθνώς μόνο από τη Ρωσία και λίγα ακόμα κράτη. Έχει έκταση 8.480 τ.χμ. και 216.000 κατοίκους (eklogika.gr). Στα χρόνια της Σοβιετικής Ένωσης υπήρξε ένα από τα καλύτερα θέρετρα. Δεν συμπεριλαμβάνεται στην Έκθεση Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού. Δεν διαθέτει αξιόλογες τουριστικές υποδομές, αν και τα τελευταία χρόνια προσπαθεί να ανακάμψει.

Στην Αμπχαζία βρίσκεται το μοναστήρι Νέος Άθως χτισμένο από αγιορείτες μοναχούς στο όνομα του Αγίου Αποστόλου Σίμωνα του Κανανίτη (www.amen.gr) και ο καθεδρικός ναός του Ευαγγελισμού της Υπεραγίας Θεοτόκου στο Σουχούμι (abkhazia.travel).

Λευκορωσία: Η Λευκορωσία δε συμπεριλαμβάνεται επίσης στην αναφορά Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού. Μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης παρέμεινε μία βιομηχανική χώρα η οποία δεν έδωσε προτεραιότητα στην τουριστική ανάπτυξη.

Στην πρωτεύουσα Μινσκ βρίσκεται ο καθεδρικός ναός του Αγίου Πνεύματος, όπου φυλάσσεται θαυματουργή εικόνα της Παναγίας και ο ναός των Αγίων Πέτρου και Παύλου. Στην περιοχή της πόλης Μπρεστ ο ναός του Αγίου Νικολάου, ο καθεδρικός του Αγίου Συμεών και το μοναστήρι της Γεννήσεως, στην πόλη Πόλατσκι οι μονές Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και της Αγίας Ευφροσύνης, στη Γόμελ ο καθεδρικός των Αγίων Πέτρου και Παύλου, ο ναός του Αγίου Νικολάου και το μοναστήρι του Αγίου Τύχωνος, στο Ζιροβίτσκι η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στη Μογκιλιόφ το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου κ.ά. (valaam.ru).

Εσθονία: Χάνοντας 5 θέσεις βρίσκεται στην 30^η. Δίνει προτεραιότητα στον τουρισμό (16^η) και βρίσκεται ψηλά στην κατάταξη ως προς την περιβαλλοντική βιωσιμότητα (14^η), τις τουριστικές υποδομές (18^η), τις συνθήκες υγείας και υγιεινής (20^η) και τη συνάφεια με τον τουρισμό (23^η). Σε φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους καταλαμβάνει την 57^η και 63^η θέση αντίστοιχα, ενώ βελτίωση επιδέχονται οι υποδομές αερομεταφορών (65^η) (WEF, 2013, σελ.162-163).

Στην Εσθονία υπάρχουν η γυναικεία μονή Pyuhtitskom («Μητέρα του Θεού»), η μονή Puhtitsa Uspenski (Κοιμήσεως της Θεοτόκου), ο καθεδρικός ναός Alexander Nevsky, ο ναός του Αγίου Νικολάου, ο ναός του Δίκαιου Συμεών και της Προφήτισσας Άννας, το Μουσείο του Αγίου Νικολάου, το Πάρκο Μνήμης της Ορθόδοξης Εκκλησίας κ.ά. (<http://www.visitestonia.com/>).

Αρμενία: Κατατάσσεται στην 79η θέση της Αναφοράς του 2013 ανεβαίνοντας 11 θέσεις από την τελευταία αξιολόγηση. Οι σπουδαιότερες βελτιώσεις καταγράφονται στους τομείς του ρυθμιστικού πλαισίου (46η), των ανθρώπινων πόρων (44η) και της ασφάλειας (37η). Αν και τα τελευταία χρόνια έγιναν σημαντικές επενδύσεις που βελτίωσαν γενικά τις υποδομές, δεν αναπτύχθηκαν αρκετά οι αεροπορικές και χερσαίες μεταφορές (85η και 94η αντίστοιχα) και οι τουριστικές υποδομές (80η) (WEF, 2013, σελ. 17 και 92-93).

Στην Αρμενία η οποία είναι η πρώτη χώρα στον κόσμο που υιοθέτησε το χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία του κράτους, βρίσκεται η μητρόπολη του Ετςμιατζίν (Echmiadzin) που σημαίνει «η κάθοδος του Μονογενούς Υιού», γιατί σύμφωνα με το μύθο ο Ιησούς Χριστός κατέβηκε από τον ουρανό και υπέδειξε το σημείο ανέγερσης του ναού. Στην Echmiadzin κάθε επτά χρόνια πραγματοποιείται η τελετή της ευλογίας του Αγίου Μύρου και χιλιάδες προσκυνητές από όλον τον κόσμο συρρέουν εκεί. Υπάρχουν ακόμα οι ναοί Arich, Ruch, Aruch, Harichavank, Mesrop Mashtots, Odzun, Αγίου Αγκόπ, καθεδρικός Αγίου Γρηγορίου Λαμπαδιστή στο Ερεβάν, Αγίου Astvatsatsin, Αγίου Ιωάννη Mastara κ.ά. καθώς και οι μονές Khor Virap που είναι ένας από τους πιο δημοφιλείς προορισμούς στην Αρμενία, Geghard που αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα πνευματικά και πολιτιστικά κέντρα της χώρας, Kecharis, Bgheno Noravank, Girants, Gndevank, Goshavank, Haghartsin, Haghpat, Hovhannavank, Khorakert, Kobayr, Lmbatavank, Marmashen, Mughni, Sanahin, Tatev κ.ά. (<http://www.armeniainfo.am/>).

Γεωργία: Βρίσκεται στην 66^η θέση του πίνακα δεικτών ανταγωνιστικότητας. Από τα δυνατότερα σημεία της είναι η προτεραιότητα που δίνεται στον τουριστικό τομέα (17^η), οι σχετικά καλές συνθήκες υγείας και υγιεινής (37^η), οι πολιτικοί κανόνες (40^η) και οι ανθρώπινοι πόροι (40^η). Ωστόσο υπολείπεται σε φυσικούς πόρους (119^η) και σε υποδομές αερομεταφορών (101^η). Αξίζει να σημειωθεί ότι η Γεωργία σύμφωνα με την Έκθεση είναι 12^η στη λίστα με τους 25 λιγότερο περιοριστικούς προορισμούς, καθώς δε θέτει περιορισμούς στις διατυπώσεις και στις διαδικασίες θεώρησης εισόδου στη χώρα (WEF, 2013, σελ.172-173).

Στη Γεωργία βρίσκονται οι μονές Jvari (Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO), Shio Mgvime, Samtavro, David Gareja, Bodbe όπου υπάρχει ο τάφος του Αγίου Νίνο και όπου σύμφωνα με τους Γεωργιανούς το νερό της πηγής της μονής έχει θεραπευτικές ιδιότητες, οι μονές Nekresi, Alaverdi, Mama David στην πρωτεύουσα Τιφλίδα κ.ά. Υπάρχουν επίσης ο καθεδρικός ναός Sioni, η βασιλική Anchiskhati και η εκκλησία Qashueti στην Τιφλίδα, ο καθεδρικός ναός Svetitskhoveli στην παλιά πρωτεύουσα της Γεωργίας, οι ναοί Tsilkani, Αγίας Τριάδας Gergeti στην κορυφή του όρους Kazbegi κ.ά. (pilgrimtours).

Λετονία: Ανεβαίνοντας τρεις θέσεις βρίσκεται το 2013 στην 48^η θέση της αναφοράς. Φροντίζει για την περιβαλλοντική βιωσιμότητα (18^η) και πλεονεκτεί σε συνθήκες υγείας και υγιεινής (32^η), σε τουριστικές υποδομές (35^η) και υποδομές ΤΠΕ (38^η). Έχει επίσης πολύ καλές επίγειες και αεροπορικές μεταφορές (44^η και 47^η αντίστοιχα) και ανθρώπινους πόρους (46^η). Δεν παρουσιάζει όμως συνάφεια με τον τουριστικό τομέα (113^η) (WEF, 2013, σελ.224-225).

Στην πρωτεύουσά της Ρίγα προσκυνηματικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν ο καθεδρικός ναός που είναι ο μεγαλύτερος μεσαιωνικός ναός στη Βαλτική και που διαθέτει ένα εντυπωσιακό εκκλησιαστικό όργανο και ο ναός του Αγίου Πέτρου και του Αγίου Ιακώβου (rokron.ru).

5.6.2 Χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ

Τσεχία: Παραμένει στην 31^η θέση όπου βρισκόταν και στην προηγούμενη κατάταξη διαθέτοντας σημαντικούς πολιτιστικούς πόρους (17^η) και άριστες συνθήκες υγείας και υγιεινής (4^η). Υστερεί σχετικά σε φυσικούς πόρους (77^η) και ανταγωνιστικότητα τιμών (99^η) (WEF, 2013, σελ. 150-151).

Τα προσκυνηματικά ταξίδια στην Τσεχία περιλαμβάνουν περιήγηση στην Πράγα στον καθεδρικό ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στο ορθόδοξο κοιμητήριο, στον καθεδρικό ναό του Αγίου Βίτου (στο κάστρο Χρατσάνι), στην εκκλησία του Αγίου Λουντμίλα, στο μοναστήρι Βέλεχραντ από όπου ξεκίνησε ο εκχριστιανισμός των Σλάβων από τους Αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο, στον ορθόδοξο ναό των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Κάρλοβυ Βάρυ κ.ά. (vitavskasaga).

Βουλγαρία: Βρίσκεται στην 50^η θέση στην κατάταξη των 140 χωρών, λόγω κυρίως των τουριστικών υποδομών (4^η) και των συνθηκών υγείας και υγιεινής (5^η). Διαθέτει επίσης αξιόλογους πολιτιστικούς πόρους (40^η), συγκεκριμένα 9 Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς (29^η). Σαφώς μειονεκτεί στην τουριστική πολιτική (102^η), στις υποδομές αεροπορικών και χερσαίων μεταφορών (91^η) καθώς και σε θέματα ασφάλειας και προστασίας (89^η) (WEF, 2013, σελ.120-121).

Το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη της Ρίλα αποτελεί σύμβολο της Βουλγαρίας, πνευματικό κέντρο της Ορθοδοξίας και έναν δημοφιλή τουριστικό προορισμό. Στη Βουλγαρία βρίσκονται επίσης οι μονές Κοίμησις της Θεοτόκου (Bachkovo Monastery), του Ρόζεν, της Παναγίας της Βίτοσα (Dragalevtzi Monastery), του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, η Πατριαρχική μονή της Αγίας Τριάδας, το μικρό γυναικείο μοναστήρι της Κοίμησις της Θεοτόκου (Gabrono Sokolski Monastery), όπου βρίσκεται εικόνα της Παναγίας με το Χριστό που θεωρείται θαυματουργή, τα μοναστήρι του Μπάτσσκοβο, του Καπίνοβο, των βράχων κ.ά. Υπάρχουν ακόμα ο Καθεδρικός Ναός της Σόφιας αφιερωμένος στον Άγιο Αλέξανδρο Νιέφσκι, της Μπογιάννα, της Αγίας Κυριακής, της Αγίας Σοφίας, του Αγίου Παντελεήμονα, η ρωσική εκκλησία του Αγίου Νικολάου, η ελληνική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, το ψηλότερο στον κόσμο άγαλμα της Θεοτόκου (<http://bulgariatravel.org/> και pilgrimtours.gr).

Πολωνία: Ενώ η Πολωνία συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό Ρώσων ταξιδιωτών, δεν αποτελεί προορισμό για θρησκευτικό τουρισμό, αφού δεν συμπεριλαμβάνεται στα προγράμματα των περισσότερων εξειδικευμένων πρακτορείων. Κατατάσσεται στην 42^η θέση στον Δείκτη του 2013 ανεβαίνοντας κατά 7 θέσεις από την προηγούμενη έκθεση. Πλεονεκτεί σε πολιτιστικούς πόρους (18^η), σε συνθήκες υγείας και υγιεινής (35^η), στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα (37^η) και στις υποδομές ΤΠΕ (41^η). Μειονεκτεί στη συνάφεια με τον τουρισμό (125^η), στην προτεραιότητα που δίνεται στον τουρισμό (96^η) και στις αεροπορικές μεταφορές (86^η) (WEF, 2013, σελ. 288-289).

Στην Πολωνία βρίσκονται μεταξύ άλλων οι μονές Οσίων Μάρθας και Μαρίας στο όρος Grabarka, Αγίου Ονουφρίου στο χωριό Jableczna, Γεννήσεως της Θεοτόκου με θαυματουργή εικόνα της Παναγίας στο Μπιάλιστοκ, ο Καθεδρικός Ναός του Αγίου Ιωάννη και ο Μητροπολιτικός Ορθόδοξος Ναός Μαρίας Μαγδαληνής στη Βαρσοβία, ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Λούμπλιν κ.ά. (pokron.ru).

5.6.3 Χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας

Σερβία: Βρίσκεται στην 89η θέση στην παγκόσμια κατάταξη, υποχωρώντας από την 82η που κατείχε το 2011. Σύμφωνα με την Έκθεση δεν είναι προηγμένη τουριστικά και απαιτούνται σημαντικές επενδύσεις για να αναβαθμιστούν οι υποδομές και να υποστηρίξουν μια υγιή ανάπτυξη (WEF, 2013, σελ. 17 και 306-307).

Η Σερβία διαθέτει πολλούς αξιόλογους προσκυνηματικούς προορισμούς όπως το μεγαλύτερο και πλουσιότερο ορθόδοξο σερβικό μοναστήρι Studenica αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, οι μεσαιωνικές εκκλησίες και τα μοναστήρια του Sopocani, τα τέσσερα μεσαιωνικά μνημεία του Κοσόβου: η Decani μονή, το Πατριαρχείο Πεκίου, οι εκκλησίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας της Ljevisa τα οποία προστατεύονται από την UNESCO. Επίσης τα 17 μοναστήρια του 15^{ου}-18^{ου} αιώνα στην περιοχή Φρούσκα Γκόρα που ονομάζεται Άγιο Όρος της Σερβίας, σπουδαιότερα από τα οποία είναι τα: Krusedol, Novo Hopono, Grgeteg, Vrdnik Ravanica, Velica Remeta, Mala Remeta κ.ά., το μοναστήρι του 12^{ου} αιώνα Djurdjevi (Đurđevi) Stupovi, το ιερό μοναστήρι της βασιλικής οικογένειας Mileseva (Mileševa), τα μοναστήρια Zica (Žiža) και Kalenic (Kalenić), ο ναός του Αγίου Σάββα στο Βελιγράδι η δεύτερη μεγαλύτερη εκκλησία μετά την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, ο καθεδρικός ναός του Αγίου Γεωργίου στο Νόβι Σαντ κ.ά. (pilgrim.gr και serbia.travel).

Μαυροβούνιο: Συνεχίζοντας την ανοδική πορεία των τελευταίων χρόνων καταλαμβάνει την 40^η θέση βελτιωμένη κατά τέσσερις θέσεις. Είναι μία χώρα με μεγάλη συνάφεια προς τον τουρισμό (7^η), πολύ καλές τουριστικές υποδομές (19^η) και κανόνες πολιτικής που υποστηρίζουν την ανάπτυξη του τομέα (22^η). Ωστόσο δεν είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστική στις τιμές (62^η), μειονεκτεί σε φυσικούς πόρους (62^η) και εξακολουθεί παρά τη βελτίωση να παρουσιάζει ελλείψεις στις υποδομές χερσαίων μεταφορών (92^η). Σύμφωνα με προβλέψεις του Παγκόσμιου Συμβουλίου Ταξιδιών και Τουρισμού το Μαυροβούνιο θα είναι μία από τις ταχύτερα αναπτυσσόμενες οικονομίες στον τομέα ταξιδιών και τουρισμού στον κόσμο κατά τα επόμενα δέκα έτη (2011). Δεδομένης της

σημασίας του τουριστικού τομέα για την οικονομία της χώρας, πρέπει να δοθεί έμφαση στους ανθρώπινους πόρους (51^η) και συγκεκριμένα στην ποιότητα της εκπαίδευσης και τη διαθεσιμότητα ειδικευμένου εργατικού δυναμικού που αξιολογούνται χαμηλότερα από ότι το 2011. Η ύπαρξη κατάλληλα εκπαιδευμένου και ειδικευμένου προσωπικού έχουν ουσιαστική σημασία για την ανάπτυξη της χώρας.

Στο Μαυροβούνιο βρίσκεται ένα από τα μεγαλύτερα ορθόδοξα προσκυνήματα, η μονή Όστρογκ, την οποία επισκέπτονται κάθε χρόνο χιλιάδες πιστοί από όλο το χριστιανικό - και όχι μόνο- κόσμο, για να προσκυνήσουν τα λείψανα του Αγίου Βασιλείου του Όστρογκ ο οποίος τιμάται ως μεγάλος θαυματουργός (Αγιολόγιο της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Σερβίας και <http://www.visit-montenegro.com/>).

5.6.4 Μεσογειακές χώρες

Ισραήλ: Το Ισραήλ βρίσκεται στην 53^η θέση στην παγκόσμια κατάταξη του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδιών και Τουρισμού πέφτοντας κατά 7 θέσεις από την προηγούμενη αξιολόγηση. Στα πλεονεκτήματά του συγκαταλέγονται τα πολιτιστικά μνημεία και οι ανθρώπινοι πόροι (39^η και 31^η αντίστοιχα). Έχει ακόμα αρκετά αναπτυγμένες υποδομές ΤΠΕ (27^η) και καλές συνθήκες υγείας και υγιεινής (26^η). Ωστόσο υστερεί σε θέματα ασφάλειας κυρίως λόγω της ανησυχίας για τρομοκρατικές επιθέσεις (124^η) και στην ανταγωνιστικότητα των τιμών, αποτέλεσμα της αύξησης των τιμών των καυσίμων, των ξενοδοχείων, καθώς και της αύξησης στα αεροπορικά τέλη και στους φόρους των εισιτηρίων (WEF, 2013, σελ. 23 και 204-205). Από το 2008 δεν απαιτείται βίζα για τους Ρώσους επισκέπτες.

Στο Ισραήλ βρίσκονται οι Άγιοι Τόποι όπου διαδραματίστηκαν όλα τα γεγονότα της ζωής του Ιησού που είναι γραμμένα στην Καινή Διαθήκη. Οι περιηγήσεις περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων προσκύνημα στον Πανίερο ναό της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα, όπου βρίσκονται ο Πανάγιος Τάφος, ο Γολγοθάς, ο τόπος της Αποκαθήλωσης, το Σπήλαιο της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού, πολλά παρεκκλήσια και άλλα προσκυνήματα. Περιλαμβάνουν επίσης προσκύνημα στον Τάφο της Θεοτόκου στη Γεσθημανή, στο Όρος των Ελαιών όπου προσευχήθηκε για τελευταία φορά ο Ιησούς, στο ναό του Αγίου Στεφάνου στον τόπο όπου μαρτύρησε ο Ιησούς, στην Ιερά Μονή της Αναλήψεως, στο Θαβώρειο Όρος στην Τιβεριάδα όπου έγινε η Μεταμόρφωση του Κυρίου, στο ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Ναζαρέτ, όπου ο Ιησούς έζησε τα παιδικά του χρόνια, στην Κανά, στον Ιορδάνη ποταμό, στο

Σπήλαιο της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ, στις Ιερές Μονές Αγίου Σάββα του Ηγιασμένου, Αγίου Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχου, Προφήτη Ηλία, Τιμίου Σταυρού, Σαρανταρίου Όρους, Μάρθας και Μαρίας, καθώς και στις Ιερές Μονές στην Ιεριχώ: Αγίου Γεωργίου του Χοζεβίτου, Προφήτη Ελισσαίου Ιεριχούντος και Αγίου Γερασίμου του Ιορδανίτου, στο ναό της Αγίας Φωτεινής στη Σαμάρεια κ.ά. (pilgrimtours.gr, Ι. Μ. Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου).

Ιορδανία: Βρίσκεται στην 60^η θέση της κατάταξης βελτιωμένη κατά τέσσερις θέσεις. Αν και έχει συνάφεια με τον τουρισμό (13^η) και δίνει προτεραιότητα στην τουριστική ανάπτυξη (14^η), δε διαθέτει τις ανάλογες τουριστικές υποδομές (69^η) ούτε ιδιαίτερα αξιόλογους ανθρώπινους, φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους (67^η, 94^η και 94^η αντίστοιχα) (WEF, 2013, σελ.212-213). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Ιορδανία δημιουργήθηκε αρμόδιο υπουργείο για τον θρησκευτικό τουρισμό.

Οι προσκυνηματικές εκδρομές στην Ιορδανία περιλαμβάνουν περιηγήσεις σε μέρη που αναφέρονται στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη όπως στον ποταμό Ιορδάνη στη Βηθανία όπου βαπτίσθηκε ο Χριστός, στο ανάκτορο του Ηρώδη στο όρος Μουκαβίρ όπου μετά τον μοιραίο χορό της Σαλώμης αποκεφαλίστηκε ο Ιωάννης ο Βαπτιστής, στο όρος Νέμπο όπου θάφτηκε ο Μωυσής, στην Μάταμπα στον ελληνορθόδοξο ναό του Αγίου Γεωργίου με τον περίφημο ψηφιδωτό χάρτη των Αγίων Τόπων στο δάπεδο κ.ά. Αξίζει εξάλλου να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο της προσπάθειας προσέλκυσης θρησκευτικού τουρισμού παραχωρήθηκε έκταση του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων στην ανατολική όχθη του Ιορδάνη στη Ρωσική Εκκλησία για την ανέγερση ξενώνα για τη φιλοξενία των Ρώσων προσκυνητών.

Ιταλία: Η Ιταλία καταλαμβάνει την 26η θέση στην παγκόσμια κατάταξη και τη 18^η στην ευρωπαϊκή. Στα δυνατά της σημεία συγκαταλέγονται ο πολιτιστικός της πλούτος (7η), οι διεθνείς εκθέσεις (6η), οι άριστες τουριστικές υποδομές (1η θέση) και οι καλές αεροπορικές μεταφορές (24η). Τα αδύνατα σημεία της εντοπίζονται στην πολιτική και τους κανονισμούς που δεν υποστηρίζουν επαρκώς την ανάπτυξη (100η) και στην έλλειψη ανταγωνιστικότητας στις τιμές (134η) (WEF, 2013, σελ.206-207). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Ιταλία υπάρχουν μοναστήρια που λειτουργούν ως ξενοδοχεία.

Η Ιταλία εκτιμάται ότι συγκεντρώνει το ένα τέταρτο των εισπράξεων του παγκόσμιου θρησκευτικού τουρισμού (4,5 από 18 δις δολάρια ετησίως). Ο θρησκευτικός τουρισμός κατέχει το 10% της ιταλικής τουριστικής αγοράς. Οι αναρίθμητοι και αξιόλογοι θρησκευτικοί πόροι της Καθολικής Εκκλησίας (30.000 ναοί, 700 εκκλησιαστικά

μουσεία, 220 ιερά, μονές κ.ά.) αποτελούν το 70% της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας και υπολογίζεται ότι προσελκύουν περισσότερα από 40 εκατομμύρια άτομα ετησίως (Διεθνής Ακαδημία Τουρισμού, 2010, σελ. 83).

Οι προσκυνηματικές εκδρομές που πραγματοποιούνται από ρωσικά τουριστικά πρακτορεία στην Ιταλία περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων τις πόλεις Ρώμη, Φλωρεντία, Βενετία, Μπάρι, Αμάφι (Σαλέρνο), Λορέτο κ.ά. Στη Ρώμη μεταξύ άλλων βρίσκονται η Βασιλική Σάντα Μαρία Ματζιόρε (φάτνη του Κυρίου), η εκκλησία του Τιμίου και Ζωοποιού Σταυρού (τρία μέρη του Τιμίου Σταυρού, καρφί του Χριστού, αγκάθια από το στεφάνι), ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννη του Λατερανού (επιφάνεια του τραπεζιού στο οποίο πραγματοποιήθηκε ο Μυστικός Δείπνος), ο ναός του Αγίου Αλεξίου του ανθρώπου του Θεού (λείψανα του Αγίου), ο ρωσικός Ιερός Ναός της Αγίας Μεγαλομάρτυρος Αικατερίνης και φυσικά οι κατακόμβες και το Βατικανό. Στη Φλωρεντία βρίσκεται η ρωσική ορθόδοξη εκκλησία της Γεννήσεως του Χριστού και του Αγίου Νικολάου του Θαυματουργού, ο καθεδρικός ναός της Αγίας Μαρίας των λουλουδιών (Santa Maria del Fiore) όπου φυλάσσεται η κάρα του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, η μονή του Αγίου Μάρκου κ.ά. Στη Βενετία υπάρχει ο καθεδρικός ναός του Αγίου Μάρκου, του Αγίου Ζαχαρία, η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος κ.ά. Στο Μπάρι βρίσκονται η Βασιλική του Αγίου Νικολάου (λείψανα του Αγίου) και ο ρωσικός ορθόδοξος ναός του Αγίου Νικολάου. Στο Αμάφι βρίσκεται ο καθεδρικός ναός του Αγίου Ανδρέα (κρύπτη με μέρος των λειψάνων του Αγίου). Το Λορέτο αποτελεί έναν σημαντικό προσκυνηματικό προορισμό ακόμα και για τους μη καθολικούς, αφού εκεί βρίσκεται η Βασιλική του Ιερού Σπιτιού (Santa Casa di Loreto) που περικλείει το σπίτι στο οποίο σύμφωνα με την παράδοση έζησε η Παναγία και στο οποίο υπάρχει θαυματουργή εικόνα της (valaam.ru, knyazhe.ru, pskon-palomnik.ru).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η Νότια Ιταλία. Είναι γνωστό ότι οι Έλληνες κατά την αρχαιότητα εγκαταστάθηκαν στην Κάτω Ιταλία ιδρύοντας αποικίες (Μεγάλη Ελλάδα) που γνώρισαν μεγάλη οικονομική και πολιτιστική ακμή. Η ελληνική γλώσσα που διατηρήθηκε εκεί και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια συνδυάστηκε με το βυζαντινό τυπικό, δημιουργώντας το βυζαντινό ελληνορθόδοξο παρελθόν της Νότιας Ιταλίας. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης αναδιοργάνωσε τις ορθόδοξες εκκλησίες στην Ιταλία. Το 1991 ιδρύθηκε η Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Ιταλίας. Στη Νότια Ιταλία βρίσκονται οι κατακόμβες του Αγίου Ιωάννη, τα ορθόδοξα μοναστήρια του Ευαγγελισμού, του Αγίου Ιωάννη του Θεριστή, το οποίο είναι το πρώτο που επανιδρύθηκε από μοναχούς του Αγίου Όρους το 1994, η μονή της Παναγίας της

Κλίμακος, καθώς και οι ναοί του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, των Πέτρου και Παύλου, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του 10ου αιώνα και ο Μητροπολιτικός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Ιέρακα της Καλαβρίας (Μαρτίνης Π. και pilgrimtours).

Κύπρος: Βρίσκεται στην 29^η θέση της παγκόσμιας κατάταξης. Στην Κύπρο δίνεται μεγάλη προτεραιότητα στον τουριστικό τομέα (2^η) και υπάρχει άμεση σχέση με τον τουρισμό (10^η). Διαθέτει άριστες τουριστικές υποδομές (5^η) και πολύ καλές υποδομές χερσαίων μεταφορών (19^η). Ωστόσο οι κανόνες πολιτικής δε στηρίζουν ικανοποιητικά την τουριστική ανάπτυξη (88^η), και υστερεί σε φυσικούς πόρους (96^η) και ανταγωνιστικότητα τιμών (102^η) (WEF, 2013, σελ. 148-149).

Στην Κύπρο βρίσκεται το Φράγκικο Μοναστήρι στην Αγία Νάπα αφιερωμένο στην Παναγία («Η κυρά μας των δασών»), το μοναστήρι του Αγίου Ηρακλειδίου, η μονή Μαχαιρά, από τα παλαιότερα και σπουδαιότερα της Κύπρου, η Ιερά Μονή Παναγίας Τροοδίτισσης, η Μονή Κύκκου το γνωστότερο της Κύπρου όπου υπάρχει μία από τις τρεις πρώτες εικόνες της Παναγίας που ζωγραφίστηκαν από τον Λουκά τον Ευαγγελιστή, η μονή Σταυροβουνίου, η βυζαντινή εκκλησία του 11^{ου} αιώνα Παναγία η Αγγελόκτιστη, γνωστή και στο εξωτερικό για το ψηφιδωτό της αφίδας της, ο ναός του Αγίου Λαζάρου, η εκκλησία της Παναγίας της Χρυσοπολίτισσας, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ή Τρυπιώτη στη Λευκωσία, η εκκλησία της Αγίας Σολομωνής χτισμένη πάνω σε κατακόμβη και η Στήλη του Αποστόλου Παύλου, όπου εκεί σύμφωνα με την παράδοση τον έδεσαν και τον μαστίγωσαν (pilgrimtours.gr).

Αίγυπτος: Κατατάσσεται 85^η στην παγκόσμια αξιολόγηση του 2013 χάνοντας 10 θέσεις σε σύγκριση με την προηγούμενη, αφού καθώς συνεχίζονταν οι αναταραχές στη χώρα, κατετάγη σε θέματα ασφάλειας στη χαμηλότερη θέση όλων των χωρών που συμπεριλαμβάνονται στην Έκθεση Ανταγωνιστικότητας Ταξιδιών και Τουρισμού (140^η). Σύμφωνα με την ίδια έκθεση η πολιτική και το κανονιστικό πλαίσιο δεν είναι ιδιαίτερα ευνοϊκά για την ανάπτυξη του τουριστικού τομέα (76^η), ενώ πρόβλημα φαίνεται να παρουσιάζουν οι τουριστικές υποδομές (90^η), οι υποδομές χερσαίων μεταφορών (96^η) και οι υποδομές ΤΠΕ (80^η). Προσπάθεια επίσης πρέπει να καταβληθεί για τη βελτίωση των ανθρωπίνων πόρων (105^η). Ωστόσο η χώρα μπορεί να οικοδομήσει την ανταγωνιστικότητά της βασιζόμενη στον πολιτιστικό της πλούτο, καθώς διαθέτει επτά μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, στο πλήθος των διεθνών εκθέσεων που πραγματοποιούνται στη χώρα και τέλος στις ανταγωνιστικές τιμές (4^η) των ξενοδοχείων, των καυσίμων κ.λ.π. Ασκώντας ευέλικτη τιμολογιακή πολιτική, αποτελεί πόλο έλξης Ρώσων τουριστών κυρίως από τις περιφερειακές

πόλεις ακόμα και το χειμώνα. Το 2011 οι πολιτικές αναταραχές που ξέσπασαν στην Αίγυπτο προκάλεσαν μείωση του εξερχόμενου ρωσικού τουρισμού προς τη χώρα κατά 30% (WEF, 2013, σελ.24 και 158-159).

Στην Αίγυπτο στη χερσόνησο Σινά βρίσκονται η μονή της Αγίας Αικατερίνης χτισμένη από τον Ιουστινιανό το 527, ένα από τα ωραιότερα μνημεία της χριστιανισμής και η μονή του Προφήτη Ηλία, όπου σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη ο Μωυσής παρέλαβε τους νόμους από το Θεό (toursi.gr).

Τουρκία: Η Τουρκία το 2013 ανεβαίνοντας τέσσερις θέσεις φτάνει στην 46η θέση στην κατάταξη του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού. Είναι πολύ ψηλά στις προτιμήσεις των Ρώσων τουριστών κυρίως λόγω των χαμηλών τιμών και της ελεύθερης εισόδου (ΣΕΤΕ, 2008). Σύμφωνα με την Έκθεση Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ αποτελεί έναν ταχύτατα αναπτυσσόμενο τουριστικό προορισμό με σημαντική αύξηση των αφίξεων κατά τα δύο τελευταία χρόνια κυρίως λόγω των πολιτιστικών πόρων (19η θέση στη συνολική κατάταξη) και συγκεκριμένα λόγω των Μνημείων Πολιτιστικής Κληρονομιάς (12η με 20 μνημεία), των διεθνών εκθέσεων (20η) και των ισχυρών βιομηχανιών (16η). Οι κανόνες της πολιτικής και οι κανονισμοί που διέπουν τον τουριστικό τομέα είναι υποστηρικτικοί και βελτιωμένοι σε σχέση με την προηγούμενη έκθεση του 2011 (34η). Βελτιωμένες είναι επίσης οι υποδομές αεροπορικών μεταφορών (29η θέση) και οι τουριστικές υποδομές (45η). Η συγκρατημένη συνολική απόδοση της ανταγωνιστικότητας οφείλεται σε θέματα ασφάλειας και προστασίας (79η), στις ανεπαρκείς υποδομές μεταφορών ιδιαίτερα στο σιδηροδρομικό δίκτυο (53η) και τα λιμάνια (63η)) καθώς και στις υποδομές ΤΠΕ (71η) που αδυνατούν να στηρίξουν την ταχύτατη ανάπτυξη. Προσπάθειες πρέπει να καταβληθούν και προς την κατεύθυνση της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας (95η) (WEF, 2013, σελ. 16 και 342-343). Σημαντικό είναι εξάλλου το γεγονός ότι για την είσοδο στη χώρα Ρώσων τουριστών δεν απαιτείται βίζα.

Αν και δεν ανήκει στις ορθόδοξες χριστιανικές χώρες περιλαμβάνοντας περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, έχει να επιδείξει πολλά και σημαντικά θρησκευτικά αξιοθέατα όπως η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, το μοναστήρι της Παναγίας Σουμελά στον Πόντο, οι υπόσκαφες βυζαντινές εκκλησίες της Καππαδοκίας στην οποία έζησαν σημαντικοί Πατέρες του χριστιανισμού, τα χριστιανικά μνημεία των Επτά Εκκλησιών της Μ. Ασίας που ίδρυσε ο Απόστολος Παύλος και στις οποίες απευθύνεται ο Ευαγγελιστής Ιωάννης στην εισαγωγή της Αποκάλυψης (Εκκλησίες Σάρδεων, Θυάτειρων, Σμύρνης, Εφέσου, Περγάμου, Φιλαδέλφειας και Λαοδικείας) κ.ά.

Θρησκευτικά μνημεία υπάρχουν επίσης στις περιοχές κοντά στα σύνορα με την Αρμενία, τη Γεωργία και τη Συρία (pilgrimtours).

5.6.5 Δυτικοευρωπαϊκές χώρες

Γαλλία: Η Γαλλία βρίσκεται στην 7^η θέση το 2013, χάνοντας τέσσερις θέσεις από το 2011. Ανταγωνιστικά της πλεονεκτήματα αποτελούν η πλούσια πολιτιστική της κληρονομιά (4^η), οι πολλές διεθνείς εκθέσεις που φιλοξενεί (5^η), οι υποδομές των χερσαίων και αεροπορικών μεταφορών (5^η και 8^η αντίστοιχα). Όμως το ρυθμιστικό πλαίσιο δεν είναι αρκετά υποστηρικτικό για την ανάπτυξη του τομέα (25^η) και η ιεράρχηση του τουρισμού είναι σχετικά χαμηλή (48^η). Ελαφρώς χαμηλότερη από την προηγούμενη είναι η αξιολόγησή της ως προς την ποιότητα και τη διαθεσιμότητα εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού (87^η). Αξίζει να σημειωθεί ότι ως προς την ανταγωνιστικότητα των τιμών του κλάδου βρίσκεται στην τελευταία θέση της κατάταξης (140^η) (WEF, 2013, σελ. 168-169).

Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι πολύ οργανωμένος σε αρκετές πόλεις της Γαλλίας, όπου υπάρχει συνεργασία θρησκευτικών και άλλων τοπικών φορέων με τουριστικές επιχειρήσεις (Σωτηρόπουλος, 2009). Οι Μητροπόλεις και τα τουριστικά γραφεία εννέα πόλεων (Σαρτρ, Νεβέρ, Λούρδη, Mont-Saint-Michel, Rocamadour, Le Puy-en-Velay, Paray-le-Monial, Lisieux, Sainte-Anne d'Or) έχουν ιδρύσει μία ένωση με σκοπό τη βελτίωση της εισδοχής των επισκεπτών και την παροχή όλων των απαραίτητων πληροφοριών σε αυτούς λ.χ. πληροφορίες για κατάλυμα, εστίαση, μετακίνηση, θρησκευτικές και τουριστικές δραστηριότητες και εηδηλώσεις, διαδρομές (Διεθνής Ακαδημία Τουρισμού, 2010, σελ. 98-99).

Τα προσκυνηματικά ταξίδια στη Γαλλία περιλαμβάνουν στο Παρίσι προσκύνημα στην Παναγία των Παρισίων όπου βρίσκεται το ακάνθινο στέφανο, στον ορθόδοξο ρωσικό ναό Αγίου Αλεξάνδρου του Νέβα (St Alexander Nevsky), στον τόπο που αποκεφαλίστηκε ο Άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης κ.ά. Ακόμα στο ναό Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και στα λείψανα των Αγίων Μαρτύρων Πίστης, Ελπίδας και Αγάπης στο Στρασβούργο, στον καθεδρικό ναό της πόλης Σαρτρ, στην Παναγία της Αμιένης που συγκαταλέγεται στα μνημεία παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO και όπου βρίσκεται το κεφάλι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, στη Βασιλική του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ, στον ρωσικό καθεδρικό ναό του Αγίου Νικολάου στη Νίκαια, στο

ναό της Παναγίας της Φρουράς (Notre - Dame de la Garde) στη Μασσαλία κ.ά. (knyazhe.ru).

Γερμανία: Παραμένει ανάμεσα στις κορυφαίες χώρες του κόσμου στη 2^η θέση της κατάταξης. Διαθέτει άφθονους πολιτιστικούς πόρους (5^η), από τις καλύτερες παγκοσμίως υποδομές χερσαίων και αεροπορικών μεταφορών (6^η και 7^η αντίστοιχα), κάνει μεγάλες προσπάθειες για βιώσιμη ανάπτυξη (4^η) και ισχύουν οι αυστηρότερες παγκοσμίως περιβαλλοντικές ρυθμίσεις (1^η). Αρκετά ανταγωνιστικές είναι και οι τιμές των ξενοδοχείων (55^η) (WEF, 2013, σελ.14 και 174-175). Η Γερμανία αποτελεί για τους Ρώσους τον πιο δημοφιλή προορισμό στη Δυτική Ευρώπη.

Οι προσκυνηματικές εκδρομές στη Γερμανία περιλαμβάνουν προσκυνήματα στις πόλεις: Βερολίνο (Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου), Κολωνία (λείψανα των τριών Μάγων στον καθεδρικό ναό του Αγίου Πέτρου), Ντάρμστατ (ορθόδοξη εκκλησία Αγίας Μαρίας Μαγδαληνής), Άαχεν (καθεδρικό ναό), Φράιμπουργκ κ.ά. (knyazhe.ru).

Ηνωμένο Βασίλειο: Βρίσκεται στην 5^η θέση σημειώνοντας άνοδο κατά 2 θέσεις. Η ανταγωνιστικότητά της βασίζεται στους εξαιρετικούς πολιτιστικούς πόρους (3^η). Διαθέτει επίσης άριστους ανθρώπινους πόρους (6^η), άριστες υποδομές αερομεταφορών και ΤΠΕ (5^η και 10^η αντίστοιχα) και υποστηρικτική περιβαλλοντική πολιτική (7^η). Πιθανώς επωφελήθηκε αξιοποιώντας τουριστικά την προετοιμασία των σημαντικών γεγονότων του 2012: τους Ολυμπιακούς Αγώνες και το Αδαμάντινο Ιωβηλαίο της Βασίλισσας Ελισάβετ Β΄. Σε σχέση με την ανταγωνιστικότητα των τιμών καταλαμβάνει την 138^η θέση λόγω του 2^{ου} υψηλότερου στον κόσμο φορολογικού συντελεστή επί των εισιτηρίων και των χρεώσεων στα αεροδρόμια (WEF, 2013, σελ. 14 και 350-351).

Οι προσκυνηματικές περιηγήσεις των ρωσικών πρακτορείων περιλαμβάνουν στο Λονδίνο τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή στο Notting Hill, τον ρωσικό ορθόδοξο καθεδρικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, τον καθεδρικό ναό του Αγίου Παύλου, την εκκλησία του Αγίου Βαρθολομαίου, τον καθεδρικό ναό του Σαλίσμπουρι με το ψηλότερο κωδωνοστάσιο στην Αγγλία, την παλαιότερη ξύλινη εκκλησία στη Βρετανία του Αγίου Ανδρέα στο χωριό Γκρίνστέντ, τον ρωσικό ορθόδοξο ναό του Αγίου Νικολάου στην Οξφόρδη, τη μονή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Έσσεξ, ναούς στο Γουίντσεστερ, στο Κόλτσεστερ, κ.ά. Περιλαμβάνει ακόμα γεύματα σε ενορίες και συνάντηση με ενορίτες και με τον επικεφαλής του Συλλόγου της Αγγλικανικής και της Ανατολικής Εκκλησίας (knyazhe.ru).

Ελβετία: Παραμένει στην 1^η θέση αποδίδοντας καλά σε όλες σχεδόν τις παραμέτρους του Δείκτη. Με άριστες υποδομές και σημαντικούς πόρους (1^η σε ανθρώπινους πόρους), με υψηλή ασφάλεια (2^η) και με περιβαλλοντικές ρυθμίσεις από τις αυστηρότερες στον κόσμο (3^η) αποτελεί έναν ισχυρό τουριστικό προορισμό παρά την έλλειψη στην ανταγωνιστικότητα των τιμών (139^η) και τη συγκρατημένη πολιτική θεωρήσεων που περιορίζει τις αφίξεις (WEF, 2013, σελ. 14 και 330-331).

Τα προσκυνηματικά ταξίδια περιλαμβάνουν το μοναστήρι του Αγίου Μαυρίκιου στη Λωζάνη, τη ρωσική ορθόδοξη εκκλησία του Τιμίου Σταυρού και τον καθεδρικό ναό του Αγίου Πέτρου στη Γενεύη, μονή με τη μεγαλύτερη συλλογή λειψάνων της Ελβετίας κοντά στη Βασιλεία, τον καθεδρικό ναό Γκρόσμινστερ, την εκκλησία Φράουμίνστερ στη Ζυρίχη κ.ά. (knyazhe.ru).

Βέλγιο: Βρίσκεται στην 18^η θέση πέντε θέσεις ψηλότερα από την έκδοση του 2011. Στα δυνατά του σημεία συγκαταλέγονται οι πολιτιστικοί του πόροι (9^η), οι υποδομές επίγειων μεταφορών (8^η) καθώς και οι συνθήκες υγείας και υγιεινής (11^η). Ελλείψεις εντοπίζονται στους φυσικούς πόρους (103^η) και την ανταγωνιστικότητα τιμών (128^η) (WEF, 2013, σελ.106-107).

Προσκυνηματικό ενδιαφέρον συγκεντρώνουν στις Βρυξέλλες: ο καθεδρικός ναός του Αγίου Μιχαήλ και της Αγίας Γουδούλης (Gudula), στην Μπρυζ: η Βασιλική του Ιερού Αίματος όπου βρίσκεται αγγείο το οποίο λέγεται ότι περιέχει σταγόνες αίματος και ύδατος από το σώμα του Χριστού και όπου βρίσκονται λείψανα του Αγίου Βασιλείου του Μέγα, ο ναός της Παναγίας όπου υπάρχει το γλυπτό *Η Παναγία των Θλίψεων* του Μιχαήλ Άγγελου, στη Γάνδη η εκκλησία του Αγίου Νικολάου κ.ά. (knyazhe.ru).

Ολλανδία: Βρίσκεται στη 13^η θέση της κατάταξης του 2013. Διαθέτει άριστες υποδομές επίγειων μεταφορών (4^η), άριστες συνθήκες ασφάλειας και προστασίας (6^η), εξαιρετικούς ανθρώπινους και πολιτιστικούς πόρους (9^η και 14^η αντίστοιχα). Μειονεκτεί όμως σαφώς ως προς την ανταγωνιστικότητα τιμών (122^η) (WEF, 2013, σελ.266-267).

Τα ρωσικά τουριστικά πρακτορεία συνδυάζουν την Ολλανδία με άλλες γειτονικές χώρες και στις προσκυνηματικές περιηγήσεις περιλαμβάνουν στο Άμστερνταμ την Εκκλησία του Αγίου Νικολάου και τη Νέα Εκκλησία (Nieuwe Kerk) (knyazhe.ru) κ.ά.

Λουξεμβούργο: Υποχωρεί στην 23^η θέση από τη 15^η που κατείχε το 2011. Η τουριστική πολιτική και οι κανονισμοί στηρίζουν την ανάπτυξη του τομέα (11^η) και διαθέτει άριστες υποδομές ΤΠΕ (5^η), πολύ καλές συνθήκες ασφάλειας και προστασίας (11^η). Υπολείπεται σχετικά σε ανταγωνιστικότητα τιμών (83^η) (WEF, 2013, σελ.232-233).

Το Λουξεμβούργο δεν υπάρχει στα προσκυνηματικά προγράμματα των ρωσικών πρακτορείων ως μοναδικός και αποκλειστικός προορισμός, αλλά σε συνδυασμό με άλλες γειτονικές χώρες. Το προσκυνηματικό ενδιαφέρον συγκεντρώνεται στον καθεδρικό ναό του Λουξεμβούργου.

Ισπανία: Η Ισπανία βρίσκεται μεταξύ των κορυφαίων δέκα χωρών και παρουσιάζοντας βελτίωση ανέβηκε από την 8^η στην 4^η θέση στην κατάταξη του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας του 2013. Βρίσκεται στην 1^η θέση της παγκόσμιας κατάταξης στη μεταβλητή των πολιτιστικών πόρων λόγω των αξιόλογων και πολυάριθμων μνημείων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς (2^η) και των διεθνών εκθέσεων (3^η). Από τα δυνατότερα σημεία της είναι οι τουριστικές υποδομές (5^η) και οι αεροπορικές και χερσαίες μεταφορές (10^η). Η κυβέρνηση παρά τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες εξακολουθεί να δίνει προτεραιότητα στον τουριστικό τομέα (10^η) και συνεχίζει τις προσπάθειές της για την ανάπτυξη του κλάδου. Υστερεί ωστόσο στην ανταγωνιστικότητα των τιμών (106^η) (WEF, 2013, σελ. 14 και 320-321).

Στην Ισπανία προσκυνηματικούς προορισμούς αποτελούν ο καθεδρικός ναός του Σαντιάγκο ντε Κομποστέλα, ένα από τα σημαντικότερα χριστιανικά προσκυνήματα, όπου είναι θαμμένα τα λείψανα του Αγίου Αποστόλου Ιακώβου, οι καθεδρικοί ναοί του Οβιέδο και του Λεόν, η εκκλησία του Αγίου Ισιδώρου της Σεβίλλης κ.ά. (pokrkon.ru).

Πορτογαλία: Βρίσκεται στην 20^η θέση χάνοντας δύο θέσεις από την προηγούμενη αξιολόγηση. Υπερτερεί σε πολιτιστικούς πόρους (13^η), σε θέματα περιβαλλοντικής βιωσιμότητας (15^η), σε τουριστικές υποδομές (16^η) και σε θέματα ασφάλειας και προστασίας (19^η). Αντίθετα υστερεί σχετικά σε φυσικούς πόρους (83^η) και ανταγωνιστικότητα τιμών (108^η) (WEF, 2013, σελ. 290-291). Αν και ο θρησκευτικός τουρισμός έχει αναπτυχθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια στην Πορτογαλία, δεν προσελκύει πολλούς προσκυνητές από τη Ρωσία και υπάρχει ως προορισμός στους καταλόγους λίγων ρωσικών πρακτορείων που δραστηριοποιούνται στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού.

Στην Πορτογαλία προσκυνηματικό ενδιαφέρον συγκεντρώνουν μεταξύ άλλων η μονή της Παναγίας της Νίκης, γοθτικής τέχνης, μνημείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς στη Μπατάλχα, ο καθεδρικός ναός της Κοϊμπρα, του Αγίου Αντωνίου και του Αγίου Πέτρου στο Πόρτο, ο παλαιότερος καθεδρικός ναός της χώρας στην Μπράγκα που θεωρείται θρησκευτική πρωτεύουσα της Πορτογαλίας, η μονή της Παναγίας Ολιβείρα (Oliveira) στην Γκιμαράες και στη Λισαβόνα ο καθεδρικός ναός με τα λείψανα του πολιούχου Αγίου Βικεντίου, ο Ρωσικός Ορθόδοξος Ναός των Αγίων Πάντων, το μοναστήρι του Αγίου Ιερώνυμου κ.ά. (rokron.ru).

5.6.6 Αιθιοπία, Αμερική, Αυστραλία

Αιθιοπία: Κατατάσσεται στην 120^η θέση από την 122^η που κατείχε το 2011. Τα πλεονεκτήματά της είναι η ανταγωνιστικότητα στις τιμές (22^η) και οι φυσικοί πόροι (33^η). Η τουριστική πολιτική δεν υποστηρίζει την ανάπτυξη (132^η), υστερεί σε ανθρώπινους πόρους (126^η) και δε διαθέτει ικανοποιητικές τουριστικές υποδομές (135^η) και υποδομές ΤΠΕ (138^η) (WEF, 2013, σελ. 164-165).

Στην Αιθιοπία βρίσκονται τα μοναστήρια στα νησιά της λίμνης Τάνα όπως Αζούα Μαριάμ, Ούρα Κιντάν Μιχρέτ κ.ά., το μεγαλύτερο μοναστήρι στην κοιλάδα του Γαλάζιου Νείλου Debre Livanos και Ντέμπρε Μπιρχάν Σελασιέ «το φως της Αγίας Τριάδας» στο Γκοντάρ, οι μονολιθικές εκκλησίες της Λαλιμπέλα, η Παναγία της Σιών στο Αξούμ κ.ά. Το Αξούμ, παλιά πρωτεύουσα της Αιθιοπίας αποτελεί το κέντρο της χριστιανικής Αιθιοπίας και εκεί σύμφωνα με μια παράδοση πιστεύεται ότι φυλάσσεται η Κιβωτός της Διαθήκης, το ιερό κιβώτιο που περιείχε τις πέτρινες πλάκες με τις Δέκα Εντολές (versustravel και el.wikipedia.org).

Από έναν μικρό αριθμό ρωσικών τουριστικών γραφείων προσφέρονται προσκυνηματικά ταξίδια στην Αμερική και την Αυστραλία. Αυτά περιλαμβάνουν επισκέψεις σε ναούς και μοναστήρια, συμμετοχή σε λατρευτικές τελετές, επαφή με τις τοπικές ενορίες αλλά και ξεναγήσεις σε μέρη τουριστικού ενδιαφέροντος. Στα ταξίδια στην Αμερική η διαμονή γίνεται σε ξενοδοχεία των μοναστηριών. Οι προορισμοί αυτοί καθώς και άλλοι όπως η Κίνα, η Ιαπωνία, η Ιρλανδία προσφέρονται από μεμονωμένα τουριστικά πρακτορεία και θεωρούμε ότι δε βρίσκουν απήχηση στο ευρύ προσκυνηματικό κοινό.

5.6.7 Το θέμα της θεώρησης εισόδου (visa)

Για την επιλογή του προορισμού όπως προαναφέρθηκε ιδιαίτερα για τη μεσαία ρωσική τάξη που προγραμματίζει τα ταξίδια λίγο καιρό πριν, σημαντικό κριτήριο είναι το θέμα της βίζας. Υπάρχουν παραδείγματα χωρών που το αποδεικνύουν, όπως αυτά της Πολωνίας και της Κύπρου οι οποίες μετά την προσχώρησή τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναγκάστηκαν να καθιερώσουν βίζα για τους Ρώσους και κατέγραψαν μείωση στις αφίξεις. Υπάρχουν επίσης αντιστρόφως παραδείγματα χωρών όπως η Τουρκία, η Αίγυπτος, η Ταϊλάνδη που δεν απαιτούν θεώρηση για την είσοδο Ρώσων οι οποίες σημειώνουν αύξηση αφίξεων και προσελκύουν μεγάλο μερίδιο του εξερχόμενου ρωσικού τουρισμού. Η αύξηση του τουριστικού ρεύματος από τη Ρωσία προς τη χώρα μας των τελευταίων ετών υποβοηθείται από την απλούστευση και επιτάχυνση της διαδικασίας έκδοσης βίζας, η διεκπεραίωση της οποίας αναλαμβάνει πλέον το ταξιδιωτικό γραφείο.

Για αυτό ολοένα και περισσότερες χώρες καταργούν ή απλουστεύουν και επιταχύνουν τη διαδικασία των θεωρήσεων για τους Ρώσους πολίτες, χαλαρώνοντας οι ίδιες την πολιτική τους ή υπογράφοντας διμερείς συμφωνίες με τη Ρωσία όπως η Κύπρος, η Νορβηγία, η Εσθονία κ.ά. (ITB, 2006). Σε περιπτώσεις που δεν μπορεί να καταργηθεί η θεώρηση είναι σίγουρα προτιμότερη η ηλεκτρονική θεώρηση (e Visa) που δεν απαιτεί τη φυσική παρουσία του προσώπου. Επιπλέον πέρα από το διαδικαστικό υπάρχει και η οικονομική επιβάρυνση. Το κόστος π.χ. για την έκδοση βίζας για ταξίδι στην Ελλάδα (συμπεριλαμβανομένης της χρέωσης των visa center) είναι περίπου 65-70 ευρώ κατά άτομο (2014) δηλαδή για μια τετραμελή οικογένεια είναι 260-280 ευρώ, ποσό υπολογίσιμο για μεγάλο ποσοστό Ρώσων δυνητικών τουριστών.

Ανάμεσα λοιπόν στις ανταγωνίστριες και στις πιθανές νεοεισερχόμενες χώρες στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού ανταγωνιστικό πλεονέκτημα αποκτούν οι παρακάτω χώρες που δεν απαιτούν θεώρηση εισόδου για τους Ρώσους τουρίστες: Αρμενία, Μολδαβία, Ισραήλ, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Μαυροβούνιο, Σερβία, Τουρκία, Γεωργία, FYROM, Ουκρανία, Λευκορωσία καθώς και οι χώρες Αιθιοπία, Αίγυπτος, Ιορδανία στις οποίες παρέχεται βίζα κατά την άφιξη (en.wikipedia).

5.6.8 Συγκριτική ανάλυση ανταγωνιστριών - χωρών

Στον πίνακα 18 παρουσιάζεται η συνολική κατάταξη των ανταγωνιστριών – χωρών στον Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού 2013 και 2011 και η μεταβολή και στον πίνακα 19 η κατάταξή τους στους τρεις υποδείκτες: α) ρυθμιστικό περιβάλλον, β) επιχειρηματικό περιβάλλον και υποδομές, γ) ανθρώπινοι, πολιτιστικοί και φυσικοί πόροι. Στους πίνακες χρωματίζονται με κόκκινο η Ελλάδα και οι κυριότερες ανταγωνίστριες γι' αυτήν χώρες.

Πίνακας 18: Η κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών στον Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού 2013 και 2011
Πηγή: *The Travel & Tourism Competitiveness Index 2013*

Χώρα	Θέση κατάταξης 2013	Θέση κατάταξης 2011	Μεταβολή
Ελβετία	1	1	0
Γερμανία	2	2	0
Ισπανία	4	8	+4
Ηνωμένο Βασίλειο	5	7	+2
Γαλλία	7	3	-4
Ολλανδία	13	14	+1
Φινλανδία	17	17	0
Βέλγιο	18	23	+5
Πορτογαλία	20	18	-2
Λουξεμβούργο	23	15	-8
Ιταλία	26	27	+1
Κύπρος	29	24	-5
Εσθονία	30	25	-5
Τσεχία	31	31	0
Ελλάδα	32	29	-3
Μαυροβούνιο	40	36	-4
Πολωνία	42	49	+7
Τουρκία	46	50	+4
Λετονία	48	51	+3
Βουλγαρία	50	48	-2
Ισραήλ	53	46	-7
Ιορδανία	60	64	+4
Γεωργία	66	73	+7
Ουκρανία	76	85	+9
Αρμενία	79	90	+11
Αίγυπτος	85	75	-10
Σερβία	89	82	-7
Αιθιοπία	120	122	+2

Πίνακας 19: Η κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών στους τρεις υποδείκτες
 Πηγή: *The Travel & Tourism Competitiveness Index 2013*, σελ.30-31

Χώρα	Ολικός Δείκτης		Ρυθμιστικό Περιβάλλον Ταξιδιών και Τουρισμού		Επιχειρηματικό Περιβάλλον και Υποδομές Ταξιδιών και Τουρισμού		Ανθρώπινοι, Πολιτιστικοί και Φυσικοί Πόροι Ταξιδιών και Τουρισμού	
	Ολική κατά ταξη	Βαθμολογία	Κατάταξη	Βαθμολογία	Κατάταξη	Βαθμολογία	Κατάταξη	Βαθμολογία
Ελβετία	1	5,66	1	5,94	1	5,42	2	5,63
Γερμανία	2	5,39	8	5,57	6	5,29	7	5,31
Ισπανία	4	5,38	14	5,48	5	5,30	6	5,36
Ηνωμ. Βασίλειο	5	5,38	17	5,44	10	5,13	3	5,57
Γαλλία	7	5,31	9	5,56	7	5,18	11	5,20
Ολλανδία	13	5,14	16	5,45	15	5,01	16	4,97
Φινλανδία	17	5,10	5	5,74	22	4,89	24	4,65
Βέλγιο	18	5,04	18	5,43	26	4,78	18	4,90
Πορτογαλία	20	5,01	20	5,42	27	4,78	19	4,84
Λουξεμβούργο	23	4,93	21	5,41	20	4,96	39	4,42
Ιταλία	26	4,90	50	4,90	29	4,76	14	5,05
Κύπρος	29	4,84	22	5,35	21	4,89	46	4,27
Εσθονία	30	4,82	10	5,55	30	4,72	51	4,19
Τσεχία	31	4,78	28	5,24	37	4,49	28	4,61
Ελλάδα	32	4,75	39	5,02	33	4,65	30	4,58
Μαυροβούνιο	40	4,50	34	5,09	50	4,14	47	4,26
Πολωνία	42	4,47	49	4,92	58	3,94	32	4,56
Τουρκία	46	4,44	64	4,62	52	4,08	27	4,63
Λετονία	48	4,43	35	5,08	40	4,40	77	3,81
Βουλγαρία	50	4,38	58	4,79	45	4,24	53	4,10
Ισραήλ	53	4,34	36	5,07	51	4,08	71	3,86
Ιορδανία	60	4,18	37	5,05	69	3,63	72	3,86
Γεωργία	66	4,10	30	5,18	80	3,46	91	3,67
Ουκρανία	76	3,98	60	4,73	71	3,62	99	3,59
Αρμενία	79	3,96	51	4,88	88	3,34	94	3,65
Αίγυπτος	85	3,88	86	4,35	77	3,56	84	3,74
Σερβία	89	3,78	74	4,50	81	3,40	109	3,45
Αιθιοπία	120	3,29	122	3,60	127	2,65	97	3,61

Δεδομένη της έλλειψης έγγυρων στοιχείων από επίσημη και ολοκληρωμένη καταγραφή των θρησκευτικών πόρων των ανταγωνιστριών χωρών ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκρισή τους ως προς τους πολιτιστικούς πόρους που διαθέτουν, αφού οι περισσότεροι από αυτούς συνδέονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τη θρησκεία, ακόμα κι αν αυτό έχει ξεχαστεί. Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η σύγκρισή τους ως προς την κυβερνητική προτεραιότητα στον τομέα T&T (βλ. πίνακες 20 και 21 αντίστοιχα).

Πίνακας 20: Κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών ως προς τους πολιτιστικούς πόρους στον Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδιών και Τουρισμού
 Πηγή: *World Economic Forum, The Travel and Tourism Competitiveness Report 2013*
 σελ.466

Χώρες	Θέση κατάταξης	Βαθμολογία	
Ισπανία	2	53	
Ιταλία	3	47	
Γαλλία	4	45	
Γερμανία	5	34	
Ηνωμένο Βασίλειο	9	24	
Βέλγιο	12	20	
Τουρκία	12	20	
Ελλάδα	14	18	
Τσεχία	18	16	
Πορτογαλία	20	14	
Πολωνία	23	12	
Βουλγαρία	29	9	
Αθιοπία	33	8	
Ολλανδία	33	8	
Ελβετία	33	8	
Αίγυπτος	39	7	
Ισραήλ	39	7	
Φινλανδία	45	6	
Αρμενία	52	5	
Κύπρος	52	5	
Εσθονία	52	5	
Ιορδανία	52	5	
Γεωργία	63	4	
Λετονία	63	4	
Ουκρανία	63	4	
Σερβία	63	4	
Λουξεμβούργο	88	2	
Μαυροβούνιο	109	1	

Πίνακας 21: Κατάταξη των ανταγωνιστριών χωρών ως προς την κυβερνητική προτεραιότητα στον κλάδο Ταξιδιών και Τουρισμού στο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδιών και Τουρισμού

Πηγή: World Economic Forum, The Travel and Tourism Competitiveness Report 2013

Χώρες	Θέση κατάταξης	Βαθμολογία (0-7)	
Κύπρος	2	6,1	
Ισπανία	10	5,9	
Ελβετία	11	5,7	
Ιορδανία	14	5,6	
Εσθονία	16	5,6	
Γεωργία	17	5,5	
Αίγυπτος	18	5,5	
Ελλάδα	28	5,2	
Πορτογαλία	29	5,2	
Γαλλία	35	5,0	
Ηνωμένο Βασίλειο	40	4,9	
Μαυροβούνιο	44	4,7	
Φινλανδία	53	4,6	
Ισραήλ	54	4,6	
Τουρκία	63	4,5	
Τσεχία	64	4,4	
Βέλγιο	66	4,4	
Λετονία	70	4,4	
Ολλανδία	71	4,4	
Αρμενία	73	4,3	
Γερμανία	77	4,3	
Ιταλία	79	4,3	
Βουλγαρία	82	4,2	
Ουκρανία	84	4,2	
Λουξεμβούργο	86	4,2	
Πολωνία	96	4,0	
Σερβία	108	3,6	
Αιθιοπία	115	3,5	

Πέρα από το θέμα της πίστης που ούτως ή άλλως είναι απρόβλεπτο και εκτός από τη θρησκευτική παράδοση που όλες οι ανταγωνίστριες χώρες διαθέτουν, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες καθοριστικοί για την επιλογή της χώρας προορισμού όπως: το κόστος, η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, η ασφάλεια, το κλίμα, οι φυσικοί πόροι, οι πολιτιστικοί πόροι, οι δεσμοί των χωρών με τη Ρωσία, η δυνατότητα επικοινωνίας με τους κατοίκους, η φιλοξενία κ.ά. Από τη συγκριτική ανάλυση των ανταγωνιστικών μεταβλητών που διαμορφώνουν τις προτιμήσεις των Ρώσων για τις χώρες προορισμού συμπεραίνουμε:

- Φινλανδία και χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης: Ουκρανία, Αμπχαζία, Λευκορωσία, Εσθονία, Αρμενία, Γεωργία, Λετονία. Τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα είναι η γεωγραφική εγγύτητα στη Ρωσία, η εύκολη πρόσβαση και το χαμηλό κόστος του πακέτου. Επιπλέον για τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης πλεονεκτήματα αποτελούν οι ιστορικοί δεσμοί με τη Ρωσία και η δυνατότητα επικοινωνίας λόγω της καθιέρωσης της ρωσικής ως επίσημης γλώσσας της Σοβιετικής Ένωσης.
- Χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ: Βουλγαρία, Τσεχία, Πολωνία. Συγκριτικά πλεονεκτήματά τους η κοντινή σχετικά απόσταση και οι ιστορικοί δεσμοί.
- Χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας: Σερβία, Μαυροβούνιο. Τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα είναι οι ιστορικοί δεσμοί και το χαμηλό κόστος, αλλά δεν έχουν αναπτύξει ιδιαίτερα τον θρησκευτικό τουρισμό.
- Μεσογειακές χώρες: Κύπρος, Ιταλία, Τουρκία. Αποτελούν ιδανικούς προορισμούς για συνδυασμό θρησκευτικού τουρισμού και παραθεριστικού τουρισμού (ήλιου και θάλασσας).
- Ισραήλ, Ιορδανία και Αίγυπτος: Προσφέρονται συνήθως στο ίδιο πακέτο με κύριο προορισμό τους Αγίους Τόπους. Το συγκριτικό τους πλεονέκτημα είναι η μοναδικότητά τους, αφού εκεί διαδραματίστηκαν τα γεγονότα που αναφέρονται στην Καινή Διαθήκη. Δεν είναι ωστόσο ασφαλείς προορισμοί.
- Δυτικοευρωπαϊκές χώρες: Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία, Πορτογαλία. Ως καταξιωμένοι και δημοφιλείς προορισμοί συγκεντρώνουν παράλληλα με το θρησκευτικό και το τουριστικό ενδιαφέρον των Ρώσων.

Οι χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και του πρώην ανατολικού μπλοκ καθώς και η Φινλανδία είναι για τους Ρώσους εύκολα προσβάσιμες (ακόμα και οδικώς ή σιδηροδρομικώς) και προσφέρονται για μικρής διάρκειας και χαμηλού κόστους ταξίδια σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες-προορισμούς. Από τα παραπάνω αλλά και σύμφωνα με εκτιμήσεις ελληνικών τουριστικών γραφείων που δραστηριοποιούνται στη Ρωσία στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού γίνεται σαφές ότι οι σημαντικότεροι ανταγωνιστικοί προορισμοί για την Ελλάδα είναι: το Ισραήλ (Άγιοι Τόποι), η Ιταλία, η Γαλλία, η Τουρκία και η Κύπρος. Στον πίνακα 22 παρουσιάζεται η σύγκριση των ανταγωνιστριών για την Ελλάδα χωρών. Σε ότι αφορά τον προσκυνηματικό τουρισμό η Ελλάδα και η Κύπρος ως ομόδοξες χώρες πλεονεκτούν, γιατί επιτρέπουν τη συμμετοχή σε λατρευτικές τελετές. Αδιαμφισβήτητο είναι επίσης το πλεονέκτημα του Ισραήλ ως βιβλική γη. Η Ιταλία και κυρίως η Γαλλία συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον των Ρώσων για τουριστικούς πρωτίστως λόγους.

Πίνακας 22: Σύγκριση ανταγωνιστριών χωρών ανά πυλώνα του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας T&T

Πηγή: World Economic Forum, The Travel and Tourism Competitiveness Report

Ανταγωνίστριες Χώρες	Γενική Κατάταξη	Κανόνες Πολιτικής και Κανονισμοί	Περιβαλλοντική βιωσιμότητα	Ασφάλεια και Ασφάλιση	Υγεία και υγιεινή	Προτεραιότητα Τουριστικού Τομέα	Αεροπορικές Υποδομές	Υποδομές Επίγειων Μεταφορών	Τουριστικές Υποδομές	Υποδομές σε ΤΠΕ	Ανταγωνιστικότητα τιμών στον Τουρ.Τομέα	Ανθρώπινοι Πόροι	Εθνική Αντίληψη για τον Τουρισμό	Φυσικοί Πόροι	Πολιτισμικοί Πόροι
Γαλλία	7	25	11	33	6	35	8	5	17	15	140	35	48	30	8
Ιταλία	26	100	53	44	29	79	24	39	1	31	134	41	72	34	7
Κύπρος	29	88	38	27	45	2	36	19	5	40	102	24	10	96	48
Ελλάδα	32	98	72	69	13	28	20	58	3	33	127	50	55	40	25
Τουρκία	46	34	95	79	64	63	29	52	45	71	112	68	35	78	19
Ισραήλ	53	42	60	46	26	54	52	54	52	27	133	31	87	98	60

Χάρτης 2: Χάρτης ανταγωνιστικών προορισμών

5.7 Απειλή από υποκατάστατα προϊόντα και υπηρεσίες

Τα τουριστικά προϊόντα και υπηρεσίες είναι ιδιαίτερος ευάλωτα σε ό,τι αφορά την υποκατάστασή τους από άλλα ανταγωνιστικά παρόμοια ή και εντελώς διαφορετικά τουριστικά προϊόντα. Μπορεί ακόμα να υποκαταστηθούν από διαρκή προϊόντα για άλλου είδους κατανάλωση ή χρήση (Ηγουμενάκης, 1996, σελ.103-104). Όπως προαναφέρθηκε στο σχετικό κεφάλαιο αυτό εξαρτάται από την ύπαρξη «κοντινών» υποκατάστατων, την επίδραση της τιμής και την τάση των καταναλωτών προς τα υποκατάστατα. Η διαθεσιμότητα δηλαδή υποκατάστατων τουριστικών προϊόντων, καθώς και η τιμή των τουριστικών προϊόντων επηρεάζουν την ελαστικότητα της ζήτησης (Λαγός, 2005, σελ. 225).

Η υποκατάσταση μεταξύ των τουριστικών προορισμών είναι έντονη. Η πληθώρα τουριστικών προορισμών και η συνεχής ανάπτυξη νέων αυξάνει τις εναλλακτικές επιλογές των τουριστών, με αποτέλεσμα λίγοι τουρίστες να μένουν «πιστοί» στον ίδιο τουριστικό προορισμό. Επιπλέον οι τουρίστες συνήθως συγκρίνουν τα επίπεδα τιμών των διάφορων προορισμών και είναι πρόθυμοι να υποκαταστήσουν τους προορισμούς με άλλους που ικανοποιούν επίσης τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους, αφού το «κόστος μετακίνησης» σε αυτούς τους υποκατάστατους προορισμούς δεν είναι υψηλό.

Ωστόσο οι ανάγκες και τα κίνητρα του θρησκευτικού τουρίστα συχνά τον προσανατολίζουν στην επιλογή συγκεκριμένου προορισμού, ιδιαίτερα όταν ο προορισμός συνδέεται με λατρευτικούς σκοπούς όπως η εκπλήρωση κάποιου τάματος ή η συμμετοχή σε συγκεκριμένες θρησκευτικές τελετές και εκδηλώσεις. Ο θρησκευτικός τουρίστας επίσης έχει την τάση να επαναλαμβάνει το ταξίδι στον ίδιο προσκυνηματικό τόπο. Επιπλέον ο θρησκευτικός τουρισμός έχει αποδειχθεί ανθεκτικός σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Επομένως είναι μάλλον λιγότερο τρωτός από άλλα είδη τουρισμού σε ό,τι αφορά την υποκατάστασή του.

Παρά όλα αυτά, για την αντιμετώπιση της όποιας απειλής για τους ελληνικούς προσκυνηματικούς προορισμούς από υποκατάστατα, θα ήταν σκόπιμο και αποτελεσματικό η προσπάθεια να επικεντρωθεί στην προώθησή τους. Να προβληθεί η μοναδικότητα, η αυθεντικότητα και η ποιότητά τους και παράλληλα επειδή οι προσκυνητές προτιμούν τα οργανωμένα και ομαδικά ταξίδια, να δοθούν ειδικά πλεονεκτήματα σε τουριστικούς πράκτορες (tour operators), ώστε τα ελληνικά θρησκευτικά μνημεία να κατακτήσουν μια ξεχωριστή προνομιακή θέση στο χώρο του

προσκυνηματικού τουρισμού (Gartner, 2001, σελ.398-400 και Ηγουμενάκης, ό.π., σελ.103-104).

Βιβλιογραφία κεφαλαίου

Coulter, M. 2005, *Strategic Management in Action*, 3rd edition, NJ, Pearson, Prentice Hall

Παπαδάκης, Β. 2007, *Στρατηγική των Επιχειρήσεων: Ελληνική και Διεθνής εμπειρία*, Τόμος Α:Θεωρία, Αθήνα, εκδ. Μπένου.

Ηγουμενάκης, Ν. 1996, *Τουριστικό Μάρκετινγκ*, Αθήνα, Interbooks.

Gartner, C. W. 2001, *Τουριστική Ανάπτυξη*, Έλλην.

Λαγός, Δ. 2005, *Τουριστική Οικονομική*, Αθήνα, Κριτική.

Porter, M. 1985, *Competitive Advantage*, Free Press.

Κλαδική Μελέτη ICAP/ Τουριστικά-Ταξιδιωτικά Γραφεία 2007.

Ετήσια Μελέτη της χενια εκθέσεις-συνέδρια Α.Ε., 2006, *Η προοπτική του ελληνικού τουριστικού προϊόντος στις νέες αγορές*.

Ηλεκτρονική

Η Πρόκληση της Ανταγωνιστικότητας και η Ανάγκη Επανατοποθέτησης του Ελληνικού Τουριστικού Προϊόντος, Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), Αθήνα, 2005

<http://sete.gr/fileuploads/entries/Studies%20&%20Publications/GR/Meleti%20Antagonistikotitas.2.pdf>

Η ανταγωνιστικότητα του ελληνικού τουριστικού τομέα, Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων (ΙΤΕΠ)

<http://www.grhotels.gr/GR/xee/ITEP/DocLib2/Forms/AllItems.aspx>

http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/Attachments/408/GR_GreekToursmHotels2013.pdf

http://www.adherents.com/adh_predom.html

World Economic Forum, *The Travel and Tourism Competitiveness Report 2013*

http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf

Τουριστική Οικονομική και Ελληνική Τουριστική Οικονομία, 2006, Ηράκλειτος, Θεσσαλονίκη, www.tour.teithe.gr/get_file.php?f=112

Τουρισμός: «Κανόνι» του ρωσικού τουρ οπερέιτορ Neva, 17/07/2014

<http://www.euro2day.gr/news/economy/article/1237402/toyrismos-kanoni-toy-rosikoy-tour-operator.html>

ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ, 2013, *Η Οικονομία της Ρωσίας*,

<http://www.acsmi.gr/Portals/0/Economy%20of%20Russia%202013.pdf>

ETC Country Reports Russia <http://etc-digital.org/wp-content/uploads/2014/02/ETC-Russia-Country-Report.pdf>

<http://www.moldova.md/en/turism/>

<http://www.syriatourism.org/index.php/>

<http://www.windmillstravel.com/gr/package.php?id=198&rel=outgoing>

Διεθνής Ακαδημία Τουρισμού, 2010, *Η σημερινή κατάσταση του θρησκευτικού τουρισμού και ο κοινωνικός ρόλος της στη Ρωσία και στο εξωτερικό*, Μόσχα
www.travelglossary.ru/knowledge/files/sovremennoe_sos.doc

WTO και ETC (World Tourism Organization and European Travel Commission), 2009, *The Russian Outbound Travel Market with Special Insight into the Image of Europe as a Destination*

https://pub.unwto.org/WebRoot/Store/Shops/Infoshop/4990/4AF7/3D2D/BD50/DE89/C0A8/0164/BB2E/090209_russian_outbound_travel_market_excerpt.pdf

Τσάρτας Π. –Χρήστου Ε., Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες και Εφαρμογές στον Τουρισμό, e business forum

http://www.ictplus.gr/files/PDF%20FILES/WEB_SERVICES_IN_TOURISM.pdf

THE RUSSIAN OUTBOUND TRAVEL MARKET, EVENTICA COMMUNICATIONS

http://www.eventica.co.uk/files/The_Russian_Outbound_Travel_Market.pdf

Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Τουρισμού της Ρωσίας <http://www.russiatourism.ru/>

http://www.vedomosti.ru/lifestyle/news/9638291/religioznyj_turizm_v_rossii_nabiraet_obyoty

Ρωσική Ένωση Τουριστικής Βιομηχανίας

<http://www.rostourunion.ru/pages/rus/gor/statistika/>

NBTC Holland Marketing (Romir, 2009)

<http://www.kenniscentrumtoerisme.nl/l/library/download/16198>

ITB Convention Workshop: RUSSIAN OUTBOUND TRAVEL, 2006, Berlin

<http://sete.gr/fileuploads/entries/Online%20library/GR/58502-ITBRussia2006.pdf>

ITB WORLD TRAVEL TRENDS REPORT December 2013/14, http://www.itb-berlin.de/media/itb/itb_media/itb_pdf/WTTR_Report_2014_Web.pdf

Tourism Market Profile Russia

<http://www.siyaha.org/sites/default/files/Documents/russia-small.pdf>

<http://www.turizm.ru/>

Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού, World Tourism Barometer

http://dtxqt4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_barom13_01_jan_excerpt_0.pdf

European Travel Commission, Market Insights Russia, 2007

http://szakmai.itthon.hu/documents/28123/121718/1311_ETCProfile_Russia_6_07.pdf/00dce338-db72-4abd-8a68-cccaf593f4bf

SETE Market Brief: Μάρτιος 2008, Εξερχόμενος τουρισμός από Ρωσία

<http://sete.gr/fileuploads/entries/Market%20Briefs/GR/Outbound%20Russia.pdf>

SETE Market Brief: Ιανουάριος 2012, Εξερχόμενος τουρισμός από Ρωσία
<http://sete.gr/fileuploads/entries/Market%20Briefs/GR/Russia%20Outbound%282012%29.pdf>

Hotels.com, *Russian International Travel Monitor*
http://press.hotels.com/en-gb/files/2013/11/RITM_FINAL_WEB_V3.pdf

Τράπεζα της Ελλάδος, Στατιστικό Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας
<http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/sdos201305-06.pdf>

www.pilgrim.fikotour.ru

www.sdavalos.ru

<http://tourlib.net/>

Μαρτίνης Π., Ελληνο-ορθόδοξη-βυζαντινή παράδοση της Κ. Ιταλίας (Καλαβρίας-Σικελίας) <http://www.epikoiononein.gr/media/ellino3.pdf>

Εθνικός Οργανισμός Τουρισμού Σερβίας <http://www.serbia.travel/culture/monasteries/>

Προσκυνηματικό Ταξίδι στην Τιφλίδα: Τα Μοναστήρια της Ορθοδοξίας
http://www.pilgrimtours.gr/contents_gr.asp?id=89

[pilgrimtours.gr](http://www.pilgrimtours.gr) http://www.pilgrimtours.gr/contents_gr.asp?id=58

Μητσάκης, ΠΓΔΜ: Βόλτα στα μικρά Βαλκάνια Έθνος.gr 16/9/2013
<http://www.ethnos.gr/enttheta.asp?catid=23526&subid=2&pubid=63786294>

tours information http://www.toursi.gr/geography/egypt_3.htm

windmills travel agency
<http://www.windmillstravel.com/gr/package.php?id=198&rel=outgoing>

Παγκόσμιο Συμβούλιο Ταξιδίων και Τουρισμού (WTTC) <http://www.wttc.org/>

Επίσημη τοποθεσία τουρισμού Μαυροβουνίου <http://www.visit-montenegro.com/>

Αγιολόγιο της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Σερβίας
http://www.synodinresistance.org/Theology_el/3d5091AgBasileiosOstrog.pdf

Άγιοι Τόποι
http://www.livopedia.gr/index.php/%CE%86%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CE%B9_%CE%A4%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%B9

Ι. Μ. Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου, <http://www.impantokratoros.gr/D9910357.el.aspx>
<http://www.troodostravel.gr/8-%>

«Νέος Άθως της Αμπχαζίας» <http://www.amen.gr/?op=printarticle&id=226>

Επίσημη τουριστική ιστοσελίδα Αμπχαζίας <http://abkhazia.travel/en>

<http://www.eklogika.gr/newpedia/mi-anagnorismena-krati/>

Επίσημη τουριστική ιστοσελίδα Εσθονίας <http://www.visitestonia.com/>

Επίσημη τουριστική ιστοσελίδα Βουλγαρίας <http://bulgariatravel.org/>

http://vltavskasaga.com/ru_page_pilgrimagetour/

http://www.toursi.gr/geography/egypt_3.htm

http://www.letocom.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=156&Itemid=17

<http://www.versustravel.eu/el/ταξιδι/αιθιοπια>

Σωτηρόπουλος, Α. 2009, Θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα, travelnews
http://e-travelnews.blogspot.gr/2009/03/blog-post_20.html

Visa requirements for Russian citizens

http://en.wikipedia.org/wiki/Visa_requirements_for_Russian_citizens

Επίσημη Πύλη Τουρισμού της Βουλγαρίας <http://bulgariatravel.org/>

Ρωσικά τουριστικά γραφεία:

<http://valaam.ru/en/>

<http://pskov-palomnik.ru/index.php?com=pages&page=viezd>

<http://knyazhe.ru/ru/taxonomy/term/29>

<http://www.cxolii.ru/>

<http://www.kovceg.ru/node/830>

<http://travelhat.ru/ru/news/show/20>

<http://www.ps-pokrov.ru/>

<http://www.radonez.ru/>

<http://tonkosti.ru/>

<http://marfamaria.ru/>

<http://www.palomniktour.ru/>

<http://www.preobrazenie.ru/>

http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/Attachments/408/GR_GreekToursmHotels2013.pdf

Κεφάλαιο 6: ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

6.1 Ανάλυση ΠΕΣΤ Ελλάδας

Η ανάλυση ΠΕΣΤ της Ελλάδας που ακολουθεί κρίνεται απαραίτητη, αφού η Ελλάδα αποτελεί το περιβάλλον στο οποίο προσφέρεται το προϊόν και οι υπηρεσίες.

6.1.1 Πολιτικό – Νομικό Περιβάλλον

Μετά την πτώση της επτάχρονης δικτατορίας (1967-1974) η Ελλάδα πέρασε στην περίοδο της μεταπολίτευσης. Το πολίτευμα άλλαξε σε προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία και καταβλήθηκε προσπάθεια για ανασυγκρότηση της πολιτικής ζωής της χώρας. Από τότε στην εξουσία εναλλάσσονταν τα κόμματα της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) και του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) μέχρι το 2011, όταν η κρίση δημοσίου χρέους και η προσφυγή στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο οδήγησε σε κυβέρνηση συνεργασίας με πρωθυπουργό τον οικονομολόγο Λ. Παπαδήμο. Η σημερινή κυβέρνηση προέκυψε από τις εκλογές του 2012 ως κυβέρνηση συνεργασίας των δύο παραπάνω κομμάτων με το κόμμα της Δημοκρατικής Αριστεράς το οποίο το 2013 αποχώρησε.

Η εναλλαγή των κυβερνήσεων αλλά και των υπουργών τουρισμού δεν επέτρεψε μέχρι σήμερα την ύπαρξη και εφαρμογή μιας σταθερής και αποτελεσματικής τουριστικής πολιτικής και οδήγησε σε αποσπασματική αντιμετώπιση των προβλημάτων και των ανεπαρειών, σε σύγχυση και καθυστέρηση στην προσαρμογή στις νέες εξελίξεις και στην αξιοποίηση των ευκαιριών. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ακόμα και το Υπουργείο Τουρισμού από το 1989 που συνεστήθη μέχρι σήμερα γνώρισε συνεχείς και επαναλαμβανόμενες καταργήσεις, ανασυστάσεις και συγχωνεύσεις με άλλα υπουργεία. Για την ανάπτυξη του τουρισμού, που αποτελεί έναν από τους πιο καίριους και ανταγωνιστικούς τομείς της οικονομίας του ελληνικού κράτους, πρέπει να υπάρξει διακομματική συμφωνία και συνεννόηση για χάραξη μιας μακρόπνοης και σταθερής τουριστικής πολιτικής.

Το 2012 συντελέστηκαν μεταβολές στις δημόσιες διοικητικές δομές του τουρισμού. Το Υπουργείο Τουρισμού επανιδρύθηκε με βάση τις υπηρεσίες του πρώην Υπουργείου Τουριστικής Ανάπτυξης, που είχαν συγχωνευθεί στο Υπουργείο Πολιτισμού-Τουρισμού. Κατά τα τελευταία χρόνια το Υπουργείο Τουρισμού σε συνεργασία με τα συναρμόδια υπουργεία προχώρησε σε μια σειρά διαρθρωτικών αλλαγών, νομοθετικών ρυθμίσεων και κανονιστικών παρεμβάσεων στο πλαίσιο λειτουργίας του τουριστικού τομέα όπως: απλούστευση διαδικασίας αδειοδοτήσεων, απλοποίηση της περιβαλλοντικής νομοθεσίας, ολοκλήρωση του πλαισίου δημιουργίας και λειτουργίας των σύνθετων τουριστικών καταλυμάτων (ΙΤΕΠ, 2013, σελ.27-28), μείωση του Φόρου Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ) και των ασφαλιστικών εισφορών, αναμόρφωση του πλαισίου για τον θαλάσσιο τουρισμό, υιοθέτηση νέου μοντέλου διαδικασίας έκδοσης βίζας, διεύρυνση του ωραρίου λειτουργίας των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων, εισαγωγή νέων προϊόντων π.χ. Οργανωμένοι Υποδοχείς Τουριστικών Δραστηριοτήτων, ξενώνες νεότητας κ.ά. (ΣΕΤΕ, 2014).

Σύμφωνα με το Υπουργείο Τουρισμού το εθνικό στρατηγικό σχέδιο για τον τουρισμό βασίζεται σε τέσσερις άξονες:

- Ανάπτυξη ενός σύγχρονου θεσμικού πλαισίου για τον τουρισμό και τις ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού.
- Ενίσχυση της επιχειρηματικότητας μέσω της υποστήριξης των επενδύσεων.
- Διασφάλιση της ποιότητας των υποδομών και των παρεχόμενων τουριστικών υπηρεσιών.
- Επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο.

Σύμφωνα με το Υπουργείο Ανάπτυξης και Ανταγωνιστικότητας ο νέος επενδυτικός νόμος του 2011 έχει ως βασικές αρχές την επιτάχυνση και απλοποίηση των διαδικασιών αδειοδότησης, την άρση εμποδίων και αντικινήτρων για στρατηγικούς επενδυτές, την ενίσχυση της διαφάνειας και του ελέγχου για τις ιδιωτικές επενδύσεις, την ανάπλαση και την ανάπτυξη εκτάσεων και ακινήτων καθώς και τη βελτίωση της ρευστότητας και της ευελιξίας στη χρηματοδότηση. Φορείς του υπουργείου πρεσβεύουν ότι εισάγοντας νέες αξίες, νέες διαδικασίες και νέα χρηματοδοτικά εργαλεία, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για υγιή και εξωστρεφή επιχειρηματική δραστηριότητα (Enterprise Greece).

Η υπουργός τουρισμού Όλγ. Κεφαλογιάννη στο διεθνές συνέδριο με θέμα «Ευρώπη και Αραβικός Κόσμος», που διοργάνωσε το περιοδικό Economist (5-6/5/2014) ανέφερε ότι το νέο θεσμικό πλαίσιο είναι συνεκτικό και σταθερό και βάζει τέλος σε χρονοβόρες

γραφειοκρατικές διαδικασίες. Επεσήμανε ότι ο τουρισμός, τα μεγάλα έργα υποδομής, η ενέργεια, οι αεροπορικές μεταφορές και η ναυτιλία παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για τους υποψήφιους επενδυτές και ακόμα ότι μια σειρά στοχευμένων μέτρων όπως η θέσπιση νέων τουριστικών προϊόντων, η τροποποίηση του χωροταξικού πλαισίου, η απλοποίηση των διαδικασιών αδειοδότησης των τουριστικών επιχειρήσεων, η προώθηση της τουριστικής κατοικίας και ο εκσυγχρονισμός των υποδομών κατέστησαν την Ελλάδα έναν ελκυστικό πόλο έλξης επενδύσεων στον τουριστικό τομέα. Αναφέρθηκε ακόμα στη λήψη πρόσθετων νομοθετικών μέτρων όπως ο νόμος για την παραμονή επενδυτών τρίτων χωρών των οποίων οι επενδύσεις έχουν χαρακτηριστεί ως στρατηγικές (in.gr). Ωστόσο η προσπάθεια προσέλκυσης επενδύσεων στην Ελλάδα δεν έχει αποφέρει ως τώρα σημαντικούς καρπούς.

Σε εξέλιξη βρίσκεται επίσης η διαδικασία ιδιωτικοποίησης των περιφερειακών αεροδρομίων και λιμένων της χώρας. Προσπάθεια αναμένεται και πρέπει να καταβληθεί για μείωση του κόστους του Διεθνούς Αερολιμένα Αθηνών στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης για την επιμήκυνση της σύμβασης (ΝΟΜΟΣ ΥΠ'ΑΡΙΘ.2338).

Ο Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ) εκφράζει ικανοποίηση για τις ως τώρα μεταρρυθμίσεις για τη βελτίωση του ελληνικού τουριστικού προϊόντος και ζητά ένα δίκαιο και σταθερό -για τουλάχιστον μια δεκαετία- φορολογικό πλαίσιο, συμφωνώντας παράλληλα με την πρόταση του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE) για ενιαίο φορολογικό συντελεστή 20% (Karavitis, 2013). Ζητά ακόμα τη μείωση των φορολογικών συντελεστών όπως του ΦΠΑ στο 6,5% σε όλο το τουριστικό πακέτο και την περαιτέρω μείωση των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης (ΣΕΤΕ, 2014).

Στο Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό του 2009 ορίζονται από την αρμόδια για τον τομέα Επιτροπή Συντονισμού Κυβερνητικής Πολιτικής του Υπουργείου Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής οι παρακάτω στρατηγικές κατευθύνσεις χωρικής οργάνωσης και ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού:

- ❖ Ανάδειξη πόλων προσκυνηματικών και θρησκευτικών μνημείων και τόπων, συγκρότηση, οργάνωση και προβολή τους σε δίκτυα.
- ❖ Βελτίωση της προσβασιμότητάς τους και των μεταξύ τους συνδέσεων.
- ❖ Προώθηση μέτρων εξωραϊσμού / αναβάθμισης και ανάδειξης των λατρευτικών χώρων, των εγκαταστάσεων διημέρευσης και διαμονής καθώς και του περιβάλλοντος χώρου τους.

- ❖ Διαφύλαξη των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών των μοναστηριών από νέες κτιριακές εγκαταστάσεις μη προσαρμοσμένες στον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα τους.
- ❖ Στήριξη δράσεων οι οποίες αφορούν την οργάνωση σχετικών εκδηλώσεων.
- ❖ Προώθηση / στήριξη προγραμμάτων ανταλλαγής επισκέψεων μεταξύ θρησκευτικών κοινοτήτων.

Ένα σημαντικό θέμα που επηρεάζει την εισροή τουριστών από τη Ρωσία στην Ελλάδα είναι η θεώρηση εισόδου που απαιτείται και η πολύπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία χορήγησής της. Το ζήτημα των θεωρήσεων αφορά στην πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για ασφαλή έλεγχο της εισόδου πολιτών από τρίτες χώρες στο πλαίσιο της Συνθήκης Σένγκεν (Schengen) την οποία έχει υπογράψει η Ελλάδα και εφαρμόζει από το 2000. Σύμφωνα με το ισχύον –από την 18/10/2013 – καθεστώς η υποβολή της αίτησης γίνεται 3 μήνες έως 15 ημέρες πριν την ημερομηνία αναχώρησης. Η κατάθεση της αίτησης μπορεί να γίνει προσωπικά ή μέσω διαπιστευμένου τουριστικού γραφείου ή μέσω αντιπροσώπου με συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο από τον αιτούντα. Επιτρέπεται παραμονή μέγιστης διάρκειας 90 ημερών με περίοδο αναφοράς 180 ημερών. Το μέγιστο διάστημα των 90 ημερών για ορισμένες κατηγορίες πολιτών και ταξιδιωτικούς σκοπούς αυξάνεται μέχρι τις 180 ημέρες. Το κόστος είναι 35 €, ενώ αν η αίτηση υποβληθεί 3 ημέρες πριν είναι 70 €. Τα απαιτούμενα έγγραφα για την αίτηση διαφέρουν κατά περίπτωση, σκοπό και ηλικία (<http://www.greecevac-ru.com/>).

Οι Ρώσοι πολίτες που πρόκειται να ταξιδέψουν στην Ελλάδα μπορούν να απευθυνθούν για θεώρηση εισόδου (visa) στα Γενικά Προξενία της Ελλάδας στη Μόσχα, στο Νοβοροσίσκ και στην Αγία Πετρούπολη και σε εξωτερικούς πάροχους στις πόλεις: Καζάν, Νοβοροσίσκ, Κρασνοντάρ, Σότσι, Νίζνι Νόβγκοροντ, Νοβοσιμπίρσκ, Ροστόφ Ον Ντον, Κρασνογιάρσκ, Καλίνινγκραντ, Ιρκούτσκ, Ουφά, Χαμπάρόβσκ, Βλαδιβοστόκ, Σαμάρα, Μουρμάνσκ, Ομσκ, Σαράτοβ, Εκατερίνμπουργκ, Μόσχα και Αγία Πετρούπολη (Υπουργείο Εξωτερικών). Η θεώρηση εισόδου αποτελεί έναν αποτρεπτικό παράγοντα για τους Ρώσους ταξιδιώτες που όπως αναφέρθηκε σε άλλο σημείο της εργασίας αποφασίζουν και οργανώνουν τα ταξίδια τους μικρό χρονικό διάστημα πριν και προτιμούν προορισμούς που δεν απαιτούν έκδοση βίζας.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατέθεσε πρόσφατα προτάσεις για τη διευκόλυνση χορήγησης βίζας Σένγκεν οι οποίες θα υλοποιηθούν το 2015 μετά την έγκρισή τους από το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Μερικές από τις

προτεινόμενες βελτιώσεις είναι: η απλούστευση και η επίσπευση της διαδικασίας, η δυνατότητα ηλεκτρονικής χορήγησης, η έκδοση θεώρησης πολλαπλών εισόδων τριετούς ισχύος και «Θεώρησης Περιοδείας», η δυνατότητα των κρατών - μελών να θεσπίζουν ειδικά καθεστώτα για τη χορήγηση στα σύνορα θεωρήσεων ισχύος μέχρι και 15 ημερών σε μια χώρα του Σένγκεν (Πουτέση, 2014).

Ωστόσο την ίδια περίοδο και μετά το ξέσπασμα της ουκρανικής κρίσης στο πλαίσιο των μέτρων και της πολιτικής κυρώσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Ρωσία διακόπηκαν οι συνομιλίες για τη φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος έκδοσης θεωρήσεων μεταξύ των δύο πλευρών. Οι συνθήκες δε που διαμορφώνονται στις σχέσεις ΕΕ - Ρωσίας καθώς η γεωπολιτική σύγκρουση εξελίσσεται, επισείουν τον κίνδυνο αρνητικών επιπτώσεων στον τουρισμό και γενικότερα στην οικονομία της Ελλάδας. Η Ελλάδα ως μέλος της ΕΕ βρίσκεται σε δυσχερή θέση και αντί της πλήρους συστράτευσης με τις αποφάσεις της ΕΕ, ίσως πρέπει με προσεκτικούς χειρισμούς να τηρήσει μια μετριοπαθή στάση, ώστε να αποφύγει την όξυνση των σχέσεων Αθήνας – Μόσχας.

6.1.2 Οικονομικό περιβάλλον

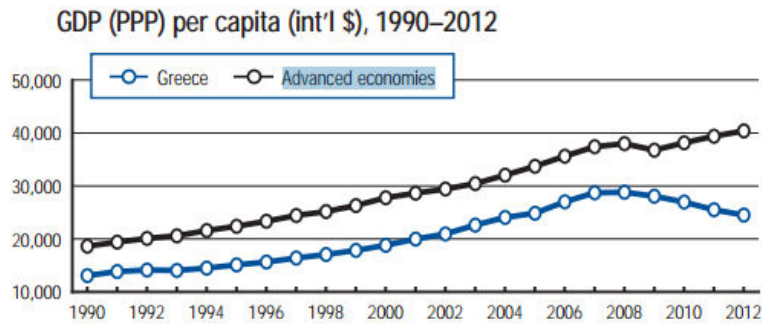
Η Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια αντιμετωπίζει μια βαθιά οικονομική κρίση. Μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1980 και στην Ευρωζώνη το 2000, η οικονομία της χώρας είχε καταγράψει υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Η ανάπτυξη αυτή όμως τροφοδοτήθηκε κυρίως από την πρόσβαση σε φθηνές πιστώσεις, από την ανάπτυξη του δημόσιου τομέα και από την κατανάλωση, ενώ περιθωροποιήθηκε η βιομηχανική και αγροτική παραγωγή. Έτσι το 2008 το δημοσιονομικό έλλειμμα και το δημόσιο χρέος έφτασαν σε μη βιώσιμα επίπεδα. Στο πλαίσιο του προγράμματος διάσωσης το ΔΝΤ και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επέβαλαν σκληρά μέτρα (tradingeconomics). Από τότε η χώρα αγωνίζεται να βγει από τη βαθιά ύφεση, ενώ οι επενδύσεις τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα έχουν σταματήσει και εκτός από το δημοσιονομικό έλλειμμα και την κρίση χρέους έχει να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της ανταγωνιστικότητας και της ανεργίας.

Σύμφωνα με το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ η Ελλάδα το 2013-2014 βελτιώνει τη θέση της στην κατάταξη του Παγκόσμιου Δείκτη Ανταγωνιστικότητας ανεβαίνοντας στην 91^η θέση σε σύνολο 148 χωρών μετά από τη συνεχή υποχώρηση των προηγούμενων ετών (βλ. πίνακα 23). Παραμένει ωστόσο στο χαμηλότερο επίπεδο

στην κατάταξη των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα αποτελέσματα του μακροοικονομικού πυλώνα, όπου βρίσκεται στην προτελευταία (147^η) θέση, συνεχίζουν να εγείρουν ανησυχίες (βλ. πίνακα 24 και διάγραμμα 15). Οι ελαφρές βελτιώσεις που παρατηρούνται σε ορισμένους τομείς όπως στο θεσμικό περιβάλλον, στην αγορά εργασίας, στην υιοθέτηση τεχνολογιών, ίσως δείχνουν ότι οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες έχουν αρχίσει να αποδίδουν καρπούς. Η προσπάθεια όμως πρέπει να συνεχιστεί, αφού η αξιολόγηση παραμένει φτωχή και η εμπιστοσύνη στη χώρα δεν έχει επιστρέψει στις χρηματοπιστωτικές αγορές (138^η θέση).

Πίνακας 23: Αξιολόγηση της Ελλάδας στον Παγκόσμιο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ
 Πηγή: *WORLD ECONOMIC FORUM, The Global Competitiveness Report 2013-2014, σελ.198*

	Θέση (σε 148 χώρες)	Βαθμολογία (1-7)
Παγκόσμιος Δείκτης Ανταγωνιστικότητας 2013-2014	91	3,9
Παγκόσμιος Δείκτης Ανταγωνιστικότητας 2012-2013	96	3,9
Παγκόσμιος Δείκτης Ανταγωνιστικότητας 2011-2012	90	3,9
Υποδείκτης: Βασικές απαιτήσεις(20%)	88	4,3
1. Θεσμοί	103	3,5
2. Υποδομή	38	4,8
3. Μακροοικονομικό περιβάλλον	147	2,8
4. Υγεία και Βασική εκπαίδευση	35	6,1
Υποδείκτης: Ενισχυτές αποτελεσματικότητας (50%)	67	4,1
5. Τριτοβάθμια εκπαίδευση και κατάρτιση	41	4,8
6. Αποτελεσματικότητα της αγοράς αγαθών	108	3,9
7. Αποδοτικότητα της αγοράς εργασίας	127	3,8
8. Οικονομική ανάπτυξη της αγοράς	138	2,9
9. Τεχνολογική ετοιμότητα	39	4,6
10. Μέγεθος της αγοράς	47	4,4
Υποδείκτης: Παράγοντες καινοτομίας και εξειδίκευσης (30%)	81	3,5
11. Πολυπλοκότητα των επιχειρήσεων	83	3,8
12. Καινοτομία	87	3,1

Διάγραμμα 15: Κατά κεφαλή ΑΕΠ Ελλάδας 1990-2012. Σύγκριση με προηγμένες οικονομίες

Πηγή: *WORLD ECONOMIC FORUM, The Global Competitiveness Report 2013-2014*, σελ.198

Η Ελλάδα μπορεί να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητά της τα επόμενα χρόνια, αν συνεχίσει τις προσπάθειες για ανάπτυξη ενισχύοντας τις μεταρρυθμίσεις και επενδύοντας στα πλεονεκτήματά της. Στα πλεονεκτήματά της συμπεριλαμβάνεται το καλά εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό που είναι έμπειρο στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών για την ενίσχυση της παραγωγικότητας (WEF, 2013-2014, σελ.31). Σύμφωνα με την ίδια πηγή τα μεγαλύτερα προβλήματα είναι η πρόσβαση στη χρηματοδότηση, η κυβερνητική γραφειοκρατία, οι φορολογικές ρυθμίσεις, η πολιτική αστάθεια, οι φορολογικοί συντελεστές, η διαφθορά, οι περιοριστικοί κανόνες εργασίας, η ανεπαρκής παροχή υποδομής, η κυβερνητική αστάθεια και η ανεπαρκής ικανότητα για καινοτομία.

Πίνακας 24: Οικονομικά Μεγέθη Ελλάδας 2009-2012

Πηγή: *Ελληνική Στατιστική Αρχή, Η Ελληνική Οικονομία, 2014*, σελ.6-9

Έτος	2009	2010	2011	2012
ΑΕΠ (δισ €) (τρέχουσες τιμές)	231,1	222,2	208,5	193,7
Μεταβολή ΑΕΠ σε σταθερές τιμές του 2005	-3,1	-4,9	-7,1	-6,4
Μεταβολή Καθαρού Εθνικού Διαθέσιμου Εισοδήματος	-1,8	-6,8	-9,3	-6,8
Πληθωρισμός %	2,4	2,7	1,0	-0,3
Ανεργία %	9,5	12,5	17,7	24,2
Ακαθάριστο Χρέος (% ΑΕΠ)	129,7	148,3	170,3	156,9
Έλλειμμα % ΑΕΠ	-15,6	-10,7	-9,5	-10,0
Ρυθμός μεταβολής % τιμών καταναλωτή	1,3	4,7	3,1	1,0
Ισοζύγιο Εξαγωγών – Εισαγωγών	-26.488	-20.606	-16.871	-9.744

Μελέτη της McKinsey&Company (2012) με στόχο να καθορίσει ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης και τη στρατηγική για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας τα επόμενα 5 έως 10 χρόνια εντοπίζει εξειδικευμένους τομείς οικονομικής δραστηριότητας, όπου η Ελλάδα έχει ή θα μπορούσε να αναπτύξει ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Πρωτεύοντες τομείς είναι: η παρασκευή γενόσημων φαρμάκων, οι υδατοκαλλιέργειες, ο ιατρικός τουρισμός, η φροντίδα ηλικιωμένων, η ανάπτυξη περιφερειακού κέντρου φορτίων (cargo), η διαχείριση αποβλήτων και δευτερεύοντες τομείς είναι: οι εξειδικευμένες κατηγορίες τροφίμων και η ανάπτυξη μεταπτυχιακών προγραμμάτων κλασικών σπουδών.

Ο τουρισμός αποτελεί έναν από τους βασικότερους πυλώνες ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με τον Σύνδεσμο Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ) το 2012 η συμβολή της τουριστικής οικονομίας στο ΑΕΠ της Ελλάδας έφτασε το 16,4% και η συνολική απασχόληση στην τουριστική οικονομία το 18,3% των απασχολούμενων (688.800 θέσεις εργασίας). Επιπλέον εκτός από την άμεση επίδρασή του στο συνολικό ακαθάριστο προϊόν της χώρας ο τουρισμός συμβάλλει στη διαμόρφωση του ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών εξισορροπώντας το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου και συνεισφέρει έμμεσα στην οικονομική δραστηριότητα πολλών κλάδων όπως το εμπόριο, οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, οι κατασκευές, η μεταποίηση κ.ά. Είναι ενδεικτικό ότι για κάθε 1.000 ευρώ τουριστική δαπάνη το ακαθάριστο προϊόν της ελληνικής οικονομίας αυξάνεται κατά 2.200 ευρώ (Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών).

Εξάλλου σύμφωνα με το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (WTTC) ενώ στον Γενικό Δείκτη Ανταγωνιστικότητας 2013-2014 η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα σε 140 χώρες στην 96^η θέση, στο Δείκτη Ταξιδιωτικής και Τουριστικής Ανταγωνιστικότητας καταλαμβάνει την 32^η θέση. Η ενίσχυση των αφίξεων και των εσόδων από τον αλλοδαπό τουρισμό θα εντείνει τη συνεισφορά του τουριστικού τομέα στην εγχώρια οικονομική δραστηριότητα και θα αναδείξει τη δυναμική του στο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας τα επόμενα έτη (IOBE, 2012, σελ. 5).

Είναι λοιπόν αναγκαία η παροχή βοήθειας στον τουριστικό τομέα στη δύσκολη οικονομική συγκυρία που διανύει η χώρα με μέτρα που θα διασφαλίζουν τη βιωσιμότητα των τουριστικών επιχειρήσεων μέσω της ρευστότητας και της δανειοδότησης και θα ενισχύουν την ανταγωνιστικότητα και την ποιότητα του ελληνικού τουριστικού προϊόντος. Τέτοια μέτρα μπορεί να είναι π.χ. η μείωση των φορολογικών συντελεστών στον κλάδο, οι επενδύσεις από το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς

(ΕΣΠΑ) για υποδομές, η προστασία του περιβάλλοντος, η κατάρτιση προσωπικού, η δημιουργία διαδικτυακών τόπων προβολής κ.ά.

6.1.3 Κοινωνικό – Πολιτιστικό περιβάλλον

Ο πληθυσμός της Ελλάδας σύμφωνα με την απογραφή του 2011 είναι 10.815.197 κάτοικοι (βλ. πίνακα 25). Το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση είναι για τους άντρες τα 78,5 έτη και για τις γυναίκες τα 83,1 έτη. Το εργατικό δυναμικό της χώρας είναι 4.961,9 χιλιάδες άτομα (βλ. πίνακα 26).

Πίνακας 25: Μόνιμος πληθυσμός της Ελλάδας κατά φύλο και περιφέρεια

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Περιφέρειες	Απογραφή πληθυσμού – κατοικιών 2011			
	Σύνολο	%	Άρρενες	Θήλειες
Σύνολο Ελλάδος	10.815.197	100,0	5.302.703	5.512.494
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	608.182	5,6	299.643	308.539
Κεντρική Μακεδονία	1.881.869	17,4	910.766	969.292
Δυτική Μακεδονία	283.689	2,6	141.779	141.910
Θεσσαλία	732.762	6,8	362.194	370.568
Ήπειρος	336.856	3,1	165.775	171.081
Ιόνιοι Νήσοι	207.855	1,9	102.400	105.455
Δυτική Ελλάδα	679.796	6,3	339.310	340.486
Στερεά Ελλάδα	547.390	5,1	277.475	269.915
Πελοπόννησος	577.903	5,3	291.777	286.126
Αττική	3.827.624	35,4	1.845.279	1.982.345
Βόρειο Αιγαίο	199.231	1,8	99.984	99.247
Νότιο Αιγαίο	308.975	2,9	155.845	153.130
Κρήτη	623.065	5,8	308.665	314.400

Πίνακας 26: Εργατικό δυναμικό

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

	2010	2011	2012
Εργατικό δυναμικό	5.021,0	4.967,2	4.961,9
Απασχολούμενοι	4.427,0	4.156,3	3.793,1
% του συνόλου του εργατικού δυναμικού	88,2	83,7	76,4
Ανεργοί	594,0	810,8	1.168,8
% του συνόλου του εργατικού δυναμικού	11,8	16,3	23,6

Η Ελλάδα αντιμετωπίζει δημογραφικό πρόβλημα το οποίο λόγω της οικονομικής κρίσης εντείνεται. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία των πινάκων 27 και 28 η αύξηση του πληθυσμού δεν οφειλόταν στις γεννήσεις αλλά στους μετανάστες. Η ανεργία, η πρόωρη συνταξιοδότηση, η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό, η αναχώρηση των οικονομικών μεταναστών για άλλες χώρες και άλλες δυσάρεστες απόρροιες της οικονομικής ύφεσης συντελούν στη μείωση του πληθυσμού. Επιπλέον πρόβλημα αποτελεί η γήρανση του πληθυσμού (βλ. διάγραμμα 16) λόγω της υπογεννητικότητας που αυξάνεται. Σύμφωνα με μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 2013) το 2050 το 58,8% του ελληνικού πληθυσμού θα είναι πάνω από 65 ετών.

Πίνακας 27: Φυσική κίνηση του πληθυσμού

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

	1991	2001	2008	2009	2010	2011
Γάμοι	65.568	58.491	53.500	59.212	56.338	55.099
Επί 1.000 κατοίκων ⁽¹⁾	6,4	5,3	4,8	5,2	5,0	4,9
Διαζύγια	6.351	11.184	13.164	13.607	13.275	...
Επί 1.000 γάμων	96,9	191,2	246,1	224,3	235,6	...
Γεννήσεις ζώντων	102.620	102.282	118.302	117.933	114.766	106.428
Επί 1.000 κατοίκων ⁽¹⁾	10,0	9,4	10,6	10,7	10,2	9,4
Θάνατοι	95.498	102.559	107.979	108.316	109.084	111.099
Επί 1.000 κατοίκων ⁽¹⁾	9,3	9,4	9,6	9,8	9,6	9,8

¹ Οι δημογραφικοί δείκτες των ετών 2008, 2009, 2010 και 2011 καταρτίστηκαν βάσει του εκτιμώμενου πραγματικού πληθυσμού, ο οποίος αναθεωρήθηκε σύμφωνα με την απογραφή του 2001

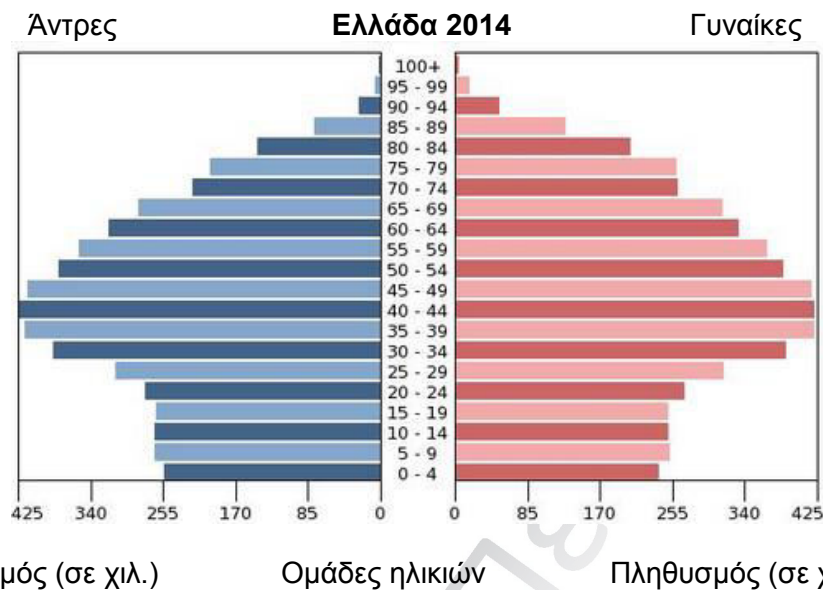
Πίνακας 28: Νόμιμος και πραγματικός (de facto) πληθυσμός της Ελλάδας

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Απογραφή	Νόμιμος πληθυσμός	Πραγματικός (de facto) Πληθυσμός
1991	10.134.534	10.259.900
2001	10.206.529	10.964.020
2011	9.903.268	10.939.727

Η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια κατέστη χώρα υποδοχής μεταναστών. Στην απογραφή του 2011 δηλώθηκαν 911.929 αλλοδαποί που διέμεναν μόνιμα στην Ελλάδα (Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2013). Από αυτούς το 52,7% είχαν αλβανική υπηκοότητα, το 8,3% βουλγαρική, το 5,1% ρουμανική, το 3,7% πακιστανική, και το 3,0% γεωργιανή. Ο συνολικός αριθμός των αλλοδαπών δεν είναι σταθερός. Εκτιμάται περίπου στο 10%

του συνολικού πληθυσμού. Η έλλειψη επίσημης μεταναστευτικής πολιτικής έχει εντείνει το πρόβλημα της λαθρομετανάστευσης.

Διάγραμμα 16: Ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού

Πηγή: *Central Intelligence Agency (CIA), The World Factbook, Greece*

Οι Έλληνες είναι παραδοσιακά λαός φιλόξενος. Στην αρχαιότητα οι ξένοι θεωρούνταν πρόσωπα σεβαστά και θεόσταλτα. Η φροντίδα και η περίθαλψή τους αποτελούσε ηθικό και ιερό καθήκον. Η προστασία μάλιστα του θεσμού υπαγόταν στον ίδιο τον Δία (Ξένιος). Εξυπακούεται ότι στη σημερινή εποχή τη φιλοξενία έχουν αναλάβει οι επαγγελματίες του τουριστικού κλάδου, αλλά υπάρχουν ακόμα περιοχές όπου οι κάτοικοι καλούν τους ξένους στο σπίτι τους και τους περιποιούνται (π.χ. Κρήτη). Η αυθόρμητη φιλόξενη συμπεριφορά στη σύγχρονη εποχή που παρατηρείται σε περιοχές της Ελλάδας οφείλεται πιθανώς στην ελληνική νοοτροπία, διαμορφωμένη ανά τους αιώνες. Η νοοτροπία αυτή εκφράζεται με την αγάπη για ζωή, την αισιόδοξη αντιμετώπιση των θεμάτων, τις εορταστικές εκδηλώσεις και επηρεάζεται και από τις κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα. Στη μεταβλητή του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ για τη στάση του πληθυσμού απέναντι στους αλλοδαπούς επισκέπτες η Ελλάδα κατατάσσεται 37^η με επίδοση 6,5 στα 7 (WEF, 2013, σελ. 455).

Η «επικρατούσα θρησκεία» στην Ελλάδα όπως αναγνωρίζεται και συνταγματικά (Άρθρο 3) είναι το δόγμα της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας η οποία αποτελεί μέλος των Ανατολικών Ορθόδοξων Εκκλησιών.

Στον Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης η Ελλάδα κατατάσσεται για το 2013 πολύ ψηλά στην 29^η θέση ανάμεσα σε 187 χώρες (Human development report 2014, σελ. 160).

Ο πολιτισμός ο οποίος αναπτύχθηκε στον ελλαδικό χώρο στις διάφορες εκφάνσεις του είναι δυνατόν να διακριθεί σε πέντε μεγάλες κατηγορίες: την προϊστορική εποχή, τον ελληνικό πολιτισμό της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, τον ρωμαϊκό πολιτισμό, τον βυζαντινό - μεταβυζαντινό πολιτισμό και τον πολιτισμό της νεώτερης Ελλάδας. Κάθε πολιτιστική περίοδος έχει να επιδείξει διαφορετικά χαρακτηριστικά, τα οποία λειτουργούν ανατροφοδοτικά και πλήθος μνημείων.

Προϊστορική εποχή (6.500-1100 π.Χ. *IEE* 1980, τ. Α'): οι προϊστορικοί οικισμοί, όπως λόγου χάρη ο λιμναίος της Καστοριάς, το Σέσκλο και το Διμήνι στη Θεσσαλία, ο παραλίμνιος οικισμός των Ιωαννίνων, ο Κυκλαδικός οικισμός στο Ακρωτήριο της Θήρας και στο Παλαμάρι της Σκύρου, τα σπουδαία ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού και της Ζάκρου του Μινωικού πολιτισμού στην Κρήτη και τα Μινωικά ιερά διάσπαρτα στις κορυφές του νησιού φανερώνουν μέσα από τα ευρήματα έναν πολιτισμό ειρηνικό (έλλειψη οχύρωσης), χαρούμενο, λατρευτικές προς θεότητες τελετές υπό μορφήν πάνδημης γιορτής και αθλοπαιδιών (τοιχογραφίες Θήρας και Κνωσού), ανθρώπους που εκμεταλλεύονται το φυσικό περιβάλλον όχι μόνο για να επιβιώσουν, αλλά και για να δημιουργήσουν: εγκαθίστανται στην Παμβώτιδα και στη λίμνη στην Καστοριά για την αλιεία, στην εύφορη γη της Θεσσαλίας για τη γεωργία και την κτηνοτροφία, στα νησιά των Κυκλάδων και στην Κρήτη για το εμπόριο και τα ταξίδια, τα οποία φανερώνουν διερευνητική διάθεση και αφομοιωτική ικανότητα (ανταλλαγή πολιτιστικών στοιχείων από τις επαφές με τους πολιτισμούς της Ανατολής, στην Αίγυπτο, στη Μεσοποταμία, στη Φοινίκη). Ωστόσο ο τελευταίος Μυκηναϊκός πολιτισμός εγκαθιστά στον ελλαδικό χώρο έναν λαό πολεμικό με έδρα την Πελοπόννησο, κατακτητικό, πλούσιο, ο οποίος δεν υστερεί σε τίποτα ως προς τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της προϊστορικής εποχής, η δε εξερευνητική και κατακτητική του τάση εξελίσσεται σε μυκηναϊκή κυριαρχία από την Ταυρίδα (Χερσόνησος της Κριμαίας) στη Βαλκανική και στην ανατολική Μεσόγειο (μυκηναϊκές θέσεις στις Μυκήνες, το Άργος, την Πύλο, την Άμφισσα, την Ιωλκό, το Ίλιον (Τουρκία), την Κρήτη). Τα ομηρικά έπη επιβεβαιώνουν στο ακέραιο τα συμπεράσματα αυτά. Εν γένει ο πολιτισμός της προϊστορικής εποχής δημιουργεί κοινωνική και πολιτική οργάνωση, τεχνολογία, τέχνη, γραπτό λόγο (δίσκος Φαιστού, πινακίδες γραμμικής Α και Β) και θρησκευτική οντότητα. Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών και το Μουσείο Γουλανδρή στην Αθήνα είναι από τα σημαντικότερα ιδρύματα ανάμεσα σε πληθώρα άλλων στις Κυκλάδες, στην Κρήτη, στα Ιωάννινα κ.ά. που παρουσιάζουν τις συλλογές τους από τους προϊστορικούς αιγαιακούς πολιτισμούς.

Αρχαϊκή και Κλασική εποχή (800-479 π.Χ. 479-332 π.Χ. *IEE* 1980, τ. Β΄, Γ1, Γ2): όλη η προγενέστερη εμπειρία και τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά της προϊστορικής εποχής αφομοιώθηκαν και δημιούργησαν το ελληνικό πνεύμα της κλασικής εποχής με τα παγκοσμίως γνωστά αποτελέσματα: την πολιτική οργάνωση, όπως αυτή κατέληξε στην ουσιαστική δημοκρατία, τη γραμματεία, όπως εκφράζεται σε φιλοσοφικά, ιστορικά, ποιητικά, θεατρικά και επιστημονικά έργα, τη θεολογία, την τέχνη, όπως αυτή εκδηλώνεται στην αρχιτεκτονική, ζωγραφική, αγγειοπλαστική-αγγειογραφία, γλυπτική, μικροτεχνία, όπου έφτασαν σε υψηλότατο βαθμό και έκτοτε μελετώνται και αποτελούν πόλο έλξης ανελλιπώς έως τη σύγχρονη εποχή. Η Ακρόπολη, ο Παρθενώνας και η αρχαία αγορά στην Αθήνα, η αρχαία πόλη της Ερέτριας, η Ακροκόρινθος, η αρχαία Ολυμπία, η αρχαία Μεσσήνη, το μαντείο των Δελφών, το μαντείο και το θέατρο της Δωδώνης, το Δίον στην Πέλλα, οι βασιλικοί τάφοι της Βεργίνας, οι Αλυκές της Θάσου, η Δήλος, η Λίνδος στη Ρόδο είναι ορισμένοι μόνο αρχαιολογικοί τόποι της κλασικής ελληνικής εποχής, οι περισσότεροι από τους οποίους κατοικούνται από την προϊστορική εποχή έως τουλάχιστον τη παλαιοχριστιανική και όλοι προκαλούν αδιάκοπο τουριστικό και επιστημονικό ενδιαφέρον.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει στο Θέατρο του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, του πιο φημισμένου θεάτρου της Ελλάδας, ενός έργου του τέλους της κλασικής εποχής (4^{ος} αι.), οικοδομήματος του Πολυκλείτου του Νεώτερου κατά τον Πausανία. Συνεχίζει να λειτουργεί σήμερα στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Αθηνών παρουσιάζοντας διεθνείς και ελληνικές παραγωγές και απολαμβάνοντας μεγάλη προσέλευση κοινού τόσο για τις παραστάσεις όσο και για το αρχαίο μνημείο με την τέλεια ακουστική (http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=14301).

Ρωμαϊκός πολιτισμός (146 π.Χ.-330 μ.Χ. *IEE* 1980, τ. Δ΄, Ε΄, ΣΤ΄): το συστατικό στοιχείο της ρωμαϊκής εποχής συνοψίζεται στον στίχο του Οράτιου «η κατακτημένη Ελλάδα κατέκτησε τον σκληρό νικητή και έφερε τις τέχνες στο αγροτικό Λάτιο». Η ρωμαϊκή οικουμένη βασίστηκε στα επιτεύγματα του κλασικού ελληνικού πολιτισμού, όπως τον γνώρισε και μέσα από τα έργα της ελληνιστικής εποχής. Ο ρωμαϊκός νόμος ένωσε τους κατακτημένους λαούς της Μεσογείου, συγχώνευσε θρησκείες, φιλοσοφίες, γλώσσες, ανέδειξε τον ελληνορωμαϊκό κοσμοπολιτισμό, μέσα στον οποίο ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός και ο νεοεισαχθείς μυστικισμός των θρησκειών της Ανατολής είναι κυρίαρχα χαρακτηριστικά (Καλοκαιρινός 1981, σελ. 12-129). Στους κατακτημένους λαούς της Ανατολής, κυρίως, γεννήθηκε η ανάγκη δημιουργίας μιας οικουμενικής θρησκείας. Στον ελλαδικό χώρο, εκτός των διάσπαρτων ρωμαϊκών ερειπίων, όπως η πύλη του Αδριανού στην Αθήνα, η ασπίδα με το ιστορικό ανάγλυφο στη Θεσσαλονίκη, η

Νικόπολη στην Ήπειρο, το αρχαίο θέατρο του Άργους, πύργοι, κάστρα και οχυρώσεις σε όλη την επικράτεια, το διάσημο Ωδείο του Ηρώδου Αττικού του 2^{ου} π.Χ. αι. στην νότια κλιτύ της Ακρόπολης των Αθηνών, επαναλαμβάνει την πρώτη του χρήση από τη δεκαετία του 1950 αδιάκοπα έως σήμερα φιλοξενώντας εγχώριες και διεθνείς μουσικές και θεατρικές παραγωγές, κυρίως στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Αθηνών με μεγάλη επιτυχία (http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=6622). Εκτός των τοπικών μουσείων, το Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, το Μουσείο της Ακρόπολης και το Μουσείο της αρχαίας Ολυμπίας φιλοξενούν τα σημαντικότερα ευρήματα της κλασικής και της ρωμαϊκής εποχής.

Βυζαντινός και μεταβυζαντινός πολιτισμός (330-1453 μ.Χ. 1453 μ.Χ.- 18^{ος} αι. *ΙΕΕ* 1980, τ. Ζ', Η', Θ', ΙΑ'): ο Βυζαντινός πολιτισμός αφορά το ανατολικό, ελληνικό και χριστιανικό, τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στη μετάβασή της από τη ρωμαϊκή στη μεσαιωνική εποχή. Στα χίλια και πλέον χρόνια της ιστορίας του Βυζαντίου κυριάρχησε ο συνδυασμός-ταυτότητα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και της χριστιανικής θρησκείας. Άλλωστε ο μυστηριακός χαρακτήρας των ανατολικών θρησκειών που προηγήθηκαν και η ανάγκη μιας θρησκείας που να ενώνει και να διατηρεί την ειρήνη στην πολυπολιτισμική αυτοκρατορία αποτέλεσαν το κατάλληλο έδαφος για να εξαπλωθεί και να ριζώσει μία θρησκεία που ευαγγελίζεται την αγάπη και την συγχώρηση. Βεβαίως, η βυζαντινή ιστορία βρίθει εμφυλίων σπαραγμών λόγω θρησκευτικών αιρέσεων, πέραν των αμυντικών, κυρίως, πολέμων. Ωστόσο, με τη συνεργασία της Εκκλησίας και της αυτοκρατορικής πολιτικής εξουσίας, η χριστιανική θρησκεία κατόρθωσε να επιβληθεί, να εξαπλωθεί στη Βαλκανική και, κυρίως, να συντελέσει στην εθνογένεση Σλάβων, Βουλγάρων και Ρως. Ο παράγων ελληνισμός λειτούργησε καταλυτικά και στα δύο παραπάνω επιτεύγματα της χριστιανικής θρησκείας: τα αρχαιοελληνικά φιλοσοφικά κείμενα ενίσχυσαν την επιχειρηματολογία των πατερικών κειμένων, τα οποία θεμελίωσαν δογματικά τον χριστιανισμό και η κλασική ελληνική τέχνη συνέτρεξε στο να κατασταθεί παραστατική και εκπαιδευτική η νέα θρησκεία. Η χριστιανική λατρεία δεν προήχθη ούτε με την εικονομαχική κρίση του 9-10^{ου} αι. ούτε με το Σχίσμα του 1054 μεταξύ των δύο εκκλησιών της Ανατολικής Ορθόδοξης, η οποία δυναμώνει το γόητρο και την επιρροή της και της Δυτικής Καθολικής. Δεν είναι τυχαίο ότι δεδομένων των πολιτικών σκοπιμοτήτων οι Ρως επέλεξαν να εκχριστιανιστούν από τους βυζαντινούς Έλληνες απεσταλμένους του αυτοκράτορα κι όχι από τους απεσταλμένους του Πάπα. Η ακτινοβολία του βυζαντινού πολιτισμού ξεπερνάει τα αυξομειούμενα σύνορα του κράτους: εκτός από τη βυζαντινή ναοδομία, τη μνημειακή ζωγραφική, την ψηφιδογραφία, τη μικρογραφία, τα κέντρα αντιγραφής χειρογράφων (μοναστικά και αυτοκρατορικά scriptoria), τη μεταλλοτεχνία,

τη χυμευτική, τη μικροτεχνία, τη θρησκευτική εικόνα, τη γλυπτική και τη μικρογλυπτική, τέχνες που συνδυάζουν τα αρχαιοελληνικά πρότυπα με θέματα από την Ανατολή και αποτελούν αιτία εξαγωγής καλλιτεχνών, εμπορευμάτων και αρχαιοελληνικής παιδείας, ο πολυτελής τρόπος ζωής των ανωτέρων τάξεων βρίσκει μιμητές στους εκχριστιανισμένους σλαβικούς λαούς καθώς και στους ευρωπαϊκούς, οι οποίοι έλκονται από τη χλιδή των Βυζαντινών, τα μουσικοχορευτικά συμπόσιά τους, τα πολύτιμα υφάσματα και τα κοσμήματα που φορούν. Οι Βυζαντινοί όταν δεν πολεμούν χρησιμοποιώντας τη χριστιανική θρησκεία ως σκοπό και μέσον, καλλιεργούν τη γη, εκτρέφουν ζώα και ασκούν εμπόριο, ψυχαγωγούνται δε παρακολουθώντας αρματοδρομίες, οι ανώτατοι αξιωματούχοι και η αυτοκρατορική οικογένεια και θεατρικές παραστάσεις, συμμετέχουν σε λαϊκά εμπορικά πανηγύρια που οργανώνονται προς τιμήν ενός αγίου κοντά στον ναό ή στη μονή που είναι αφιερωμένα σε αυτόν, συνήθεια που εξακολουθεί έως σήμερα στους ομόδοξους λαούς.

Η υστεροβυζαντινή περίοδος της αυτοκρατορίας (1081-1453) επεφύλαξε στον βυζαντινό λαό τη λατινοκρατία, κατάκτηση η οποία γέννησε τον σπόρο της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Όταν η Οθωμανική αυτοκρατορία κατέλαβε τη θέση της Βυζαντινής σηματοδοτώντας τη μεταβυζαντινή εποχή (έως το 1800), οι Έλληνες κάτοικοι έζησαν μία φάση εσωστρέφειας η οποία κατέληξε στη συνείδηση της εθνικής τους ταυτότητας. Η χριστιανική πίστη, η ελληνική γλώσσα και ο τόπος συνέδραμαν. Ποικιλοτρόπως η Ορθόδοξη Εκκλησία βοήθησε την εξέλιξη αυτή κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1453-1830). Ναοί και μονές ανακαινίζονται εκ βάθρων ή οικοδομούνται και τοιχογραφούνται ενισχύοντας την χριστιανική πίστη και συσπειρώνοντας τους Έλληνες χριστιανούς.

Το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, το Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα, το Μουσείο Βυζαντινού πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη που είναι τα μεγαλύτερα και πολλά άλλα κατά τόπους μουσεία εκθέτουν έργα της Βυζαντινής περιόδου.

Νεώτερος πολιτισμός (1831 έως σήμερα, *IEE* 2000, τ. ΙΣΤ'): είναι σκόπιμο να διακριθούν δύο κατηγορίες, ο λαϊκός πολιτισμός και ο λόγιος-αστικός, χωρίς να αποκλείεται αλληλεπίδραση. Σε μία ιστορική περίοδο που περιλαμβάνει τη σύσταση και συγκρότηση του ελληνικού κράτους, δύο παγκόσμιους πολέμους, τη Μικρασιατική καταστροφή, ανταλλαγές πληθυσμών, μετανάστευση, δικτατορίες, περιόδους βασιλευμένης και προεδρευομένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και όσα αυτά τα γεγονότα συνεπάγονται, τα προαναφερόμενα είδη ελληνικού πολιτισμού συνυπάρχουν και αναπτύσσονται ενσωματώνοντας και αφομοιώνοντας στοιχεία από διαφορετικά

πολιτισμικά περιβάλλοντα της Μεσογείου, της Ευρώπης και της Ανατολής. Η γλώσσα παραμένει νεο-ελληνική παρά τις αλλοιώσεις, στη δε θρησκεία υπερισχύει ο ορθόδοξος χριστιανισμός.

Ο λαϊκός πολιτισμός παραδόξως εμπεριέχει πολλά στοιχεία από τις προγενέστερες πολιτιστικές φάσεις, στη διατροφή, στην αρχιτεκτονική, στη μουσική, στον χορό, στην ποίηση, στη ζωγραφική, στην κεντητική, στην κεραμική, στην αργυροχοΐα, στα ήθη και έθιμα πολλά εκ των οποίων συνδέονται με τη χριστιανική πίστη και λατρεία. Παράδειγμα αποτελούν τα τοπικά έθιμα των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς, του Πάσχα, του Δεκαπενταύγουστου (Κοίμηση της Θεοτόκου) και οι γιορτές προς τιμήν τοπικών αγίων, οι οποίες συγκεντρώνουν πολύ κόσμο καθώς παρουσιάζουν διάφορες εκδηλώσεις εμποροπανηγύρεις, μουσικές παραστάσεις. Ο ελληνικός λαϊκός πολιτισμός προκαλεί το επιστημονικό ενδιαφέρον και αποτελεί αντικείμενο της λαογραφικής έρευνας και εκθέσεων σε θεματικά μουσεία σε όλη την Ελλάδα.

Στον αντίποδα ο αστικός-λόγιος πολιτισμός παρουσιάζει εκπροσώπους με διεθνή αναγνώριση από όλα τα ευρωπαϊκά κινήματα και ρεύματα χωρίς να χάνει την ελληνική του ταυτότητα, στη λογοτεχνία, στη ζωγραφική, στη γλυπτική, στο θέατρο, στον κινηματογράφο, στον μοντέρνο χορό, στην έντεχνη μουσική, στο έντεχνο τραγούδι κλασικό και σύγχρονο, στις επιστήμες και στην τεχνολογία. Έργα σύγχρονου πολιτισμού έχουν καταστεί κλασικά, όπως η μουσική του Καλομοίρη και του Σκαλκώτα, η ποίηση του Δ. Σολωμού, του Γ. Ρίτσου, των Γ. Σεφέρη και Οδ. Ελύτη οι οποίοι βραβεύτηκαν με το Νόμπελ λογοτεχνίας το 1963 και το 1979 αντίστοιχα, η μουσική του Μ. Χατζηδάκη και του Μ. Θεοδωράκη, η θεατρική σκηνοθεσία του Α. Μινωτή, του Κ. Κουν, του Σπ. Ευαγγελάτου, το κινηματογραφικό έργο του Στ. Τσιώλη, του Γ. Τζαβέλλα, του Θ. Αγγελόπουλου, η ζωγραφική του Ν. Λύτρα, του Ν. Γύζη, του Παρθένη, του Βασιλείου, του Γ. Τσαρούχη, του Π. Τέτση, του Δ. Μυταρά, η γλυπτική του Γ. Χαλεπά, του Τάκη, της Χρύσας, του Γ. Ζογγολόπουλου, οι επιστημονικές ανακαλύψεις του αρχαιολόγου Μ. Ανδρόνικου στη Βεργίνα, το επιστημονικό έργο του βυζαντινολόγου Μ. Χατζηδάκη, οι ερευνητικές δημοσιεύσεις του ιστορικού Δ. Ζακυνθινού, όπως και του Ν. Οικονομίδη, για να αναφερθούν ενδεικτικά μόνον παραδείγματα ονομάτων που ξεπέρασαν τα σύνορα και το έργο τους προβάλλεται, αποτελεί πρότυπο και παραπέμπεται διεθνώς κατ' επανάληψη.

Το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, το Μουσείο Μπενάκη στην Πειραιώς και η Εθνική Πινακοθήκη στην Αθήνα φιλοξενούν και εκθέτουν έργα παραδοσιακής και σύγχρονης τέχνης.

Συμπερασματικά, ο πολιτισμός της Ελλάδας, όπως παρουσιάζεται ανά τις ιστορικές περιόδους και τις ποικίλες συνθήκες, προκαλεί το ενδιαφέρον, γιατί φανερώνει τη συνέχεια που τον διέπει, την αφομοιωτική ικανότητα, τη διαρκή αναζήτηση, την ελευθερία στο πνεύμα και στα έργα, την αξιοποίηση των περιβαλλοντικών συνθηκών, την πίστη σε αξίες και ιδέες ανθρωπιστικές. Πρόκειται αναμφίβολα για χαρακτηριστικά που προσελκύουν επισκέπτες από όλον τον κόσμο, οι οποίοι όχι σπάνια επιλέγουν τη μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα.

6.1.4 Τεχνολογικό Περιβάλλον

Η έρευνα, η τεχνολογία και η καινοτομία είναι οι κινητήριες δυνάμεις για την παραγωγικότητα, την ανταγωνιστικότητα και την ανάπτυξη. Το ελληνικό ερευνητικό δίκτυο αν και είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικό και έχει βρεθεί σε υψηλές θέσεις της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας κατάταξης, παραμένει ανεκμετάλλευτο (ΓΓΕΤ, 2013, σελ.3), αφού η Ελλάδα εισάγει και δεν παράγει υψηλή τεχνολογία και τεχνογνωσία. Στην Ελλάδα αρμόδια υπηρεσία για την εποπτεία και την ενίσχυση της έρευνας και της τεχνολογίας είναι η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) του Υπουργείου Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων. Προτεραιότητες της ΓΓΕΤ αποτελούν τα παρακάτω:

- Αύξηση της ζήτησης για νέα γνώση και ερευνητικά αποτελέσματα στην Ελλάδα.
- Αναδιοργάνωση του ερευνητικού συστήματος και της προσφοράς γνώσης στην Ελλάδα.
- Απεγκλωβισμός του ελληνικού ερευνητικού συστήματος και περαιτέρω άνοιγμα στον διεθνή χώρο.
- Ανάπτυξη των τεχνολογικών υποδομών της επιστημονικής και τεχνολογικής πολιτικής.
- Θεματικές/τομεακές προτεραιότητες της επιστημονικής και τεχνολογικής πολιτικής.
- Ποσοτικοποίηση των στόχων.

Σύμφωνα με μελέτη της Deutsche Bank σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Goethe της Φραγκφούρτης για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα πρέπει να γίνουν επενδύσεις στην καινοτομία και την τεχνολογία και να δοθούν κίνητρα για την ίδρυση εταιρειών υψηλής τεχνολογίας (Πρεσβεία της Ελλάδος στο Βερολίνο).

Η Ελλάδα κατατάσσεται 33^η στον πυλώνα των υποδομών ΤΠΕ στον Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού (βλ. πίνακα 29). Η ταχεία επιδείνωση του πολιτικού και ρυθμιστικού πλαισίου (103^η), η έλλειψη ενός κυβερνητικού οράματος για την ενίσχυση των ΤΠΕ (138^η) και οι αδυναμίες του εθνικού συστήματος καινοτομίας που συγκρατούν την ικανότητα των επιχειρήσεων να καινοτομούν (104^η) προκάλεσαν πτώση της Ελλάδας κατά 5 θέσεις.

Πίνακας 29: Δικτυακή Ετοιμότητα Ελλάδας Δείκτης 2013 (144 χώρες)

Πηγή: *The Global Information Technology Report 2013, World Economic Forum, σελ.189*

	Θέση	Βαθμολογία
Δικτυακή Ετοιμότητα Ελλάδας Δείκτης 2013	64	3,9
Δικτυακή Ετοιμότητα Ελλάδας Δείκτης 2012	59	4,0
Υποδείκτης: Περιβάλλον	87	3,7
1. Πολιτικό και θεσμικό περιβάλλον	103	3,3
2. Επιχειρηματικό περιβάλλον και καινοτομία	68	4,2
Υποδείκτης: Ετοιμότητα	47	5,0
3. Υποδομές και ψηφιακό περιεχόμενο	46	4,6
4. Οικονομική Προσιτότητα	73	5,1
5. Δεξιότητες	41	5,2
Υποδείκτης: Χρήση	68	3,7
6. Ατομική Χρήση	43	4,5
7. Χρήση από επιχειρήσεις	107	3,1
8. Χρήση από κυβέρνηση	118	3,3
Υποδείκτης: Επιπτώσεις	82	3,3
9. Οικονομικές επιπτώσεις	80	3,1
10. Κοινωνικές επιπτώσεις	83	3,5

Υστερεί ακόμα στη χρήση των ΤΠΕ για συναλλαγές μεταξύ των επιχειρήσεων και για συναλλαγές των επιχειρήσεων με τους καταναλωτές (90^η και 86^η θέση αντίστοιχα) (βλ. πίνακα 30), ενώ σημειώνει καλή επίδοση στις σταθερές τηλεφωνικές γραμμές και στις κινητές ευρυζωνικές συνδέσεις (14^η και 28^η αντίστοιχα). Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει έχουν επηρεάσει πολύ λίγο τις αρκετά αναπτυγμένες υποδομές της χώρας (46^η) κυρίως όσον αφορά το διεθνές εύρος ζώνης διαδικτύου (51^η), ενώ η ατομική χρήση έχει βελτιωθεί (43^η) (βλ. πίνακα 31), ιδίως στον τομέα του αριθμού χρηστών διαδικτύου (51^η). Για την καλύτερη απόδοση των εθνικών επενδύσεων σε

ΤΠΕ η χώρα πρέπει να αντιμετωπίσει τις αδυναμίες στο σύστημα καινοτομίας που προαναφέρθηκαν και να βελτιώσει την ποιότητα του εκπαιδευτικού της συστήματος (115^η) (WEF, 2013, σελ.20).

Πίνακας 30: Η αναλυτική αξιολόγηση της Ελλάδας ως προς τις υποδομές ΤΠΕ στο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού
 Πηγή: *World Economic Forum: The Travel and Tourism Competitiveness Report 2013*, σελ.179

	Θέση κατάταξης (σε 140 χώρες)	Βαθμολογία
Πυλώνας: Υποδομές ΤΠΕ	33	4,3
1. Χρήση ΤΠΕ για συναλλαγές μεταξύ των επιχειρήσεων	90	4,7
2. Χρήση ΤΠΕ για συναλλαγές μεταξύ των επιχειρήσεων και των καταναλωτών	86	4,3
3. Άτομα που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο	51	53,0
4. Σταθερές τηλεφωνικές γραμμές	14	50,4
5. Συνδρομητές Broadband Internet	33	21,6
6. Συνδέσεις κινητής τηλεφωνίας	69	106,5
7. Κινητές ευρυζωνικές συνδέσεις	28	39,9

Πίνακας 31: Χρήση Τεχνολογίας από επιχειρήσεις
 Πηγή: *The Global Information Technology Report 2013*, World Economic Forum, σελ.189

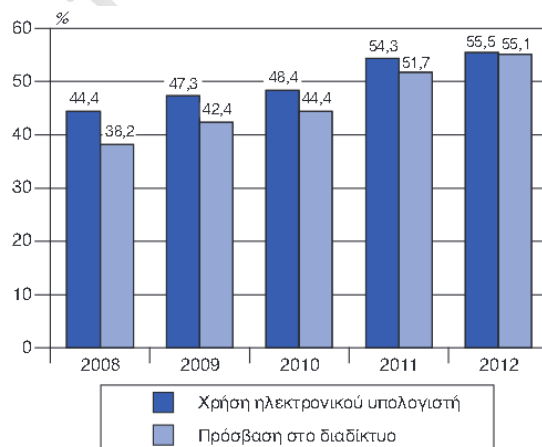
	Θέση	Βαθμολογία
1. Απορρόφηση τεχνολογίας σε επίπεδο επιχείρησης	94	4,4
2. Ικανότητα για καινοτομία	104	2,7
3. Αιτήσεις για διπλώματα ευρεσιτεχνίας	37	8,6
4. Χρήση διαδικτύου μεταξύ επιχειρήσεων	90	4,7
5. Χρήση διαδικτύου από επιχειρήσεις προς καταναλωτές	86	4,3
6. Έκταση εκπαίδευσης προσωπικού	115	3,3

Πίνακας 32: Ατομική χρήση Τεχνολογίας

Πηγή: *The Global Information Technology Report 2013 World Economic Forum*, σελ. 189

Ατομική Χρήση	Σειρά (σε 144 χώρες)	Απόλυτη τιμή
Συνδρομές κινητής τηλεφωνίας ανά 100 άτομα	71	106,5
Άτομα που χρησιμοποιούν διαδίκτυο (internet)	51	53,0
Νοικοκυριά με προσωπικό υπολογιστή	49	57,2
Νοικοκυριά με πρόσβαση στο διαδίκτυο (internet)	49	50,2
Συνδρομές ευρυζωνικών συνδέσεων (Broadband Internet) ανά 100 άτομα	33	21,6
Συνδρομές κινητών ευρυζωνικών συνδέσεων (Mobile broadband) ανά 100 άτομα	28	39,9
Χρήση εικονικών κοινωνικών δικτύων	87	5,2

Ωστόσο παρά τη βελτίωση των τελευταίων ετών (βλέπε διάγραμμα 17) η αύξηση της χρήσης του διαδικτύου γίνεται στην Ελλάδα με βραδύτερο ρυθμό από το μέσο όρο της Ευρώπης. Στην Ελλάδα σύμφωνα με έρευνα του IOBE σε συνεργασία με την Google το 2011 χρησιμοποιούσαν το διαδίκτυο το 53% των κατοίκων και το 93% των επιχειρήσεων με περισσότερους από 10 υπαλλήλους. Ενώ το ποσοστό των επιχειρήσεων είναι πολύ κοντά στον ευρωπαϊκό μέσο όρο, το ποσοστό των ιδιωτών είναι χαμηλότερο. Μεγάλη υστέρηση σε σύγκριση με το ευρωπαϊκό παρουσιάζει και το επίπεδο ηλεκτρονικής διακυβέρνησης του κράτους. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat η Ελλάδα (Κεντρική, Βόρεια, Νησιά Αιγαίου και Κρήτη) μεταξύ 2008 και 2010 βρισκόταν ανάμεσα στις περιοχές με τη μεγαλύτερη αύξηση σε ευρυζωνική σύνδεση (Eurostat, σελ.116 και 119).

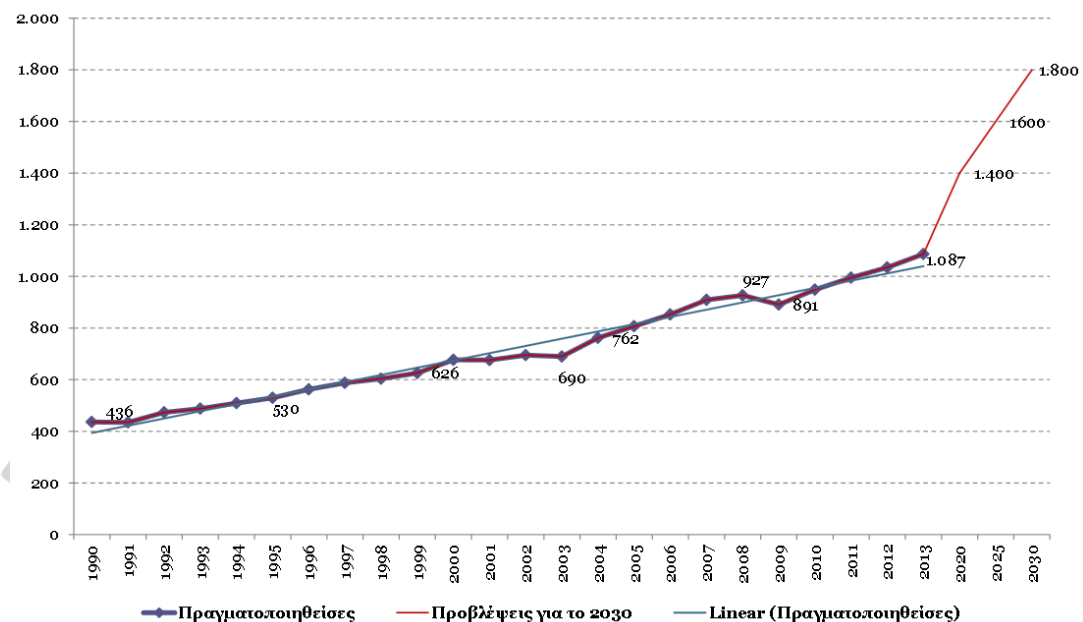
Διάγραμμα 17: Χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή και πρόσβαση στο διαδίκτυο

Πηγή: *Ελληνική Στατιστική Αρχή*

Στον τουριστικό κλάδο ενώ η διείσδυση των ΤΠΕ στις μεγάλες επιχειρήσεις κρίνεται ικανοποιητική, δε συμβαίνει το ίδιο και στις μικρές, οι οποίες πρέπει να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού τους, αφού οι ΤΠΕ εκτός από τις δυνατότητες που παρέχουν, αυξάνουν και τον ανταγωνισμό και μάλιστα σε παγκόσμιο επίπεδο. Πολύ σημαντική είναι εξάλλου η περαιτέρω ανάπτυξη ευρυζωνικών περιβαλλόντων σε δημόσιους χώρους, ώστε οι τουρίστες να μπορούν να συνδεθούν στο διαδίκτυο με κινητές συσκευές, καθώς επίσης η δημιουργία και παροχή τουριστικών ηλεκτρονικών εφαρμογών (π.χ. πλοήγηση, ξενάγηση) (Τσάρτας, 2010). Ανάμεσα στους παράγοντες επιτυχίας μιας ιστοσελίδας ή γενικότερα μιας εφαρμογής είναι και η επιλογή των γλωσσών στις οποίες προσφέρονται οι πληροφορίες ή οι υπηρεσίες. Σκόπιμο είναι να συμπεριλαμβάνεται και η ρωσική γλώσσα.

6.1.5 Παγκόσμιο Περιβάλλον

Ο τουρισμός αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τομείς της παγκόσμιας οικονομίας, αντιπροσωπεύει το 9% του παγκόσμιου ΑΕΠ και αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού προβλέπει μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης των διεθνών τουριστικών αφίξεων της τάξης του 3,8% ανά έτος για τη δεκαετία 2010 - 2020. Ως τότε αναμένεται ότι οι αφίξεις θα ξεπεράσουν τα 1,5 δις (ΣΕΤΕ) (βλέπε διάγραμμα 18).

Διάγραμμα 18: Διεθνείς Αφίξεις, Πραγματοποιηθείσες Αφίξεις, Τάσεις και Προβολή των Αφίξεων στο 2030

Πηγή: UNWTO, Barometer, Jan.2014

Το 2012 (βλέπε πίνακα 33) οι διεθνείς τουριστικές αφίξεις ξεπέρασαν για πρώτη φορά το 1 δις φτάνοντας τους 1.035 δις τουρίστες (ΣΕΤΕ, 2013, Market Brief). Το 2013 σημειώνοντας αύξηση 5% έφτασαν τα 1.087 δις. Από τις 52 εκατομμύρια επιπλέον αφίξεις οι 29 εκατομμύρια πραγματοποιήθηκαν στην Ευρώπη, η οποία έφτασε έτσι τον συνολικό αριθμό των 563 εκατομμυρίων αφίξεων.

Πίνακας 33: Διεθνείς τουριστικές αφίξεις παγκοσμίως 2000-2012

Πηγή: ΣΕΤΕ, επεξεργασία στοιχείων Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού

Κόσμος World	Διεθνείς Αφίξεις (εκατ.) International Arrivals (mi.)	Μεταβολές Change
2000	677,0	
2001	684,1	1,0%
2002	702,6	2,7%
2003	689,0	-1,9%
2004	764,0	10,9%
2005	807,0	5,6%
2006	842,0	4,3%
2007	898,0	6,7%
2008	918,0	2,2%
2009	885,0	-3,6%
2010	949,0	7,2%
2011	995,0	4,8%
2012	1.035,0	4,0%

Η ανάπτυξη του τουρισμού τα τελευταία χρόνια οφείλεται κατά κύριο λόγο στις αναδυόμενες αγορές. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (World Tourism Barometer) η Κίνα η οποία το 2012 ήταν η μεγαλύτερη αγορά εξερχόμενου τουρισμού με δαπάνες 102 δις δολάρια ΗΠΑ, το πρώτο τετράμηνο του 2013 κατέγραψε νέα αύξηση 28% και η Ρωσία -5η μεγαλύτερη αγορά- 26% μέχρι το Σεπτέμβριο. Σημαντική ανάπτυξη παρουσίασαν επίσης η Τουρκία (24%), η Αίγυπτος (+23%), το Κατάρ (+18%), οι Φιλιππίνες (+18%), η Κολομβία (+16%), το Κουβέιτ (+15%), η Ινδονησία (+15%), η Ουκρανία (+15%) και η Βραζιλία (14%).

Πίνακας 34: Παγκόσμιες Ταξιδιωτικές Τάσεις - Μεταβολές

Πηγή: IPK International, ITB WORLD TRAVEL TRENDS REPORT, December 2013

	2010	2011	2012	2013	2010-2013
Ταξίδια	+7%	+5%	+4%	+4%	+22%
Διανυκτερεύσεις	+5%	+4%	+2%	+4%	+16%
Δαπάνες	+7%	+8%	+4%	+5%	+28%

Πίνακας 35: Οι μεγαλύτερες αγορές εξερχόμενου τουρισμούΠηγή: *IPK International, ITB WORLD TRAVEL TRENDS REPORT, December 2013*

Σειρά	Ταξίδια	Διανυκτερεύσεις	Δαπάνες
1	Γερμανία	Γερμανία	Κίνα
2	Κίνα	Ηνωμένο Βασίλειο	ΗΠΑ
3	ΗΠΑ	ΗΠΑ	Γερμανία
4	Ηνωμένο Βασίλειο	Κίνα	Ηνωμένο Βασίλειο
5	Γαλλία	Ρωσία	Ιαπωνία
6	Καναδάς	Γαλλία	Καναδάς

Για το 2014 οι προβλέψεις είναι αισιόδοξες, αφού αναμένεται περαιτέρω αύξηση κατά 4%-4,5% ποσοστό και πάλι μεγαλύτερο από τη μακροπρόθεσμη πρόγνωση του 3,8%. Ωστόσο σύμφωνα με εκτιμήσεις ειδικών εμπόδιο στην ανοδική πορεία του διεθνούς τουρισμού μπορεί να σταθεί η ουκρανική κρίση. Οι νεότερες εξελίξεις και συγκεκριμένα η υποτίμηση του ρουβλίου έναντι του ευρώ, ο στρατηγικός σχεδιασμός της ρωσικής κυβέρνησης να ενισχύσει τον εσωτερικό τουρισμό με κέντρο την Κριμαία και η απαγόρευση των ταξιδιών στο εξωτερικό στα στελέχη του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας μείωσαν τη ζήτηση για ταξίδια στο εξωτερικό από τη Ρωσία. Αυτό μάλιστα είχε σαν αποτέλεσμα την πτώχευση κάποιων μεγάλων τουριστικών επιχειρήσεων της ρωσικής αγοράς (Neva, Roza Vetrov Mir, Expro-Tour, Labirint κ.ά.) σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των ίδιων.

Τα τεχνολογικά επιτεύγματα διεισδύουν σε όλους τους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής επιφέροντας βαθιές μεταβολές. Έτσι η πρόοδος της τεχνολογίας και ιδιαίτερα των ΤΠΕ έχει προκαλέσει σημαντικές αλλαγές στην τουριστική βιομηχανία τα τελευταία χρόνια, παρέχοντας στις τουριστικές επιχειρήσεις νέους τρόπους προβολής και επικοινωνίας με τους πελάτες. Η χρήση του διαδικτύου για την πληροφόρηση και την επιλογή τουριστικών υπηρεσιών και προϊόντων είναι ήδη διαδεδομένη και καταγράφονται αυξητικές τάσεις (βλ. πίνακα 36). Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat ο μέσος όρος χρήσης του διαδικτύου από τους Ευρωπαίους για υπηρεσίες σχετικές με τη διοργάνωση ταξιδιών ήταν 32% το 2008 και αυξάνεται συνεχώς. Το διαδίκτυο τείνει να γίνει το σημαντικότερο μέσο για κρατήσεις ταξιδιών με εξαίρεση τους πολύ μακρινούς προορισμούς και αυτούς για τους οποίους η διαδικασία έκδοσης θεώρησης είναι δύσκολη (ITB BERLIN, 2013).

Πίνακας 36: Στατιστικά on line ταξιδιωτικών κρατήσεων
 Πηγή: *Internet Travel Hotel Booking Statistics- Statistic Brain*
 2013 Statistic Brain Research Institute, publishing as Statistic Brain.

Στατιστικά on line ταξιδιωτικών κρατήσεων	
Ποσοστό ταξιδιωτικών υπηρεσιών μέσω διαδικτύου στο σύνολο	57%
Ποσοστό κρατήσεων ξενοδοχείου ημερησίως από smart phone	65%
Ποσοστό εσόδων από απευθείας (online) ταξιδιωτικές πωλήσεις κατά είδος	
Κρατήσεις ξενοδοχείων	39%
Αεροπορικά εισιτήρια	37%
Πακέτα διακοπών	17%
Εταιρικά ταξίδια	4%
Άλλο	3%
Στατιστικά στοιχεία για ιστοσελίδες ταξιδιωτικών κρατήσεων	
Ποσοστό ταξιδιωτών που βρίσκουν τις κριτικές χρηστών σημαντικές	81%
Ποσοστό ταξιδιωτών που δεν κάνουν κράτηση σε ξενοδοχείο χωρίς κριτικές	49%

Στην Έκθεση για τις Παγκόσμιες Ταξιδιωτικές Τάσεις 2013/2014 της ITB Berlin καταγράφονται μεταξύ άλλων τα εξής:

- ❖ Το διαδίκτυο αυξάνει την κυριαρχία του στις κρατήσεις (65%) φτάνοντας ίσως σε σημείο κορεσμού.
- ❖ Νέοι από όλον τον κόσμο ταξιδεύουν περισσότερο, ξοδεύουν περισσότερο και ενδιαφέρονται για νέους προορισμούς.
- ❖ Αύξηση του τουρισμού πόλεως και του περιηγητικού τουρισμού.
- ❖ Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν ήδη καθιερωθεί ως βασικές πηγές πληροφόρησης για τον καταναλωτή πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το ταξίδι του. Αναμένεται αύξηση των κρατήσεων μέσω smartphone και tablets.

Σύμφωνα με τον ΣΕΤΕ στις μέρες μας ο τουρισμός ως αναπόσπαστο κομμάτι της παγκόσμιας οικονομίας αντιμετωπίζει προκλήσεις που σχετίζονται με τη βιώσιμη και ισόρροπη ανάπτυξη, την αντιμετώπιση ζητημάτων πλούτου και ευκαιριών και την ορθή κατανομή και διαχείριση των φυσικών πόρων.

6.2 Ελληνικός τουρισμός

Η Ελλάδα αποτελεί έναν από τους πιο δημοφιλείς τουριστικούς προορισμούς παγκοσμίως λόγω των εγγενών πλεονεκτημάτων της: νησιά και μεγάλη ακτογραμμή, φυσικό κάλλος, αρχαιολογικοί χώροι και πολιτιστική κληρονομιά, ηλιοφάνεια και κλίμα. Σύμφωνα με στοιχεία του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού η Ελλάδα το 2012 κατέλαβε την 17^η θέση σε επίπεδο διεθνών αφίξεων και την 23^η σε επίπεδο εσόδων (βλ. πίνακα 37).

Πίνακας 37: Βασικά Μεγέθη του Ελληνικού Τουρισμού 2012

Πηγή: ΣΕΤΕ

Βασικά Μεγέθη του Ελληνικού Τουρισμού 2012	
Συμμετοχή στο ΑΕΠ	16,4% (WTTC)
Συμμετοχή στην απασχόληση	18,3% (WTTC)
Συνολική Απασχόληση	688.800 (WTTC)
Έσοδα	10,4 δις €* (Τράπεζα της Ελλάδος)
Αφίξεις Αλλοδαπών	16,9 εκατ.*
Μέση κατά κεφαλή δαπάνη	616 € *
Μερίδιο Ευρωπαϊκής Αγοράς	2,9%
Μερίδιο Παγκόσμιας Αγοράς	1.5%
Εποχικότητα	56% των αφίξεων αλλοδαπών πραγματοποιείται Ιούλιο-Αύγουστο-Σεπτέμβριο
Συγκέντρωση Προσφοράς	66% των ξενοδοχειακών κλινών συγκεντρώνονται σε 4 περιοχές: Κρήτη, Δωδεκάνησα, Μακεδονία, Στερεά Ελλάδα (Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο της Ελλάδος)
Ξενοδοχειακή Υποδομή	9.670 ξενοδοχεία / 771.271 κλίνες (ΞΕΕ)
Σημαντικότερες Αγορές	Γερμανία:2.108.787, Ην. Βασίλειο:1.920.794, ΠΓΔΜ:1.300.000, Γαλλία:977.376, Ρωσία:874.787 (ΤΤΕ)
Σημαντικότερα αεροδρόμια	Αθήνα:2.651.062, Ηράκλειο:2.067.475, Ρόδος:1.593.298, Θεσσαλονίκη:901.573, Κέρκυρα:824.000 (Ελληνική Στατιστική Αρχή)

*Συμπεριλαμβάνονται οι κρουαζιέρες

Η Ελλάδα βρίσκεται στην 31^η θέση στην παγκόσμια κατάταξη του Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού του 2013 ανάμεσα σε 140 χώρες (βλ. πίνακα 38). Σύμφωνα με τους δείκτες των τελευταίων ετών η ανταγωνιστικότητα του ελληνικού τουρισμού μειώνεται, αφού το 2011 κατείχε την 29^η θέση ανάμεσα σε 139 χώρες και το 2008 την 22^η θέση ανάμεσα σε 130 χώρες. Σύμφωνα με την Έκθεση Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού 2013 η Ελλάδα διαθέτει πολύ καλές συνθήκες υγείας και υγιεινής (13^η θέση στη συνολική κατάταξη), άριστες τουριστικές υποδομές (3^η θέση), καλές υποδομές στις αεροπορικές μεταφορές (20^η θέση) και πλούσιους πολιτιστικούς πόρους (25^η θέση). Επισημαίνεται επίσης ότι σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες στην Ελλάδα υπάρχει μια ισχυρή εθνική σχέση με τον τουρισμό που συμπεριλαμβάνει μια γενικότερη ανοιχτή και θετική στάση προς τους τουρίστες. Η πτώση στην παγκόσμια κατάταξη αποδίδεται σε μια περαιτέρω επιδείνωση του περιβάλλοντος λήψεως αποφάσεων και στη χαμηλή προτεραιότητα που δίνεται στα Ταξίδια και τον Τουρισμό στο εσωτερικό της χώρας, πιθανώς λόγω των ελάχιστων πόρων που διατίθενται για την τουριστική βιομηχανία εν μέσω γενικότερων οικονομικών και χρηματοοικονομικών δυσκολιών (WEF, 2013, σελ. 16).

Πίνακας 38: Κατάταξη της Ελλάδας στο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού Πηγή: *The Travel & Tourism Competitiveness Index 2013*, σελ.178

	Θέση σε 140 χώρες	Βαθμός
Δείκτης Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού 2013	32	4,8
Δείκτης Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού 2011	29	4,8
Δείκτης Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού 2009	24	4,9
Ρυθμιστικό πλαίσιο	39	5,0
Κανόνες και ρυθμίσεις	98	4,2
Περιβαλλοντική βιωσιμότητα	72	4,5
Ασφάλεια και προστασία	69	4,7
Υγεία και υγιεινή	13	6,4
Προτεραιότητα του τουριστικού τομέα	28	5,2
Επιχειρηματικό περιβάλλον και τουριστικές υποδομές	33	4,7
Υποδομή εναέριων συγκοινωνιών	20	4,7
Υποδομή επίγειων συγκοινωνιών	58	4,0
Τουριστικές υποδομές	3	6,8
Υποδομές ΤΠΕ	33	4,3
Ανταγωνιστικότητα των τιμών στον κλάδο T & T	127	3,6
Ανθρώπινοι, πολιτιστικοί και φυσικοί πόροι	30	4,6
Ανθρώπινοι πόροι	50	5,0
▪ Εκπαίδευση και κατάρτιση	62	4,8
▪ Διαθεσιμότητα εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού	35	5,3
Συνάφεια με Ταξίδια & Τουρισμό	55	4,8
Φυσικοί πόροι	40	4,2
Πολιτιστικοί πόροι	25	4,3

Ανάμεσα στα θετικά στοιχεία που συγκεντρώνει η Ελλάδα είναι επίσης μεταξύ άλλων ο τρόπος ζωής και η φιλοξενία που ικανοποιούν τους τουρίστες με αποτέλεσμα αυτό να λειτουργεί ως διαφήμιση «από στόμα σε στόμα», ο μεσογειακός τρόπος διατροφής και η ευκολία στην πρόσβαση από τις αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές αγορές.

Πίνακας 39: Βασικά Τουριστικά Μεγέθη από Επιλεγμένες Χώρες Αλλοδαπού Τουρισμού στην Ελλάδα το 2013

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος ΕΛΣΤΑΤ Επεξεργασία QUANTOS SA & ITEP

Χώρα Προέλευσης	Δαπάνες (σε εκατ.)	Διανυκτερεύσεις (σε χιλ.)	Επισκέπτες (σε χιλ.)	Δαπάνη κατά ταξίδι (€)	Δαπάνη κατά Διανυκτ/ση (€)	Μέση διάρκεια παραμονής (αριθμός διαν/σεων)
Αυστρία	212,7	2.409,5	238,0	893,4	88,3	10,1
Γαλλία	906,9	11.416,8	1.150,8	788,0	79,4	9,9
Γερμανία	1.908,1	29.327,9	2.274,1	839,0	65,1	12,9
Ην. Βασίλειο	1.358,8	18.828,6	1.840,5	738,3	72,2	10,2
Ιταλία	595,6	8.977,7	967,7	615,5	66,3	9,3
Ολλανδία	413,5	6.504,3	586,9	704,6	63,6	11,1
Ρωσία	1.338,7	14.383,9	1.351,3	990,7	93,1	10,6
Τουρκία	338,6	3.179,3	814,6	415,6	106,5	3,9
Αυστραλία	181,4	1.646,9	133,3	1.360,8	110,1	12,4
ΗΠΑ	561,0	5.631,7	459,9	1.219,9	99,6	12,2
Κίνα	28,5	244,7	31,8	894,6	116,4	7,7
ΣΥΝΟΛΟ	11.837,7	161.342,8	17.900,0	661,3	73,4	9,0

Σημείωση: Τα στοιχεία της περιόδου Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 2013 θεωρούνται προσωρινά.

Σύμφωνα με το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδας το 2013 υπήρξε μια χρονιά θεαματικής ανάκαμψης του ελληνικού τουρισμού. Οι αφίξεις αλλοδαπών τουριστών έφτασαν στα 17,9 εκατομμύρια (αύξηση 15%) και τα έσοδα στα 11,9 δις ευρώ. Όλα τα βασικά τουριστικά μεγέθη σημείωσαν διψήφιο ποσοστό αύξησης σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά. Κατάφερε έτσι η Ελλάδα να σημειώσει καλύτερες επιδόσεις σε σχέση με τις κυριότερες ανταγωνίστριες χώρες που πέτυχαν επίσης μεγάλες αυξήσεις. Σύμφωνα με στοιχεία του Ινστιτούτου Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων (ΙΤΕΠ) και του Κέντρου Τεκμηρίωσης του Ελληνικού Τουρισμού (ΚΤΕΤ) οι αφίξεις αυξήθηκαν κατά 15,4%, οι διανυκτερεύσεις κατά 14,5% και οι εισπράξεις κατά 18,1%. Το 88% των τουριστών σύμφωνα με το ΙΤΕΠ προέρχονταν από την Ευρώπη, ποσοστό ελαφρώς χαμηλότερο από του 2012, ενώ αντίθετα αυξήθηκαν τα ποσοστά τουριστών από την Ασία και την Αμερική. Οι αφίξεις από την Κίνα αυξήθηκαν τουλάχιστον κατά 160% (31.800), από τη Ρωσία κατά 54% (1.351.300) και από την Τουρκία κατά 35% (814.600). Η Ελλάδα καταφέρνει να προσελκύει επισκέπτες από τις νέες αγορές που αναδύθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία κυρίως από τη Ρωσία και τις γειτονικές βαλκανικές χώρες, αντισταθμίζοντας τη μείωση των αφίξεων από άλλες χώρες (IOBE)

(βλ. πίνακα 39). Η συνολική δαπάνη ανά ταξίδι αυξήθηκε κατά 7,3% και διαμορφώθηκε στα 661 ευρώ. Αξίζει να σημειωθεί ότι σημαντική ώθηση στο τουριστικό ρεύμα δόθηκε και από τις κρουαζιέρες.

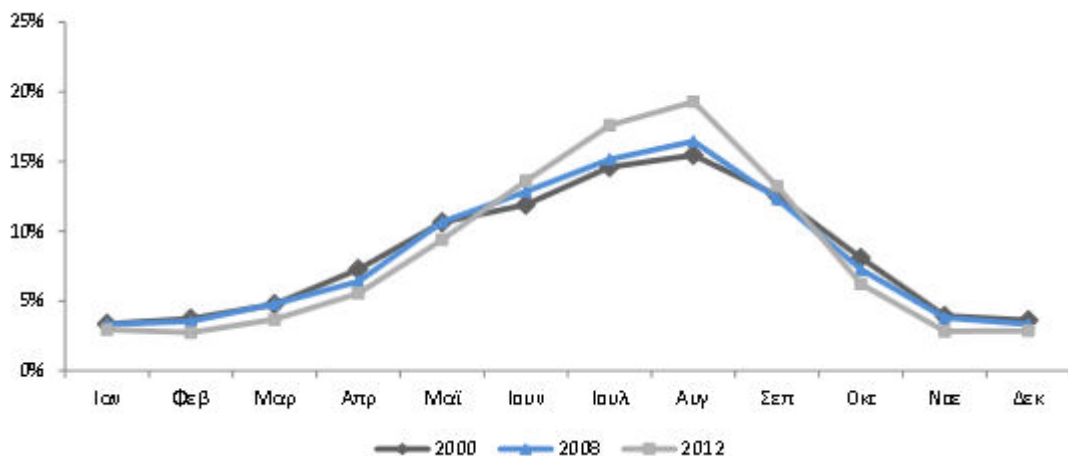
Πίνακας 40: Γεωγραφική Κατανομή και χαρακτηριστικά Ξενοδοχειακού Δυναμικού Ελλάδας 2013

Πηγή: ΞΕΕ – ΙΤΕΠ, 2014, *Εξελίξεις στον τουρισμό και στην ελληνική ξενοδοχία 2013*, σελ. 69

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ		5*	4*	3*	2*	1*	Γενικό άθροισμα
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	Μπουάδες	10	27	90	182	74	383
	Δωμάτια	954	1.865	2.921	4.028	1.112	10.880
	Κλίμακας	1.926	3.754	5.671	7.837	2.172	21.360
Κεντρική Μακεδονία	Μπουάδες	38	87	254	382	424	1.185
	Δωμάτια	6.520	7.884	10.439	10.419	8.760	44.022
	Κλίμακας	13.252	15.364	20.589	20.077	16.833	86.115
Δυτική Μακεδονία	Μπουάδες	3	17	67	34	4	125
	Δωμάτια	62	398	1.751	649	57	2.917
	Κλίμακας	137	840	3.544	1.256	112	5.889
Ήπειρος	Μπουάδες	10	64	143	134	29	380
	Δωμάτια	739	1.017	2.993	2.487	487	7.723
	Κλίμακας	1.557	2.109	5.890	4.723	949	15.228
Θεσσαλία	Μπουάδες	28	106	126	231	82	573
	Δωμάτια	1.316	2.702	3.738	5.327	1.536	14.619
	Κλίμακας	2.686	5.374	7.304	10.164	2.995	28.523
Ιόνια Νησιά	Μπουάδες	25	95	208	512	76	916
	Δωμάτια	3.990	9.701	14.162	17.426	1.540	46.819
	Κλίμακας	7.877	18.513	27.240	33.299	2.988	89.917
Δυτική Ελλάδα	Μπουάδες	4	35	88	114	29	270
	Δωμάτια	1.444	1.940	3.020	2.853	377	9.634
	Κλίμακας	3.106	3.721	5.719	5.433	799	18.778
Στερεά Ελλάδα	Μπουάδες	10	37	121	298	78	544
	Δωμάτια	666	2.614	3.821	7.058	1.321	15.480
	Κλίμακας	1.472	5.030	7.240	13.307	2.482	29.541
Αττική	Μπουάδες	29	97	138	271	114	649
	Δωμάτια	6.192	7.915	7.063	8.335	2.168	31.673
	Κλίμακας	11.663	14.768	12.936	15.329	4.131	58.827
Πελοπόννησος	Μπουάδες	17	95	201	255	76	644
	Δωμάτια	2.620	3.556	5.970	6.221	939	19.306
	Κλίμακας	5.539	7.062	11.605	11.791	1.801	37.798
Βόρεια Αψαία	Μπουάδες	6	33	126	180	50	395
	Δωμάτια	784	1.614	4.391	4.250	727	11.766
	Κλίμακας	1.595	2.964	8.295	8.010	1.409	22.273
Πελοπόννησος	Μπουάδες	95	352	457	938	231	2.073
	Δωμάτια	14.883	34.863	19.489	26.085	3.622	98.942
	Κλίμακας	30.986	67.663	37.683	49.431	7.063	192.826
Βόρεια Αψαία	Μπουάδες	86	232	339	672	211	1.540
	Δωμάτια	17.708	24.220	15.916	24.019	5.888	87.551
	Κλίμακας	35.759	46.848	30.006	43.275	10.482	166.370
ΣΥΝΟΛΟ	Μπουάδες	361	1.277	2.358	4.208	1.478	9.677
	Δωμάτια	57.878	100.289	95.674	119.157	28.334	401.332
	Κλίμακας	117.555	194.010	183.722	223.932	54.226	773.445

Σε ότι αφορά το ξενοδοχειακό δυναμικό της χώρας σύμφωνα με στοιχεία του Ξενοδοχειακού Επιμελητηρίου Ελλάδος τα τελευταία χρόνια (2009-2013) ανανεώθηκε και αναβαθμίστηκε. Κατά την περίοδο 2009-2013 διέκοψαν τη λειτουργία τους 613

ξενοδοχεία συνολικής δυναμικότητας 34.480 και άνοιξαν 914 νέα συνολικής δυναμικότητας 63.392 κλινών. Το 73% των νέων ξενοδοχείων εντάχθηκαν στις τρεις υψηλότερες κατηγορίες, ενώ μόνο το 3% των ξενοδοχείων που έκλεισαν προερχόταν από τις τρεις υψηλότερες κατηγορίες (βλ. πίνακα 40). Ωστόσο αναγκαία είναι η στήριξη του κλάδου ο οποίος αντιμετωπίζει πρόβλημα ρευστότητας.

Διάγραμμα 19: Μηνιαία κατανομή της τουριστικής κίνησης στην Ελλάδα τα έτη 2000-2012

Πηγή: Eurostat Επεξεργασία ΙΤΕΠ

(ΞΕΕ – ΙΤΕΠ, 2014, Εξελίξεις στον τουρισμό και στην ελληνική ξενοδοχία 2013, σελ. 44)

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ελληνικού τουρισμού είναι:

- Η παγετωμένη εικόνα της χώρας ως προορισμός μαζικού τουρισμού για ήλιο και θάλασσα.
- Η γεωγραφικός προσδιορισμός της ζήτησης από το εξωτερικό η οποία προέρχεται κυρίως από την Ευρώπη.
- Η υψηλή γεωγραφική συγκέντρωση της τουριστικής ζήτησης σε λίγες περιφέρειες της χώρας.
- Η έντονη εποχικότητα (βλ. διάγραμμα 19).
- Η μεγάλη εξάρτηση από τους ταξιδιωτικούς πράκτορες (tour – operators).
- Οι πτωτικές τάσεις του εγχώριου τουρισμού κατά τα τελευταία έτη λόγω της οικονομικής κρίσης.

Η τουριστική ανάπτυξη της χώρας μας βασίστηκε στο μοντέλο «ήλιος, θάλασσα και λίγες αρχαιότητες». Τα τελευταία χρόνια η ανταγωνιστικότητα του ελληνικού τουρισμού μειώνεται. Η αύξηση του κόστους του ελληνικού τουριστικού προϊόντος προκαλεί

αύξηση της τελικής τιμής του δυσανάλογη με την ποιότητά του. Η διατήρηση πάλι της τιμής του προϊόντος σε σταθερό λογικό επίπεδο -παρά την αύξηση του κόστους του- γίνεται σε βάρος της ποιότητάς του. Έτσι η σχέση ποιότητας – τιμής παύει να είναι ικανοποιητική για τον τουρίστα (Σιγάλα - Χρήστου, σελ. 192).

Για τους λόγους αυτούς αλλά και σύμφωνα με τις νέες τουριστικές τάσεις ζήτησης για τουρισμό εμπειριών, το ελληνικό τουριστικό προϊόν πρέπει να ανανεωθεί και να εμπλουτιστεί. Η Ελλάδα μπορεί να εκμεταλλευτεί τους πλούσιους φυσικούς και πολιτιστικούς της πόρους για την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Θα δοθεί έτσι ώθηση στην επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου και στην τουριστική ανάπτυξη της περιφέρειας. Αυξημένοι κρατικοί και κοινοτικοί πόροι θα πρέπει να διατεθούν για την προσέλκυση και ιδιωτών επενδυτών και τη δημιουργία των υποδομών που απαιτούνται για την ανάπτυξη των ειδικών μορφών τουρισμού. Παράλληλα θα πρέπει να υπάρξει ένα σαφές νομοθετικό, επενδυτικό και φορολογικό πλαίσιο καθώς και απλούστευση των γραφειοκρατικών διαδικασιών.

Προέχει επίσης η διατήρηση της θέσης της στις παραδοσιακές ευρωπαϊκές αγορές και η διεύρυνση του μεριδίου της στις αναδυόμενες, με νέα τουριστικά προϊόντα που θα είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες των τουριστών. Προσπάθειες πρέπει να καταβληθούν για τη μείωση της εξάρτησης από τους τουρ οπερέιτορς και τη δημιουργία αεροπορικών εταιρειών χαμηλού κόστους ελληνικών συμφερόντων.

Οι προβλέψεις για το 2014 είναι αισιόδοξες. Η Ελλάδα επιστρέφει στην κορυφή αφού τα μεγάλα τουριστικά πρακτορεία καταγράφουν αύξηση των κρατήσεων μεγαλύτερη από 25% (Deutsche Welle, 9-3-2014). Ωστόσο τα γεγονότα στην Ουκρανία και η υποτίμηση του ρουβλίου σε σχέση με το ευρώ μπορεί να ανακόψουν το τουριστικό ρεύμα των Ρώσων επισκεπτών προς τη χώρα μας.

6.3 Ελληνικός θρησκευτικός τουρισμός

Σημαντικό εμπόδιο για την ανάλυση του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα αποτελεί η έλλειψη έγκυρων στατιστικών στοιχείων. Δεν έχει γίνει ως τώρα από τους αρμόδιους κρατικούς ή εκκλησιαστικούς φορείς επίσημη στατιστική καταγραφή στοιχείων όπως π.χ. η προέλευση, η ηλικία, το μορφωτικό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των επισκεπτών, η επισκεψιμότητα των θρησκευτικών προορισμών, ο χρόνος και η διάρκεια της επίσκεψης κ.ά.

Όπως προαναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο ο θρησκευτικός τουρισμός συναντάται στη χώρα μας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Συνδέσμου των εν Ελλάδι Τουριστικών & Ταξιδιωτικών Γραφείων (ΗΑΤΤΑ) ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα είναι κατά 85% εσωτερικός, αν και κατά τα τελευταία χρόνια σημειώνεται αύξηση των αλλοδαπών τουριστών κυρίως από ομόδοξες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και ο ετήσιος κύκλος εργασιών του ανέρχεται στα 15 εκατ. ευρώ. Ο εσωτερικός θρησκευτικός τουρισμός έχει ως κέντρο τις μητροπόλεις, τις ενορίες και τις θρησκευτικές οργανώσεις που διοργανώνουν προσκυνηματικά ταξίδια με ή χωρίς διανυκτέρευση, συχνά με αφορμή κάποια θρησκευτική γιορτή. Τα περισσότερα προσκυνηματικά ταξίδια είναι περιορισμένης διάρκειας (1-3 ημέρες) και γίνονται εκτός περιόδου αιχμής κυρίως άνοιξη και φθινόπωρο. Ο ελληνικός εξερχόμενος τουρισμός κατευθύνεται κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και στους Αγίους Τόπους και ο εγχώριος στην Πάτμο, στα Μετέωρα, στην Κέρκυρα, στην Τήνο, στη Σύρο κ.ά. Η Παναγία Σουμελά στην Ημαθία εκτιμάται ότι δέχεται ετησίως 500.000 προσκυνητές.

Άλλα σημαντικά θρησκευτικά μνημεία είναι το μοναστήρι του Αγίου Νεκταρίου στην Αίγινα, το εκκλησάκι της Αγίας Θεοδώρας Βάστας στην Αρκαδία (με 17 δέντρα στη σκεπή), ο λόφος του Αρείου Πάγου στην Ακρόπολη όπου ο Απόστολος Παύλος κήρυξε τον χριστιανισμό στους Αθηναίους (*Έθνος*, 21/6/2013). Βάσει υπολογισμών περίπου 50.000 Έλληνες ετησίως συμμετέχουν σε οργανωμένα προσκυνηματικά ταξίδια στο εσωτερικό και περίπου 10.000 στο εξωτερικό (εφημ. *Καθημερινή*).

Στο συνέδριο «Θρησκευτικός και Πολιτιστικός Τουρισμός στη Νοτιοανατολική Ευρώπη» που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της 28ης έκθεσης Philoxenia στην ομιλία του ο πρόεδρος της ΗΑΤΤΑ διαφοροποιεί αρχικά τον θρησκευτικό από τον προσκυνηματικό τουρισμό με την έννοια ότι ο θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε τουρίστες ανεξαρτήτως θρησκείας που επισκέπτονται μνημεία για περιήγηση και αναψυχή, ενώ ο προσκυνηματικός απευθύνεται σε ορθόδοξους χριστιανούς με κύριο πόλο έλξης τις ιερές μονές. Στη συνέχεια αναφέρει για τον θρησκευτικό τουρισμό ότι μπορεί να χαρακτηριστεί από «τουρισμός πολυτελείας» έως «τουρισμός οικονομικών πακέτων», αφού παρατηρείται μεγάλη ποικιλία στο εύρος δαπάνης των τουριστών. Ακόμα ότι κύρια αγορά είναι η Αμερική, αναπτυσσόμενη η Ασία και φυσικά η Ευρώπη. Για τον προσκυνηματικό τουρισμό το εύρος της δαπάνης του τουρίστα είναι σαφώς μικρότερο και κύρια αγορά είναι η Ρωσία και οι άλλες ορθόδοξες χώρες.

Η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία έχει να επιδείξει πλήθος αξιόλογων θρησκευτικών μνημείων που αποτελούν μέρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς: βυζαντινές και

μεταβυζαντινές εκκλησίες, καθεδρικούς ναούς, μονές, ξωκλήσια, όπου συνυπάρχει η τέχνη με τη θρησκευτική λατρεία (Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., 2000).

Σύμφωνα με κατηγοριοποίηση των Λαγού και Χριστογιάννη (2006, σελ. 468-471) στην Ελλάδα διακρίνονται τρεις κατηγορίες θρησκευτικού τουρισμού με κριτήρια τον χώρο προσκυνήματος, τον θρησκευτικό τόπο έλξης των τουριστών και τις μεγάλης σπουδαιότητας θρησκευτικές εορτές. Στην πρώτη κατηγορία που συνδέεται με τους χώρους που επισκέπτονται οι θρησκευόμενοι τουρίστες περιλαμβάνονται οι χώροι με αποκλειστικά θρησκευτικό ενδιαφέρον (τους οποίους οι ταξιδιώτες – τουρίστες δεν επισκέπτονται, λόγω έλλειψης άλλου πολιτιστικού ή τουριστικού ενδιαφέροντος ή λόγω περιορισμένης προσβασιμότητας π.χ. Άγιο Όρος), οι χώροι με κατεξοχήν τουριστική σημασία λόγω ιστορικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων π.χ. Αγία Λαύρα, οι ναοί με ταυτόχρονη τουριστική και πνευματική αξία και οι ναοί όπου κατά χρονικά διαστήματα διοργανώνονται γιορτές με ισχυρό ιστορικό και θρησκευτικό ενδιαφέρον π.χ. εκκλησάκια ανά την ελληνική επικράτεια που γιορτάζουν τον Δεκαπενταύγουστο και διοργανώνουν θρησκευτικά πανηγύρια. Σημειώνεται ότι πολλοί θρησκευτικοί χώροι που προσελκύουν προσκυνητές έχουν σχετικά χαμηλό τουριστικό ενδιαφέρον μη διαθέτοντας ιστορική, πολιτιστική ή αρχιτεκτονική αξία. Τους τόπους αυτούς επισκέπτονται κυρίως άτομα ή ομάδες από τις κοντινές περιοχές αποκλειστικά για προσκύνημα. Η φιλοξενία των επισκεπτών λόγω έλλειψης τουριστικών υποδομών γίνεται από τις μητροπόλεις ή σε κοντινά καταλύματα. Σε κάποιες περιπτώσεις που αφορούν ευρέως αναγνωρισμένους προσκυνηματικούς τόπους, π.χ. Τήνος, προκαλούνται δυσμενείς περιβαλλοντικές επιπτώσεις, όπως αυτές του μαζικού τουρισμού.

Η δεύτερη κατηγορία θρησκευτικού τουρισμού που αφορά τους θρησκευτικούς τόπους έλξης τουριστών μπορεί να θεωρηθεί ως μια ειδική εκδήλωση πολιτιστικού τουρισμού, αφού αφορά τους θρησκευτικούς τόπους που προσελκύουν μεγάλο αριθμό τουριστών με οποιοδήποτε κίνητρο και ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, διαθέτοντας θρησκευτικά κτίρια ή θρησκευτικά μνημεία υψηλής καλλιτεχνικής σημασίας. Στην περίπτωση αυτή ο απλός τουρίστας ενδέχεται να μετουσιωθεί σε θρήσκο προσκυνητή (Nolan & Nolan, 1992) που θα επαναλαμβάνει τακτικά την επίσκεψη για θρησκευτικούς πλέον λόγους π.χ. άτομα που επισκέφτηκαν για πρώτη φορά το Άγιο Όρος από απλή περιέργεια και εξακολούθησαν να το επισκέπτονται σε τακτά διαστήματα ανακαλύπτοντας μια προσωπική θρησκευτική κλίση.

Η τρίτη κατηγορία θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα θα μπορούσε να οριστεί ως τουρισμός σε θρησκευτικό χρόνο, αφού περιλαμβάνει τις σημαντικές θρησκευτικές γιορτές π.χ. εκδηλώσεις θρησκευτικής κατάνυξης τη Μεγάλη Εβδομάδα στην Πάτμο, την Τήνο και την Κέρκυρα. Οι θρησκευτικές γιορτές, είτε συνδέονται με θρησκευτικούς τόπους και θρησκευτικά κίνητρα είτε όχι, αποτελούν ευκαιρίες προσέλκυσης τουριστών. Βάσει στοιχείων του Υπουργείου Εξωτερικών και του ΕΟΤ οι Έλληνες της διασποράς αποτελούν το 20 - 30% του εισερχόμενου τουρισμού, καθώς επισκέπτονται την Ελλάδα σε τακτά χρονικά διαστήματα συνήθως τα Χριστούγεννα και το Πάσχα (Πουλάκη-Λαγός, 2013).

Σύμφωνα με στοιχεία του ΗΑΤΤΑ περίπου 1.500.000 τουρίστες στην Ελλάδα στο πλαίσιο πακέτων μαζικού τουρισμού επισκέπτονται και θρησκευτικά μνημεία και περισσότεροι από 1.000.000 τουρίστες κάνουν τον παράπλου του Αγίου Όρους. Η Ελλάδα συγκεντρώνει το ενδιαφέρον ορθόδοξων τουριστών από χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αλλά και τουριστών άλλων δογμάτων ή θρησκειών από τη Δυτική Ευρώπη, τις ΗΠΑ και την Άπω Ανατολή. Η Ελλάδα σύμφωνα με μια πρώτη καταγραφή του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού διαθέτει 250 – 280 τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος και στο άμεσο μέλλον θα δέχεται περίπου ένα εκατομμύριο τουρίστες μόνο από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Η διασπορά των θρησκευτικών μνημείων σε όλα τα σημεία της χώρας (βλ. πίνακα 41) επιτρέπει την τουριστική ανάπτυξη μειονεκτικών και λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της περιφέρειας μέσω του θρησκευτικού τουρισμού. Οι νομοί Αττικής, Δωδεκανήσου, Κορινθίας και Κυκλάδων διαθέτουν μεγάλο αριθμό προσκυνημάτων, ενώ οι νομοί Ροδόπης, Γρεβενών, Δράμας και Κιλκίς διαθέτουν τα λιγότερα. Αν και η διάρκεια παραμονής των θρησκευτικών τουριστών είναι μικρή –ο προσκυνηματικός τουρισμός μπορεί να μην περιλαμβάνει καν διανυκτέρευση- τα οικονομικά οφέλη για τον προορισμό είναι πολλά και πολλαπλασιαστικά, αν εκμεταλλεύεται και αξιοποιεί τους τοπικούς οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους για την κάλυψη των αναγκών των προσκυνητών – καταναλωτών. Η ύπαρξη στην περιοχή κατάλληλων υποδομών για συνδυασμό του θρησκευτικού με άλλες μορφές τουρισμού, αυξάνει τον χρόνο παραμονής.

Επιπλέον, ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να συμβάλλει στην άμβλυση του προβλήματος της εποχικότητας που αντιμετωπίζει ο ελληνικός τουρισμός, αφού οι θρησκευτικοί τουρίστες συνηθίζουν να ταξιδεύουν εκτός περιόδου αιχμής. Οι εορτές και οι θρησκευτικές δραστηριότητες κατανέμονται σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, γεγονός

που επιτρέπει την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού καθ'όλη τη διάρκεια του έτους και όχι μόνο κατά τη θερινή τουριστική περίοδο. Ωστόσο παρατηρείται μια αύξηση των θρησκευτικών ταξιδιών κατά τους θερινούς μήνες η οποία οφείλεται στον συνδυασμό με άλλες μορφές τουρισμού.

Πίνακας 41: Αριθμός και κατανομή των προσκυνημάτων ανά νομό

Πηγή: EOT 2005 (Πολύζος, 2010, *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών*, σελ.217)

Νομός	Σύνολο προσκυνημάτων	Νομός	Σύνολο προσκυνημάτων	Νομός	Σύνολο προσκυνημάτων
Αιτ/νανίας	25	Θεσπρωτίας	11	Μαγνησίας	25
Αργολίδας	14	Θες/νίκης	25	Μεσσηνίας	20
Αρκαδίας	33	Ιωαννίνων	17	Ξάνθης	4
Άρτος	17	Καβάλας	12	Πέλλας	8
Αττικής	69	Καρδίτσας	8	Πιερίας	6
Αχαΐας	28	Καστοριάς	5	Πρεβέζης	5
Βοιωτίας	26	Κέρκυρας	24	Ρεθύμνης	13
Γρεβενών	2	Κεφαλονιάς	14	Ροδόπης	1
Δράμας	2	Κιλκίς	3	Σάμου	30
Δωδ/νήσου	67	Κοζάνης	11	Σερρών	17
Έβρου	7	Κορινθίας	43	Τρικάλων	14
Ευβοίας	18	Κυκλάδων	41	Φθιώπδας	19
Ευρυτανίας	8	Λακωνίας	16	Φλωρίνης	5
Ζακύνθου	9	Λαρίσης	19	Φωκίδας	7
Ηλείας	29	Λασιθίου	10	Χαλκιδικής	8
Ημαθίας	13	Λέσβου	14	Χανίων	11
Ηρακλείου	27	Λευκάδος	7	Χίου	22

Τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της πολιτικής ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα συντελούνται προσπάθειες από κρατικούς, εκκλησιαστικούς και ιδιωτικούς φορείς. Αξιόλογες δράσεις έχουν γίνει σε τοπικό επίπεδο από φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης (περιφέρειες και δήμους). Οι δυο χώρες, Ελλάδα και Ρωσία, συνδέονται με τη σύγκλιση Μεικτών Ελληνορωσικών Επιτροπών Τουρισμού και την υπογραφή Συμφώνων Τουριστικής Συνεργασίας στους τομείς των τουριστικών επενδύσεων, της προβολής, της εκπαίδευσης, των ειδικών μορφών τουρισμού, της ενίσχυσης της μεταξύ τους τουριστικής κίνησης κ.ά. (Υπουργείο Τουρισμού).

Τον Ιανουάριο του 2013 μετά από μακρά διαβούλευση υπογράφηκε το Πρωτόκολλο Συνεργασίας στον τομέα του Προσκυνηματικού Τουρισμού μεταξύ του Υπουργείου Τουρισμού και της Εκκλησίας της Ελλάδος δια του Συνοδικού Γραφείου της Αναπτύξεως των Προσκυνηματικών Περιηγήσεων. Πρόθεση και των δύο μελών αποτελεί «η προστασία, η ανάδειξη, η προβολή και η προώθηση της αναγνωρισιμότητας και επισκεψιμότητας των ιερών μνημείων, τόπων, περιοχών, προσκυνημάτων και κειμηλίων, του περιβάλλοντος χώρου, καθώς και της θρησκευτικής και λατρευτικής εν γένει ζωής με σκοπό την ανάδειξη και διατήρηση των θρησκευτικών

και λατρευτικών στοιχείων της Χώρας, την προσέλκυση και ανάπτυξη ταξιδίων θρησκευτικού ενδιαφέροντος, τη συνεχή βελτίωση της γενικότερης τουριστικής εικόνας της χώρας τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, την αύξηση και επιμήκυνση της περιόδου επισκεψιμότητας και, τελικά την παροχή στους επισκέπτες των βέλτιστων υπηρεσιών» (Εκκλησία της Ελλάδος). Αρμόδια κοινή Επιτροπή Εκκλησίας και Πολιτείας ασχολείται με τα επιμέρους σχετικά θέματα.

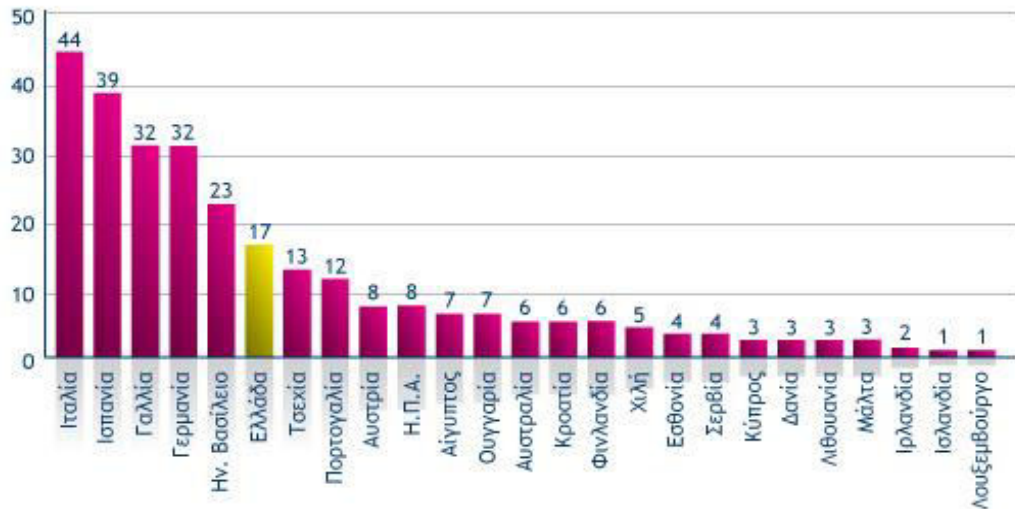
Το Συνοδικό Γραφείο Προσκυνηματικών Περιηγήσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος θεσμοθετήθηκε από την Ιερά Σύνοδο με σκοπό την ανάδειξη του θρησκευτικού, ιστορικού και πολιτισμικού πλούτου και τη διαμόρφωση οικολογικής συνείδησης. Από τότε πραγματοποιεί δράσεις προκειμένου να αναδείξει τη χώρα μας ως προσκυνηματικό προορισμό. Μεταξύ άλλων συνεργάζεται με αντίστοιχες υπηρεσίες σε διορθόδοξο, διαχριστιανικό και ευρωπαϊκό επίπεδο: έχει υπογράψει Πρωτόκολλο Συνεργασίας με την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ρωσίας, έχει επαφές με άλλες ορθόδοξες και χριστιανικές εκκλησίες (Κύπρου, Πολωνίας, Σερβίας, Πατριαρχείο Βουλγαρίας, Βατικανό) και συμμετέχει μαζί με τον ΕΟΤ σε διεθνείς τουριστικές εκθέσεις. Συνεργάζεται επίσης με τουριστικούς φορείς και επαγγελματίες του κλάδου στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

6.4 Ελληνικά θρησκευτικά μνημεία

Η Ελλάδα είναι μια χώρα με μακραίωνη ιστορία και πλούσια πολιτιστική παράδοση. Ως εκ τούτου στο έδαφός της εκτίθεται τεράστιος αριθμός μνημείων όλων των προϊστορικών και ιστορικών περιόδων σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Εξαιρετικά μεγάλος αριθμός σημαντικών θρησκευτικών μνημείων από την παλαιοχριστιανική έως τη μεταβυζαντινή και νεώτερη εποχή συγκροτεί έναν μακρύ κατάλογο επισκέψιμων χώρων στο πλαίσιο του προσκυνηματικού τουρισμού. Στον κατάλογο μνημείων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς συγκαταλέγονται 17 ελληνικά μνημεία (βλέπε διάγραμμα 20), από τα οποία τα 5 είναι θρησκευτικά. Αυτά είναι τα παρακάτω (Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNESCO):

- Άγιο Όρος
- Μετέωρα
- Παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές μονές και ναοί Θεσσαλονίκης
- Μονή Δαφνίου, Μονή Οσίου Λουκά και Νέα Μονή Χίου

- Ιστορικό κέντρο, προστατευόμενος οικισμός (Χώρα) με τη Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και το Σπήλαιο της Αποκάλυψης στην Πάτμο.

Διάγραμμα 20: Μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Πηγή: *World Travel & Tourism Competitiveness Report 2010*

Στην Ελλάδα σε μια πρώτη καταγραφή από τον WTO, εντοπίστηκαν 250 – 280 τόποι θρησκευτικού ενδιαφέροντος έναντι 150 της Ρουμανίας. Οι τόποι αυτοί εκτός από θρησκευτικό παρουσιάζουν επίσης πολιτιστικό, ιστορικό και περιβαλλοντικό ενδιαφέρον. Η Εκκλησία της Ελλάδος έχει προβεί σε αναλυτική καταγραφή των ιερών μονών ανά μητρόπολη που είναι επισκέψιμες και έχουν ιδιαίτερο θρησκευτικό, μουσειακό και ιστορικό ενδιαφέρον (βλ. <http://www.gnto.gov.gr/el/EPEYNA-ΑΓΟΡΑΣ>). Η καταγραφή η οποία δεν έχει ολοκληρωθεί, περιλαμβάνει περιγραφή και φωτογράφιση των μνημείων, συμπληρωματικά στοιχεία για την προσβασιμότητα, τα καταλύματα, τα εστιατόρια, τα καταστήματα και τις υποδομές της ευρύτερης περιοχής στην οποία βρίσκονται τα μνημεία. Έχουν καταγραφεί 100 μνημεία με τελικό στόχο τα 300 μνημεία (hellenicparliament.gr).

Στον θεματικό κατάλογο του ΕΟΤ για τον θρησκευτικό τουρισμό γίνεται μια γενική αναφορά στην ελληνική θρησκευτική παράδοση, στις «χιλιάδες» βυζαντινές εκκλησίες, στα «αμέτρητα» ξωκλήσια, στα μοναστήρια καθώς και στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά έργα τέχνης που τα κοσμούν όπως ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, εικόνες, γλυπτά κι ανάγλυφα. Στη συνέχεια αναφέρονται συγκεκριμένα και με μια σύντομη ανάλυση τα παρακάτω:

- ❖ Τόποι θρησκευτικού ενδιαφέροντος: Άγιο Όρος, Μετέωρα, Τα βήματα του Αποστόλου Παύλου (Σαμοθράκη, Νεάπολη, Καβάλα, Φίλιπποι, Αμφίπολη,

Απολλωνία, Θεσσαλονίκη, Βέροια, Αθήνα, Κόρινθος, Κεφαλονιά, Κως, Ρόδος, Πάτμος, Καλαμπάκα, Δελφοί, Ηράκλειο, Ιεράπετρα) (βλ. Hadjirhotis, 2003).

- ❖ Μονές: Παναγίας Σουμελά, Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπινών στα Ιωάννινα, Παναγίας Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα, Παναγίας Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό, Παναγίας Ακρωτηριανής στη Σητεία, Παναγίας Βλαχερνών στην Κέρκυρα, Δαφνίου στην Αθήνα, Παναγίας Αρχαγγελιώτισσας στην Ξάνθη, Νέα Μονή στη Χίο, Αρχάγγελου Μιχαήλ Πανορμίτη στη Σύμη.
- ❖ Η Πάτμος, το νησί της Αποκάλυψης
- ❖ Ναοί: Παναγίας Κοσμοσώτειρας στις Φέρρες (Θράκη), Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα, Ευαγγελίστριας στην Άμφισσα, Παναγίας στην Τήνο, Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στον Βόλο, Αγίου Διονυσίου στη Ζάκυνθο, Παναγίας Κεράς στο Λασιθί (Κρήτη), Αγίου Θεράποντος στη Μυτιλήνη, Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Ρόδο, Μητροπολιτικού Ναού Αθηνών Ευαγγελισμού της Θεοτόκου
- ❖ Μυστράς

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού οι πιο επισκέψιμοι ελληνικοί προσκυνηματικοί προορισμοί είναι:

➤ **Περιοχές προσκυνήματος:**

- Το Άγιο Όρος⁴¹

(Λιάκος Δ., http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2367)

Η ανατολικότερη από τις τρεις χερσονήσους της Χαλκιδικής κατάλληλη ως τοποθεσία, προσήλκυσε μοναχούς και ασκητές από όλα τα μέρη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ήδη από τον 9^ο αι., οπότε και αυτοκρατορικό σιγίλλιο του Βασιλείου Α΄ ρύθμισε τις υποθέσεις του Άθωνος. Καταλυτική η μορφή του Αθανασίου του Αθωνίτη τον 10^ο αι. οργάνωσε διοικητικά τη μοναστική πολιτεία και ίδρυσε την πρώτη μονή της Μεγίστης Λαύρας. Έκτοτε αυξήθηκε η ίδρυση πολλών μονών οι οποίες έφτασαν τις 180. Τον 11^ο αι. ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Μονομάχος επισημοποίησε την ονομασία Άγιον Όρος και τον 12^ο

⁴¹ Ενδεικτική βιβλιογραφία: Pelekanidis S., Christou P., Mavroulou-Tsioumi Ch., Kadas S., Treasures of Mount Athos, τ. I-III, Αθήνα 1973, 1975, 1979, Μαμαλάκης Ι., Το Άγιον Όρος (Άθως) διά μέσου των αιώνων, Θεσσαλονίκη 1971, Καδός Σ., Το Άγιον Όρος. Τα μοναστήρια και οι θησαυροί τους, Αθήνα 1979, Σμυρνάκης Γ., Το Άγιον Όρος (φωτοαντιγραφική ανατύπωση του 1903, συμπληρωμένη με ευρετήριο ονομάτων), Καρυές 1988, Παπαχρυσάνθου Δ., Ο αθωνικός μοναχισμός: αρχές και οργάνωση, Αθήνα 1992, Παπαχρυσάνθου Δ., Ο αθωνικός μοναχισμός: αρχές και οργάνωση, Αθήνα 1992, Μυλωνάς Π., Άτλας του Άθωνος, τ.1, Wasmuth 2000, Mylonas P., Formes dans un lieu sacré, Αθήνα 1973, Millet G., Monuments de l'Athos, Paris 1926, Chatzidakis M., The Cretan Painter Theophanis. The Final Phase of his Art in the Wall Paintings of the Holy Monastery of Stavronikita, Mount Athos 1986, Πατρινέλης Χρ.-Καρακατσάνη Α., Μονή Σταυρονικήτα. Ιστορίες-Εικόνες-Χρυσοκεντήματα, Αθήνα 1974, Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, τ. I, Αθήνα 1973, τ. II, Αθήνα 1975, Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997.

αι. περιορίστηκε η ίδρυση νέων μονών. Από τις σπουδαιότερες μονές που λειτουργούν σήμερα και είναι επισκέψιμες, σύμφωνα με την παράδοση μόνο από τους άρρενες επισκέπτες, είναι οι παρακάτω, οι οποίες εκτός από την πρωτότυπη αρχιτεκτονική τους διαθέτουν εξαιρετικής καλλιτεχνικής αξίας τοιχογραφικό διάκοσμο επώνυμων βυζαντινών και μεταβυζαντινών ζωγράφων και φυλάσσουν στα αρχεία τους μεγάλης σπουδαιότητας εικονογραφημένα χειρόγραφα και πολύτιμα εκκλησιαστικά σκεύη και εικόνες: Μονή Μεγίστης Λαύρας, Μονή Βατοπεδίου, Μονή Ιβήρων, Μονή Χελανδαρίου, Μονή Διονυσίου, Μονή Κουτλουμουσίου, Μονή Παντοκράτορος, Μονή Ξηροποτάμου, Μονή Ζωγράφου, Μονή Δοχειαρίου, Μονή Καρακάλλου, Μονή Φιλοθέου, Μονή Σίμωνος Πέτρας, Μονή Αγίου Παύλου, Μονή Σταυρονικήτα, Μονή Ξενοφώντος, Μονή Γρηγορίου, Μονή Εσφιγμένου, Μονή Αγίου Παντελεήμονος, ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τους Ρώσους προσκυνητές, Μονή Κωνσταμονίτου και ο Ναός του Πρωτάτου. Η χερσόνησος του Άθω προσφέρεται για γαλήνη και περισυλλογή σε ένα ιδανικό φυσικό περιβάλλον και κοντά σε άλλους επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους άλλων εποχών, όπως την αρχαία Άκανθο, την Ακρόπολη των Σταγείρων και την οχύρωση της αρχαίας πόλης, τον αρχαιολογικό περίπατο της Ουρανούπολης, το Ιερό του Ποσειδίου, το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πολυγύρου, την Ποτίδαια.

- Τα Μετέωρα ⁴²

(Δεριζιώτης Λ., http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2442)

Θεωρούνται το μεγαλύτερο και σημαντικότερο, μετά το Άγιο Όρος, μοναστικό συγκρότημα του ελλαδικού χώρου και περιλαμβάνονται στον κατάλογο μνημείων παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO από το 1989 ως ένα ιδιαίτερης σημασίας πολιτιστικό και φυσικό αγαθό. Τα Μετέωρα συνιστούν ένα σύμπλεγμα χίλιων περίπου ψηλών και απόκρυμνων βράχων από ψαμμίτη. Στις κορυφές πολλών βράχων υπάρχουν Μοναστήρια, Σκήτες και Κελλιά, ενώ τα διάφορα σπήλαιά τους μετατράπηκαν σε ασκητήρια για τον ορθόδοξο μοναχισμό από τον 11^ο ακόμη αιώνα. Οι πρώτοι αναχωρητές εγκαταστάθηκαν στην περιοχή το 12 αι. Βρίσκονται κοντά στην Καλαμπάκα (Θεσσαλία, νομός Τρικάλων). Χίλιοι περίπου πανύψηλοι βράχοι υψώνονται επιβλητικά και δημιουργούν αυτό το μοναδικό γεωλογικό φαινόμενο, ο σχηματισμός του οποίου υπολογίζεται στη λεγόμενη τριτογενή περίοδο 60.000.000 χρόνια πριν (Προβατάκης, 1982, σελ.10).

⁴² Ενδεικτική βιβλιογραφία για τα βυζαντινά μνημεία των Μετρώρων : Χατζηδάκης Μ.-Σοφινός Δ., *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990, Χούλια Σ.- Αλμπάνη Τζ., *Μετέωρα. Αρχιτεκτονική-Ζωγραφική*, Αθήνα 1999, Σοφινός Δ.-Τσιγαρίδας Ευθ., *Άγια Μετέωρα. Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετρώρων. Ιστορία- Τέχνη*, Τρίκαλα 2003

Τα περισσότερα από τα μοναστήρια είχαν ιδρυθεί τον 14ο αι. Τα επισκέψιμα σήμερα λειτουργούντα μοναστήρια είναι: Μονή Μεγάλου Μετεώρου, Μονή Ρουσάνου Μετεώρων, Μονή Αγίας Τριάδος Μετεώρων, Ιερά Μονή Υπαπαντής, Μονή Αγίου Στεφάνου, Μονή Αγίων Πάντων (Βαρλαάμ), Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Υπάρχουν βέβαια και άλλα μοναστήρια, τα οποία όμως είναι ακατοίκητα και σχεδόν ερειπωμένα (Θεοτέκνη Μοναχή, 1985, σελ. 7 και Σοφιανός, 1990, σελ. 5). Εκεί ο επισκέπτης μπορεί εκτός από την ικανοποίηση λατρευτικών αναγκών, να απολαύσει τη θέα του θεσσαλικού κάμπου από τους εξώστες των μονών και να θαυμάσει έργα εκκλησιαστικής τέχνης, τοιχογραφίες και εικόνες, οι οποίες χρονολογούνται από τον 14^ο έως τον 18^ο αι., επώνυμων και ανώνυμων, σπουδαίων πάντως, ζωγράφων. Στα Σκευοφυλάκια των μονών φυλάσσονται ευαγγέλια από μεμβράνη, επιτάφιοι, άμφια, σταυροί και πολλά άλλα λειτουργικά και εκκλησιαστικά σκεύη. Στις βιβλιοθήκες υπάρχουν χειρόγραφα κυρίως από μεμβράνη με θέματα θρησκευτικού, ιστορικού, ιατρικού, φιλοσοφικού και μαθηματικού ενδιαφέροντος. Υπάρχουν επίσης και έγγραφα όπως Χρυσόβουλα, Πατριαρχικά σιγίλια, μολυβδόβουλα κ.ά. (Προβατάκης, 1982, σελ. 18-19).

➤ **Τόποι προσκυνήματος:**

- Το Σπήλαιο της Αποκάλυψης του Ιωάννη στην Πάτμο (http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=13941)

Ο επιβλητικός κεντρικός προσκυνηματικός τόπος ενός πολυδαίδαλου κτιριακού συγκροτήματος, το οποίο βρίσκεται βόρεια του οικισμού της χώρας, χαμηλότερα από τη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, κοντά στη Πατριάδα Σχολή. Η παράδοση παραδίδει ότι στο σπήλαιο, ο Ευαγγελιστής Ιωάννης δέχτηκε την Αποκάλυψη και την υπαγόρευσε στον μαθητή του Πρόχορο. Στην ευρύχωρη σπηλιά έχει διαμορφωθεί παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννου. Ο φυσικός βράχος σχηματίζει την οροφή και τις πλευρές του καθώς και την ανατολική πλευρά του ιερού βήματος. Τοιχογραφίες του τέλους του 12ου αιώνα, παριστούν τον Ιωάννη να υπαγορεύει στον Πρόχορο την Αποκάλυψη. Η αρχική διαμόρφωση του χώρου αποδίδεται στον Όσιο Χριστόδουλο, κτήτορα της Μονής του Αγίου Ιωάννου.

- Ο Ι.Ν. Ευαγγελιστρίας Τήνου (Μεγαλόχαρης) (<http://www.panagiatinou.gr>)

Το βασικό προσκύνημα της οποίας είναι η εικόνα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, αντικείμενο πίστης και λατρείας. Προσελκύει πολυάριθμους προσκυνητές όλον τον χρόνο και κυρίως τον Δεκαπενταύγουστο. Το Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου διαθέτει Πινακοθήκη με έργα νεωτέρων ζωγράφων, Κειμηλιοθήκη, Έκθεση εικόνων, Συλλογή Τηνίων καλλιτεχνών.

- Η Μονή Παναγίας Σουμελά στη Βέροια (<http://www.veria.gr/citi-guide/poli-tis-beroiias/bizantina-monastiria-naoi/123-antidixarchoi.html>)

Πνευματικό κέντρο του ποντιακού ελληνισμού. Θεμελιώθηκε στην Καστανιά της Βέροιας το 1951 για να στεγάσει την ομώνυμη εικόνα και τα κειμήλια από τη Μονή στην Τραπεζούντα.

➤ **Χριστιανικά μνημεία της UNESKO:**

- τα Μετέωρα, το Άγιο Όρος, τα Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης⁴³ (Ροτόντα, Ναός της Αχειροποιήτου, Ναός Αγίου Δημητρίου, Μονή Λατόμου, Ναός Αγίας Σοφίας, Παναγία των Χαλκέων, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Αγίου Νικολάου Ορφανού, Ναός Αγίας Αικατερίνης, Ναός του Παντοκράτορα Σωτήρα Χριστού, Μονή Βλατάδων, Ναός του Προφήτη Ηλία). Η Θεσσαλονίκη λόγω της εξαιρετικής στρατηγικής της θέσης και της ιδιότητάς της ως εμπορικού, στρατιωτικού, πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου παράγει θρησκευτικό πολιτισμό ο οποίος ακτινοβολεί στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και των Βαλκανίων. Σε αυτό το πλαίσιο οι γειτονικές **Βέροια** και **Καστοριά**, σημαντικές βυζαντινές και μεταβυζαντινές πόλεις της Μακεδονίας και των Βαλκανίων έχουν να επιδείξουν εξαιρετικά δείγματα αρχιτεκτονικής, μνημειακής ζωγραφικής και εικόνων⁴⁴. Ωστόσο απουσιάζουν εμφαντικά από τους τρεις καταλόγους που παρατίθενται.

Εξάλλου, η σύγχρονη Εγνατία οδός διασχίζει ολόκληρη τη βόρεια Ελλάδα και προσφέρει εύκολη και σύντομη πρόσβαση στην Ήπειρο και στα Επτάνησα. Στη μεν Ήπειρο τα Ιωάννινα, θεολογικό κέντρο την περίοδο της τουρκοκρατίας, παρουσιάζουν το μεγαλύτερο θρησκευτικό, πολιτιστικό και επιστημονικό ενδιαφέρον, η δε πόλη της Άρτας εμφανίζεται ισάξια σε ό,τι αφορά τα βυζαντινά μνημεία⁴⁵. Το νησί της λίμνης

⁴³ Σωτηρίου Γ. και Μ., *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, Χατζηδάκης Μ., *ΙΕΕ*, τ. Η-Θ, σελ. 394-458 και 469-471, Ευαγγελίδης Δ., *Η Παναγία των Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1954, Ξυγγόπουλος Α., *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1964, *idem*, *Η ψηφιδωτή διακόσμησης του Ναού των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953, Σωτηρίου Γ.Μ., «Προβλήματα της εικονογραφίας του τρούλλου του Ναού Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. ΣΤ'(1970-72), σελ. 191-205, Τσιπουρίδου Α., *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, Τούρτα Α., Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου Ε., *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 1997, Μαυροπούλου- Τσιούμη Χ., *Μονή Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη, 1987, Στόγιου Γ., *Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη, 1971 Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου Ε., *Αχειροποιήτος. Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη, 1989, Μαυροπούλου- Τσιούμη Χ., Μπακιρτζής Χ., *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης. 4ος-14ος αιώνας*, εκδ. Καπόν, Αθήνα, 2012, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού *Αχειροποιήτος*, http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=6970.

⁴⁴ Βέροια : Πέτρος Α. Σ., *Τα μνημεία της Βέροιας (4ος – 19ος αιώνας)*, Αθήνα, 2001, Παπαζώτος Θ., *Οδοιπορικό στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί – Τέχνη – Ιστορία*, Αθήνα, 2003, *idem*, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα, 1994, Γούναρης Γ., *Χριστός Βεροίας*, Θεσσαλονίκη, 1991. Καστοριά : Τσαμίσης Π., *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήνα, 1949, Μουτσόπουλος Ν.Κ., *Καστοριά, Ιστορία, Μνημεία, Λαογραφία από την ίδρυση μέχρι τον 10ο μ.Χ. αι. Προϊστορική, ιστορική και παλαιοχριστιανική εποχή*, 1974, Pelekanides St, *Kastoria*, 1978, Καραγιάννη Φ., *Οι Βυζαντινοί οικισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα (4ος – 15ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη, 2010, Τσολάκης Π., *Η αρχιτεκτονική της παλιάς Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη, 2009, Πελεκανίδης Σ., Χατζηδάκης Μ., *Καστοριά*, Αθήνα, 1984, Παϊσιδου Μ., *Τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς*, εκδ. ΤΑΠΑ, Αθήνα 2002.

⁴⁵ Ενδεικτική βιβλιογραφία : Ιωάννινα : Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., *Η Μονή Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1980, *eadem*, *Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπινών στο νησί των Ιωαννίνων*, εκδ. Αδάμ-Πέργαμος, Αθήνα 2004, Λίβα-Ξανθάκη Θ., *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα 1980,

Παμβώτιδας φιλοξενεί τέσσερα σημαντικά θρησκευτικά μνημεία με υψηλής τέχνης ζωγραφική γνωστών ζωγράφων και των εργαστηρίων τους και έκθεση λειτουργικών σκευών και κειμηλίων: Μονή Φιλανθρωπινών, Μονή Ντίλιου, Μονή Ελεούσης και Μονή Προδρόμου. Στα Ιωάννινα η Μητρόπολη και το Μουσείο βυζαντινών και μεταβυζαντινών έργων παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Στην Άρτα ο ναός της Παρηγορίτισσας και η Μονή Βλαχέρνας είναι τα σπουδαιότερα ανάμεσα στα βυζαντινά μνημεία του νομού.

Τα **Επτάνησα**⁴⁶, εξαιρεμένα επίσης από τον κατάλογο, εκτός από προνομιακό φυσικό περιβάλλον, είναι προικισμένα και με εξαιρετικά θρησκευτικά μνημεία και προσκυνήματα (*Οδηγός Ιονίων Νήσων* <http://www.scribd.com/doc/12374457>). Στην Κέρκυρα, τα σημαντικά βυζαντινά μνημεία είναι η βασιλική της Παλαιόπολης του 5^{ου} αι., γνωστή ως Αγία Κέρκυρα, το αρχαιότερο χριστιανικό μνημείο του νησιού και ο ναός των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου του 11^{ου} αι. στην περιοχή των ανεμόμυλων. Η Μητρόπολη Παναγία η Σπηλιώτισσα χρονολογείται στον 16ο αι. και ο ναός του πολιούχου Αγίου Σπυριδωνα με το ψηλότερο καμπαναριό στα 1589. Η μεγαλύτερη θρησκευτική γιορτή είναι του Πολιούχου, Αγ. Σπυριδωνα, που λατρεύεται στην Κέρκυρα εδώ και 500 χρόνια. Το σκήνωμα του αγίου περιφέρεται τέσσερις φορές το χρόνο στους δρόμους της πόλης, την Κυριακή των Βαΐων, το Μεγάλο Σάββατο, στις 11 Αυγούστου και την 1^η Νοεμβρίου. Ειδικά το Μεγάλο Σάββατο τηρούν απαρεγκλίτως το έθιμο να πετούν οι κάτοικοι, στις 11 το πρωί, κανάτια από τα παράθυρα, εντυπωσιακή σκηνή που συγκεντρώνει πλήθος τουριστών. Τουριστικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η Μονή της Πλατυτέρας στο Μαντούκι, όπου βρίσκονται και οι τάφοι του αγωνιστή της ελληνικής επανάστασης Φώτη Τζαβέλλα και του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια, η Μονή Μυριώπισσας του 14^{ου} αι. στο ομώνυμο χωριό και το Μουσείο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης στο Μουράγιο, στην εκκλησία της Παναγίας Αντιβουινώπισσας. Οι κοντινοί Παξοί παρουσιάζουν το Βενετσιάνικο φρούριο στο νησάκι του Αϊ-Νικόλα, στην είσοδο του λιμανιού των Παξών, το μοναστήρι της Παναγίας στο ομώνυμο νησάκι, τον ναό των Αγίων Αποστόλων στο Γάιο, τους ναούς της Ζωοδόχου Πηγής και του

Τούρτα Αν., «Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αμαράδες και η Μονή του Προδρόμου στο νησί των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980), σελ. 66-88, *eadem*, «Οι γιαννιώτες ζωγράφοι Αναστάσιος και Αλέξιος και το έργο τους (18^{ος} αι.)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 29 (1988-89), σελ. 173-185, Σταυροπούλου-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 1989, *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, επ. Γαρίδης Μ-Παλιούρας Αθ., Ιωάννινα 1993, Δάκαρης Σ., *Οδηγός Νήσου Ιωαννίνων*, Αθήνα 1982. Άρτα : *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, Άρτα 1992, Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., «Βυζαντινές τοιχογραφίες στη Μονή Βλαχέρνας της Άρτας», *AAA VIII* (1975), Παπαδοπούλου Ζ.Ν., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.

⁴⁶ Ενδεικτική βιβλιογραφία για τα μνημεία των Επτανήσων : Βοκοτόπουλος Π.Λ., «Η βυζαντινή τέχνη στα Επτάνησα», *Κερκυραϊκά Χρονικά XV* (1970), σελ. 149-180, *idem*, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, Triantaphyllopoulos D.D., *Die nachbyzantinische wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15-18 Jahrhundert)*, 1-2, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 30A, München 1985, Μοσχόπουλος Γ., «Ανέκδοτα στοιχεία για την εκκλησιαστική τέχνη στην Κεφαλλονιά (17^{ος}-19^{ος} αι.)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 2 (1977), Κονόμος Ντ., *Εκκλησίες και Μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, Μυλωνά Ζ.Α., *Μουσείο Ζακύνθου*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1998.

Αγίου Νικολάου στον Λογγό. Η Ζάκυνθος πλημμυρίζει από προσκυνηματικούς επισκέπτες όχι μόνον την εποχή που τιμάται η μνήμη του Αγίου Διονυσίου (17 Δεκεμβρίου) αλλά όλον τον χρόνο, αφού το σκήνωμα του πολιούχου φυλάσσεται στον ομώνυμο νεώτερο ναό της πόλης. Το νησί ταλαιπωρημένο από τους σεισμούς διασώζει τμήματα βυζαντινών μονών και ναών και κειμήλια στο πλούσιο περιεχομένου μουσείο Ζακύνθου. Στις Στροφάδες, ένα μικρό σύμπλεγμα νησιών η ομώνυμη οχυρωμένη μονή, αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος είναι από τα ελάχιστα σωζόμενα βυζαντινά μνημεία του νομού. Στην Κεφαλλονιά μεγάλη επισκεψιμότητα εμφανίζουν η Μονή Αγίου Ανδρέου στη Μηλαπιδιά Περατάτων, η Μονή Αγίου Γερασίμου στον Ομαλό, η Μονή της Παναγίας των Αγριλιών και ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος με μπαρόκ γλυπτή διακόσμηση στη Σάμη. Στη Λευκάδα τον υψηλότερο θρησκευτικό τουρισμό συγκεντρώνει η Μονή Παναγίας Φανερωμένης, η οποία αποτελεί το θρησκευτικό κέντρο όλου του νησιού. Αξιόλογες μονές είναι του Αγίου Γεωργίου και η Μονή Πατέρων στη Νικιάνα και η Μονή του Αγίου Ιωάννη στο Λιβάδι.

- Ο Μυστράς, η βυζαντινή καστροπολιτεία της Λακωνίας με τη βαριά ιστορία της τελευταίας περιόδου της βυζαντινής ιστορίας, τη φραγκοκρατία και την παλαιολόγεια, είναι ένα μνημείο στο σύνολό του, το οποίο περιλαμβάνει, το κάστρο, τη βυζαντινή πόλη, το παλάτι, τους ναούς και τις μονές, ένα ευρετήριο της παλαιολόγιας τέχνης και αρχιτεκτονικής⁴⁷.
- Τα τρία μοναστήρια της μεσοβυζαντινής περιόδου Μονή Δαφνίου στην Αττική, Μονή Οσίου Λουκά στη Βοιωτία και Νέα Μονή στη Χίο⁴⁸
Πρόκειται για τα τρία μεσοβυζαντινά μνημεία του 11^{ου} αι. στην Ελλάδα, τα οποία σχετίζονται με αυτοκρατορικές χορηγίες και στα οποία εκτός από την πρωτότυπη αρχιτεκτονική, αντικείμενο μελέτης και θαυμασμού είναι τα υψηλής τέχνης και τεχνικής ψηφιδωτά και οι τοιχογραφίες.
- Η Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο⁴⁹

⁴⁷ Ασπρά-Βαρδαβάκη, Μ., *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 2005, Χατζηδάκης Μ., *Μυστράς :Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο: πλήρης οδηγός των παλατιών, των εκκλησιών και του κάστρου*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1989, Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., *Μυστράς. Ιστορικός και αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα, 2003, *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της επιτροπής αναστήλωσης μνημείων Μυστρά*, Αθήνα, 2009, Millet G., *Les monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910, Dufrenne S., *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris, 1970, Mouriki D., *Paleologan Mistra and the West*, Αθήνα, 1987, Mouriki D., 'The Wall Paintings of the Pantanassa at Mistra: Models of a Painters Workshop in the 15th century' στο *The Twilight of Byzantium*, S. Ćurčić, D. Mouriki, Princeton, 1991, *Η Πολιτεία του Μυστρά*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 2001, Emmanuel M., 'Religious Imagery in Mystra. Donors and Iconographic Programmes' στο *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453)*, Wien, 2007, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού / Παντάνασσα, http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=9382, *The Monastery of the Pantanassa*, <http://www.fhw.gr/choros/mystras/gr/E/15E/15E19.html>.

⁴⁸ Millet G., *Le monastère de Daphni*, Paris, 1890, Demus O., Diez E., *Byzantine Mosaics in Greece*, London, 1948, Χατζηδάκη Ν., *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994, Καρακατσάνη Α., *Παλινωδία για τη μονή Δαφνίου*, Αγρα, Αθήνα, 2001, Οικονομίδης Ν., "The first century of the Monastery at Hosios Loukas", DOP 46 (1992), σελ. 245-255, Χατζηδάκη Ν., *Όσιος Λουκάς*, Αθήνα 1996, Μουρίκη Ντ., *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, Ζαχαρού-Λουτράρη Α., Πέννα Β., Μανδαλά Τ., *Τα Μνημεία της Χίου. Χίος: Ιστορία και Τέχνη*, 1988, Μπούρας Χ., *Χίος: Οδηγοί της Ελλάδος*, Αθήνα 1974, Σκαμπαβίας Κ., *Η Νέα Μονή Χίου: Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 2004.

(Κεφαλά Κ., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1489)

Πιθανώς το σημαντικότερο μοναστηριακό συγκρότημα του Αιγαίου, ιδρυτής του οποίου ήταν ο όσιος Χριστόδουλος (1088). Χτισμένη στην κορυφή βουνού, στη θέση του ναού της Αρτέμιδος και μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η μονή είναι οχυρωμένη με αμυντικό περίβολο (τέλος του 11ου αι.-17ο αι). Το βυζαντινό καθολικό της μονής στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, περιστοιχίζεται από προσθήκες, επεμβάσεις και τροποποιήσεις από τις οποίες παρέμειναν βυζαντινές η τράπεζα, η εστία και τα κελιά. Οι τοιχογραφίες του καθολικού χρονολογούνται στις αρχές του 17ου αι., ενώ αυτές στο παρεκκλήσι της Παναγίας και στην τράπεζα στις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αι. Τα μεταβυζαντινά παρεκκλήσια της μονής είναι του Αγίου Βασιλείου, του Αγίου Νικολάου, του Τιμίου Σταυρού, του Προδρόμου, των Αγίων Αποστόλων (1603) και δύο μικρότερα, έξω από τον περίβολο της μονής, του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Ονουφρίου (1611). Η μονή διαθέτει πλουσιότατη Βιβλιοθήκη και Συλλογή κειμηλίων, τα σημαντικότερα δείγματα της οποίας εκτίθενται στο σκευοφυλάκιο.

➤ **Ιστορικά μοναστήρια:**

- Αρκάδι στο Ρέθυμνο⁵⁰

(Ανδριανάκης Μ., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=14781):

Η Μονή Αρκαδίου αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα και των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, είναι σημαντική ως μνημείο αρχιτεκτονικής της Κρητικής Αναγέννησης και ως παράδειγμα των απελευθερωτικών αγώνων των Κρητικών, με αποκορύφωμα την πολιορκία και την αυτοπυρπόληση των κλεισμένων σε αυτή υπερασπιστών το 1866. Πολύπλοκο συγκρότημα κτιρίων το παλαιότερο των οποίων χρονολογείται στον 16^ο αι. Η Μονή Αρκαδίου στα χρόνια της λειτουργίας της υπήρξε κέντρο παιδείας, αντιγραφής χειρογράφων και άσκησης της χρυσοκεντητικής. Ένας σημαντικός αριθμός από χρυσοκέντητα άμφια, έργα των καλλιτεχνών-μοναχών, εκτίθενται στο Μουσείο.

Η **Κρήτη**, ωστόσο, διαθέτει σημαντικότερα βυζαντινά⁵¹ και ιστορικά (συνδέονται με την περίοδο της τουρκικής κατάκτησης) μνημεία-προσκυνήματα με μεγάλη επισκεψιμότητα,

⁴⁹ Χατζηδάκης Μ., *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, εκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977, *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, επιμ. Κομίνης Α.Δ., Αθήνα 1988.

⁵⁰ Δρανδάκης Ν., *Εκκλησιαστικά κεντήματα της Μονής Αρκαδίου*, 1968, σελ. 297-343, Δημακόπουλος Ι., *Ο Sebastiano Serlio και τα μοναστήρια της Κρήτης*, 1972, σελ. 233-245, Φατούρου Ησυχάκη Κ., «Η κρητική Αναγέννηση και τα ιταλικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής της», *Αριάδνη* Ι 1983, σελ. 108-112, Ψιλιάκης Ν., *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Β', Ηράκλειο 1993.

⁵¹ Gerola G.-Λασσιθιωτάκης Κ., *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Ηράκλειο 1961, Gallas K-Wessel K-Borboudakis M., *Byzantinische Kreta*, München 1983, Σπαθαράκης Ι., *Βυζαντινές τοιχογραφίες Νομού Ρεθύμνου, Ρέθυμνο* 1999.

τα οποία δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο, ανήκουν δε στην περίοδο της Κρητικής Αναγέννησης στην αρχιτεκτονική.

Μονή Αγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων⁵²

(Αδριανάκης Μ. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1585).

Οι κτήτορες αδελφοί Ιερεμίας και Λαυρέντιος Τζαγκαρόλοι έδωσαν το όνομά τους στο ενδιαφέρον χανιώτικο μνημείο του 17^{ου} αι. με την αρχιτεκτονική που συνδυάζει τον μανιερισμό και την Κρητική Αναγέννηση με τον αγιορείτικο τύπο του καθολικού. Το αρχιτεκτόνημα αποτέλεσε πρότυπο στη θρησκευτική αρχιτεκτονική της περιοχής. Ακμάζει έως το 1821 οπότε πυρπολείται από τους Τούρκους. Από τα εξαιρετικά στοιχεία του συγκροτήματος είναι τα ξυλόγλυπτα τέμπλα του καθολικού και των παρεκκλησίων (17^{ος} και 19^{ος} αι.) και οι εικόνες σπουδαίων ζωγράφων, όπως του Χανιώτη ιερέα Εμμανουήλ Σκορδύλη (16^{ος} αι.).

Μονή Βαρσαμόνερου⁵³ (Συθιακάκη Β.

http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1510&era=3&group=7).

Η ιδιότυπη αρχιτεκτονική του μνημείου, αποτέλεσμα διαφορετικών φάσεων στη βυζαντινή εποχή (15^{ος} αι.), το ανάγλυφο θύρωμά του και κυρίως η εξαιρετικής τέχνης και ποιότητας τοιχογράφησης του η οποία συνδέεται με Κωνσταντινοπολίτες και Κρητικούς (Ειρίκος, Άγγελος) ζωγράφους του 15^{ου} αι, το καθιστούν αξιολογότερο και φημισμένο. Τιμώνται η Θεοτόκος Οδηγήτρια, ο Ιωάννης Πρόδρομος και ο Άγιος Φανούριος.

Μονή Τοπλού στη Σητεία

(http://odysseus.culture.gr/h/1/gh151.jsp?obj_id=3482):

Ιστορική Μονή του 15ου αιώνα, κατέρρευσε από σεισμό το 1612 και ανοικοδομήθηκε με την οικονομική βοήθεια των Βενετών. Μετά την καταστροφή από τους Τούρκους με την κατάκτηση της Κρήτης εγκαταλείφθηκε. Μετετράπη σε σταυροπηγιακή το 1704. Καθ' όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας λειτουργούσε στη Μονή σχολείο, μετά το 1870 αλληλοδιδασκτικό. Η Μονή είναι φρουριακή σταυροπηγιακή. Το κυρίως κτίσμα, 800 τ.μ., είναι τριώροφο και περιλαμβάνει κελιά, ξενώνες, μαγειρεία, ηγουμενείο, αποθήκες. Το καθολικό είναι δίκλιτο, με το βόρειο κλίτος αφιερωμένο στη Θεοτόκο και το νότιο μεταγενέστερο κλίτος στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Εντυπωσιακό το κωδωνοστάσιο της Μονής, φέρει ανάγλυφα στέμματα και σταυρούς με επιγραφές, με

⁵² Τωμαδάκης Ν.Β., «Η Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος των Τζαγκαρόλων εν Ακρωτηρίω Μέλεχα Κρήτης», *Επιστημονική Επετηρίδα Βυζαντινών Σπουδών*, τ. Θ' 1932, σελ. 289-350, *idem*, «Αγία Τριάς Τζαγκαρόλων και Μ. Λαύρα», *Επιστημονική Επετηρίδα Βυζαντινών Σπουδών*, τ. ΛΒ' 1963, σελ. 318, Τριμανδήλη-MacGann Π., «Το Νεκρικό Συγκρότημα της Μονής Αγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων», *Γ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1983, σελ. 77-78, Ψιλάκης Ν., *Μοναστήρια και Ερημιτήρια της Κρήτης*, τομ. Β', Ηράκλειο 1993, Ανδριανάκης Μ., *Ιερά Σταυροπηγιακή και Πατριαρχική Μονή της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων*, Χανιά 1994.

⁵³ Σπανάκης Στ., *Η Κρήτη*, τ. Α', Ηράκλειο 1964, σελ. 151-153, Ψιλάκης Ν., *Τα μοναστήρια της Κρήτης*, τ. Α', Αθήνα 1986, Μπορμπουδάκης Μ., «Η βυζαντινή τέχνη ως την πρώιμη Βενετοκρατία» στο *Κρήτη: ιστορία και πολιτισμός* (τ. Β'), Ηράκλειο 1988, σελ. 249-256.

χρονολογία 1558. Το Μουσείο της Μονής Τοπλού περιλαμβάνει τη Συλλογή κρητικών εικόνων και τη Συλλογή χαρακτικών. Η Μονή παράγει τοπικό οίνο.

Μονή Οδηγήτριας, Αστερούσια Ηρακλείου

(<http://www.destinationcrete.gr/el/monasteries/moni-odigitrias>)

Ακόμη ένα βυζαντινό οχυρωμένο μνημείο συνδεδεμένο με την αντίσταση των Κρητών κατά των Τούρκων κατακτητών. Το καθολικό του είναι αφιερωμένο στην Παναγία και τους Αγίους Αποστόλους, διασώζει περίτεχνο τέμπλο, τοιχογραφίες διαφόρων περιόδων από τον 15^ο και εξής και εικόνες μεταξύ των οποίων και του περίφημου ζωγράφου Άγγελου.

Παναγία Κερά στην Κριτσά (Λασιθί)⁵⁴: Ένα εξαιρετικό δείγμα βυζαντινής θρησκευτικής μνημειακής ζωγραφικής φυλάσσεται στο μνημείο που βρίσκεται στον κάμπο με τις ελιές μεταξύ Αγίου Νικολάου και Κριτσάς. Διατηρεί τρεις φάσεις ζωγραφικής του 13^{ου}, 14^{ου} και 15^{ου} αι. αντιπροσωπευτικές της παλαιολόγιας ζωγραφικής στην Κρήτη (Μοσχόβη Γ. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1043).

- Αγία Λαύρα στα Καλάβρυτα Αχαΐας (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, σελ. 82-4): το μοναστήρι είναι συνδεδεμένο με την ιστορία της νεώτερης Ελλάδας και με τη συμμετοχή της Ρωσίας σε αυτήν. Η ίδρυσή του αποδίδεται στον συνασκητή του κτήτορα της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος Ευγένιο. Καταστράφηκε από φωτιά στα Ορλωφικά και στην επέλαση του Ιμπραήμ και σεισμό τέσσερις φορές διατηρώντας ωστόσο τα πολύτιμα κειμήλια, βυζαντινά και νεώτερα. Ο Ρώσος μοναχός Barsky κατά την επίσκεψή του σχεδίασε την δεύτερη εκδοχή της μονής τον 18^ο αι. Στη Μονή Λαύρας φυλάσσονται το λάβαρο της ορκωμοσίας των αγωνιστών του 1821, το παραπέτασμα της Ωραίας Πύλης του Ναού, η πρώτη, δηλαδή, σημαία του ελληνικού έθνους, τα όπλα των αγωνιστών του 1821, ο επιτάφιος του 1754 κεντημένος στη Σμύρνη, η εικόνα του Αγίου Γεωργίου κεντημένη στην Κωνσταντινούπολη από την «Κοκόνα του Ρολογά», πολύτιμα Ευαγγέλια, ένα από τα οποία είναι αφιέρωμα της Αυτοκράτειρας της Ρωσίας Αικατερίνης Β΄ της Μεγάλης, τα χρυσοκέντητα άμφια του Παλαιών Πατρών Γερμανού, εγκόλπια, ξυλόγλυπτοι σταυροί, ιερά σκεύη, λείψανα, όπως η κέρα του «Αγίου Αλεξίου του ανθρώπου του Θεού», πολιούχου των Καλαβρύτων, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 17 Μαρτίου, και είναι αυτοκρατορική δωρεά του Μανουήλ Παλαιολόγου, η κέρα του Αγίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος, λείψανα του Αγίου Παντελεήμονος, της Αγίας

⁵⁴ Μπορμπουδάκης Μ., *Παναγία Κερά - Βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κριτσά*, Αθήνα χ.χ., Καλοκύρης Κ., «Βυζαντινά μνημεία της Κρήτης, Ι. Η Παναγία (Κερά) της Κριτσάς», *Κρητικά Χρονικά ΣΤ'* (1952), 211-270, Παπαδάκη-Οεκλάντ Σ., «Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της», *ΑΔ 22 Μελέται* (1967), 87-112.

Παρασκευής, των Αγίων Αναργύρων. Η Βιβλιοθήκη της Μονής φυλάσσει 3.000 έντυπα, τα οποία χρονολογούνται από το 1502.

- Άγιος Ραφαήλ στη Μυτιλήνη: γνωστή μονή για τα θαύματά της συγκεντρώνει πλήθος προσκυνητών. Προσκυνητές, όμως, συρρέουν και σε άλλα μοναστήρια της Λέσβου: Μονή Ταξιάρχη στο Μανταμάδο, Μονή Λειμώνος, Μονή Υψηλού και σε ναούς: Παναγιά η Γλυκοφιλούσα στην Πέτρα, Κοίμηση της Θεοτόκου στην Αγιάσο, τόποι οι οποίοι δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο (<http://www.visitlesvos.gr/el/sightseeing?ID=1570>).
- Κούγκι στο Σούλι, όπου στα τέλη Μαΐου οργανώνονται εκδηλώσεις μνήμης της ανατίναξης του Κουγκίου το 1803 (Ψιμούλη Β.Δ., *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 1998, http://www.ntua.gr/MIRC/db/epirus_db/18_Thesprwtia/18_9_K_Souliou/18_9_5_KD_Frosinhs/18_9_5_KD_Frosinhs.htm).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σε όλο το Αιγαίο από τη Λέσβο ως την Κρήτη και τα Δωδεκάνησα πραγματοποιούνται κυρίως το καλοκαίρι –στην Κρήτη όλο τον χρόνο– **πανηγύρια** με αφορμή μια θρησκευτική γιορτή τα οποία συνδυάζονται κάλλιστα με προσκυνηματικό τουρισμό.

Σε πολλά χωριά της Κρήτης, με πρωτοβουλία των πολιτιστικών συλλόγων ή μεμονωμένα, διοργανώνονται πανηγύρια, τα οποία αποτελούν αφορμή συνεύρεσης του τοπικού πληθυσμού, ενώ παράλληλα συμβάλλουν στη διατήρηση των εθίμων και των παραδόσεων του τόπου, συγκεντρώνοντας παράλληλα πλήθος τουριστών (<http://www.incrediblecrete.gr/184/index.el.html>).

Στον νομό Λασιθίου μόνο είναι ενδεικτικά τα εξής πανηγύρια:

Οροπέδιο Ψυχρό Τριών Ιεραρχών, 30/1. Αγ. Γεωργίου, 23/4, στον ερειπωμένο οικισμό Σκαλιά, κοντά στο χωριό Σίτανος. Μαρμακέτο, 8/5 Εορτή Ιωάννου του Θεολόγου. Αγ. Τριάδας, 4/6, στο Παλαίκαστρο και στην Αγ. Τριάδα. Αγ. Πνεύματος, στους Αρμένους. Μέσα Λασιθάκι, 1/7, εξωκλήσι των Αγίων Ιατρών Αναργύρων. Αγίας Μαρίας, 17/7 στα Έξω Μουλιανά, στη Μυρσίνη και στην Πραισσό. Προφήτη Ηλία, 20/7. Στα Μέσα Μουλιανά. Αγ. Παρασκευής, 26/7.

Παραμονή Παναγίας, 14/8 στη Μαρωνιά. Κοίμηση Παναγίας, 15/8, σε Παλαίκαστρο, Λάστρο, Πισκοκέφαλο, Τουρλωτή, Σίτανο. Σταυρού, 14/9, στη Σφάκα.

Οροπέδιο Λασιθίου Τζερμιάδο, 18/9, γιορτή Αγίας Αριάδνης μοναδικής στην Κρήτη αφιερωμένη στην Αγία. Αγίας Αικατερίνης, 25/11 στη Σητεία. Αγ. Άννας, 9/12 στο Πισκοκέφαλο.

Στον νομό Ηρακλείου ενδεικτικά διοργανώνονται τα εξής :

- 4 Φεβρουαρίου, Άγιος Ισίδωρος στο Κάβο Σίδερο.
- 24 Ιουνίου, Πανηγύρι του Αϊ-Γιάννη του Κλήδονα, Δήμος Γόρτυνας, Αρχανών – Αστερουσίων.
- 29 Ιουνίου, Πανηγύρι των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, Δήμος Φαιστού.
- 17 Ιουλίου, Πανηγύρι της Αγίας Μαρίας, Δήμος Μαλεβιζίου, Μινώα Πεδιάδας.
- 27 Ιουλίου, Πανηγύρι του Αγίου Παντελεήμονα, Δήμος Αρχανών- Αστερουσίων, Μαλεβιζίου, Βιάννου, Φαιστού.
- 6 Αυγούστου, Πανηγύρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, Δήμος Μινώα Πεδιάδας.
- 8 Αυγούστου, Πανηγύρι του Αγίου Μύρωνα, Δήμος Γόρτυνας.
- 15 Αυγούστου, Πανηγύρι της Παναγίας Δήμος Ηρακλείου, Μαλεβιζίου, Φαιστού, Χερσονήσου.
- 25 Αυγούστου, Πανηγύρι του Αγίου Τίτου, Δήμος Ηρακλείου.
- 8 Σεπτεμβρίου, Πανηγύρι με μουσική και χορό στο μοναστήρι της Κεράς, Δήμος Χερσονήσου.
- 26 Οκτωβρίου, Πανηγύρι του Αγίου Δημητρίου, Δήμος Χερσονήσου.
- 8 Νοεμβρίου, Μεγάλο πανηγύρι του Αγίου Μηνά, Δήμος Ηρακλείου.
- 30 Νοεμβρίου, Πανηγύρι του Αγίου Ανδρέα, Δήμος Μινώα Πεδιάδας.
- 4 Δεκεμβρίου, Πανηγύρι της Αγίας Βαρβάρας, Δήμος Γόρτυνας.
- 23 Δεκεμβρίου, Πανηγύρι των Αγίων Δέκα, Δήμος Γόρτυνας.
- 25 Μαρτίου, Πανηγύρι του Ευαγγελισμού, Δήμος Ηρακλείου.
- 23 Απριλίου, Πανηγύρι του Αγίου Γεωργίου, Δήμος Γόρτυνας.
- 5 Μαΐου, Πανηγύρι της Αγίας Ειρήνης, Δήμος Μαλεβιζίου
- 21 Μαΐου, Πανηγύρι των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Δήμος Μινώα Πεδιάδας.

Στις **Κυκλάδες** και στα **Δωδεκάνησα** η λατρεία της Παναγίας είναι ισχυρή στον θρησκευτικό τουρισμό, αν και υπάρχει πληθώρα ναών και μονών άλλων αγίων που τιμώνται αναλόγως (*Λεύκωμα Ρίζες Ελλήνων Νησιώτες-Νότιο Αιγαίο*, Εκδ. Πήγασος Εκδοτική). Πρόκειται για πουδαία θρησκευτικά προσκυνήματα, μνημεία υψηλής αρχιτεκτονικής και ιστορικής σημασίας, με εικόνες, τοιχογραφίες, κειμήλια μεγάλης αξίας και βιβλιοθήκες που φυλάσσουν σπουδαία χειρόγραφα και βιβλία. Μονές εν λειτουργία, παλαιοχριστιανικοί ή βυζαντινοί ναοί και ξωκλήσια στις Χώρες, στις πόλεις, στα χωριά αλλά και στην ύπαιθρο των νησιών αποτελούν πόλο έλξης για χιλιάδες επισκέπτες όλες τις εποχές του χρόνου, ιδιαίτερος δε το Πάσχα και την περίοδο του Δεκαπενταύγουστου. Οι ιστορικές περίοδοι κατά τις οποίες κτίστηκαν ή ανακαινίστηκαν πολλές μονές υπαγόρευαν την εντυπωσιακή φρουριακή αρχιτεκτονική τους. Τα επιμελώς ασπρισμένα εκκλησάκια και τα ξωκλήσια στις πλαγιές, στα βουνά και στις ρεματιές των νησιών ή γύρω από τις Χώρες και τους οικισμούς αντιπροσωπεύουν το

ισχυρό θρησκευτικό συναίσθημα των ντόπιων. Πολλά είναι τάματα ναυτικών και παραμένουν ιδιωτικά. Οι κήτορες τα φροντίζουν και διοργανώνουν πανηγύρια με καλεσμένους τους συντοπίτες τους αλλά και επισκέπτες.

Στα νησιά όπου οι ορθόδοξες και καθολικές κοινότητες συμβιώνουν αρμονικά, όπως στην Τήνο και τη Σύρο, υπάρχουν εξίσου σπουδαία καθολικά μνημεία και προσκυνήματα. Εκτός από τη Μονή του Θεολόγου και της Αποκάλυψης στην Πάτμο την Παναγία της Τήνου, εξαιρετικής σπουδαιότητας είναι η βυζαντινή Καταπολιανή της Πάρου, η παράδοση θέλει ως κήτορες του ναού τους Κωνσταντίνο και Ελένη, η Χοζοβιώτισσα ή Κυνηγημένη στην Αμοργό, μονή κτισμένη σε απροσπέλαστη πλαγιά βράχου από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό το 1088, προς τιμήν της εικόνας της Παναγίας, ο Ταξιάρχης Μιχαήλ και ο Πανορμίτης στη Σύμη. Τα θαύματα της Παναγίας και των Αγίων προσελκύουν πιστούς από όλον τον κόσμο ειδικά στις μεγαλόπρεπες γιορτές ή τα πανηγύρια που διοργανώνονται τις ημέρες της εορτής τους.

Θρησκευτικά μνημεία των Κυκλάδων

Τήνος: Μονή Κεχροβουνίου, Καταπολιανή, Βρυσιώτισσα, Κυρά Ξένη, αλλά και το καθολικό προσκύνημα της Ιεράς Καρδίας του Ιησού στο Ξώμπουργο, Μονή των Ιησουιτών στα Λουτρά. Μαρμαρόχτιστοι ναοί: Αγία Παρασκευή στα Υστέρνια, Παναγία της Κιουράς στην Καρδιανή, δυο εκκλησίες του Κτικάδου, Παναγία Μεγαλομάτα. Δεκάδες ξωκλήσια και εκκλησάκια στις πλαγιές του νησιού και οι ντόπιοι διοργανώνουν εκεί πανηγύρια τις ημέρες των εορτών των Αγίων, όλο το χρόνο.

Άνδρος: Μονές Παναχράντου και Αγίου Νικολάου, Παναγία Θαλασσινή και η Παναγία Θεοσκεπάστη του 16ου αι. στη Χώρα.

Αμοργός: Αη-Γιώργης Βαρσαμίτης, γνωστός για τελετές υδρομαντείας, Παναγία Καταπολιανή, Ζωοδόχος Πηγή, πολλά ασπρισμένα εκκλησάκια θαυμάσιας αρχιτεκτονικής και ιστορίας στη Χώρα.

Ίος: Παναγία Γκρεμιώτισσα στη Χώρας, μονές Πύργου και Αγίου Ιωάννη Καλάμου.

Κίμωλος, Κάστρο: τουλάχιστον δύο βυζαντινοί ναοί.

Κύθνος: Παναγία Κανάλα, Παναγία του Νικούς, Στρατηλάτισσα, Φλαμπουριανή.

Κέα: Μονές Καστριανής και Αγίας Άννας.

Μύκονος: Παραπορτιανή (φημισμένη), Μονή της Παναγίας Τουρλιανής, Μονή Παλαιόκαστρου, Παναγία του Ροδαρίου, δεκάδες ναοί της Χώρας και ξωκλήσια με κόκκινες σκεπές.

Μήλος: Αγία Τριάδα, Παναγία Πορτιανή, Παναγία του Κήπου, Κορφιάτισσα και Θαλασσίτρα στην Πλάκα.

Νάξος: Τραγαία: πολυάριθμοι από τους πιο σημαντικούς βυζαντινούς ναούς, ο μικρός «Μυστράς του Αιγαίου». Χώρα Νάξου: Παναγία Φιλοτίπισσα, Αγία Κυριακή, Μονή Φωτοδότη Χριστού.

Πάρος: Μονή Χριστού στο Δάσος, Μονή Λογγοβάρδας, ναός Αη- Γιάννη Δέτη.

Σαντορίνη: Μονές Προφήτη Ηλία στον Πύργο και Αγίου Νικολάου στο Ημεροβίγλι, ενώ στην Επισκοπή Γωνιά θα βρείτε το πιο σημαντικό βυζαντινό μνημείο του νησιού, την Παναγία Επισκοπή, που θεωρείται ότι ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό. Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στην αρχιτεκτονική των εκκλησιών του ηφαιστειογενούς νησιού, οι περισσότερες από τις οποίες, όπως και τα ξωκλήσια, είναι αφιερωμένες στην Παναγία.

Σέριφος: Μονή των Ταξιαρχών φρουριακή αρχιτεκτονική. Ναοί στο κάστρο της Χώρας.

Σίφνος: Παναγία Βρυσιώτισσα, Μονή Προφήτη Ηλία τ' Αψηλού, Άγιος Συμεών πάνω από τις Καμάρες, Παναγία του Βουνού.

Σύρος: Ορθόδοξα και Καθολικά βυζαντινά μνημεία: Άγιος Νικόλαος στα Βαπόρια της Ερμούπολης, Σαν Τζώρτζης στην Άνω Σύρα, Μονές Καπουτσίνων και Ιησουιτών. Ναοί: Μεταμόρφωσης, Ευαγγελίστριας, Ανάστασης.

Φολέγανδρος: Παναγία της Χώρας, Παντάνασσα, Άγιος Αντώνιος, Άγιος Νικόλαος.

Θρησκευτικά μνημεία των Δωδεκανήσων

Ρόδος: Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ασκληπιείο του 1060, Μονή Παναγίας Τσαμπίκας, Μονή Καλόπετρας, Μονή Παναγίας Σκιαδενης, Μονή Θάρρι στα Λάερμα, Μονή Αρταμίτη.

Πάτμος: εκτός της Μονής Θεολόγου, Μονή του Ευαγγελισμού, Μονή της Ζωοδόχου Πηγής.

Αστυπάλαια: Παναγία Πουλαριανή, ξωκλήσι κτισμένο σε βράχο, Μονή Παναγίας Φλεβαριώτισσας, Μονή Αγίου Ιωάννη, ναός Παναγίας Πορταΐτισσας στη Χώρα.

Κάλυμνος: Μονή Ανάληψης του Χριστού, Μονή Αγίου Σάββα και Μονή Αγίων Πάντων.

Κάσος: Μονές Αγίου Μάμα και Αγίου Γεωργίου.

Κάρπαθος: Μονή Αγίου Γεωργίου, η μοναδική στο νησί και βυζαντινοί ναοί αρχαιολογικού ενδιαφέροντος με εξαιρετικό τοιχογραφικό διάκοσμο.

Καστελόριζο: Ναοί Κωνσταντίνου και Ελένης, Αγίου Γεωργίου, Αη-Γιώργη του Βουνού.

Κως: βυζαντινοί ναοί Υπαπαντής και η Παναγίας Κουβουκλιανής.

Λέρος: Ναός Ιωάννη Θεολόγου του 11^{ου} αι. στο Λακκί, Άγιος Ισίδωρος και Παναγία Καβουράδαινα. Αγία Κιουρά ή Ματρώνα (18^{ος} αι.), ναός Παναγίας στη δυτική πλευρά του κάστρου, Μονή Αγίων Αγγέλων στην ενδοχώρα.

Λειψοί: Μονή Παναγίας του χάρου, Η εικόνα της Παναγίας δεν ανήκει στον γνωστό τύπο της Βρεφοκρατούσας, αλλά κρατεί τον Εσταυρωμένο Χριστό, φυλάσσεται πλέον

των 400 ετών στη Μονή της Παναγίας, χρονολογείται στον 16ο αι. και γιορτάζει στις 23 Αυγούστου.

Νίσυρος: Παναγία Σπηλιανή στο Μανδράκι, σημαντικό προσκύνημα, συγκεντρώνει πιστούς από όλα τα γύρω νησιά τον Δεκαπενταύγουστο, εννέα παλαιοχριστιανικοί ναοί και οι μονές Σταυρού, Παναγίας Κυράς, Ιωάννη Θεολόγου, Ευαγγελίστριας.

Σύμη: εκτός του Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη, Παναγία Μυρταριώτισσα, Μονή Μιχαήλ Ρουκουνιώτη φρουριακής αρχιτεκτονικής.

Τήλος: Μονή Παντελεήμονος.

Χάλκη: Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ Παλαρνιώτη και Αγίου Ιωάννη Αλάργα.

Ισχυρή η πίστη των νησιωτών στην Παναγία: από τις πολυάριθμες προσωνυμίες που της αποδίδονται, πολλές είναι εκείνες που απαντούν στις Κυκλάδες και στα Δωδεκάνησα και σχετίζονται με τις ιδιότητές της, τα χαρακτηριστικά της εικόνας και του ναού της, τη θέση και την παράδοση της ίδρυσης της εκκλησίας της. Η Παναγία ονομάζεται Θαλασσίνα στην Άνδρο με τον ναό σ' έναν βράχο μέσα στη θάλασσα, Θεοτόκισσα στην Τήλο, Πρωτόθρονη στη Νάξο, Βλεφαριώτισσα στην Αστυπάλαια, Γαλατούσα στη Ρόδο -γιατί βοηθά τις λεχώνες με πρόβλημα θηλασμού-, Καβουριανή στη Λέρο, Κυρά Ψηλή στην Κάλυμνο, Γκρεμνιώτισσα στην Ίο, Χρυσοπολίτισσα στη Νάξο, των Μαγαζιών στη Σύρο από μαγαζάτορες που έκαναν επίκληση στη βοήθειά της, Παναγία του Κήπου στη Μήλο, της Αμμου στη Σίφνο, η Κανάλα στην Κύθνο λόγω της τοποθεσίας Κανάλι όπου βρέθηκε η εικόνα της. Επιπλέον, είναι γνωστή με τα επίθετα Μεγαλόχαρη και Φανερωμένη λόγω της αποδιδόμενης φανέρωσης εικόνων της σε κάποιο θαύμα ή όραμα.

Ούτως ή άλλως κάθε θρησκευτική γιορτή αποτελεί ευκαιρία για πανηγύρι. Αυτή η συνήθεια κορυφώνεται τον Αύγουστο οπότε επιστρέφουν οι ξενιτεμένοι νησιώτες και γενικώς εκπληρώνονται τα τάματα των πιστών στη γιορτή της Κοίμησης της Παναγίας. Σε ορισμένα νησιά, όπως η Φολέγανδρος, έως τη σημερινή εποχή, εκτός από το κοινό γεύμα, τηρείται το έθιμο της περιφοράς της εικόνας της Παναγίας από σπίτι σε σπίτι σε όλο το χωριό.

➤ **Μοναστήρια ή ναοί με ιδιαίτερο φυσικό κάλλος:**

- Άγιος Αχιλλεύς και Ασκηταριά Πρεσπών⁵⁵ (Πελεκανίδης Στ., *Βυζαντινά και*

⁵⁵ Πελεκανίδης Στ., *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, Μουτσόπουλος Ν.Κ., *Η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής*, (τ.Α',Β',Γ'), Θεσσαλονίκη 1989, Ευγενίδου Δ.-Κανονίδης Ι.- Παπαζώτος Θ., *Τα μνημεία των Πρεσπών*, Αθήνα 1991, Παϊσίδου Μ., «Άγιος Αχιλλεύς 1996-1998: συμπεράσματα και προβληματισμοί», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 527-542.

μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960). Ο Άγιος Αχίλλειος (11^{ος} αι.) είναι η τρίκλιτη βασιλική, μνημειακών διαστάσεων σε ερειπιώδη κατάσταση που έδωσε το όνομά της στο νησί της Μικρής Πρέσπας. Μικρότεροι αλλά εξίσου σημαντικοί οι επίσης ερειπωμένοι ναοί των Δώδεκα Αποστόλων (11ος αι.), καθώς του Αγίου Δημητρίου (14ος αι.). Στα βυζαντινά αυτά μνημεία των Πεσπών πραγματοποιούνται κάθε χρόνο το τρίτο δεκαήμερο του Αυγούστου τα *Πρέσπια*, πολιτιστικές εκδηλώσεις, από το 1990 με φήμη και κύρος. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται η μικρή μονόκλιτη τοιχογραφημένη βασιλική του Αγίου Γεωργίου (15ος αι.), η Μονή της Παναγίας Πορφύρας, με καθολικό κατάγραφο από τοιχογραφίες του 15ου, 16ου και 18ου αι. και ο ναός του Αγίου Γερμανού, σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και νάρθηκα (11ος αι.) και τρεις φάσεις τοιχογράφησης, στο ομώνυμο χωριό της Μεγάλης Πρέσπας. Στην ίδια περιοχή ο ναός του Αγίου Αθανασίου χτίστηκε στα 1816.

- I. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών⁵⁶,

(Δαδάκη Στ. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1586).

Στο βάθος χαράδρας του Μενοικίου Όρους στις Σέρρες βρίσκεται ένα από τα ιστορικότερα μοναστήρια της Μακεδονίας. Ιδρύθηκε περί τα 1270-1278. Με την ιστορία της μονής είναι συνδεδεμένο το όνομα του τσάρου της Σερβίας Στεφάνου Δουσάν, ο οποίος την ευεργέτησε ποικιλοτρόπως. Το καθολικό και η αρχική του φάση χρονολογούνται στα 1300. Στη μονή του Προδρόμου αποσύρθηκε ο πρώτος μετά την άλωση Πατριάρχης Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος, όπου πέθανε και τάφηκε. Στο μονόχωρο τρουλαίο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου βρίσκεται και ο τάφος της Ελένης, αδελφής του Σέρβου δεσπότη των Σερρών Ιωάννη Ούγκλεση (1365-1371). Καθολικό και παρεκκλήσια είναι κατάγραφα με τοιχογραφίες που ανήκουν σε διαφορετικές εποχές. Στη φάση της Σερβοκρατίας (1345-1370) ανήκουν οι υπόλοιπες τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφίες που κοσμούν τα παρεκκλήσια χρονολογούνται από τον 15ο έως τον 19ο αι. Κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας γνώρισε περιόδους ύφεσης και περιόδους οικονομικής ανάπτυξης κατά τις οποίες κτίστηκαν τα διάφορα προσκίσματα διαμορφώνοντας τη σημερινή όψη μιας μικρής οχυρωμένης πολιτείας. Το σύνολο των σωζομένων τοιχογραφιών καλύπτουν μια περίοδο έξι αιώνων δημιουργίας και αντιπροσωπεύουν επάξια τη ζωγραφική τέχνη στην περιοχή των Σερρών από τους χρόνους των Παλαιολόγων ως τους νεώτερους. Μαζί με τις σωζόμενες εικόνες, τα εκκλησιαστικά κειμήλια, τα χειρόγραφα και τα

⁵⁶ Ξυγγόπουλος Α., *Αι τοιχογραφίαι του Καθολικού της Μονής Προδρόμου Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1973, Στρατή Α., *Η Μονή Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες*, Αθήνα 1989, Πασχαλίδης Σ. Α., Στράτης Δ., *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας: Α΄ Ανατολική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1989.

αντικείμενα της μικροτεχνίας δίνουν μια πλήρη εικόνα της καλλιτεχνικής και πνευματικής ακτινοβολίας που γνώρισε η μονή από την ίδρυσή της έως σήμερα και την καθιστούν ένα ζωντανό μουσείο της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης.

- Μοναστήρια ορεινής Αρκαδίας⁵⁷. Πρόκειται για μνημεία αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος ενταγμένα σε περιβάλλον απaráμιλλης φυσικής ομορφιάς. Οι μονές του μυθικού ποταμού Λούσιου, μεταβυζαντινές οι περισσότερες (16^{ος}-19^{ος} αι.) φυλάσσουν ζωγραφική και κειμήλια εξαιρετικής τέχνης και συνδέονται με την διατήρηση της ορθόδοξης πίστης και των ελληνικών γραμμάτων στους αιώνες της Τουρκοκρατίας και με τον αγώνα των Ελλήνων για την απελευθέρωσή τους: Μονή Αμυαλών, Μονή Προδρόμου, Μονή Φιλοσόφου, Μονή Λουκούς, Μονή Μαλεβής, Μονή Σίντζας είναι από τις σημαντικότερες, προσελκύουν δε πολλούς επισκέπτες.

Εκτός από τα παραπάνω μνημεία και προσκυνήματα στον ελλαδικό χώρο βρίσκονται θρησκευτικά ιδρύματα που φαίνεται να συνδέουν ιδιαίτερωσ την ιστορία των Ελλήνων και των Ρώσων. Ένα παράδειγμα αποτελεί το προσκύνημα του σκηνώματος του Αγίου Ιωάννη του Ρώσου στο Προκόπι της Εύβοιας. Το λείψανο του Ελληνορώσου αγίου εκτίθεται στην εκκλησία που είναι αφιερωμένη σε αυτόν μαζί με τα κειμήλια (εικόνες και λειτουργικά σκεύη) που έφεραν οι πρόσφυγες από το Προκόπι (Κατπαδοκία) της Μικράς Ασίας (Μπαλά Ευαγγ., 2004). Εξάλλου, η Εύβοια, νησί κατάσπαρτο από βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία έχει να επιδείξει μεταξύ άλλων την πολιούχο της Χαλκίδας Αγία Παρασκευή του 13^{ου} αι. (Ιωαννίδης Α. Κ., 2007), την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Οξύλιθο του 13^{ου} αι., ναό στον περίβολο του οποίου κάθε Δεκαπενταύγουστο διοργανώνεται από τους ντόπιους γεύμα ειδικά παρασκευασμένο για την περίπτωση (Εμμανουήλ Μ., 1991) και τη Μονή Αγίου Νικολάου Γαλατάκη στη Λίμνη, του 16^{ου} αι. με σπουδαία τοιχογράφηση και συλλογή λειψάνων στο καθολικό της (Καναρί Τρ., 2003 και Κανάρη Τρ., 2007, σελ. 19-70).

Ωστόσο βάσει των στοιχείων της Έκθεσης Παρουσίασης των Αποτελεσμάτων Ερωτηματολογίου Τουριστικών Γραφείων Περιόδου 2013 του Συνοδικού Γραφείου μεταξύ των περιοχών θρησκευτικού ενδιαφέροντος μεγαλύτερη ζήτηση από τους επισκέπτες -λόγω θρησκευτικής σημαντικότητας ή λόγω τουρισμού- φαίνεται να έχουν η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη (επιλογή από τα τουριστικά γραφεία σε ποσοστό >80%).

⁵⁷ Μουτσόπουλος Ν. Κ., «Αι παρά την Τρίπολιν μοναί Γοργοπηγκού, Βαρσών και Επάνω Χρέπας», *Ε.Ε.Β.Σ.*, ΚΘ', 1959, σελ. 391-415, Σαραντάκης Π., *Αρκαδία, τα μοναστήρια και οι εκκλησίες της, οδοιπορικό 10 αιώνων*, Αθήνα 2000, *kathimerini.gr* (Ταξίδια) <http://www.kathimerini.com.cy/index.php?pageaction=kat&modid=1&artid=117018>, http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1466

Ακολουθούν τα Μετέωρα, η Κέρκυρα, η Τήνος και η Ρόδος (>70%), η Ζάκυνθος, η Πάτμος και η Χαλκιδική (>60%). Περιοχές όπως η Βοιωτία (Όσιος Λουκάς), Λέσβος (Άγιος Ραφαήλ), Πάρος (Καταπολιανή) αν και αποτελούν σημαντικούς προσκυνηματικούς προορισμούς δεν επιλέγονται λόγω έλλειψης προβολής στις τουριστικές αγορές (βλέπε διάγραμμα 21).

Διάγραμμα 21: Προσκυνηματικές περιοχές στην Ελλάδα

Πηγή: Συνοδικό Γραφείο Προσκυνηματικών Περιηγήσεων Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος, Έκθεση Παρουσίασης των Αποτελεσμάτων Ερωτηματολογίου Τουριστικών Γραφείων Περιόδου 2013.

6.5 Ρωσικός εισερχόμενος τουρισμός στην Ελλάδα

Οι αφίξεις από τη Ρωσία κατά τα τελευταία χρόνια σημειώνουν αύξηση (βλ. πίνακα 42), γεγονός που συντελεί ταυτόχρονα και στην αύξηση των τουριστικών εισπράξεων της Ελλάδας, αφού η μέση δαπάνη των Ρώσων τουριστών είναι 1.099 ευρώ ανά άτομο και

ανά ταξίδι, ποσό σχεδόν διπλάσιο από την αντίστοιχη μέση δαπάνη των άλλων τουριστών που είναι 640 ευρώ (IOBE, 2012). Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος η μέση διάρκεια παραμονής τους στην Ελλάδα είναι 10,9 ημέρες ανά ταξίδι. Σε ότι αφορά τον θρησκευτικό τουρισμό υπάρχουν στοιχεία μόνο για το Άγιο Όρος. Το 2011 επισκέφθηκαν το Άγιο Όρος 5.181 Ρώσοι προσκυνητές που αντιστοιχούν στο 19% του συνόλου των αλλοδαπών επισκεπτών. Το 2012 οι Ρώσοι προσκυνητές σημειώνοντας αύξηση κατά 86,5% έφτασαν τους 9.662 που αντιστοιχούν στο 25,4% του συνόλου των αλλοδαπών επισκεπτών (ΕΟΤ).

Πίνακας 42: Αφίξεις Ρώσων τουριστών στην Ελλάδα

Πηγή: ΣΕΤΕ, Έρευνα συνόρων της Τράπεζας της Ελλάδος

Έτος	Αφίξεις	Αναλογία % επί του συνόλου των τουριστών	Μεταβολή % από το προηγούμενο έτος
2009	276.021	1,9	63,5
2010	451.239	3,0	63,5
2011	738.927	4,5	63,8
2012	874.787	5,6	18,4
2013	1.352.901	7,5	54,7

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα έρευνας που διεξήχθη από τον ΕΟΤ στη Μόσχα σε δείγμα 500 Ρώσων που τα τελευταία δύο χρόνια είχαν πραγματοποιήσει τουλάχιστον δύο ταξίδια στο εξωτερικό. Οι χώρες που επισκέφθηκαν οι ερωτηθέντες είναι κατά σειρά οι: Τουρκία, Αίγυπτος, Ταϊλάνδη, Ισπανία, Ελλάδα, Γερμανία, Ιταλία, Γαλλία, Τσεχία και Κύπρος. Το 74% των Ρώσων έρχονται στην Ελλάδα για χαλάρωση, ήλιο και θάλασσα, το 52% για περιηγητικό τουρισμό, το 13% για ψώνια και μόλις το 4% για θρησκευτικό ή προσκυνηματικό τουρισμό. Τα ίδια περίπου ποσοστά ισχύουν και για τις άλλες χώρες εκτός από την Τουρκία και την Ταϊλάνδη που στον θρησκευτικό τουρισμό έχουν ποσοστό 5%. Η διάρκεια του ταξιδιού είναι 10-13 διανυκτερεύσεις για το 35%, 7-9 για το 32% και 14-16 για το 22%. Η συντριπτική πλειοψηφία ταξιδεύει οργανωμένα (68%) και μόνο το 18% ανεξάρτητα. Το 44% διαλέγει πακέτα all inclusive, σε ξενοδοχεία 4 αστέρων (44%) ή σε 5 αστέρων (34%). Οι Ρώσοι τουρίστες ηλικίας 18-34 ετών επιλέγουν την Ελλάδα για τον καλό της καιρό σε ποσοστό 64%, για την καλή σχέση ποιότητας – τιμής σε ποσοστό 53%, λόγω συστάσεων φίλων και συγγενών σε ποσοστό 36% και λόγω πολιτικής σταθερότητας σε ποσοστό 26%. Οι μεγαλύτερες ηλικίες συμφωνούν στα τρία πρώτα κριτήρια, αλλά αντί της πολιτικής σταθερότητας δίνουν προτεραιότητα στο επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών. Για να επιλέξουν γενικά προορισμό αντλούν πληροφορίες από τουριστικούς δικτυακούς τόπους (sites)

σε ποσοστό 70% και από συστάσεις φίλων και συγγενών σε ποσοστό 68%. Η οργάνωση του ταξιδιού γίνεται από το 35% μερικούς μήνες πριν και από το 29% έναν μήνα πριν (Ροδιακή, 24-3-2014).

Βάσει στοιχείων που συγκεντρώσαμε από μεγάλα τουριστικά γραφεία θρησκευτικού τουρισμού που δραστηριοποιούνται στη Ρωσία και από το Συνοδικό Γραφείο Προσκυνηματικών Περιηγήσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος οι Ρώσοι θρησκευτικοί τουρίστες ταξιδεύουν στην πλειοψηφία τους οικογενειακά αλλά και κάποιοι ατομικά και το εύρος της ηλικίας τους κυμαίνεται από νεαρούς ενήλικες μέχρι και άτομα τρίτης ηλικίας. Οι κρατήσεις τους γίνονται μεμονωμένα αλλά και μέσω ενοριών. Προέρχονται από ανώτερα εισοδηματικά στρώματα και σχεδόν από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Είναι κυρίως άτομα με φιλοσοφικές ανησυχίες και αναζητήσεις και το μορφωτικό τους επίπεδο είναι αρκετά υψηλό. Στα ομαδικά προσκυνηματικά ταξίδια που οργανώνονται από ενορίες της Ρωσικής Εκκλησίας συμμετέχουν συνήθως άτομα μέσου και κατώτερου οικονομικού και κοινωνικού επιπέδου με εξαίρεση τους συνταξιούχους λόγω των χαμηλών συντάξεων.

Οι πιο δημοφιλείς προορισμοί στην Ελλάδα για τους Ρώσους προσκυνητές είναι βάσει έρευνας στα προγράμματα των ρωσικών τουριστικών πρακτορείων το Άγιο Όρος με έμφαση στη Ρωσική Μονή του Αγίου Παντελεήμονος του Μεγαλομάρτυρα, ο Άγιος Σπυρίδωνας στην Κέρκυρα, ο Άγιος Ιωάννης ο Ρώσος στην Εύβοια, ο Άγιος Ανδρέας στην Πάτρα, η Παναγία η Φιδούσα και ο Άγιος Διονύσιος στην Κεφαλονιά, το Σπήλαιο της Αποκάλυψης και η Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, τα Μετέωρα, ο τάφος του Γέροντα Παΐσιου στη μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Σουρωτή Θεσσαλονίκης κ.ά.

Επίσης προσφέρονται προγράμματα παραθερισμού και προσκυνήματος στην Κρήτη, στη Χαλκιδική, στην Κέρκυρα, στην Εύβοια και αλλού, εκδρομές που συνδυάζουν προσκυνήματα σε Ελλάδα και Ιταλία καθώς και μονοήμερες εκδρομές σε μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος κατά τη διάρκεια των διακοπών στην Ελλάδα. Σύμφωνα με μαρτυρίες πρακτορείων πολλοί ενδιαφέρονται να συνδυάσουν θρησκευτικό τουρισμό με θερινό τουρισμό ήλιου και θάλασσας και αρκετοί με εκπαιδευτικό ή πολιτιστικό τουρισμό.

Βιβλιογραφία κεφαλαίου

Καλοκαιρινός, 1981, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή 146π.Χ.-1453μ.Χ.*, ΟΕΒΔ, Αθήνα.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, συλλογικό έργο.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, συλλογικό έργο.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΕΨΕΩΝ (ΙΤΕΠ), 2013, Εξελίξεις στον Τουρισμό και στα Βασικά Μεγέθη της Ελληνικής Ξενοδοχίας το 2012

http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/Attachments/408/GR_GreekToursmHotels2013.pdf

Ομιλία της Υπουργού Τουρισμού, κας Ό. Κεφαλογιάννη στην Κλειστή Συνεδρίαση της 22ης Τακτικής Γενικής Συνέλευσης του ΣΕΤΕ 02.05.2014,

<http://sete.gr/GR/KENTRO%20TYPOY/Idisis%20ke%20Anakinosis/index.php?naID=2320>

Υπουργείο Τουρισμού <http://www.mintour.gov.gr/el/PressRoom>

Υπουργείο Ανάπτυξης και Ανταγωνιστικότητας, *Παρουσίαση του νέου επενδυτικού νόμου* http://www.mindev.gov.gr/?page_id=3739

Enterprise Greece, αρμόδιος εθνικός φορέας για την προσέλκυση επενδύσεων στην Ελλάδα και την προώθηση εξαγωγών, υπό την εποπτεία του Υπουργείου Ανάπτυξης και Ανταγωνιστικότητας

<http://www.investingreece.gov.gr/default.asp?pid=36&sectorID=47&la=2>

<http://news.in.gr/economy/article/?aid=1231316557>

ΝΟΜΟΣ ΥΠ'ΑΡΙΘ.2338. Κύρωση Σύμβασης Ανάπτυξης του νέου Διεθνούς Αεροδρομίου της Αθήνας στα Σπάτα

http://www.kkengineering.gr/legislation/publicworks/additional/N2338-FEKA202_1995.txt

Karavitis N, 2013, *FLAT INCOME TAX RATES: A Fresh Start?*

Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE)

http://www.iobe.gr/docs/research/RES_04_05112013_REP_ENG.pdf

Ομιλία του Προέδρου του ΣΕΤΕ, κ. Ανδρέα Ανδρεάδη στην Κλειστή Συνεδρίαση της 22ης Τακτικής Γενικής Συνέλευσης 30.04.2014,

<http://sete.gr/GR/KENTRO%20TYPOY/Idisis%20ke%20Anakinosis/index.php?naID=2315>

Υπουργείο Περιβάλλοντος Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής, «*Έγκριση τροποποίησης Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό και της Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων αυτού*»

<http://www.greecevac-ru.com/>

Υπουργείο Εξωτερικών <http://www.mfa.gr/theoriseis-eisodou-visas/theoriseis-gia-allodapous-pou-taxidevoun-stin-ellada/>

Πουτέση Χριστίνα, 1/4/2014, *Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή απλουστεύει τη βίζα Σένγκεν*, Το Βήμα <http://www.tovima.gr/finance/article/?aid=582706>

Trading Economics <http://www.tradingeconomics.com/greece/gdp-growth>

WORLD ECONOMIC FORUM, The Global Competitiveness Report 2013-2014, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

Ελληνική Στατιστική Αρχή
Η Ελλάδα με αριθμούς 2013,
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/General/ELLAS_IN_NUMBERS_GR.pdf

Η Ελληνική Οικονομία
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/General/greek_economy_10_01_2014.pdf

Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, 2012, *Η επίδραση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία*,
http://www.ioebe.gr/docs/research/RES_05_E_01092012REP_GR.pdf

McKinsey&Company, 2012, *Greece 10 Years Ahead: Defining Greece's new growth model and strategy*, Athens
http://www.mckinsey.com/locations/athens/GreeceExecutiveSummary_new/pdfs/Executive_summary_English.pdf

Central Intelligence Agency (CIA), *The World Factbook, Greece*
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gr.html>

European Commission, 2013, *EU Employment and Social Situation Special Supplement on Demographic Trends*

Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2013, *Ανακοίνωση δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του Μόνιμου Πληθυσμού της Χώρας σύμφωνα με την Απογραφή Πληθυσμού – Κατοικιών 2011*
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/General/nws_SAM01_GR.PDF

UNDP, Human Development Report 2014
<http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>

http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=14301

http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=6622

Υπουργείο Τουρισμού, Έρευνα αγοράς <http://www.gnto.gov.gr/el/EPEYNA-ΑΓΟΡΑΣ>

Μπαλτά Ευαγγ., *Προκόπι*, έκδ. Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2004

ΓΓΕΤ, 2013, *ΕΡΕΥΝΑ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ & ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ: ΚΑΤΑΛΥΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΞΕΠΕΡΑΣΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ*,
http://www.gsrt.gr/News/Files/New670/GSRT_SummaryProfile_EL_2013_03_11.pdf

Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας
<http://www.gsrt.gr/central.aspx?sld=12014661120516461494295>

Travel agencies versus the internet: China and Russia are catching up with online travel bookings, ITB BERLIN, 2013/06/25

<http://www.itb-berlin.de/en/MediaCentre/PressReleasesAndNews/index.jsp?lang=en&id=335168>

Internet Travel Hotel Booking Statistics- Statistic Brain
2013 Statistic Brain Research Institute, publishing as Statistic Brain. 18-6-2013
<http://www.statisticbrain.com/internet-travel-hotel-booking-statistics/>

World Economic Forum: The Global Information Technology Report 2013
http://www3.weforum.org/docs/WEF_GITR_Report_2013.pdf

World Economic Forum: The Travel and Tourism Competitiveness Report 2013
http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf

Eurostat, Information society,
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-HA-12-001-08/EN/KS-HA-12-001-08-EN.PDF

Πρεσβεία της Ελλάδος στο Βερολίνο
<http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/radA4E87Report%20Greece-Ireland-Portugal,%20Economic%20Analysis%20Comparison%202012.pdf>

IOBE, *Το διαδίκτυο στην Ελλάδα: Εμπόδια και προοπτικές*
<http://www.iobe.gr/media/Hmerides/iobeGooglepresentationfinal.pdf>

Τσάρτας, et.al., 2010, *Η σημασία του τουρισμού για την ελληνική οικονομία/κοινωνία & προτάσεις πολιτικής για την τουριστική ανάπτυξη*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
www.researchgate.net/.../ef31752e2a7d265d5d.pdf

ΣΕΤΕ, *Παγκόσμια Τουριστική Κίνηση*
<http://sete.gr/GR/TOYRISMOS/Pangosmia%20Touristiki%20Kinisi/>

ΣΕΤΕ, *Market Brief: Φεβρουάριος 2013, Παγκόσμιο Τουριστικό Βαρόμετρο-Ιανουάριος 2013*
http://sete.gr/fileuploads/entries/Market%20Briefs/GR/UNWTO%20Barometer_January%202013.pdf

UNWTO World Tourism Barometer <http://mkt.unwto.org/en/barometer>

Deutsche Welle, *Επιπτώσεις της ουκρανικής κρίσης στον τουρισμό*, Σταμάτης Ασημένιος, Βερολίνο, 6-3-2014 www.dw.de/ελληνικός-τουρισμός/a-15855997

IPK International, *ITB WORLD TRAVEL TRENDS REPORT, December 2013*
http://www.itb-berlin.de/media/itb_media/itb_pdf/WTTR_Report_2014_Web.pdf

UNWTO, *Barometer, Jan.2014*
http://sete.gr/fileuploads/entries/Online%20library/GR/Greek-tourism_Hotel-performance13_Feb2014.pdf

<http://www.gnto.gov.gr/el/EPEYNA-ΑΓΟΡΑΣ>

Δεριζιώτης Λ. , Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2442

Λιάκος Δ., http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2367

http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=13941

Κεφαλά Κ., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1489

Ανδριανάκης Μ., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=14781

Αδριανάκης Μ. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1585

Συθιακάκη Β., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1510&era=3&group=7

http://odysseus.culture.gr/h/1/gh151.jsp?obj_id=3482

Μοσχόβη Γ., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1043

Δαδάκη Στ. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1586

Επίσημη ιστοσελίδα Ιερού Ναού Παναγίας της Τήνου <http://www.panagiatinou.gr>

Δήμος Βέροιας, Ιερά Μονή Παναγίας Σουμελά <http://www.veria.gr/citi-guide/poli-tis-beroiias/bizantina-monastiria-naoi/123-antidixarxoi.html>

Οδηγός Ιονίων Νήσων <http://www.scribd.com/doc/12374457>

<http://www.destinationcrete.gr/el/monasteries/moni-odigitrias>

<http://www.visitlesvos.gr/el/sightseeing?ID=1570>

Ψιμούλη Β.Δ., *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 1998,

http://www.ntua.gr/MIRC/db/epirus_db/18_Thesprwtia/18_9_K_Souliou/18_9_5_KD_Frosinhs/18_9_5_KD_Frosinhs.htm

<http://www.incrediblecrete.gr/184/index.el.html>

Λεύκωμα Ρίζες Ελλήνων Νησιώτες-Νότιο Αιγαίο, Εκδ. Πήγασος Εκδοτική

Πελεκανίδης, Στ. 1960, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη

Μπαλτά, Ευαγγ. 2004, *Προκόπι*, έκδ. Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα

Ιωαννίδης, Α. Κ. 2007, *Η τρίκλιτη Βασιλική της Αγίας Παρασκευής στη Χαλκίδα*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα

Εμμανουήλ, Μ. 1991, *Οι Τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Ευβοίας*, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.

Kanari, Tr. 2003, *Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint Jean le Précurseur*, ΧΑΕ, Αθήνα.

Κανάρη, Τρ. 2007, «Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του καθολικού της Μονής Γαλατάκη στη Λίμνη Ευβοίας (Γεώργιος και Φράγκος Κονταρής, 1586)», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 37 (2007).

Κεφάλαιο 7: ΜΕΙΓΜΑ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ

7.1 Τουριστικό μάρκετινγκ

Η χρήση των εργαλείων του μάρκετινγκ επιβάλλεται από την ίδια τη φύση του τουριστικού προϊόντος που είναι ιδιαίτερη και διαφορετική από των υπόλοιπων προϊόντων. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, τα τουριστικά προϊόντα είναι σύνθετα, άυλα, απροσδιόριστης φύσης, φθαρτά, ετερογενή, στιγμιαίας δημιουργίας και κατανάλωσης. Πρόκειται με άλλα λόγια για ένα υποκειμενικό σύνολο εμπειριών το οποίο απαρτίζεται από υλικά αγαθά (π.χ. φαγητά), από άυλες, ετερογενείς, αδιαχώριστες και αλληλεξαρτώμενες υπηρεσίες (π.χ. μεταφορά, διαμονή) και φυσικούς παράγοντες (π.χ. κλίμα, αξιοθέατα). Το τουριστικό προϊόν παράγεται και καταναλώνεται συνήθως την ίδια στιγμή παύοντας να υπάρχει και αφήνοντας στον τουρίστα μόνο την εκάστοτε εμπειρία. Δεν υπάρχει δυνατότητα δοκιμής του πριν την αγορά, με αποτέλεσμα οι τουρίστες-καταναλωτές να αγοράζουν προσδοκίες για μια εμπειρία. Έτσι το τουριστικό μάρκετινγκ αναλαμβάνει τη διαμόρφωση των προσδοκιών για το βίωμα ενός ταξιδιού που πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε το προϊόν να είναι τουλάχιστον το ίδιο ελκυστικό με τα ανταγωνιστικά, ο ταξιδιώτης να κάνει τη σωστότερη επιλογή και να μην υπάρχει μεγάλη απόσταση μεταξύ προσδοκιών και εμπειρίας (Gartner, 2001, σελ. 451-452).

Η Ελλάδα αποτελεί έναν καταξιωμένο παγκοσμίως τουριστικό προορισμό. Ο βασικός τύπος του τουριστικού προϊόντος που προσφέρει είναι ο τουρισμός ήλιου και θάλασσας. Καθώς τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται μια αυξανόμενη ζήτηση για τουρισμό εμπειριών, άρχισε μια προσπάθεια εμπλουτισμού και διεύρυνσης της ελληνικής τουριστικής πρότασης με εναλλακτικές μορφές τουρισμού, μεταξύ των οποίων και ο θρησκευτικός τουρισμός. Η προσπάθεια αυτή θα πρέπει να συνεχιστεί και να ενταθεί εστιασμένη στη ρωσική αγορά και βασισμένη στον πλούτο και την ποικιλία των διαθέσιμων πόρων και στη στρατηγική της διαφοροποίησης (Porter, 1980), με έμφαση δηλαδή στη μοναδικότητα και την αυθεντικότητα του αναβαθμισμένου προϊόντος.

Η Ελλάδα ως προορισμός προσκυνηματικού τουρισμού υπάρχει ήδη στα προγράμματα όλων των ρωσικών τουριστικών γραφείων που δραστηριοποιούνται στον χώρο του θρησκευτικού τουρισμού. Επιπλέον, κατά τα τελευταία χρόνια

διαπιστώνεται γενικότερα μια σημαντική άνοδος του τουριστικού ρεύματος από τη Ρωσία προς την Ελλάδα με μεγάλα περιθώρια αύξησης. Σύμφωνα με τη θεωρία του Wasson (1974) για τους κύκλους ζωής των προϊόντων, το ελληνικό θρησκευτικό τουριστικό προϊόν βρίσκεται σε περίοδο ανάπτυξης, τα κανάλια διανομής καθιερώνονται και οι Ρώσοι προσκυνητές αποδέχονται το προϊόν. Στόχος λοιπόν του σχεδίου μάρκετινγκ θα πρέπει να είναι η αύξηση της ζήτησης τόσο για τους υπάρχοντες προορισμούς όσο και για νέους λιγότερο γνωστούς προορισμούς θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα. Μεταφερόμενο στο επόμενο στάδιο ζωής του το προϊόν, για να μπορέσει να επιβιώσει και να συνεχίσει να αναπτύσσεται, κρίνεται απαραίτητη η μεταστροφή στον καταναλωτή με έρευνες για την κατανόηση των αναγκών του και των επιθυμιών του, τον προσδιορισμό των βιώσιμων τμημάτων της αγοράς και την προσφορά νέων προγραμμάτων (Gartner W., 2001, σελ. 449).

Το μάρκετινγκ δεν αφορά μόνο τους κρατικούς τουριστικούς φορείς, αλλά και όλους όσους δραστηριοποιούνται στον τομέα του τουρισμού άμεσα ή έμμεσα, δηλαδή δεν αφορά μόνο τις εθνικές πρωτοβουλίες αλλά και τις μεμονωμένες μικρές ή μεγάλες επιχειρήσεις. Η επιτυχία ενός σχεδίου μάρκετινγκ δεν κρίνεται μόνο από την αύξηση των αφίξεων αλλά μεταξύ άλλων και από την αύξηση των εισπράξεων και της απασχόλησης.

7.2 Λύση για τον πελάτη (Customer solution ή Customer needs and wants)

Για την περαιτέρω ανάπτυξη του θρησκευτικού - προσκυνηματικού τουρισμού στην αγορά της Ρωσίας –και όχι μόνο- είναι αναγκαία η ενίσχυση, η βελτίωση και ο εμπλουτισμός του υπάρχοντος προϊόντος, λαμβάνοντας υπ'όψιν τις επιθυμίες και τις ανάγκες των Ρώσων θρησκευτικών τουριστών.

Σύμφωνα με τους Medlik και Middleton, το τουριστικό προϊόν είναι ένας συνδυασμός δραστηριοτήτων, υπηρεσιών και παροχών που συγκροτούν τη συνολική τουριστική εμπειρία και τα στοιχεία που το απαρτίζουν είναι τα αξιοθέατα του προορισμού, οι εγκαταστάσεις του προορισμού, η πρόσβαση, η εικόνα και η τιμή. Ο Krippendorf ταξινομεί τα συστατικά του τουριστικού προϊόντος σε τέσσερις κατηγορίες: φυσικοί παράγοντες, ανθρωπολογικοί παράγοντες, υποδομές και τουριστικές υποδομές.

Για την αύξηση της ροής Ρώσων θρησκευτικών τουριστών στην Ελλάδα πρέπει να υπάρξει σχεδιασμός και στρατηγικές κατευθύνσεις ανάπτυξης σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο. Καταρχάς είναι αναγκαία η ολοκλήρωση της καταγραφής των θρησκευτικών μνημείων της χώρας σε επίπεδο νομού ή μητροπόλεως, των διαθέσιμων πόρων, των συγκριτικών πλεονεκτημάτων και των τουριστικών δυνατοτήτων κάθε περιοχής, ώστε να αξιοποιηθούν οι διαθέσιμοι αξιόλογοι πόροι και να διαμορφωθεί ένα βελτιωμένο ολοκληρωμένο προϊόν θρησκευτικού τουρισμού.

Τουριστικά γραφεία που ασχολούνται με τον θρησκευτικό τουρισμό επισημαίνουν προβλήματα και ελλείψεις όπως: η δύσκολη και επικίνδυνη οδική πρόσβαση σε πολλές μονές, η ανεπάρκεια σε χώρους ιδιωτικής υγιεινής, η αδυναμία πρόσβασης ατόμων με ειδικές ανάγκες ή ηλικιωμένων (Συνοδικό Γραφείο Προσκυνηματικών Περιηγήσεων Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος, *Έκθεση Παρουσίασης των Αποτελεσμάτων Ερωτηματολογίου Τουριστικών Γραφείων Περιόδου 2013*, σελ. 7-8).

Πρέπει λοιπόν για την αναβάθμιση και τη βελτίωση του προϊόντος αυτό να υποστηρίζεται από τις κατάλληλες υποδομές. Η κεντρική κυβέρνηση και οι φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης Α΄ και Β΄ βαθμού πρέπει να μεριμνήσουν για τη δημιουργία ή τη βελτίωση υποδομών, υποστηρικτικών δομών και υπηρεσιών στους προορισμούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος, που θα διευκολύνουν την πρόσβαση, θα εμπνέουν αίσθημα ασφάλειας στους τουρίστες (π.χ. κέντρα υγείας, νοσοκομεία) και θα αναβαθμίσουν το περιβάλλον, καθώς και για την κατασκευή καταλυμάτων και την ανακαίνιση των υπαρχόντων, ώστε να ικανοποιούν τις ανάγκες των προσκυνητών. Απαραίτητη είναι επίσης η συνεργασία και ο συντονισμός κρατικών, εκκλησιαστικών, ιδιωτικών φορέων, τοπικών επιχειρήσεων και κατοίκων των κοινοτήτων υποδοχής για όλα τα παραπάνω καθώς και για την αξιοποίηση και συντήρηση των θρησκευτικών μνημείων.

Στους ιερούς χώρους με πρωτοβουλία και συνεργασία όλων των βαθμίδων της ιεραρχίας της Εκκλησίας μεταξύ τους ή και με άλλους φορείς στο πλαίσιο της βελτίωσης των υπηρεσιών και του προσανατολισμού στον Ρώσο θρησκευτικό τουρίστα είναι σημαντική η πρόβλεψη υπηρεσιών στους χώρους αυτούς ειδικά για τους Ρώσους τουρίστες. Συγκεκριμένα πρέπει να ληφθεί μέριμνα, ώστε να υπάρξει κατάλληλη σήμανση, έντυπο ενημερωτικό υλικό και ξενάγηση στη ρωσική γλώσσα, δυνατότητα περιήγησης των προσκυνητών στους ιερούς τόπους και εκτός προβλεπόμενου ωραρίου κατόπιν συνεννόησης με τις κατά τόπους μητροπόλεις ή διεύρυνση του

ωραρίου επίσκεψης, δυνατότητα τέλεσης λειτουργιών στη ρωσική γλώσσα⁵⁸ και άνοιγμα των Ιερών Λειψάνων για προσκύνηση. Επίσης είναι πολύ σημαντικό να ενημερώνονται οι δυνητικοί Ρώσοι θρησκευτικοί τουρίστες για τη δυνατότητα συμμετοχής τους σε τελούμενες θρησκευτικές λειτουργίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Εβδομάδα των Παθών πριν το Πάσχα, η οποία εντάσσεται στη θρησκευτική πρακτική των Ρώσων και κατά την οποία εμφανίζονται κοινά στοιχεία με των ομοδόξων Ελλήνων. Η Κυριακή των Βαΐων ονομάζεται Κυριακή της Ιτίας λόγω ελλείψεως φοινικόδεντρων στη Ρωσία. Παραδοσιακά φυλάσσουν τα αγιασμένα κλαδιά και στολίζουν με αυτά τις εικόνες. Κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας νηστεύουν αυστηρά έως και το λάδι. Τη Μεγάλη Δευτέρα πραγματοποιείται ο καθαγιασμός του μύρου. Στην πρωινή λειτουργία της Μεγάλης Πέμπτης λαμβάνουν τη θεία κοινωνία εις ανάμνηση του Μυστικού Δείπνου. Τη Μεγάλη Πέμπτη παρασκευάζουν τσουρέκια και βάζουν αυγά. Η Μεγάλη Παρασκευή είναι αφιερωμένη στην αναπαράσταση της Αποκαθήλωσης και του Ενταφιασμού του Χριστού. Το Μεγάλο Σάββατο συμμετέχουν μαζί σε πανηγυρική λιτανεία της Ανάστασης.

Σε τοπικό επίπεδο οι Μητροπόλεις εκτός από την εξασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας των ιερών τόπων θα μπορούσαν να συμβάλλουν θεσμοθετώντας γραφεία αρμόδια για τις προσκυνηματικές περιηγήσεις, διοργανώνοντας και καθιερώνοντας επετειακές λειτουργίες, θεολογικά συνέδρια, θρησκευτικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις σε τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος, προγράμματα για εκμάθηση διαφόρων μορφών εκκλησιαστικής τέχνης, όπως αιογραφίας, ψηφιδωτού, ξυλογλυπτικής, βυζαντινής μουσικής κ.ά. Σε συνεργασία με Πανεπιστήμια και σχολές θεολογικών, βυζαντινών σπουδών και καλών τεχνών θα μπορούσαν να οργανωθούν ειδικά μεταπτυχιακά προγράμματα και να χορηγηθούν υποτροφίες σε Ρώσους φοιτητές με τη βοήθεια χορηγών. Επιπλέον, είναι δυνατόν με τη συνεργασία των υπουργείων Πολιτισμού, Παιδείας και Τουρισμού να οργανωθούν προγράμματα για εργασίες συντήρησης ή αποκατάστασης θρησκευτικών μνημείων με τη συμμετοχή νέων από τη Ρωσία στο πλαίσιο ανταλλαγής φοιτητών ή του εθελοντισμού με χρηματοδότηση ιδιωτών.

Ωστόσο παράλληλα με τις στρατηγικές διαφοροποίησης και εστίασης στην αγορά στόχο (Porter M, 1980), ο προσκυνηματικός τουρισμός μπορεί να συνδυαστεί και με άλλες μορφές τουρισμού. Το θρησκευτικό στοιχείο είναι δυνατόν να συνδεθεί με το

---

⁵⁸ Για πρώτη φορά τον Ιούλιο του 2013 στον ναό του Αγίου Πέτρου στο Ηράκλειο της Κρήτης τελέστηκε θεία λειτουργία από Ρώσο ιερέα στα ρωσικά. Το γεγονός βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στους Ρώσους πιστούς και τα τουριστικά πρακτορεία ζητούν να καθιερωθεί (www.russian.gr/news/culture/news.php?ID=101560).

πολιτιστικό, το ιστορικό, το καλλιτεχνικό ή το φυσικό στοιχείο, ώστε να επιμηκυνθεί η διάρκεια παραμονής των προσκυνητών και να αυξηθεί η καταναλωτική δαπάνη, αλλά και για να γίνει πιο ελκυστικό και να απευθύνεται σε ευρύτερο μέρος της τουριστικής αγοράς.

Σύμφωνα δε και με πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από ταξιδιωτικά πρακτορεία τα οποία δραστηριοποιούνται στο χώρο του θρησκευτικού τουρισμού στη Ρωσία, διαπιστώνεται ενδιαφέρον από τους Ρώσους τουρίστες για τον συνδυασμό του προσκυνηματικού τουρισμού, κυρίως με τον θερινό τουρισμό ήλιου και θάλασσας, καθώς και με τον εκπαιδευτικό και τον πολιτιστικό τουρισμό. Στους προορισμούς θρησκευτικής σημασίας ο συνδυασμός του προσκυνηματος με άλλες μορφές εναλλακτικού τουρισμού μπορεί να βασιστεί στην αξιοποίηση των υπόλοιπων πόρων που διαθέτει η κάθε περιοχή.

Σύμφωνα με το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΞΕΕ) ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να οργανωθεί στη χώρα μας ως ανεξάρτητη κατηγορία, κυρίως προσκυνηματικού χαρακτήρα, αλλά και να ενταχθεί σε άλλα προγράμματα ειδικών ενδιαφερόντων. Μεταξύ όσων προτείνει ανάλογα με τα ειδικά ενδιαφέροντα των επισκεπτών τα παρακάτω θα μπορούσαν να βρουν απήχηση στη ρωσική τουριστική αγορά:

- ❖ Αρχαιολογικός τουρισμός (ταξίδια εκπαίδευσης ή ειδίκευσης)
  - α) Φίλιπποι - Καβάλα (φυλακή Αποστόλου Παύλου), Θεσσαλονίκη (ιστορικό κέντρο), Βεργίνα (Μακεδονικοί τάφοι), Βέροια (βήμα αποστόλου Παύλου)
  - β) Ηλεία (Αρχαία Ολυμπία), Αχαΐα (Πάτρα - Άγιος Ανδρέας, Αγία Λαύρα), Κορινθία (Νεμέα, Μυκήνες, Ναός Αποστόλου Παύλου)
  - γ) Καλαμάτα-Μεσσηνία (Μονή Καλογραιών, φράγκικα κάστρα), Αρκαδία (ασκηταριά), Αργολίδα (Επίδαυρος), Λακωνία (Μυστράς)
- ❖ Φυσιολατρικός τουρισμός (κυρίως μεμονωμένοι)
  - α) Μετέωρα – αναρρίχηση
  - β) Παναγία Εκατονταπυλιανή Πάρου, Παναγία Τήνου – ιστιοπλοΐα
- ❖ Λαογραφία, παράδοση, πολιτισμός (σύλλογοι, ομαδικές εκδρομές)
  - α) Καλοκαιρινή συνάντηση Σαρακατσάνων στα Γρεβενά
  - β) Διεθνές Φεστιβάλ παραδοσιακών χορών στη Λευκάδα
  - γ) Διεθνείς αθλητικές διοργανώσεις (π.χ. αλεξίπτωτο πλαγιάς Δράμας, διεθνές meeting ρυθμικής γυμναστικής Καλαμάτας)

- ❖ Κρουαζιέρες (επισκέψεις χωρίς διανυκτέρευση)
  - α) Στις Κυκλάδες για τις γραφικές εκκλησίες στους βράχους
  - β) Στη Χαλκιδική για το Άγιο Όρος
  - δ) Στις Σποράδες για τα μοναστήρια

Ο προσκυνηματικός τουρισμός είναι εφικτό να συνδυαστεί με τον γαστρονομικό και τον οινολογικό. Τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια των περιοχών θρησκευτικού ενδιαφέροντος πρέπει να προσαρμόζουν το μενού τους σύμφωνα με τη θρησκευτική παράδοση και τις διατροφικές ανάγκες των προσκυνητών (π.χ. νηστεία). Επιπλέον, μπορούν να προσφέρουν στους προσκυνητές γευστικές εμπειρίες, ακόμα και μαθήματα μαγειρικής που να βασίζονται σε μοναστηριακές συνταγές, στη μεσογειακή διατροφή και στα τοπικά προϊόντα.

Ακόμα είναι δυνατόν να υπάρξει διακρατική συνεργασία με γειτονικές χώρες όπως η Τουρκία και η Ιταλία οι οποίες βρίσκονται ανάμεσα στις πρώτες προτιμήσεις των Ρώσων τουριστών και διαθέτουν επίσης σημαντικά θρησκευτικά μνημεία, για σχεδιασμό ενιαίων πακέτων που θα περιλαμβάνουν επισκέψεις σε Βορειοανατολική Ελλάδα και Κωνσταντινούπολη, νησιά Ανατολικού Αιγαίου και παράλια Μικράς Ασίας, Επτάνησα, Πάτρα και Μπάρι κ.ά. Συνέργεια ακόμα με ναυτιλιακές εταιρείες κρουαζιέρας για προσκυνηματικές κρουαζιέρες ή για να εντάξουν στις κρουαζιέρες των προγραμμάτων τους θρησκευτικά μνημεία που βρίσκονται στα νησιά ή σε παραθαλάσσια μέρη.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας ενίσχυσης της ταυτότητας της Ελλάδας ως θρησκευτικού τουριστικού προορισμού –γεγονός που θα επηρεάσει έμμεσα και τον ρωσικό εξερχόμενο θρησκευτικό τουρισμό- θα μπορούσαμε να μιμηθούμε το παράδειγμα της Τουρκίας για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή της Αντιόχειας. Στην περιοχή αυτή και συγκεκριμένα κοντά στην πόλη Antakya βρίσκονται σημαντικά χριστιανικά μνημεία, ένα αρμενικό χωριό και μια μικρή κοινότητα Εβραίων. Εκεί κάθε Ιούνιο τελούνται οκτώ λειτουργίες σε εκκλησίες διαφόρων δογμάτων και η πόλη προβάλλεται ως «πόλη της συνύπαρξης» ή ως «πόλη της θρησκευτικής συμβίωσης» με αποτέλεσμα να συρρέουν πλήθη θρησκευτικών τουριστών (<http://www.makthes.gr/news/world/60299/>). Θα ήταν σκόπιμο να σχεδιαστεί κάτι ανάλογο και να προωθηθεί στην Ελλάδα στην περιοχή της Θράκης, στη Σύρο ή σε πόλεις όπως π.χ. η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα κ.ά., όπου συνυπάρχουν ετερόδοξοι ή αλλόθρησκοι. Τέτοιες ενέργειες ίσως να προσελκύσουν και Ρώσους τουρίστες άλλου θρησκεύματος όπως μωαμεθανούς ή καθολικούς.

Εξάλλου, μία από τις ιδιαιτερότητες του τουριστικού προϊόντος αποτελεί το γεγονός ότι είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το προσωπικό που το παρέχει. Θα ήταν λοιπόν σκόπιμο οι απασχολούμενοι στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού εκτός από επαγγελματική κατάρτιση να διαθέτουν θεολογικές γνώσεις, μόρφωση και καλλιέργεια, ώστε να σέβονται τη θρησκευτική πίστη των Ρώσων προσκυνητών, τον πολιτισμό και τις τοπικές παραδόσεις των κοινοτήτων υποδοχής και να συμβάλουν με τον τρόπο τους στην ενίσχυση των ελληνορωσικών εκκλησιαστικών και πολιτιστικών δεσμών.

Επιπλέον, σε τοπικό επίπεδο οι φορείς της αυτοδιοίκησης σε συνεργασία με τις μητροπόλεις και ιδιωτικούς φορείς θα μπορούσαν να οργανώνουν σε τακτά διαστήματα προσκυνηματικά προγράμματα μικρής διάρκειας (δύο ή τρεις διανυκτερεύσεις), κυρίως σε περιόδους εκτός αιχμής, αξιοποιώντας και τους υπόλοιπους διαθέσιμους πόρους της περιοχής. Θα ήταν σκόπιμο να παρέχεται στους ταξιδιώτες η δυνατότητα συμμετοχής σε ιερή ακολουθία στη ρωσική γλώσσα και μια σύντομη ξενάγηση στα αξιοθέατα. Θα μπορούσε επίσης να χορηγείται στους ταξιδιώτες μια «κάρτα προσκυνητή» που θα τους επιτρέπει τη δωρεάν μετακίνηση με τα μέσα μαζικής συγκοινωνίας της περιοχής. Τέτοια προγράμματα θα προκαλούσαν το ενδιαφέρον και εύπορων προσκυνητών, γι' αυτό στο πρόγραμμα πρέπει να συμμετέχουν καταλύματα όλων των επιπέδων.

Τέλος, επειδή, ει δυνατόν όλοι οι πιστοί, ανεξαρτήτως οικονομικής κατάστασης, πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν ένα προσκυνηματικό ταξίδι στην Ελλάδα, όπως λόγω χάρη οι Ρώσοι χαμηλοσυνταξιούχοι, η Εκκλησία θα μπορούσε να δημιουργήσει σε κάποιους προορισμούς ξενώνες σε κτίρια που διαθέτει και παραμένουν εν μέσω οικονομικής κρίσης ανεκμετάλλευτα, όπου θα παρέχονται υπηρεσίες διαμονής και σίτισης με χαμηλό αντίτιμο, επιλέγοντας μάλιστα για τη λειτουργία τους προσωπικό από ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες ή μακροχρόνια ανέργους. Αναμφισβήτητο το άμεσο οικονομικό όφελος για την περιοχή θα είναι ασήμαντο, αλλά μπορεί μακροπρόθεσμα να πολλαπλασιαστεί μέσω της διάχυσης της εμπειρίας των ταξιδιωτών στον περίγυρό τους και της διαφήμισης «από στόμα σε στόμα» από την οποία επηρεάζονται πολύ οι Ρώσοι επίδοξοι ταξιδιώτες.

7.3 Κόστος για τον πελάτη (Cost to the customer)

Πρόκειται για τη χρηματική αξία του προϊόντος, το αντίτιμο που καταβάλλει ο πελάτης. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της παρούσης εργασίας

το κόστος των οργανωμένων προσκυνηματικών εκδρομών από τη Ρωσία προς την Ελλάδα κυμαίνεται μεταξύ 800 – 1.900 ευρώ κατά άτομο. Γενικότερα διαπιστώνεται ότι στον θρησκευτικό τουρισμό το εύρος της δαπάνης του τουρίστα είναι μεγάλο και μπορεί να πρόκειται από τουρισμό πολυτελείας μέχρι τουρισμό φθηνών πακέτων. Στον προσκυνηματικό τουρισμό η μέση δαπάνη είναι αναμφίβολα χαμηλότερη (Helexpro).

Η τιμολόγηση μπορεί να υπολογιστεί βάσει κόστους, βάσει ανταγωνιστών ή να είναι βασισμένη στον πελάτη. Ο προσδιορισμός της στρατηγικής τιμολόγησης ενός προορισμού αποτελεί μία περίπλοκη διαδικασία, αφού πρέπει να ληφθούν υπ'όψιν πολλοί παράγοντες που τη διαμορφώνουν, οι σημαντικότεροι από τους οποίους είναι οι συναλλαγματικές ισοτιμίες, ο πληθωρισμός, το κόστος ζωής, η οικονομική πολιτική της χώρας, η στρατηγική των επιμέρους προμηθευτών, των ανταγωνιστών και των τουριστικών πρακτόρων.

Για τον καθορισμό της τιμής συχνά λαμβάνεται υπ'όψιν το κόστος των τουριστικών υπηρεσιών και σε αυτό προστίθεται ένα ποσοστό κέρδους. Η ελαστικότητα της τουριστικής ζήτησης σε συνδυασμό με την παγκόσμια οικονομική κρίση οδηγεί στην ανταγωνιστική τιμολόγηση δηλαδή στην τιμολόγηση βάσει των τιμών των ανταγωνιστών, εκτός αν το προϊόν που προσφέρεται είναι μοναδικό και σπάνιο ή πρόκειται για τουρισμό πολυτελείας.

Αν και το στοιχείο της πίστης που αποτελεί κίνητρο του προσκυνηματικού τουρισμού είναι σε μεγάλο βαθμό απρόβλεπτο και αστάθμιτο, θα ήταν προτιμότερο να ακολουθηθεί μία συγκρατημένη τιμολογιακή πολιτική με δεδομένο ότι η Ελλάδα αποτελεί ήδη έναν ακριβό προορισμό σε σύγκριση με ανταγωνίστριες χώρες (π.χ. κοντινές στη Ρωσία χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, Τουρκία κ.ά.). Για να αυξήσει την ανταγωνιστικότητά της, αφού δεν μπορεί να μεταβάλει την συναλλαγματική ισοτιμία, σκόπιμο θα ήταν να δοθεί έμφαση στην ποιότητα του παρεχόμενου προϊόντος. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος της εποχικότητας της ζήτησης του ελληνικού τουρισμού θα ήταν σκόπιμη η διαφοροποίηση της τιμής για το ίδιο προϊόν με προσφορές και εκπτώσεις κατά τις περιόδους της χαμηλής ζήτησης. Σε ό,τι αφορά προορισμούς της περιφέρειας λιγότερο γνωστούς με χαμηλή ζήτηση η εφαρμογή τιμολόγησης διείσδυσης, δηλαδή προσιτή χαμηλή τιμή, θα μπορούσε να συμβάλει στην καθιέρωσή τους στην αγορά. Θα αμβλυνόταν έτσι το πρόβλημα της συγκεντρωμένης γεωγραφικά τουριστικής ζήτησης και θα ενισχυόταν η ανάπτυξη της περιφέρειας. Επιπλέον, πολλοί Ρώσοι τα τελευταία χρόνια προτιμούν αντί ενός ταξιδιού μακράς διάρκειας να πραγματοποιούν δύο μικρότερα ταξίδια ετησίως

ή εκτός από τις θερινές διακοπές να κάνουν και σύντομα διαλείμματα (short break holiday) κατά τη διάρκεια του υπόλοιπου χρόνου. Με τη διαμόρφωση των κατάλληλων ταξιδιωτικών πακέτων και με προσφορές και εκπτώσεις για ένα δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα μέσα στον ίδιο χρόνο θα ήταν δυνατόν να παρακινηθούν και να ταξιδέψουν πάλι σε έναν άλλον ελληνικό προορισμό για άλλου είδους τουρισμό, λόγω χάρη στη Θεσσαλονίκη για θρησκευτικό τουρισμό και τουρισμό πόλεων (city break). Οι θρησκευτικοί τουρίστες εξάλλου έχουν την τάση να επαναλαμβάνουν τα ταξίδια τους.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ωστόσο, η συγκρατημένη τιμολογιακή πολιτική δεν πρέπει να αποβεί εις βάρος της ποιότητας του προϊόντος, γι' αυτό είναι πολύ σημαντικός ο διαρκής έλεγχος κόστους – ποιότητας.

7.4 Άνεση (Convenience)

Αποτελεί κατά πολλούς το δυσκολότερο σημείο του προγράμματος μάρκετινγκ. Πρόκειται για τη διάθεση του προϊόντος στον κατάλληλο τόπο και χρόνο και με τρόπο που να διασφαλίζει τη μεγαλύτερη δυνατή άνεση και ευκολία στον πελάτη προκειμένου αυτός να το προμηθευτεί (Γωνιάδης). Τα κανάλια διανομής επιδιώκουν να φέρουν σε επαφή τους παροχείς υπηρεσιών με τους καταναλωτές με σκοπό να προσφέρουν στους μεν προϊόντα ή υπηρεσίες και στους δε οικονομικό κέρδος. Οι μεσάζοντες που παρεμβάλλονται ανάμεσα στους παραγωγούς και τους καταναλωτές είναι οι εθνικοί οργανισμοί τουρισμού, τα τουριστικά γραφεία, οι μεγάλοι ταξιδιωτικοί πράκτορες (tour operators), τα κεντρικά συστήματα κρατήσεων (Central Reservation Systems ή CRS, Global Reservations Systems ή GDS) κ.ά. (Τσάρτας - Χρήστου, σελ. 43).

Ο ρόλος του μεσάζοντα είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Η αποδοχή ενός προϊόντος από τον διανομέα – μεσάζοντα είναι σημαντικότερη ακόμα και από την αποδοχή του καταναλωτή. Αν ένα προϊόν -όσο αξιόλογο και αν είναι- δεν καταφέρει να προσελκύσει το ενδιαφέρον του μεσάζοντα και δεν αναπτύξει ένα αποτελεσματικό σύστημα διάθεσης, θα καταστραφεί (Gartner W., 2001, σελ. 452). Επιπλέον, οι μεσάζοντες λόγω της άυλης φύσης του τουριστικού προϊόντος δεν υποχρεώνονται να αγοράσουν τα προϊόντα πριν τα πουλήσουν, με αποτέλεσμα να μην είναι αναγκασμένοι και να τα πουλήσουν. Οι προορισμοί λοιπόν προκειμένου να επωφεληθούν, πρέπει να αναπτύσσουν τις δέουσες σχέσεις με τους μεσάζοντες.

Μετά την ολοκλήρωση της πανελλαδικής καταγραφής των θρησκευτικών μνημείων έπεται η δημιουργία τουριστικών πακέτων που να περιλαμβάνουν θρησκευτικούς προορισμούς-κόμβους και ημερήσιες εκδρομές από εκεί ή διαδρομές προσκυνηματικού χαρακτήρα, αλλά και διαδρομές που να συνδυάζουν το προσκύνημα με άλλα ενδιαφέροντα των επισκεπτών δηλαδή με άλλες ειδικές μορφές τουρισμού (π.χ. πολιτιστικό, εκπαιδευτικό, φυσιολατρικό, γαστρονομικό, οινολογικό) ή με τουρισμό ήλιου και θάλασσας ή κρουαζιέρα. Δεδομένου ότι οι θρησκευτικοί τουρίστες μετακινούνται κυρίως ομαδικά και οργανωμένα τα πακέτα αυτά πρέπει να προωθηθούν για έμμεση διανομή στους τουρ οπερέτορς που δραστηριοποιούνται στη Ρωσία στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού καθώς και στα προσκυνηματικά κέντρα της Εκκλησίας της Ρωσίας.

Στην περίπτωση των τουριστικών προϊόντων τα δίκτυα διανομής αντιστρέφονται, αφού δεν είναι τα προϊόντα που μεταφέρονται από τον τόπο μαζικής παραγωγής τους στον τόπο που διαμένει ο καταναλωτής, αλλά ο καταναλωτής μετακινείται στον τόπο παραγωγής του προϊόντος δηλαδή στους προορισμούς. Ο τουρίστας έχει τη δυνατότητα να οργανώσει ο ίδιος το ταξίδι του χρησιμοποιώντας πολλά και διαφορετικά κανάλια διανομής π.χ. ένα για μεταφορά, άλλο για διαμονή, άλλο για ενοικίαση αυτοκινήτου κ.ο.κ. ή να επιλέξει ένα πλήρως οργανωμένο τουριστικό πακέτο ενός τουρ οπερέτορ. Το κόστος μετακίνησης σε άλλο δίκτυο διανομής είναι μάλιστα για τον καταναλωτή πολύ χαμηλό ή και μηδαμινό (Gartner W.,όπ). Έμφαση επομένως πρέπει να δοθεί και στα μη οργανωμένα ανεξάρτητα ταξίδια τα οποία καθώς οι Ρώσοι ταξιδιώτες θα γίνονται πιο έμπειροι, θα κερδίζουν έδαφος. Επιπλέον υπάρχουν οι πολύ πλούσιοι Ρώσοι οι οποίοι ήδη το συνηθίζουν, όπως μαρτυρά η παρουσία τους στη Χαλκιδική με κύριο σκοπό του ταξιδιού τους το προσκύνημα στο Άγιο Όρος.

Για τους παραπάνω λόγους κρίνονται σκόπιμα αφενός η βελτίωση της αεροπορικής σύνδεσης μεταξύ των δύο χωρών με περισσότερες τακτικές πτήσεις από και σε περισσότερα αεροδρόμια και αφετέρου το άνοιγμα των αεροδρομίων σε χαμηλού κόστους εταιρείες, γιατί ο προσκυνηματικός τουρισμός είναι συνήθως τουρισμός «οικονομικών πακέτων» αλλά και για την προσέλκυση τουριστών οι οποίοι προτιμούν τα ανεξάρτητα ταξίδια που οργανώνουν μόνοι με τη βοήθεια του διαδικτύου και προτιμούν να ταξιδέψουν στον προορισμό όσο πιο φθηνά γίνεται, ώστε να ξοδέψουν εκεί περισσότερα.

Τα τελευταία χρόνια με τη διάδοση του διαδικτύου η διαδικασία μάρκετινγκ του τουριστικού προϊόντος μεταβάλλεται. Η χρήση του ηλεκτρονικού εμπορίου και

μάρκετινγκ στον τουρισμό δημιούργησε μεταξύ άλλων νέα εναλλακτικά ηλεκτρονικά κανάλια επικοινωνίας και διανομής, αλλάζοντας τις σχέσεις μεταξύ άμεσων προμηθευτών, μεσαζόντων και ταξιδιωτών. Καθώς, όπως προαναφέρθηκε, αναμένεται ότι το ηλεκτρονικό ταξιδιωτικό εμπόριο θα κερδίζει συνεχώς έδαφος και οι απευθείας κρατήσεις (on line) θα αναδειχθούν στο μέλλον σε στρατηγικό κανάλι διανομής, προβάλλει για την Ελλάδα επιτακτική η ανάγκη προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα.

Συνεπώς για την άνεση του πελάτη και για την άμεση διανομή του προϊόντος είναι αναγκαία η κατασκευή μιας βάσης δεδομένων, ενός ηλεκτρονικού προσκυνηματικού χάρτη με οπτικοακουστικό πληροφοριακό υλικό για τους προσκυνηματικούς τόπους και τους θρησκευτικούς προορισμούς της Ελλάδας. Να περιλαμβάνει στη ρωσική γλώσσα εκτενή πληροφόρηση για καθέναν από αυτούς σχετικά με την ιστορία του, την αρχιτεκτονική του κ.ά., καθώς και χρηστικές πληροφορίες σχετικά με τις τουριστικές υποδομές και τις υπηρεσίες της ευρύτερης περιοχής π.χ. πρόσβαση, καταλύματα, εστιατόρια. Να προτείνει ακόμα προσκυνηματικές διαδρομές. Η ιστοσελίδα πρέπει να είναι συνδεδεμένη με τη διαδικτυακή πύλη του ΕΟΤ και εκτός από ελκυστική και εύχρηστη να είναι και διαδραστική δηλαδή να δίνει τη δυνατότητα στον Ρώσο επισκέπτη να βρει εύκολα, γρήγορα, στη γλώσσα του ό,τι ακριβώς χρειάζεται για το ταξίδι του και να κάνει απευθείας (on line) κρατήσεις. Αξιοσημείωτα παραδείγματα προσφέρουν οι ιστοσελίδες της Κρήτης <http://www.incrediblecrete.gr/57/index.el.html> και της Μητρόπολης της Χίου (<http://www.imchiou.gr/>) στις οποίες προβάλλονται τα χριστιανικά μνημεία, οι ναοί και τα μοναστήρια του νησιού και στα ρωσικά μεταξύ άλλων γλωσσών (Πουλάκη-Λαγός 2013).

7.5 Επικοινωνία (Communication)

Κατεξοχήν αρμόδιος για την επικοινωνία με τις αγορές του εξωτερικού και την προβολή και προώθηση του ελληνικού τουριστικού προϊόντος σε αυτές είναι ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ) που εκτός από την Κεντρική Υπηρεσία διατηρεί γραφεία και στο εξωτερικό. Στη Ρωσία υπάρχει γραφείο του ΕΟΤ στη Μόσχα που στην περιοχή αρμοδιότητάς του εκτός από τη Ρωσία ανήκουν και όλα τα κράτη που προήλθαν από τη διάλυση της ΕΣΣΔ εκτός Βαλτικής. Στρατηγικό σκοπό του αποτελεί η αποκατάσταση της εικόνας και του ονόματος (brand name) της Ελλάδας σε παγκόσμιο επίπεδο προβάλλοντας το κλασικό ελληνικό τουριστικό προϊόν ήλιου και θάλασσας αλλά και ειδικές μορφές τουρισμού. Την εποπτεία του ΕΟΤ έχει το Υπουργείο Τουρισμού, το οποίο επανιδρύθηκε ως αυτόνομο υπουργείο το 2012. Το Τμήμα Ειδικών Μορφών

Τουρισμού που υπάγεται στη Διεύθυνση Τουριστικών Επενδύσεων του Υπουργείου Τουρισμού ασχολείται μεταξύ άλλων και με τον θρησκευτικό τουρισμό.

Τα τελευταία χρόνια γίνονται σημαντικές προσπάθειες για την προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς, από την Εκκλησία, την Τοπική Αυτοδιοίκηση και ιδιωτικούς φορείς σε εθνικό αλλά και τοπικό επίπεδο. Το τοπικό τουριστικό προϊόν μιας περιοχής άλλωστε, είναι αυτοδύναμο σε σχέση με το εθνικό προϊόν, αν και το μάρκετινγκ ενός προορισμού επηρεάζεται σε κάποιο βαθμό από το μάρκετινγκ της χώρας (Παντόπουλος, 2012).

Λόγω της καθοριστικής σημασίας του μάρκετινγκ για την ανάπτυξη του τουρισμού, αναλαμβάνουν σχετικές πρωτοβουλίες και φορείς του ιδιωτικού τομέα. Ο Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ) με ποσοστό 80%, το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΞΕΕ) και η Ένωση Εταιρειών Διαφήμισης και Επικοινωνίας Ελλάδας (ΕΔΕΕ) το 2013 ίδρυσαν τη μη κερδοσκοπική εταιρεία Marketing Greece A.E. με σκοπό την αποτελεσματικότερη προώθηση του εμπλουτισμένου ελληνικού τουριστικού προϊόντος σε στοχευμένες αγορές του εξωτερικού με μια σύγχρονη επικοινωνιακή στρατηγική σε συνεργασία με τους αρμόδιους κρατικούς φορείς.

Για την προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού στη ρωσική αγορά πραγματοποιούνται από τους αρμόδιους φορείς της χώρας μας ενέργειες που περιλαμβάνουν διαφήμιση, δημόσιες σχέσεις και πλήθος άλλων εργαλείων του μείγματος προώθησης, όπως εκδόσεις, συμμετοχή σε εκθέσεις, ταξίδια εξοικείωσης κ.ά. Μια κοινή δράση που προετοιμάζεται για την προβολή των δύο χωρών με έμφαση στα κοινά πολιτιστικά στοιχεία είναι το 2016 «Έτος Ελλάδας» στη Ρωσία και αντίστοιχα «Έτος Ρωσίας» στην Ελλάδα.

Η Εκκλησία της Ελλάδος σε συνεργασία με τον ΕΟΤ συμμετέχει σε διεθνείς τουριστικές εκθέσεις δια του Συνοδικού Γραφείου Προσκυνηματικών Περιηγήσεων. Συγκεκριμένα συμμετέχει από το 2012 στη σημαντικότερη ρωσική τουριστική έκθεση MITT στη Μόσχα. Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με σχετικό δελτίο τύπου του Συνοδικού Γραφείου στη φετινή MITT 2014 στο περίπτερο του ΕΟΤ φιλοξενήθηκαν οι μητροπόλεις που ανταποκρινόμενες στο αίτημα της Ιεράς Συνόδου διέθεσαν στο Συνοδικό Γραφείο οπτικοακουστικό υλικό των προσκυνημάτων τους, ενώ πολλοί επισκέπτες ζητούσαν πληροφόρηση για θρησκευτικά μνημεία για τα οποία οι αρμόδιες μητροπόλεις δε διέθεταν υλικό. Τον Οκτώβριο του 2013 η Εκκλησία συμμετείχε στο XII Διεθνές Κοινωνικό Φόρουμ «Ρωσική Εβδομάδα στα Ιόνια Νησιά». Την ίδια χρονική

περίοδο και στις 27 Σεπτεμβρίου «Ημέρα Παγκόσμιου Τουρισμού» το Συνοδικό Γραφείο δέχτηκε ομάδες ομόδοξων Ρώσων προσκυνητών. Τον Αύγουστο του 2013 αντιπροσωπεία της Εκκλησίας της Ελλάδος πραγματοποίησε επίσκεψη στη Μόσχα για θέματα της ανάπτυξης των Προσκυνηματικών Περιηγήσεων μεταξύ των δύο Αδελφών Εκκλησιών. Τον Οκτώβριο του 2012 οι δύο Εκκλησίες υπέγραψαν Σύμφωνο Συνεργασίας για θέματα προσκυνηματικών περιηγήσεων. Στο πλαίσιο της συνεργασίας προβλέπονται η ανάδειξη νέων προσκυνηματικών διαδρομών, η χορήγηση υποτροφιών για την εκμάθηση της γλώσσας και της κουλτούρας των δύο χωρών για την καλύτερη εξυπηρέτηση των προσκυνητών, καθώς και η συνεχής ενημέρωση των ΜΜΕ των δύο χωρών (Εκκλησία της Ελλάδος). Σκόπιμο θα ήταν να συνεχιστεί η συμμετοχή της Εκκλησίας σε τουριστικές εκδηλώσεις π.χ. εκθέσεις και συνέδρια στη Ρωσία καθώς και η οργάνωση τέτοιων στην Ελλάδα.

Τον Απρίλιο του 2012 ο Μητροπολίτης Δωδώνης Χρυσόστομος, επικεφαλής του αρμοδίου Συνοδικού Γραφείου Προσκυνηματικών Περιηγήσεων παρουσίασε ένα συνολικό σχέδιο δράσης της Εκκλησίας για τον θρησκευτικό τουρισμό. Σε αυτό προβλέπεται η οπτικοποιημένη καταγραφή των προσκυνημάτων κάθε Μητρόπολης με σκοπό τη δημιουργία ψηφιακού πολυμορφικού δίσκου (DVD) που θα περιλαμβάνει χρηστικές πληροφορίες για τους προσκυνηματικούς τόπους. Αναφέρεται η συνεργασία με την Αποστολική Διακονία, τον εκδοτικό οίκο της Εκκλησίας, για την έκδοση σχετικών εντύπων και την παραγωγή οπτικοακουστικού υλικού, καθώς και η συνεργασία με την Ένωση Τουριστικών Γραφείων της χώρας (Παπαχρήστου, 2012).

Στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού ο ρόλος που διαδραματίζουν τα τουριστικά γραφεία ως κάτοχοι καναλιών επικοινωνίας με τις διεθνείς αγορές είναι καθοριστικός (Helexro). Η συνεργασία λοιπόν με τα ρωσικά τουριστικά γραφεία και ο εφοδιασμός τους με έντυπο πληροφοριακό υλικό για τα ελληνικά θρησκευτικά μνημεία στη ρωσική γλώσσα κρίνεται εξαιρετικά αναγκαία. Τα ταξίδια εξοικείωσης ή γνωριμίας (fam trips) αποτελούν ένα αποτελεσματικό εργαλείο προσέγγισής τους. Πρόκειται για πρόσκληση και φιλοξενία πρακτόρων ή γενικότερα ατόμων από τον χώρο της Εκκλησίας, του τουρισμού και των ΜΜΕ που δραστηριοποιούνται στην αγορά – στόχο, ώστε να γνωρίσουν το προϊόν με σκοπό τη μελλοντική συνεργασία. Η Εκκλησία αλλά και άλλοι φορείς οργανώνουν ήδη τέτοια ταξίδια για την προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού στη ρωσική αγορά. Το Μάιο του 2014 31 Ρώσοι τουριστικοί πράκτορες επισκέφθηκαν την Πάτμο.

Παρόμοιες προωθητικές ενέργειες θα μπορούσαν να αποδειχθούν μακροπρόθεσμα πολύ αποτελεσματικές. Η φιλοξενία μαθητών και φοιτητών σε κατασκηνώσεις ή ξενώνες της Εκκλησίας θα είχε ως αποτέλεσμα τη διάχυση των εμπειριών και των εντυπώσεών τους στους συνομήλικους και στον οικογενειακό και κοινωνικό τους περίγυρο, ενώ συγχρόνως θα αποτελούσε επένδυση, αφού αυτοί είναι οι μελλοντικοί Ρώσοι τουρίστες.

Στις μέρες μας το μάρκετινγκ διαθέτει πλήθος εργαλείων παραδοσιακών (π.χ. αφίσες, έντυπα, συμμετοχή σε εκθέσεις) αλλά και νέων διόδων επικοινωνίας και μετάδοσης πληροφοριών (π.χ. εφαρμογές του web, ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης, ταξιδιωτικά fora). Σε σχετικό κεφάλαιο της εργασίας μας αναφερθήκαμε στην εκτεταμένη και αυξανόμενη χρήση των τεχνολογιών αυτών από τους Ρώσους τουρίστες. Είναι λοιπόν αναγκαία και χρήσιμη η αξιοποίηση των παραπάνω εργαλείων σε κάθε στρατηγική προώθησης (Τριχάς, 2013). Για το σκοπό αυτό ενδείκνυται η απορρόφηση κονδυλίων που διατίθενται από την Ευρωπαϊκή Ένωση για δράσεις προβολής του προσκυνηματικού τουρισμού από ναούς, μονές ή μητροπόλεις⁵⁹. Για την προώθηση του ελληνικού προϊόντος του θρησκευτικού τουρισμού στη ρωσική αγορά θα έβρισκε απήχηση μια διαφημιστική εκστρατεία βασισμένη στην τέχνη της αφήγησης (storytelling) με δημιουργία ιστοριών οι οποίες θα τονίζουν τους ιστορικούς και θρησκευτικούς δεσμούς που ενώνουν τους δύο λαούς, που θα συνδέουν το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον με έντονη συναισθηματική προσέγγιση.

Απαραίτητη είναι η αύξηση των δαπανών για την παραγωγή διαφημιστικού υλικού διαφόρων τύπων π.χ. φυλλάδια, αφίσες, ψηφιακοί πολυμορφικοί δίσκοι (DVD) στη ρωσική γλώσσα και συνεχής διαφήμιση σε όλα τα ρωσικά μέσα (τηλεόραση, ραδιόφωνο, τύπος κ.ά.) καθ' όλη τη διάρκεια του έτους με έμφαση βέβαια στις καταχωρήσεις σε περιοδικά και μέσα θεολογικού και πολιτιστικού περιεχομένου. Εκτός από την προβολή των τόπων θρησκευτικού ενδιαφέροντος είναι σημαντική και η ανάδειξη των εκκλησιαστικών επετείων, των θρησκευτικών εορτασμών, εκδηλώσεων κ.ά. Θα ήταν σκόπιμο παρόμοιο πληροφοριακό υλικό να υπάρχει στους ιερούς τόπους και να διατίθεται χωρίς οικονομική επιβάρυνση στους προσκυνητές για τη διευκόλυνσή τους κατά την επίσκεψη και με την επιστροφή τους σαν μέσο πρόκλησης του ενδιαφέροντός τους με σκοπό την επανάληψη του ταξιδιού τους στην Ελλάδα στον ίδιο ή σε άλλον προορισμό, αλλά και την πρόκληση του ενδιαφέροντος ατόμων από το

---

⁵⁹ Παρόμοια δράση με τίτλο «Κοινές διαδρομές θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς» ξεκίνησαν το 2011 μητροπόλεις της Θράκης στο πλαίσιο του προγράμματος Interreg Ελλάδα-Βουλγαρία 2007-2013 σε συνεργασία με ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης των δύο χωρών.
<http://www.agelioforos.gr/default.asp?pid=7&ct=104&artid=193202>

συγγενικό και κοινωνικό τους περιβάλλον. Τον ίδιο στόχο θα εξυπηρετούσε η προσφορά ενός συμβολικού αναμνηστικού δώρου καλαισθητού και διακριτικού που θα φέρει ένα διακριτό χαρακτηριστικό σύμβολο της Ελλάδας, λόγω χάρη ένα κομποσκοίνι ή έναν σταυρό στους άντρες και ένα μαντίλι στις γυναίκες, οι οποίες συνηθίζουν να καλύπτουν το κεφάλι τους κατά την είσοδό τους στους ναούς.

Ξένοι καταξιωμένοι θρησκευτικοί προορισμοί καταστρώνουν την προώθηση ενός μνημείου ανάλογα με την αγορά που απευθύνονται. π.χ. το Βατικανό συνδυάζει το προσκύνημα με τα έργα τέχνης, οι Άγιοι Τόποι με τους αρχαιολογικούς χώρους. Η Ελλάδα ακολουθώντας το παράδειγμά τους θα μπορούσε να προωθήσει τα θρησκευτικά της μνημεία συνδυάζοντάς τα με τον βυζαντινό πλούτο που διαθέτει (Helixpro).

Πολύ σημαντική είναι εξάλλου η ύπαρξη ανατροφοδότησης, ώστε να ελέγχεται ο βαθμός επίτευξης των στόχων και να πραγματοποιούνται οι αναγκαίες αλλαγές και βελτιώσεις.

- Συνεχείς έρευνες αγοράς στους Ρώσους θρησκευτικούς τουρίστες που επισκέπτονται την Ελλάδα.
- Δυνατότητα αξιολόγησης του ταξιδιού από τους Ρώσους τουρίστες μετά την ολοκλήρωσή του με σκοπό την ανατροφοδότηση και τη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Βιβλιογραφία κεφαλαίου

- Porter, M. 1980, "Competitive strategy: Techniques for analyzing industries and competitors", New York, Free Press
- Wasson, R.C. 1974, *Dynamic competitive strategy & product life cycles*, Challenge Books
- Gartner, W. 2001, *Τουριστική Ανάπτυξη*, Έλλην
- Medlik, S. - Middleton, V.T.C. 1973, Product Formulation in Tourism. In: Tourism and Marketing, AIEST, Berne
- Krippendorff, J. 1990, "Marketing et Tourisme", Berne
- Holloway C.- Robinson C., 1995, Addison-Wesley Longman, Incorporated
- Lauterborn, Bob (1990), "New marketing litany: four Ps passé: C-words take over", Advertising age, 61 (41), 26 http://www.rlauterborn.com/pubs/pdfs/4_Cs.pdf
- Συνοδικό Γραφείο Προσκυνηματικών Περιηγήσεων Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος, *Έκθεση Παρουσίασης των Αποτελεσμάτων Ερωτηματολογίου Τουριστικών Γραφείων Περιόδου 2013*
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/tourism/ekthesi_16012013.pdf
- ΞΕΕ <http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/ItemView.aspx?ID=135>
- Τελώνης Γ., (Τέως Πρόεδρος ΗΑΤΤΑ) «Η Τουριστική αγορά και η δυναμική του Θρησκευτικού και πολιτιστικού τουρισμού»,
<http://www.helexpo.gr/inst/helexpo/gallery/Philoxenia/2012/Pdf/%CE%A4%CE%95%CE%9B%CE%A9%CE%9D%CE%97%CE%A3.pdf>
- Γωνιάδης Ηρ., *Η Έννοια και το Περιεχόμενο του Μάρκετινγκ*
http://www.dpne.gr/UsersFiles/admin/documents/marketing_enoia_periexomeno.pdf
- Τσάρτας, Χρήστου, *Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες και Εφαρμογές στον Τουρισμό: Ισχύουσα Κατάσταση και Προοπτικές*, ebusiness forum, Αθήνα: Εθνικό Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας (ΕΔΕΤ), www.ebusinessforum.gr
- Μπούχαλης Δ., *e-travel: επανάσταση στα κανάλια διανομής*, 11 Σεπτ. 2000, *Travel Daily News* <http://traveldailynews.gr/columns/article/143>
- Παντόπουλος Φώτης, *Τουριστικό Μάρκετινγκ : Ανάδειξη ορεινών/χειμερινών προορισμών*, -18 Ιανουάριος 2012,
<http://traveldailynews.gr/columns/article/2262#sthash.ZnuUAavC.eTfzyZiX.dpuf>
- Τριχάς, *Η Σημασία του Μάρκετινγκ για τον Ελληνικό Τουρισμό*, 13/2/2013
<http://www.savemarketing.gr/tourism-marketing/>
- Εκκλησία της Ελλάδος, *Πρωτόκολλο Συνεργασίας στον τομέα του Προσκυνηματικού Τουρισμού μεταξύ του Υπουργείου Τουρισμού και της Εκκλησίας της Ελλάδος*
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/tourism/symfono_gr.pdf
- Παπαχρήστου, Ν. 2012, Συνολικό σχέδιο δράσης για τον Θρησκευτικό Τουρισμό από τον Δωδώνη Χρυσόστομο, AMEN, <http://www.amen.gr/article8962>

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί μια από τις ταχύτερα αναπτυσσόμενες εναλλακτικές μορφές τουρισμού και περιλαμβάνει προσκυνηματικά ταξίδια με αποκλειστικά θρησκευτικό κίνητρο (προσκυνηματικός τουρισμός) και ταξίδια που συνδυάζουν και άλλες τουριστικές δραστηριότητες.

Κατά τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται ανοδική πορεία της ζήτησης και διαρκώς αυξανόμενο τουριστικό ρεύμα από τη Ρωσία προς την Ελλάδα. Η τουριστική αγορά της Ρωσίας αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες και δυναμικά αναπτυσσόμενες αγορές εξερχόμενου τουρισμού παγκοσμίως με ισχυρά ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά και με υψηλές μελλοντικές προοπτικές.

Από την ανάλυση ΠΕΣΤ της Ρωσικής Ομοσπονδίας ως αγοράς-στόχου για ταξίδια θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα προκύπτουν τα εξής:

- ❖ Η πολιτική κατάσταση έχει σταθεροποιηθεί, αν και το πολιτικό περιβάλλον δεν συντάσσεται με το ευρωπαϊκό πρότυπο. Οι προτεραιότητες της εθνικής ασφαλείας και της κοινωνικής συνοχής επιτρέπουν την καταστολή, τον συγκεντρωτισμό και τον απόλυτο έλεγχο της κεντρικής εξουσίας και οδηγούν στη συντήρηση και στην αποδοχή ενός περισσότερο απολυταρχικού καθεστώτος από τον ρωσικό λαό.
- ❖ Η ρωσική οικονομία είναι σήμερα η 8^η μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο παρά τα εγγενή και δομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει: διαφθορά, αδιαφάνεια, γραφειοκρατία κ.ά. Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα από τα χρόνια της Σοβιετικής Ένωσης μέχρι και σήμερα παραμένει η εξάρτηση της οικονομίας της Ρωσίας από τους ενεργειακούς πόρους.
- ❖ Διαπιστώνονται ακόμα τεχνολογική υστέρηση, ανεπαρκής ικανότητα για καινοτομία και αδυναμία ενσωμάτωσης και εφαρμογής των καινοτόμων τεχνολογιών στην παραγωγή, μολονότι φαίνεται πως η Ρωσία έχει κατανοήσει τον καθοριστικό ρόλο της τεχνολογίας στην αύξηση της παραγωγικότητας, στην ανταγωνιστικότητα και στην εξωστρέφεια της οικονομίας της.
- ❖ Η Ρωσία αντιμετωπίζει δημογραφική κρίση. Με σειρά μέτρων προσπαθεί να επιλύσει το πρόβλημα της γήρανσης και μείωσης του πληθυσμού της το οποίο μπορεί να υπονομεύσει στο μέλλον την ευημερία της. Η Ρωσία είναι μια πολυπολιτισμική και πολυεθνική μεγάλη χώρα, πλήρης αντιθέσεων, η οποία διαθέτει στον υπερθετικό βαθμό πολιτισμό και κοινωνία πολυσύνθετη με ποικίλα χαρακτηριστικά. Βέβαιον είναι πως η τήρηση – όχι φυσικά χωρίς την

πολιτική βούληση και σκοπιμότητα – της παράδοσης σε πάμπολλους τομείς τη διατηρεί στις πρώτες θέσεις της παραγωγής πολιτισμού, καθώς και του επιστημονικού και οικονομικού ενδιαφέροντος. Ο ρωσικός λαός μέσα από τις κατά καιρούς σκληρές συνθήκες που διάγει γνωρίζει κάλλιστα τον αγώνα της επιβίωσης με κάθε τρόπο, αλλά και της επιτυχίας και της δημιουργικότητας. Η κοινωνία παραμένει αστική παρά την αγροτική της καταγωγή και παράλληλα ο λαός παραδοσιακός, θρησκευόμενος, καλλιεργημένος, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο αλλά ταυτόχρονα συντηρητικός, ομοφοβικός, ξενοφοβικός και επιρρεπής στην παρανομία. Σημειωτέον ότι η ρωσική αγορά αποτελεί μία μεγάλη, νέα αγορά με μεγάλη ροπή προς κατανάλωση και ενδιαφέρον για νέα προϊόντα, τρόπους ζωής και προσλαμβάνουσες παραστάσεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σημαντικό τμήμα αυτών των δύο δεικτών (πολιτισμού-κοινωνίας) συνδέεται με το ελληνικό στοιχείο είτε παραδοσιακά, είτε ιστορικά και θρησκευολογικά, είτε μέσα στο πλαίσιο της ιστορίας της τέχνης και της αισθητικής είτε, τέλος, κοινωνιολογικά. Οι Ρώσοι χαρακτηρίζονται ως βαθιά θρησκευόμενοι άνθρωποι. Το σημερινό καθεστώς ακολουθεί μια θρησκευτική πολιτική υπέρ του Ορθοδόξου Χριστιανισμού σε συνεργασία με το Ρωσικό Πατριαρχείο με σκοπό, μεταξύ άλλων, την ενοποίηση της πολυεθνικής χώρας κατευνάζοντας την άνοδο των εθνικιστών των 21 κρατών διαφορετικής από τη ρωσική εθνότητας.

Η ανεκπλήρωτη μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990 επιθυμία για ταξίδια στο εξωτερικό, η πολιτική σταθερότητα και η οικονομική ανάπτυξη η οποία επέφερε τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, την αύξηση των εισοδημάτων και την ανάδυση μιας ταχέως διευρυνόμενης μεσαίας τάξης τονώνουν τη ζήτηση για ταξίδια στο εξωτερικό. Με δεδομένο ότι μόλις το 15% του ρωσικού πληθυσμού έχει ταξιδέψει ως τώρα στο εξωτερικό, καθώς η μεσαία τάξη θα διευρύνεται, ο εξερχόμενος ρωσικός τουρισμός θα αυξηθεί, αλλά και θα διαφοροποιηθεί δημιουργώντας ζήτηση για νέους προορισμούς και νέες μορφές τουρισμού. Επιπλέον οι σημερινοί νέοι και μεσήλικες Ρώσοι τουρίστες θα συνεχίζουν να ταξιδεύουν γερνώντας, οπότε οι αρνητικοί δημογραφικοί παράγοντες δε θα ανακόψουν το εξερχόμενο τουριστικό ρεύμα. Η ζήτηση για τουρισμό ήλιου και θάλασσας θα συνεχίσει να κυριαρχεί, αλλά θα αυξηθεί η ζήτηση για περιηγήσεις και ταξίδια ειδικών ενδιαφερόντων και κινήτρων.

Σύμφωνα με την ανάλυση του μικρο-περιβάλλοντος και στη Ρωσία όπως παγκοσμίως τα τουριστικά πρακτορεία που ασχολούνται με τον θρησκευτικό τουρισμό έχουν αυξηθεί. Στα προγράμματά τους διακρίνουμε τέσσερις τύπους θρησκευτικών ταξιδιών

με βάση την αναλογία προσκυνηματικών και τουριστικών δραστηριοτήτων που συνδυάζουν. Οι Ρώσοι θρησκευτικοί τουρίστες ταξιδεύουν σε χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (Ουκρανία, Αμπχαζία, Λευκορωσία, Εσθονία, Αρμενία, Γεωργία, Λετονία) και του πρώην ανατολικού μπλοκ (Βουλγαρία, Τσεχία, Πολωνία), στη Φινλανδία, σε χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας (Σερβία, Μαυροβούνιο), σε μεσογειακές χώρες (Κύπρος, Ιταλία, Τουρκία, Ελλάδα), στους Αγίους Τόπους και σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία, Πορτογαλία). Οι χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και του πρώην ανατολικού μπλοκ καθώς και η Φινλανδία είναι για τους Ρώσους εύκολα προσβάσιμες (ακόμα και οδικώς ή σιδηροδρομικώς) και προσφέρονται για μικρής διάρκειας και χαμηλού κόστους ταξίδια σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες-προορισμούς. Οι κύριοι ανταγωνιστικοί προορισμοί για την Ελλάδα είναι: το Ισραήλ (Αγιοι Τόποι), η Ιταλία, η Γαλλία, η Τουρκία και η Κύπρος. Σε ό,τι αφορά τον προσκυνηματικό τουρισμό η Ελλάδα και η Κύπρος πλεονεκτούν λόγω ιστορικών και πολιτιστικών δεσμών, αλλά και ως ομόδοξες χώρες που επιτρέπουν τη συμμετοχή σε λατρευτικές τελετές. Αδιαμφισβήτητο είναι επίσης το πλεονέκτημα του Ισραήλ ως βιβλική γη, αν και δεν είναι ασφαλής προορισμός. Η Ιταλία και κυρίως η Γαλλία συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον των Ρώσων ως καταξιωμένοι προορισμοί για τουριστικούς πρωτίστως λόγους. Αν και το στοιχείο της πίστης που αποτελεί το βασικό κίνητρο του θρησκευτικού τουρισμού παραμένει απρόβλεπτο και ανεξιχνίαστο η Ελλάδα ως προορισμός θρησκευτικού τουρισμού από τη Ρωσία δε φαίνεται να απειλείται από ανταγωνιστικούς προορισμούς ή υποκατάστατα προϊόντα.

Από την ανάλυση του εσωτερικού περιβάλλοντος της Ελλάδας ως χώρας υποδοχής, στην οποία προσφέρεται το τουριστικό προϊόν, προκύπτει ότι καθώς η Ελλάδα διανύει μια περίοδο βαθιάς οικονομικής ύφεσης, ο τουρισμός παραμένει ένας από τους ελάχιστους ανταγωνιστικούς τομείς της οικονομίας της σε παγκόσμιο επίπεδο και επομένως ένα από τα σημαντικότερα μέσα οικονομικής ανάπτυξης. Ο πολιτισμός της Ελλάδας, όπως παρουσιάζεται ανά τις ιστορικές περιόδους και τις ποικίλες συνθήκες, προκαλεί το ενδιαφέρον, γιατί φανερώνει τη συνέχεια που τον διέπει, την αφομοιωτική ικανότητα, τη διαρκή αναζήτηση, την ελευθερία στο πνεύμα και στα έργα, την αξιοποίηση των περιβαλλοντικών συνθηκών, την πίστη σε αξίες και ιδέες ανθρωπιστικές. Πρόκειται αναμφίβολα για χαρακτηριστικά που προσελκύουν επισκέπτες από όλον τον κόσμο, οι οποίοι όχι σπάνια επιλέγουν τη μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της ΗΑΤΤΑ ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα είναι κατά 85% εσωτερικός, αν και κατά τα τελευταία χρόνια

σημειώνεται αύξηση των αλλοδαπών τουριστών κυρίως από ομόδοξες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και ο ετήσιος κύκλος εργασιών του ανέρχεται στα 15 εκατ. ευρώ.

Η Ελλάδα διαθέτει αξιόλογους θρησκευτικούς πόρους. Σύμφωνα με μια πρώτη καταγραφή του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού διαθέτει 250 – 280 τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος (μονές, βυζαντινές εκκλησίες, καθεδρικούς ναούς, ξωκλήσια κ.ά.) και στο άμεσο μέλλον θα δέχεται περίπου ένα εκατομμύριο τουρίστες μόνο από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Η Ελλάδα είναι ήδη ένας καταξιωμένος ώριμος προορισμός και η αναπτυγμένη υφιστάμενη τουριστική υποδομή μπορεί να υποστηρίξει την περαιτέρω ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού. Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι δυνατόν να συνεισφέρει στη διαφοροποίηση του ελληνικού τουριστικού προϊόντος ή να λειτουργήσει συμπληρωματικά με άλλες μορφές τουρισμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα ωθήσει την ανάπτυξη των μειονεκτικών και λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της περιφέρειας λόγω της γεωγραφικής διασποράς των θρησκευτικών μνημείων. Πιθανώς ακόμα και να συμβάλλει στην άμβλυνση του προβλήματος της εποχικότητας του ελληνικού τουρισμού, αφού τα προσκυνήματα είναι επισκέψιμα καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, οι θρησκευτικές γιορτές και εκδηλώσεις διοργανώνονται σε όλη τη διάρκεια του έτους και οι θρησκευτικοί τουρίστες συνηθίζουν να ταξιδεύουν εκτός περιόδου αιχμής.

Ωστόσο, παρά τις –ως τώρα– αισιόδοξες προβλέψεις, σύμφωνα με εκτιμήσεις ειδικών, εμπόδιο στην ανοδική πορεία του ελληνικού αλλά και του διεθνούς τουρισμού μπορεί να σταθεί η ουκρανική κρίση. Οι νεότερες εξελίξεις και συγκεκριμένα η μείωση της αγοραστικής ικανότητας του ρωσικού πληθυσμού λόγω της υποτίμησης του ρουβλίου έναντι του ευρώ, ο στρατηγικός σχεδιασμός της ρωσικής κυβέρνησης να ενισχύσει τον εσωτερικό τουρισμό με κέντρο την Κριμαία και η απαγόρευση των ταξιδιών στο εξωτερικό στα στελέχη του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας μείωσαν τη ζήτηση για ταξίδια στο εξωτερικό από τη Ρωσία κατά 20% περίπου. Αυτό μάλιστα είχε σαν αποτέλεσμα την πτώχευση κάποιων εκ των μεγαλύτερων τουριστικών επιχειρήσεων της ρωσικής αγοράς (Neva, Roza Vetrov Mir, Expro-Tour, Labirint κ.ά.) σύμφωνα με ανακοινώσεις των ίδιων των επιχειρήσεων. Ο επικεφαλής εντούτοις της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Τουρισμού διαψεύδει τα παραπάνω χαρακτηρίζοντάς τα ως «θεωρίες συνωμοσίας» και προτρέπει τους Ρώσους να συνεχίσουν να ταξιδεύουν στο εξωτερικό επιλέγοντας όμως προσεκτικά τουριστικό γραφείο. Κάνει λόγο για χρηματοοικονομικές πυραμίδες και για κρίση εμπιστοσύνης στον κλάδο. Σύμφωνα με τον υπουργό πολιτισμού της Ρωσίας οι ισχυρισμοί των τουριστικών πρακτόρων ότι οι

πτωχεύσεις είναι αποτέλεσμα των κυρώσεων της ΕΕ και γενικότερα της ουκρανικής κρίσης αποτελούν προσπάθεια να μετατοπιστεί η αιτία των προβλημάτων του κλάδου με την απόδοση των ευθυνών στους άλλους. Η ρωσική κυβέρνηση άσκησε ποινικές διώξεις για απάτη κατά των επιχειρήσεων αυτών και μελετά μεταρρυθμίσεις στον κλάδο της ρωσικής τουριστικής βιομηχανίας (Αλεξάκης, 8/8/2014, www.reporter.gr). Γεγονός είναι πως η ταξιδιωτική αγορά της Ρωσίας βρίσκεται σε διαδικασία αναδιάρθρωσης, καθώς ο σκληρός ανταγωνισμός μεταξύ των μεγάλων τουριστικών πρακτόρων (tour operators) για τη διεκδίκηση μεριδίου στην αγορά προκαλεί πιέσεις σε πολλούς ταξιδιωτικούς οργανισμούς και αεροπορικές εταιρείες. Οι συνθήκες δε που διαμορφώνονται στις σχέσεις ΕΕ – Ρωσίας, καθώς η μεταξύ τους γεωπολιτική σύγκρουση εξελίσσεται με την επιβολή μέτρων και κυρώσεων εκατέρωθεν, επισείουν τον κίνδυνο αρνητικών επιπτώσεων στον τουρισμό και γενικότερα στην οικονομία της Ελλάδας. Η Ελλάδα ως μέλος της ΕΕ βρίσκεται σε δυσχερή θέση. Αντί της πλήρους συστράτευσης με τις αποφάσεις της ΕΕ, σκόπιμο ίσως είναι με προσεκτικούς χειρισμούς να τηρήσει μετριοπαθέστερη στάση, συνεπικουρούμενη από την οικονομική διπλωματία, ώστε να αποφύγει την όξυνση ή χειρότερα τη ρήξη των σχέσεων Αθήνας – Μόσχας. Η ρωσική κοινωνία επηρεάζεται από τις πολιτικές εξελίξεις και κανείς δεν είναι σε θέση να προδικάσει τις εξελίξεις στη ρωσική τουριστική αγορά, η οποία -εκτός των άλλων- υπόκειται σε ένα βαθμό σε κρατικό έλεγχο και παρεμβατισμό. Ωστόσο η διατήρηση ήπιων και συνεργατικών πολιτικών διμερών σχέσεων, με τους κατάλληλους διπλωματικούς χειρισμούς θα ήταν δυνατόν να μετατρέψει την απειλή για τον ελληνικό τουρισμό σε ευκαιρία.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω ένα σχέδιο δράσης για αποτελεσματικότερο μάρκετινγκ στη ρωσική αγορά θα μπορούσε να βασιστεί στους θρησκευτικούς –και όχι μόνο- δεσμούς των δύο λαών και σε ένα αναβαθμισμένο και εμπλουτισμένο θρησκευτικό προϊόν δίνοντας έμφαση στις τεχνολογίες και στα ανεξάρτητα (μη οργανωμένα) ταξίδια.

Ενέργειες και μέτρα που θα καταστήσουν την Ελλάδα ελκυστικότερο προορισμό για - αμιγώς ή συνδυαστικά- προσκυνηματικά ταξίδια:

Ως προς το προϊόν:

- Συνεργασία και συντονισμός κρατικών, εκκλησιαστικών, ιδιωτικών φορέων, τοπικών επιχειρήσεων και κατοίκων των κοινοτήτων υποδοχής.
- Βελτίωση ή δημιουργία τουριστικών και υποστηρικτικών υποδομών.

- Ολοκλήρωση της πανελλαδικής καταγραφής των θρησκευτικών μνημείων σε επίπεδο νομού ή μητροπόλεως και αξιολόγησή τους με σκοπό τη δημιουργία τουριστικών πακέτων που θα περιλαμβάνουν θρησκευτικούς προορισμούς-κόμβους και ημερήσιες εκδρομές από εκεί ή διαδρομές προσκυνηματικού χαρακτήρα, αλλά και διαδρομές που θα συνδυάζουν το προσκύνημα με άλλα ενδιαφέροντα των επισκεπτών δηλαδή με άλλες ειδικές μορφές τουρισμού (π.χ. πολιτιστικό, φυσιολατρικό, γαστρονομικό, οινολογικό) ή με τουρισμό ήλιου και θάλασσας ή κρουαζιέρα.
- Οργάνωση και θεσμοθέτηση επετειακών λειτουργιών, θρησκευτικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων σε τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος.
- Δημιουργία προγραμμάτων για εκμάθηση διαφόρων μορφών εκκλησιαστικής τέχνης, όπως αγιογραφίας, ψηφιδωτού, ξυλογλυπτικής, βυζαντινής μουσικής κ.ά. και μοναστηριακής μαγειρικής.
- Προβολή λιγότερο γνωστών περιοχών θρησκευτικού ενδιαφέροντος.
- Σε τοπικό επίπεδο οργάνωση σε τακτά διαστήματα προσκυνηματικών προγραμμάτων μικρής διάρκειας (δύο ή τρεις διανυκτερεύσεις) με δυνατότητα συμμετοχής σε ιερή ακολουθία στη ρωσική γλώσσα και διάφορες παροχές όπως λόγου χάρη ξενάγηση στα αξιοθέατα της περιοχής.
- Συνέργειες με ιταλικές και τουρκικές τουριστικές επιχειρήσεις (ταξιδιωτικά γραφεία, αεροπορικές εταιρείες) για τη δημιουργία κοινών πακέτων που θα περιλαμβάνουν προσκυνηματικούς τόπους και εκτός Ελλάδας καθώς και με ναυτιλιακές εταιρείες που διοργανώνουν κρουαζιέρες.
- Για να έχουν περισσότεροι πιστοί ανεξαρτήτως οικονομικής κατάστασης τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν ένα προσκυνηματικό ταξίδι στην Ελλάδα, όπως λόγου χάρη οι Ρώσοι χαμηλοσυνταξιούχοι, δημιουργία ξενώνων από την Εκκλησία για παροχή υπηρεσιών διαμονής και σίτισης με χαμηλό αντίτιμο. Αμελητέο το άμεσο οικονομικό όφελος αλλά ίσως σημαντικό μακροπρόθεσμα, μέσω της διάχυσης της εμπειρίας των ταξιδιωτών στον περίγυρό τους.

Ως προς το κόστος για τον πελάτη:

- Συγκρατημένη τιμολογιακή πολιτική σε γνωστούς προορισμούς, τιμολόγηση διείσδυσης σε λιγότερο γνωστούς προορισμούς της περιφέρειας και διαφορική τιμολόγηση σε περιόδους ασθενούς ζήτησης.
- Ύπαρξη ποικιλίας πακέτων που να καλύπτουν όλους τους προϋπολογισμούς.
- Προσφορές και εκπτώσεις για ένα δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα μέσα στον ίδιο χρόνο.
- Συνεχής έλεγχος σχέσης κόστους - ποιότητας.

Ως προς την άνεση:

- Συνεργασία για έμμεση διανομή με τουρ οπερέιτορς και τουριστικά γραφεία που εξειδικεύονται στον θρησκευτικό τουρισμό και δραστηριοποιούνται στη Ρωσία και προώθηση των πακέτων σε αυτά.
- Για άμεση διανομή κατασκευή προσκυνηματικού ηλεκτρονικού χάρτη με οπτικοακουστικό πληροφοριακό υλικό και στη ρωσική γλώσσα για τους τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος αλλά και για την πρόσβαση και τις υποδομές της ευρύτερης περιοχής (καταλύματα, εστιατόρια, καταστήματα κ.ά.). Αυτή η βάση δεδομένων να προτείνει και συγκεκριμένες θρησκευτικές διαδρομές.
- Ανάρτηση του προσκυνηματικού ηλεκτρονικού χάρτη στο διαδίκτυο στην ιστοσελίδα του ΕΟΤ και σε ρωσικές ταξιδιωτικές ιστοσελίδες όπου θα υπάρχει η δυνατότητα για απευθείας (on line) κρατήσεις.
- Οργάνωση και συμμετοχή σε τουριστικές εκδηλώσεις π.χ. εκθέσεις και συνέδρια στη Ρωσία και την Ελλάδα.

Ως προς την επικοινωνία:

- Διαφημιστική εκστρατεία βασισμένη στην τέχνη της αφήγησης (storytelling). Δημιουργία ιστοριών που θα τονίζουν τους ιστορικούς και θρησκευτικούς δεσμούς που ενώνουν τους δυο λαούς, που θα συνδέουν το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον με έντονη συναισθηματική οπτική προσέγγιση.
- Αύξηση της διαφημιστικής δαπάνης για διαφήμιση σε όλα τα ρωσικά μέσα (τηλεόραση, ραδιόφωνο, YouTube, αφίσες κ.ά) καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου και καταχωρήσεις σε περιοδικά θεολογικού και πολιτιστικού περιεχομένου.
- Παραγωγή διαφημιστικού υλικού διαφόρων τύπων π.χ. φυλλάδια, αφίσες, ψηφιακοί πολυμορφικοί δίσκοι (DVD) στη ρωσική γλώσσα.
- Ύπαρξη παρόμοιου πληροφοριακού υλικού στους ιερούς τόπους και διάθεσή του στους προσκυνητές χωρίς οικονομική επιβάρυνση για τη διευκόλυνσή τους κατά την επίσκεψη και επιστρέφοντας σαν μέσο πρόκλησης του ενδιαφέροντός τους για επανάληψη του ταξιδιού τους στην Ελλάδα στον ίδιο ή σε άλλον προορισμό, αλλά και για την πρόκληση του ενδιαφέροντος ατόμων από το συγγενικό και κοινωνικό τους περιβάλλον.
- Για τον ίδιο σκοπό προσφορά ενός συμβολικού καλαίσθητου αναμνηστικού δώρου στους προσκυνητές.
- Φιλοξενία και ενημέρωση ατόμων από το χώρο της Εκκλησίας, του τουρισμού και των ΜΜΕ της Ρωσίας (ταξίδια εξοικείωσης).
- Φιλοξενία Ρώσων μαθητών και φοιτητών σε κατασκηνώσεις της Εκκλησίας.

- Συνεργασία με πανεπιστήμια και σχολές θεολογικών, βυζαντινών σπουδών και καλών τεχνών.
- Οργάνωση ειδικών μεταπτυχιακών προγραμμάτων από τις θεολογικές σχολές των ελληνικών πανεπιστημίων και χορήγηση υποτροφιών σε Ρώσους φοιτητές πιθανώς από ιδιώτες.
- Οργάνωση προγραμμάτων με συμμετοχή νέων από τη Ρωσία για εργασίες συντήρησης ή αποκατάστασης θρησκευτικών μνημείων στο πλαίσιο ανταλλαγής φοιτητών ή του εθελοντισμού.
- Οργάνωση και προσέλκυση θεολογικών συνεδρίων σε περιοχές θρησκευτικού ενδιαφέροντος.
- Συμμετοχή ΕΟΤ και Εκκλησίας σε τουριστικές εκθέσεις και συνέδρια στη Ρωσία.
- Προβολή εκτός των τόπων θρησκευτικού ενδιαφέροντος και θρησκευτικών εκδηλώσεων και γιορτών π.χ. επετειακές λειτουργίες, πανηγύρια.
- Προώθηση των θρησκευτικών μνημείων σε συνδυασμό με τον βυζαντινό πλούτο που διαθέτει η Ελλάδα.
- Απορρόφηση κονδυλίων που διατίθενται από την Ευρωπαϊκή Ένωση για δράσεις προβολής του προσκυνηματικού τουρισμού από ναούς, μονές ή μητροπόλεις.

Όταν πρόκειται για προορισμούς θρησκευτικά ενεργούς είναι καθοριστικός ο ρόλος της Εκκλησίας για τη διευκόλυνση των επισκεπτών. Στους ιερούς χώρους με πρωτοβουλία και συνεργασία όλων των βαθμίδων της ιεραρχίας της Εκκλησίας μεταξύ τους ή και με άλλους φορείς πρέπει να ληφθεί μέριμνα για τα παρακάτω:

- Κατάλληλη σήμανση των θρησκευτικών μνημείων και των προσκυνημάτων και στη ρωσική γλώσσα.
- Διάθεση ενημερωτικού και διαφημιστικού υλικού στις μονές και στους ναούς στη ρωσική γλώσσα.
- Δυνατότητα περιήγησης των προσκυνητών στους ιερούς τόπους και εκτός προβλεπόμενου ωραρίου κατόπιν συνεννόησης με τις κατά τόπους μητροπόλεις ή διεύρυνση του ωραρίου επίσκεψης.
- Άνοιγμα των Ιερών Λειψάνων για προσκύνημα.
- Ενημέρωση για τη δυνατότητα συμμετοχής των Ρώσων προσκυνητών σε τελούμενες θρησκευτικές λειτουργίες και καθιέρωση τέλεσης λειτουργιών στη ρωσική γλώσσα.

Γενικά:

- Απλούστευση των διαδικασιών για έγκαιρη και απρόσκοπτη έκδοση βίζας.

- Οι απασχολούμενοι στον τομέα του θρησκευτικού τουρισμού εκτός από επαγγελματική κατάρτιση πρέπει να διαθέτουν θεολογικές γνώσεις, μόρφωση και καλλιέργεια, ώστε να σέβονται τη θρησκευτική πίστη των Ρώσων προσκυνητών, τον πολιτισμό και τις τοπικές παραδόσεις των κοινοτήτων υποδοχής και να συμβάλουν με τον τρόπο τους στην ενίσχυση των ελληνορωσικών εκκλησιαστικών και πολιτιστικών δεσμών.
- Ενίσχυση της ταυτότητας της Ελλάδας ως θρησκευτικού τουριστικού προορισμού.
- Άνοιγμα των αεροδρομίων σε χαμηλού κόστους εταιρείες, γιατί ο προσκυνηματικός τουρισμός είναι συνήθως τουρισμός «οικονομικών πακέτων», αλλά και για την προσέλκυση τουριστών οι οποίοι προτιμούν τα ανεξάρτητα ταξίδια που οργανώνουν μόνοι με τη βοήθεια του διαδικτύου και προτιμούν να ταξιδέψουν στον προορισμό όσο πιο φθηνά γίνεται, ώστε να ξοδέψουν εκεί περισσότερα.

Πολύ σημαντική είναι εξάλλου η ύπαρξη ανατροφοδότησης, ώστε να ελέγχεται ο βαθμός επίτευξης των στόχων και να γίνονται οι αναγκαίες αλλαγές και βελτιώσεις.

- Συνεχείς έρευνες αγοράς στους Ρώσους θρησκευτικούς τουρίστες (προφίλ, θρησκευτικοί προορισμοί κ.ά.).
- Δυνατότητα αξιολόγησης του ταξιδιού από τους Ρώσους τουρίστες μετά την ολοκλήρωσή του με σκοπό την ανατροφοδότηση και τη βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Η επίτευξη όλων των επιμέρους στόχων που αναφέρονται πιο πάνω καθιστά αναγκαία αφενός τη συνεργασία διαφορετικών υπουργείων και φορέων, όπως των υπουργείων Εξωτερικών, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού, Τουρισμού, της Ελληνικής Πρεσβείας στη Μόσχα, των ερευνητικών κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, των οικείων πανεπιστημιακών σχολών, Θεολογίας, Κοινωνικής Θεολογίας, Ποιμαντικής, Ιστορικού-Αρχαιολογικού, Αρχιτεκτονικής (Τομέας Ιστορίας της αρχιτεκτονικής), της Αρχιεπισκοπής Αθηνών και των Μητροπόλεων της Ελλάδας, της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, του ΕΟΤ, με σκοπό τη χάραξη συγκεκριμένης πολιτικής, η οποία θα ευνοεί τον εισερχόμενο θρησκευτικό τουρισμό από τη Ρωσία, αφετέρου την εκπόνηση υλοποιήσιμων προγραμμάτων, τα οποία θα αξιοποιήσουν το ήδη θετικό κλίμα μεταξύ των Ρώσων θρησκευτικών και άλλων τουριστών, και των Ελλήνων τουριστικών επιχειρηματιών. Αξιολογότερο παράδειγμα προς αυτήν την κατεύθυνση αποτελεί η σχετική ιστοσελίδα της Περιφέρειας της Κρήτης (<http://www.incrediblecrete.gr/57/index.el.html>), στην οποία προβάλλεται το

αποτέλεσμα της συνεργασίας της πρώην Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης του νομού Λασιθίου με το ΤΕΙ Κρήτης, αρχαιολόγους, βυζαντινολόγους, προγραμματιστές Η/Υ, οικονομολόγους και άλλα εξειδικευμένα στελέχη και το οποίο προσφέρει πληροφορίες σε ελληνικά, αγγλικά και ρωσικά, χάρτες, διαδρομές, ομαδοποιημένα χριστιανικά μνημεία, καταλύματα, επικοινωνία κ.ά.

Ο τουρίστας προσκυνητής απαιτείται να αντιμετωπίζεται με σεβασμό, ειλικρίνεια και εντιμότητα. Επιπλέον, σε κάθε περίπτωση πρέπει να ληφθεί υπ'όψιν ο μεταμορφωτικός χαρακτήρας της τουριστικής ανάπτυξης και ο κίνδυνος εμπορευματοποίησης που εγκυμονεί. Ο θρησκευτικός τουρισμός βασίζεται στην πίστη, στις πρακτικές, στις παραδόσεις, στις αξίες, στα έθιμα τα οποία δεν πρέπει να χάσουν τη θρησκευτική τους υπόσταση και σημασία τόσο για τον τουρίστα – προσκυνητή όσο και για την κοινότητα υποδοχής. Θα λειτουργήσει τότε ενισχυτικά για τη γνωριμία, την κατανόηση, τη συνεργασία, τον σεβασμό και τη φιλία μεταξύ των δύο λαών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αλεξίου, Στ. 1964, *Μινωικός πολιτισμός*, Ηράκλειο.

Ανδριώτης, Κ. 2008, *Αειφορία και εναλλακτικός τουρισμός*, Αθήνα.

Αγκρόσκινα Ε. – Αλεξανδροπούλου Ο.- Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1995, *Το κάλλος της μορφής:μεταβυζαντινές εικόνες 15-18 ου αιώνων από τις συλλογές των πόλεων Μόσχα, Sergièph Posant (Zankorsk), Tver και Riazan*, εκδ. Δόμος.

Άπαντα Λένιν, 1987, τ. 1-45, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Βακαλόπουλος, Α. 1975, «Η άνοδος της Ρωσικής δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Βενετσανοπούλου Μ. 2006, *Η κρατική συμβολή στον τουρισμό,εναλλακτικές μορφές τουρισμού, ιστορική εξέλιξη – θεσμικό πλαίσιο*, εκδ. Interbooks, Αθήνα.

Γεωργόπουλος, Ν. 2002, *Στρατηγικό Μάνατζμεντ*, Γ.Μπένου, Αθήνα.

Γκόρκι, Μ. 1986, *Τα παιδικά χρόνια*, μτφρ. Ν. Κυτόπουλου, εκδ. Σ.Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

Γραίκος, Ν. 2011, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αι. Πολιτιστικά και εικονογραφικά ζητήματα.*, Αθήνα.

Gartner, W. C. 2001, *Τουριστική Ανάπτυξη. Αρχές, διαδικασίες και πολιτικές*, εκδ. Έλλην, Αθήνα.

Δημητρώκος Ι. - Ιωάννου Θ., 2010, *Μεσαιωνική και νεότερη ιστορία*, Αθήνα.

Δημητρώκος Ι. –Ιωάννου, Θ. 2006, *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα. εκδ. Κριτική, Αθήνα.

Delvoye, Ch. 1983, *Βυζαντινή τέχνη*, τ. Ι, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.

Ελλενστέιν, Ζ. 1980, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, τ.1, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Εμμανουήλ, Μ. 1991, *Οι Τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Ευβοίας*, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.

Ετήσια Μελέτη της χεπία εκθέσεις-συνέδρια Α.Ε., 2006, *Η προοπτική του ελληνικού τουριστικού προϊόντος στις νέες αγορές*.

Εφημερίδα *Το Βήμα*, έκδ. της 11/06/2013.

Η προοπτική του ελληνικού τουριστικού προϊόντος στις νέες αγορές. Τα χαρακτηριστικά των χωρών και των καταναλωτών της Ρωσίας, Ουκρανίας, Τσεχίας και Σλοβενίας, Ετήσια Μελέτη της χεπία εκθέσεις –συνέδρια Α.Ε., Νοέμβριος 2006.

Η σημασία του τουρισμού για την Ελληνική οικονομία/κοινωνία & προτάσεις πολιτικής για την τουριστική ανάπτυξη. Συλλογική Μελέτη εκπονηθείσα για λογαριασμό του Συνδέσμου Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Χίος 2010.

Ηγουμενάκης, Ν. 1990, *Τουριστική Πολιτική*, Interbooks, Αθήνα.

Ηγουμενάκης, Ν. 1996, *Τουριστικό Μάρκετινγκ*, Αθήνα, Interbooks.

Ηγουμενάκης, Νίκος 1997, *Τουριστική Πολιτική*, εκδ. Interbooks, Αθήνα.

Hunger J.D. – Wheelen L.Th., 2004, *Εισαγωγή στο στρατηγικό μάνατζμεντ*, Κλειδάριθμος.

Θεοδωρίδης Χ. – Λαζάρου Α., 1978, *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των νέων χρόνων*, ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Θεοτέκνη Μοναχή, 1985⁶, *Μετέωρα Το πέτρινο δάσος*, εκδ. Ιεράς Μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων, Αθήνα.

Ιλίνσκαγια, Σ. 2006, *Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα. 19ος αιώνας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1980, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 2000, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Ιωαννίδης, Α. Κ. 2007, *Η τρίκλιτη Βασιλική της Αγίας Παρασκευής στη Χαλκίδα*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα.

Εφημερίδα *Καθημερινή*, 22 Ιανουαρίου 1995, *Επτά Ημέρες, Αφιέρωμα, Η Ορθόδοξη Σερβία*.

Καλοκαιρινός, Κ. 1981, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή 146π.Χ.-1453μ.Χ.*, ΟΕΒΔ, Αθήνα.

Κανάρη, Τρ. 2007, «Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού του καθολικού της Μονής Γαλατάκη στη Λίμνη Ευβοίας (Γεώργιος και Φράγκος Κονταρής, 1586)», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 37 (2007).

Καραγιάννης, Μ. 2010, «Το ρωσικό πολιτικό σύστημα στη μετασοβιετική περίοδο: από την “ανελεύθερη δημοκρατία” του Γιέλτσιν στην “κυρίαρχη δημοκρατία” του Πούτιν», στο *Η Ρωσία σήμερα. Πολιτική, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, συλλογικό, επιμ. Καραγιάννης Μ., εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Κλαδική Μελέτη ICAP, 2007, *Τουριστικά-Ταξιδιωτικά Γραφεία*.

Κοκκώσης Χ. - Τσάρτας Π., 2001, *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.

Κομίνης, Ν. 2000, *Εφαρμογές Η/Υ στον Τουρισμό*.

- Κυρκιλής, Δ. 2010, «Είναι η Ρωσία μια οικονομία φυσικών πόρων; Οικονομική μετάβαση, οικονομική ανάπτυξη και ο ρόλος του πετρελαίου» στο *Η Ρωσία σήμερα. Πολιτική, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, συλλογικό, επιμ. Καραγιάννης Μ., εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.
- Kotler- Keller, *Μάρκετινγκ Μάνατζμεντ*, 12^η Αμερικανική Έκδοση, Κλειδάριθμος.
- Λαγός, Δ. 2005, *Τουριστική Οικονομική*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.
- Λεύκωμα Ρίζες Ελλήνων Νησιώτες-Νότιο Αιγαίο*, Εκδ. Πήγασος Εκδοτική.
- Λούκα, Μ. 2013, «Το Κρεμλίνο και ο έλεγχος της σεξουαλικότητας», εφημ. *Το Βήμα*, έκδ. της 16/09/2013.
- Λουκής, Ε. 2005, *Η πληροφορική και οι επικοινωνίες στον τουρισμό*.
- Μαλιγκούδη-Κατσόβσκα, Γ. 1999, *Ιστορία της Ρωσίας. Α΄ Η Ρωσία του Κιέβου 9^{ος} αι.-1240*, Αθήνα.
- Μασσέλος, Β. 2014, «Μόσχα: Η αναγέννηση του πάρκου Γκόρκι», *εφημερ. Καθημερινή*, εκδ. της 10.06.2014.
- Μηλιαρονικολάκη, Ελ. 2011, «Ρώσικη Πρωτοπορία. Μια κριτική επισκόπηση», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 2011/6.
- Μητσάνη, Α. 2006, «Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Δ΄, τ.ΚΖ΄(2006).
- Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π., 2000, *Τουριστική Γεωγραφία*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα.
- Μπακογιάννης, Μ. 2009, « Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα : Βιβλιογραφικές προσθήκες», *μικρο Φιλολογικά*, Περιοδική έκδοση, τ. 26, Φθινόπωρο 2009.
- Μπαλτά, Ευαγγ. 2004, *Προκόπι*, εκδ. Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα.
- Μπαλτάς, Δ. 2008, «Η Ρωσία στη μετασοβιετική εποχή», *Συνδιάσκεψη της Χριστιανικής*, 20-21, 11. 2008.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα.
- Μπορμπουδάκης, Μ 1994, « Ρωσική τέχνη, εικονογραφία », στο *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες – αφιέρωμα: Ρωσικοί θησαυροί της Ορθοδοξίας. 8 Μαΐου 1994*.
- Μυλωνάς, Π 1995, «Άθως. Φωτογραφικές και άλλες απεικονίσεις μονών κατά τον 19^ο αιώνα και η ερμηνεία των», περ. *Αρχαιολογία*, τ. 54, Μάρτιος 1995.
- Marie, J. J. 2002, *Ιωσήφ Βισαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι Στάλιν*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.
- Νικολαΐδης, Α.Β. 2007, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα.

Νικολακόπουλος, Δ. 1997, « Οι ελληνικοί δρόμοι της ρωσικής μαφίας», εφημερ. *Το Βήμα*, Δημοσίευση της 02/03/1997.

Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου, 1988, Γενική Εποπτεία Αθανάσιος Κομίνης, Εκδοτική Αθηνών.

Obolensky, D. 1991, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*, μτφρ. Γ.Τσεβρεμέζ, Θεσσαλονίκη.

Ostrogorsky, G. 1979, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, μτφρ. Ι.Παναγόπουλος, Αθήνα.

Παπαδάκης, Β. 2007, *Στρατηγική των Επιχειρήσεων: Ελληνική και Διεθνής εμπειρία*, Τόμος Α:Θεωρία, Αθήνα, εκδ. Μπένου.

Παπαδάκης, Β. 2002, *Στρατηγική των επιχειρήσεων: Ελληνική και Διεθνής Εμπειρία*, Τόμος Α' Θεωρία, Ε. Μπένου, Αθήνα.

Παπαδόπουλος, Στ. 1987, *Μονή Ιωάννου Θεολόγου*, έκδ. Ι.Μ. Ιωάννου Θεολόγου.

Παπασωτηρίου, Χ. «Η θέση της Ρωσίας στο διεθνές σύστημα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα», *Μελέτη της ΕΚΟΜΕ*, Νοέμβριος 2002.

Παπαχελάς, Αλ. «Γεωπολιτική τρικυμία», εφημ. *Καθημερινή*, έκδ. 09/03/2014.

Πατρινέλης, 1991-1992 «Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* τ. ΙΣΤ(1991-1992).

Πελεκανίδης, Στ. 1960, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη.

Προβατάκης, Θ. 1982, *Μετέωρα Ιστορία των μονών και του μοναχισμού*, εκδ. Toubi's, Αθήνα.

Προκόπιος, Περί κτισμάτων, 1996, απόδ. Σοφία Κοκκίνου-Μαντά, Αθήνα.

Pleshanova, 1994, « Η συλλογή μικροτεχνίας » στο *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες – αφιέρωμα: Ρωσικοί θησαυροί της Ορθοδοξίας . 8 Μαΐου 1994*.

Ριντ, Τζ. 1984, *Δέκα μέρες που συγκλόνισαν τον κόσμο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

«Ρωσική Πρωτοπορία» , εφημερίδα *Το Βήμα*, δημοσίευση της 28/03/2011.

Runciman, St. 1986, *Μυστράς*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Σκουλάτος Β. – Δημακόπουλος Ν.- Κόνδης Σ., 1984, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τ. Γ', ΟΕΒΔ, Αθήνα.

Σκουλάτος Β.- Δημακόπουλος Ν.- Κόνδης Σ., 1983, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τ. Α', τ. Β' ΟΕΒΔ, Αθήνα.

Σμυρνάκης, Γ. 1903, *Το Άγιον Όρος*, Αθήναι.

Σοφιανός, Δ. 1990, *Μετέωρα: Οδοιπορικό*, εκδ. Ιεράς Μονής Μεταμορφώσεως (Μεγάλου Μετεώρου), Τρίκαλα.

Σφακιανάκης, Μ.Κ. 2000, *Εναλλακτικές μορφές τουρισμού*, εκδ. Έλλην, Αθήνα.

Τιμητικός τόμος *Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη*, 2006, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Τράουτμαν, Λ. 2000, *Ρωσία ανάμεσα στη δικτατορία και τη δημοκρατία*, μτφρ. Ζ. Βιδάλης, επιμ. Χρ. Γιαλλουρίδης. εκδ. Λιβάνης, Αθήνα.

Τρότσκι, Λ. 1989, *Η παραμορφωμένη επανάσταση*, εκδ. Σελίδες, Αθήνα.

Τρουαγιά, Αν. 1998, *Ιβάν ο Τρομερός*, μτφρ. Ε. Κορομηλά, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα.

Φραγκονικολόπουλος, Χρ. 2010, «Επίμετρο: Ιδεολογικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της Ρωσίας στον πρώιμο 21^ο αιώνα», στο *Η Ρωσία Σήμερα. Πολιτική, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, επιμ. Καραγιάννης Μ., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Fukuyama, F. 2005, *Οικοδόμηση κρατών: Διακυβέρνηση και Παγκόσμια Τάξη στον 21^ο Αιώνα*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα.

Χατζηδάκης, Μ. 1977, *Εικόνες της μονής Πάτμου*, Αθήνα.

Ψευδο-Λουκιανός, Α.Ρ. Kazhdan- Α. Wharton-Epstein, 1997, *Αλλαγές στον Βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα (μετάφρ. Δ. Τσουγκαράκης).

Villimbakhona, T. 1994, «Ρωσικό Μουσείο Πετρούπολης», στο *Η Καθημερινή. Επτά ημέρες – αφιέρωμα: Ρωσικοί θησαυροί της Ορθοδοξίας. 8 Μαΐου 1994*.

Ξενόγλωσση

Alpatov, M. V. 1972, *Andrey Rublev*, Moscow.

Beumers B. – Condee N., 2011, *The Cinema of Alexander Sokurov*, London- N.York.

Beumers, B. 1999, *Russia On Reels. The Russian Idea in Post-Soviet Cinema*, London- N.York.

Chatzidakis - Bacharas, Th. 1982, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, εκδ. ΧΑΕ, Αθήνα.

Cohen, A. "US-Russia Summit Priorities: The Strategic Framework, a Nuclear Arms Agreement, and Trade", *The Heritage Foundation*, 14 May 2002.

Cooke, C. 1995, *Russian Avant – Garde, theories of art, architecture and the city*, Academy Editions.

- Coulter, M. 2005, *Strategic Management in Action*, 3rd edition, NJ, Pearson, Prentice Hall.
- Cracraft, J. 2003, *The Revolution of Peter the Great*, Harvard University Press.
- Fagan, G. 2013, *Believing in Russia. Religious Policy after Communism*, ed. Routledge, London- New York.
- Finckenauer J.O. -Waring E., 2001, “ Challenging the Russian Mafia Mystique ”, *National Institute of Justice Journal*. April 2001.
- Fleischhauer, J. «Putin's Not Post-Communist, He's Post-Fascist», *Spiegel online International*, May 2014
- Friedman, R. 2000, *Red Mafiya*, ed. Little, Brown and Company, N.York.
- Gonneau, 1998, «L'odyssée religieuse de Vasilij Grigorovič Barskij à travers les chrétientés latine et grecque (1723-1747)», *Revue des études slaves*, τ. 70, fasc. 2.
- Great Mosque of Damascus*, 2000, εκδ. Koenemann, Cologne.
- Grigorovich-Barskij, S.V.1885-1887, *Stranstrovanija Vasilija Grigorovica-Barskago po svjatym mestam Vostoka s 1723 po 1747*, Othodox Palestinian Society, IV, Petersburg.
- Hadjiphotis, L. 2003, *In the footsteps of Paul the Apostel in Greece, Athens: (Ministry of Development)*.
- Hellie, R. “What Happened? How Did He Get Away with It? Ivan Groznyi's Paranoia and the Problem of Institutional Restraints”, *Russian History* 14(1987, 1-4).
- Hicks, J. 2007, *Dziga Vertov. Defining Documentary Film*, London- N.York.
- Holloway C.- Robinson C., 1995, Addison-Wesley Longman, Incorporated.
- Hyde, M.“Putin’s Federal Reforms and Their Implications for Presidential Power in Russia”, *Europe-Asia Studies*, vol. 53, no. 5, 2001.
- Inskip, E. 1991, *Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach*, New York, Van Nostrand Reinhold.
- Kanari, Tr. 2003, *Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint Jean le Précurseur*, XAE, Αθήνα.
- Keenan, Ed. 1994, “On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors,” in S. Frederick Starr, ed. *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, NY: ME Sharpe).
- Kenez, P. 2001, *Cinema and Soviet Society.From the Revolution to the Death of Stalin*, London- N.York.
- Khorddhbeh, I. 1967, *Το βιβλίο των δρόμων και των βασιλείων*, BGA 6, Lyon.

- Kondacov, N.P. 1902 : Kondacov, *Pamiatniki Khristianskogo iskusstva na Afone*, St. Petesburg.
- Kozelsky, M. 2009, *Christianizing Crimea. Shaping Sacred Space in the Russian Empire and Beyond*, Northern Illinois University Press.
- Krieger, H. 1978, *Das Mittelalter, Materialien für den Geschichtsunterricht*, Φραγκφούρτη.
- Krippendorf, J. 1990, "Marketing et Tourisme", Berne.
- Kryshtanovskaya O. – White St., 2003, *Putin's Militocracy, Post-Soviet Affairs*.
- Lazarev, V.N. 1997, *The Russian Icon. From Its Origins to the Sixteenth Century*, ed. Gerold I. Vzdornov Collegeville, Liturgical Press.
- Mallory, St.L. 2007, *Understanding Organized Crime*, ed. Jones and Bartlett Publishers.
- Massie, R.K. 2011, *Catherine the Great: Portrait of a Woman*, ed. Random House New York.
- Mearsheimer, J. 2001, *The Tragedy of Great Power Politics*, New York, W.W. Norton,.
- Medlik, S. - Middleton, V.T.C. 1973, *Product Formulation in Tourism. In: Tourism and Marketing*, AIEST, Berne.
- Métropolitaine Cyrille, 2006, *L' évangile et la liberté*, trad. H. Destivelle- A. Siniakov, Les Éditions du Cerf, Paris.
- Miller, J. 2010, *Soviet Cinema. Politics and Persuasion Under Stalin*, London- N.York.
- Mommsen, M. 2004, «Das politische System Russlands», στο *Die politischen Systeme Osteuropas*, έκδ. Wolfgang Ismayr et al., Opladen.
- Monaghan A – Montanaro- Jankovski, 2006, *EU-Russia Energy Relations: The Need for Active Engagement*, EPC Issue Paper, no 45, March.
- Morse Ed.- Richard J., 2002, "The Battle for Energy Dominance", *Foreign Affairs*, Vol. 81, No. 2, March/April 2002.
- Nesbet, A. 2007, *Savage Junctures. Sergei Eisenstein and the Shape of Thinking*, London- N.York.
- Oversloot H.– Verheul R., «Managing Democracy: Political Parties and the State in Russia», *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 22, no. 3 (2006).
- Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, New York/Oxford.
- Pipes, R.1995², Pipes, *Russia under the Old Regime*, ed. Penguin Books.

- Porter M, 1980, "Competitive strategy: Techniques for analyzing industries and competitors", New York, Free Press.
- Porter, M. 1985, *Competitive Advantage*, New York, Free Press.
- Porter, M.1996, *What is strategy?* , Harvard Business Review.
- Porter, R. 1999, 'The City in Russian Literature: Images Past and Present,' στο *The Modern Language Review*, 94.2.
- Robertson, R. 2011, *Eisenstein on the Audiovisual. The Montage of Music, Image and Sound in Cinema*, London- N.York.
- Rowe C.- Koetter C. Fr., 1979, *Collage City*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts
- Runciman, St. 1985, *The Great Church in Captivity*. Cambridge University Press, London.
- Sakwa, R. 2002, *Russian Politics and Society*, Routledge.
- Sakwa, R. 2005, *Chechnya: From Past to Future*, Anthem Press, London.
- Sargeant, A. 2001, *Vsevolod Pudovkin. Classic Films of the Soviet Avant-Garde*, London- N.York.
- Scott, P.W. 2009, " How Memory was Made. The Construction of the Memorial to the Heroes of the Battle of Stalingrad" στο *The Russian Review*, v. 68, No 3, July 2009.
- Skakov, N. 2012, *The Cinema of Tarkovsky Labyrinths of Space and Time*, London- N.York.
- Slavische Geschichtsschreiber 1* (Λαυρεντιανό Χρονικό), μτφρ. Jo. Βυjnoch, Γκρατς-Βιέννη-Κολονία 1958.
- Strayer, R. 1998, *Why Did the Soviet Union Collapse? Understanding Historical Collapse*, London.
- Taylor, R. 1999, *Film Propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany*, London- N.York.
- The Dictionary of Art*. 30, επιμέλεια J. Turner, New York, Grove 1996.
- The Russian Museum* 2005, *A pictorial Guide*, Palace Editions, St. Petersburg.
- Trautmann, R. 1931, *Die Nestor-Cronik*, Leipzig.
- Tsakiris, Th. "Dependencies and Vulnerabilities:The Energy Parameters of the Evolving Crisis between Russia, the EU and Ukraine", *ELIAMEP*, Working paper no 43/2014.
- Uspenskij, P. 1847, *Ukaratelj aktov, chranjascichsja v obiteljach sv. gory Afonskoj*, St. Petesburg.

Uspenskij, P. 1877, *Istorija Afona*, I-III, Kiev.

Vukonic, B. 1996, *Tourism and Religion*, Elsevier Science Ltd.

Wahab, Salah-Eldin Abdel, L.J. Crampon and Louis M. Rothfield 1976, *Tourism Marketing: A Destination-Oriented Programme for the Marketing of International Tourism*, London: Tourism International Press.

Waller, M. 2005, *Russian Politics Today. The Return of a Tradition*, Manchester University Press, Manchester.

Wasson, R.C. 1974, *Dynamic competitive strategy & product life cycles*, Challenge Books.

Weitzmann, K. 1982, *The Icon*, Evans Brothers, London.

Wheelen Thomas L. Hunger & David, 2008, *Strategic Management and Business Policy*, Prentice Hall.

Williams, Phil. 1997, *Russian Organized Crime: The New Threat?*, ed. Frank Cass and Company, Portland.

Woll, J. 2000, *Real Images. Soviet Cinemas and the Thaw*, London- N.York.

Yanin, V.L. 1994, "The Archaeology of Novgorod", στο *Ancient Cities, Special Issue*, (Scientific American).

Youngblood, D. 1992, *Movies for the masses*, Cambridge University Press, Cambridge.

Zakaria, F. 1997, "The Rise of Illiberal Democracy", *Foreign Affairs*, Νοέμβριος.

Zweig, St. 1949, *Trois maîtres: Dostoïevski, Balzac, Dickens*, trad. Heni Bloch- Alzir Hella, Grasset.

Σάθας, Κ. 1894, *Bibliotheca Graeca medii aevi*, τ. 2, Παρίσι.

Ηλεκτρονική Ελληνόγλωσση

Αλεξιάκης Γ., 8/8/2014, *Ρωσία: Βάζει στη μπούκα ξενοδοχεία σε...Αίγυπτο και Τουρκία και...σώζει το «ομόδοξον»*

<http://www.reporter.gr/Eidhseis/Epicheirhseis/toyrismos/item/245595>

amen.gr, Ο «Νέος Άθως» της Αμπχαζίας <http://www.amen.gr/?op=printarticle&id=226>

<http://www.eklogika.gr/newpedia/mi-anagnorismena-krati/>

Bezrogov, V. 2011, «Οι τάσεις της ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης στη Ρωσία πριν και μετά την πολιτική αλλαγή: η περίπτωση θρησκείας και εκπαίδευσης μέσα από την εμπειρία των παιδιών των σοβιετικών, 1929-1972»,

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/VITALI.htm>

Δήμος Βέροιας, Ιερά Μονή Παναγίας Σουμελά <http://www.veria.gr/citi-guide/poli-tis-beroiias/bizantina-monastiria-naoi/123-antidixarxoi.html>

Deutsche Welle, *Ρεκόρ κρατήσεων για την Ελλάδα κατέγραψε η ITB*, Σταμάτης Ασημένιος, Βερολίνο, 9-3-2014
www.dw.de/ελληνικός-τουρισμός/a-15855997

<http://www.destinationcrete.gr/el/monasteries/moni-odigitrias>

elkeda.gr:

http://www.elkeda.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=2835:10042013-leksandr-dugin-g-&catid=42:2010-01-11-15-12-16&Itemid=92

Helexpo, Philoxenia, *Τελώνης (Πρόεδρος ΗΑΤΤΑ), 2012, Η Τουριστική αγορά και η δυναμική του Θρησκευτικού και πολιτιστικού τουρισμού,*

<http://www.helexpo.gr/inst/helexpo/gallery/Philoxenia/2012/Pdf/%CE%A4%CE%95%CE%9B%CE%A9%CE%9D%CE%97%CE%A3.pdf>

<http://www.visitgreece.gr/el/religion>

pilgrimtours.gr http://www.pilgrimtours.gr/contents_gr.asp?id=58

SETE Market Brief: Ιανουάριος 2012, Εξερχόμενος τουρισμός από Ρωσία,
<http://sete.gr/fileuploads/entries/Market%20Briefs/GR/Russia%20Outbound%282012%29.pdf>

SETE Market Brief: Μάρτιος 2008, Εξερχόμενος τουρισμός από Ρωσία ,
<http://sete.gr/file-uploads/entries/Market%20Briefs/GR/Outbound%20Russia.pdf>

Άγιοι Τόποι ,

<http://www.livepedia.gr/index.php/%CE%86%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CE%B9%CE%A4%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%B9>

Ανδριώτης, Κ. 2003 , «Ο εναλλακτικός τουρισμός και τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά του», *Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος* 20-21/2003 <http://www.academia.edu/2829029/O>

Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,

http://www.eie.gr/archaeologia/gr/06_DELTIA/file10.aspx

Γρηγοριάδης, Θ.Ν., «Εξελίξεις-Κλειδιά στην Ρωσική Εξωτερική Πολιτική και η Επίδρασή τους στις Διεθνείς Σχέσεις της Ελλάδας» ΕΛΙΑΜΕΠ 2007,

<http://www.eliamep.gr/old/eliamep/files/Russia.pdf>

Γωνιάδης Ηρ., *Η Έννοια και το Περιεχόμενο του Μάρκετινγκ*,

http://www.dpne.gr/UsersFiles/admin/documents/marketing_enoia_perioxomeno.pdf

Εκκλησία της Ελλάδος, *Πρωτόκολλο Συνεργασίας στον τομέα του Προσκυνηματικού Τουρισμού μεταξύ του Υπουργείου Τουρισμού και της Εκκλησίας της Ελλάδος,*

http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/tourism/symfono_gr.pdf

Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNESCO http://www.unesco-hellas.gr/gr/3_5_1.htm

Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού

<http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/67715b2c-ec81-4f0c-ad6a-476a34d732bd/7574440.pdf>

Επίσημη ιστοσελίδα του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστριάς Τήνου
www.panagiatinou.gr

Επίσημη ιστοσελίδα του Σωματίου Παναγία Σουμελά, www.panagia-soumela.gr

<http://www.incrediblecrete.gr/184/index.el.html>

www.investingreece.gov.gr/

Η ανταγωνιστικότητα του ελληνικού τουριστικού τομέα, Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων (ΙΤΕΠ)

<http://www.grhotels.gr/GR/xee/ITEP/DocLib2/Forms/AllItems.aspx>

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ, ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ, Ιούνιος 2010
<http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/rad1B612ANNUAL%20REPORT%202009.pdf>

Η Πρόκληση της Ανταγωνιστικότητας και η Ανάγκη Επανατοποθέτησης του Ελληνικού Τουριστικού Προϊόντος, Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), Αθήνα, 2005

<http://sete.gr/fileuploads/entries/Studies%20&%20Publications/GR/Meleti%20Antagonistikotitas.2.pdf>

Ι. Μ. Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου,

<http://www.impantokratoros.gr/D99-10357.el.aspx>

<http://www.troodostravel.gr/8-%>

Ιλίνσκαγια, Σ. 2006, « Έλληνες μαντατοφόροι της ρωσικής λογοτεχνίας », *Γ΄ Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Βουκουρέστι 2-6 Ιουνίου 2006,*
http://www.eenscongress.eu/?main_page=1&main_lang=de&eensCongress cmd=s howPaper&eensCongress id=368# ftn1

Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων <http://www.itep.gr/>

IOBE *Η επίδραση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία,*

http://www.iobe.gr/docs/research/RES_05_E_01092012REP_GR.pdf

Κουσουίνης, Σ. 2008, «Φλέβα χρυσού» αποδεικνύεται ο θρησκευτικός τουρισμός, εφημ. Καθημερινή, 20-04-2008,
<http://www.kathimerini.gr/319978/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/fleva-xrysoy-apodeiknyetai-o-8rhskeytikos-toyrismos>

Λαγός Δ. - Χριστογιάννη Π., «Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα».
<http://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/13614/1/>

Ο Φιλελεύθερος, 28/3/2013 <http://www.philenews.com/el-gr/oikonomia-kypros/146/138602/giati-i-rosia-arnithike-na-sosei-tin-kypro-symfona-me-tous-ft>

Μαρτίνης Π., Ελληνο-ορθόδοξη-βυζαντινή παράδοση της Κ. Ιταλίας (Καλαβρίας-Σικελίας) <http://www.epikoinonein.gr/media/ellino3.pdf>

Μηλιός, Γ. 1990, Κρατικός σχεδιασμός και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ (Μια πρώτη προσέγγιση στην οικονομική ανάπτυξη και τις σχέσεις εξουσίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού»), *Θέσεις*, τεύχος 33 ,
http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=316&Itemid=29

Μητσάκης, ΠΓΔΜ: Βόλτα στα μικρά Βαλκάνια Έθνος.gr 16/9/2013,
<http://www.ethnos.gr/entheta.asp?catid=23526&subid=2&pubid=63786294>

Μπούχαλης Δ., e-travel: επανάσταση στα κανάλια διανομής, 11 Σεπτ. 2000, Travel Daily News <http://traveldailynews.gr/columns/article/143>

ΞΕΕ <http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/ItemView.aspx?ID=135>

ΞΕΕ – ΙΤΕΠ, 2014, *Εξελίξεις στον Παγκόσμιο και τον Ελληνικό Τουρισμό*,
http://sete.gr/fileuploads/entries/Online%20library/GR/Greek-tourism_Hotel-performance13_Feb2014.pdf

ΞΕΕ – ΙΤΕΠ, 2014, *Εξελίξεις στον τουρισμό και στην ελληνική ξενοδοχία 2013*
http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/Attachments/507/Εξελίξεις_στον_Τουρισμό_2014.pdf

Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος,
<http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/ItemView.aspx?ID=135>

Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος,
http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/library/DocLib/2013_HOTELS_TOTAL.pdf
http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/Attachments/408/GR_GreekTourismHotels2013.pdf

Οδηγός Ιονίων Νήσων <http://www.scribd.com/doc/12374457>

Οι προτιμήσεις των Ρώσων τουριστών, Ροδιακή, 24-3-2014,
<http://www.rodiaki.gr/article/274321>

Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Rossotrudnichestvo στην Κύπρο,
<http://kyp.rs.gov.ru/el/node/379>

Παλιούρας Α., «Η Ζωοδόχος Πηγή Μπαλουκλί», <http://www.ec-patr.org/afieroma/churches>

Παντόπουλος Φώτης, Τουριστικό Μάρκετινγκ : Ανάδειξη ορεινών/χειμερινών προορισμών, -18 Ιανουάριος 2012,
<http://traveldailynews.gr/columns/article/2262#stha-sh.ZnuUAavC.eTfzyZiX.dpuf>

Παουελάνου Κ. – Ντιντένκο Αν., *Ρωσία και Μέση Ανατολή, Οδηγός Διαδικτυακής Έρευνας 2012*, Ομάδα Έρευνας Μέσης Ανατολής, 2012, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 2012, www.diethneis-sxeseis.gr/site/mesi-anatoli.

Παπαχρήστου, Νίκος 2012, Συνολικό σχέδιο δράσης για τον Θρησκευτικό Τουρισμό από τον Δωδώνης Χρυσόστομο, AMEN, <http://www.amen.gr/article8962>

Πολύζος, Σ. 2010, «Θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και συμβολή στην ανάπτυξη μειονεκτικών περιοχών», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας *Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 16(9).,
http://www.prd.uth.gr/uploads/discussion_papers/2010/uth-prd-dp-2010-09_gr.pdf

Πουλάκη- Λαγός, 2013, *Η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην περιφερειακή ανάπτυξη. Η περίπτωση της Χίου.*,
http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/10-7_poulaki_lagos_ersagr13.pdf

ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ, ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΡΩΣΙΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΤΟΥΣ 2011, Ιούνιος 2012,
<http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/rad0F790ANNUAL%20REPORT%202011.pdf>

ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ, Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ, Συνοπτική Παρουσίαση Στοιχείων 2012, Ιούνιος 2012,
<http://www.acsmi.gr/Portals/0/Economy%20of%20Russia%202013.pdf>

Προσκυνηματικό Ταξίδι στην Τιφλίδα: Τα Μοναστήρια της Ορθοδοξίας,
http://www.pilgrimtours.gr/contents_gr.asp?id=89

Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, Επίσημη ιστοσελίδα του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων, <https://www.mospat.ru/gr/>.

ΣΕΤΕ

<http://sete.gr/GR/TOYRISMOS/Vasika%20Megethi%20tou%20Ellinikoy%20Tourismoy/Vasika%20Megethi%202012/>

http://sete.gr/GR/TOYRISMOS/Statistika/Katigories%20Statistikon/index.php?form_catID=51

Σιγάλα Μ. Χρήστου Ε., *Από τον μαζικό τουρισμό στον τουρισμό εμπειρίας*,
<http://62.1.43.74/5Ekdosis/UplPDFs//sylltomos14/191-206%20Sigala%202014.pdf>

Συνοδικό Γραφείο Προσκυνηματικών Περιηγήσεων Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος, *Έκθεση Παρουσίασης των Αποτελεσμάτων Ερωτηματολογίου Τουριστικών Γραφείων Περιόδου 2013*,
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/tourism/ekthesi_16012013.pdf

Σωτηρόπουλος, Α. 2009, Θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα, travelnews
http://e-travelnews.blogspot.gr/2009/03/blog-post_20.html

Τουρισμός: «Κανόνι» του ρωσικού τουρ οπερέιτορ Neva, 17/07/2014,
<http://www.euro2day.gr/news/economy/article/1237402/toyrismos-kanoni-toy-rosikoy-tour-operator.html>

Τουριστική Οικονομική και Ελληνική Τουριστική Οικονομία, 2006, Ηράκλειπος, Θεσσαλονίκη, www.tour.teithe.gr/get_file.php?f=112

Τράπεζα της Ελλάδος, Στατιστικό Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας,
<http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/sdos201305-06.pdf>

Τριχάς, *Η Σημασία του Μάρκετινγκ για τον Ελληνικό Τουρισμό*, 3/2/2013 ,
<http://www.save-marketing.gr/tourism-marketing/>

Τσάρτας, Χρήστου, *Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες και Εφαρμογές στον Τουρισμό: Ισχύουσα Κατάσταση και Προοπτικές*, ebusiness forum, Αθήνα: Εθνικό Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας (ΕΔΕΤ),
http://www.ictplus.gr/files/PDF%20FILES/WEB_SERVICES_IN_TOURISM.pdf

<http://www.visitesvos.gr/el/sightseeing?ID=1570>

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Δεριζιώτης Λ. , http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2442

Λιάκος Δ., http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2367

http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=13941

Κεφαλά Κ., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1489

Ανδριανάκης Μ., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=14781

Αδριανάκης Μ. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1585

Συθιακάκη Β., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1510&era=3&group=7
http://odysseus.culture.gr/h/1/gh151.jsp?obj_id=3482

Μοσχόβη Γ., http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1043

Δαδάκη Στ. http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1586

Υπουργείο Τουρισμού,
<http://www.mintour.gov.gr/el/PressRoom/PressReleases/?EntityID=6997304a-35d2-4a3e-82d3-de49bf078415>

Έρευνα και Καταγραφή των Ιερών Μονών της Ελλάδος
<http://www.gnto.gov.gr/el/EPEYNA-ΑΓΟΡΑΣ>

Φίλης, Κ. 2007, «Η Ρωσία του Πούτιν και η Δύση. Μέρος Α΄», <http://ceregreece.org/>.

Ψιμούλη Β.Δ., *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 1998,
http://www.ntua.gr/MIRC/db/epirus_db/18_Thesprwtia/18_9_K_Souliou/18_9_5_KD_Frosinhs/18_9_5_KD_Frosinhs.htm

Ηλεκτρονική Ξενόγλωσση

Διεθνής Ακαδημία Τουρισμού, 2010, *Η σημερινή κατάσταση του θρησκευτικού τουρισμού και ο κοινωνικός ρόλος της στη Ρωσία και στο εξωτερικό*, Μόσχα
www.travelglossary.ru/knowledge/files/sovremennoe_sos.doc

e Marketer, <http://www.emarketer.com/Article/Russias-Digital-Ecosystem-Shaped-by-Market-Nuances/1009653> ,http://www.adherents.com/adh_predom.html

Elder, M. "Feminism could destroy Russia, Russian Orthodox patriarch claims" The Guardian 2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/apr/09/feminism-destroy-russia-patriarch-kirill?INTCMP=ILCNETTXT3487>

European Travel Commission, Market Insights Russia, 2007,
http://szakmai.itthon.hu/documents/28123/121718/1311_ETCProfile_Russia_6_07.pdf/00dce338-db72-4abd-8a68-cccacaf593f4bf

Federal State Statistics Service (Στατιστική Υπηρεσία της Ρωσίας),
<http://www.gks.ru>

http://www.gks.ru/bgd/regl/b10_109/lss-WWW.exe/Stg//<extid>/<storagepath>::!tabl-19-10.xls

http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1140076462969

http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/ross_tat/en/main/

http://www.gks.ru/dbscripts/cbsd_internal/DBInet.cgi

Fletcher, R.A. 1984, *Saint James's catapult: the life and times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela*, Clarendon Press, Oxford 1984 (Oxfordshire).

Human Development Report 2013

<https://docs.google.com/viewer?url=http://www.naftemporiki.gr/cmsutils/downloadpdf.a>

[spx?id%3D627611%26stamp%3D0x00000000058b871&chrome=true](http://www.naftempo-riki.gr/documents/627611spx?id%3D627611%26stamp%3D0x00000000058b871&chrome=true)
<http://www.naftempo-riki.gr/documents/627611>

Index Mundi - Russia Economy Profile 2013, <http://www.indexmundi.com/russia>

IPK International, World Travel Monitor, ITB Βερολίνου, 2008-2012, <http://www.itb-berlin.-e/en/MediaCentre/PressReleasesAndNews/index.jsp?lang=en&id=335168>

ITB Convention Workshop: RUSSIAN OUTBOUND TRAVEL, 2006, Berlin
<http://sete.gr/fileuploads/entries/Online%20library/GR/58502-ITBRussia2006.pdf>

ITB WORLD TRAVEL TRENDS REPORT December 2013/14, http://www.itb-berlin.de/media/itb/itb_media/itb_pdf/WTTR_Report_2014_Web.pdf

J'son & Partners Management Consultancy, <http://www.-json.ru>

Kozelsky, M. 2014 "Don't underestimate importance of religion for understanding Russia's actions in Crimea" <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/13/dont-underestimate-importance-of-religion-for-understanding-russias-actions-in-crimea/>

Lauterborn, Bob 1990, "New marketing litany: four Ps passé: C-words take over", Advertising age, 61 (41), 26. http://www.rlauterborn.com/pubs/pdfs/4_Cs.pdf

Narizhnaya, K. "Pussy Riot Trial Nears Verdict in Moscow" Περιοδικό *Rolling Stone Music*, 7/8/2012 <http://www.rollingstone.com/music/news/pussy-riot-trial-nears-verdict-in-moscow-20120807>

Popkova, Ir. "Saving the Third Rome. "Fall of the Empire", Byzantium and Putin's Russia", <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxiv/saving-the-third-rome/>

<http://ru.wikipedia.org>

THE RUSSIAN OUTBOUND TRAVEL MARKET, EVENTICA COMMUNICATIONS,
http://www.-eventica.co.uk/files/The_Russian_Outbound_Travel_Market.pdf

Tourism Market Profile Russia
<http://www.siyaha.org/sites/default/files/Documents/russia-small.pdf>,

<http://www.turizm.ru/>

tours information, http://www.toursi.gr/geography/egypt_3.htm

Transparency International,
http://www.transparency.org/co-untry#RUS_DataResearch_SurveysIndices

unesco <http://whc.unesco.org/en/list/545>

Visa requirements for Russian citizens,
http://en.wikipedia.org/wiki/Visa_requirements_for_Russian_citizens

windmills travel agency ,
<http://www.windmillstravel.com/gr/package.php?id=198&rel=outgoing>

World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2013–2014*

http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

World Economic Forum, *The Global Information Technology Report 2013*,

http://www3.weforum.org/docs/WEF_GITR_Report_2013.pdf

World Economic Forum, *The Travel and Tourism Competitiveness Report 2013* ,

http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf

World Health Organization 2014,

http://www.who.int/substance_abuse/publications/global_alcohol_report/profiles/rus.pdf?ua=1

World Tourism Organization , <http://www2.unwto.org/>.

http://www.visitgreece.gr/deployedFiles/StaticFiles/Brochures/religious_en.pdf

WTO και ETC (World Tourism Organization and European Travel Commission), 2009, *The Russian Outbound Travel Market with Special Insight into the Image of Europe as a Destination*,

https://pub.unwto.org/WebRoot/Store/Shops/Infoshop/4990/4AF7/3D2D/BD50/DE89/C0A8/0164/BB2E/090209_russian_outbound_travel_market_excerpt.pdf

Αγιολόγιο της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Σερβίας,

http://www.synodinresistance.org/Theology_el/3d5091AgBasileiosOstrog.pdf

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ,

http://www.bizhit.ru/index/-users_count/0-151

Διεθνές Νομισματικό Ταμείο <http://www.imf.org/external/index.htm>

Εθνικός Οργανισμός Τουρισμού Σερβίας, <http://www.serbia.travel/culture/mo-nasteries/>

Έκθεση Παγκόσμιας Τράπεζας για την Οικονομία της Ρωσίας, [http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/rad82123World%20Bank%20Report%202023%20site .pdf](http://www.agora.mfa.gr/agora/images/docs/rad82123World%20Bank%20Report%202023%20site.pdf)

Έκθεση του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού για τον θρησκευτικό τουρισμό

<http://www.unwto.org/>

Επίσημη Πύλη Τουρισμού της Βουλγαρίας <http://bulgariatravel.org/>

Επίσημη τοποθεσία τουρισμού Μαυροβουνίου <http://www.visit-montenegro.com/>

Επίσημη τουριστική ιστοσελίδα Αμπχαζίας <http://abkhazia.travel/en>

Επίσημη τουριστική ιστοσελίδα Εσθονίας <http://www.visitestonia.com/>

Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

Ινστιτούτο της Σύγχρονης Ανάπτυξης, http://www.insor-russia.ru/en/priorities/-competitive_economy

Κεντρική Τράπεζα Ρωσικής Ομοσπονδίας <http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs>

NBTC Holland Marketing, MarketScan Russia, Hague 2013,
<http://www.kenniscentrumtoerisme.nl/l/library/download/16198>

Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Τουρισμού της Ρωσίας
<http://www.russiatourism.ru/>, http://www.vedomosti.ru/lifestyle/news/9638291/religioznyj_turizm_v_rossii_nabiraet_oboroty

Παγκόσμια Τράπεζα <http://www.worldbank.org/en/country/russia/overview>

Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ, Έκθεση Ανταγωνιστικότητας Ταξιδίων και Τουρισμού 2013 ,
http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

Παγκόσμιο Συμβούλιο Ταξιδίων και Τουρισμού (WTTC), <http://www.wttc.org/>

Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού, World Tourism Barometer
http://dtxta4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_barom13_01_jan_excerpt_0.pdf

Πρεσβεία Ρωσικής Ομοσπονδίας στην Ελλάδα,
http://www.greece.mid.ru/russia_e.html

Ρωσική Ένωση Τουριστικής Βιομηχανίας,
<http://www.rostourunion.ru/pages/rus/gor/statistika/>

Ρωσικά τουριστικά γραφεία:
<http://knyazhe.ru/ru/taxonomy/term/29>

<http://marfamaria.ru/>

<http://pskov-palomnik.ru/index.php?com=pages&page=viezd>

<http://tonkosti.ru/>

<http://travelhat.ru/ru/news/show/20>

<http://valaam.ru/en/>

<http://www.cxolii.ru/>

<http://www.kovceg.ru/node/830>

<http://www.palomniktour.ru/>

<http://www.preobrazenie.ru/>

<http://www.ps-pokrov.ru/>

<http://www.radonez.ru/>

Επίσημη τουριστική ιστοσελίδα Βουλγαρίας <http://bulgariatravel.org/>
http://vltavskasaga.com/ru_page_pilgrimagetour/
http://www.toursi.gr/geography/egypt_3.htm
http://www.letocom.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=156&Itemid=17
<http://www.versustravel.eu/el/ταξιδι/αιθιοπια>
Hotels.com, *Russian International Travel Monitor*
http://press.hotels.com/en-gb/files/2013/11/RITM_FINAL_WEB_V3.pdf
www.pilgrim.fikotour.ru
www.sdavalos.ru
<http://tourlib.net/>
ETC Country Reports Russia
<http://etc-digital.org/wp-content/uploads/2014/02/ETC-Russia-Country-Report.pdf>
<http://www.moldova.md/en/turism/>
<http://www.syriatourism.org/index.php/>
<http://www.windmillstravel.com/gr/package.php?id=198&rel=outgoing>
Index Mundi,
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/high-technology-exports>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/ict-goods-exports>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/ict-service-exports>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/researchers-in-research-and-development>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/internet-users>>
<<http://www.indexmundi.com/facts/russia/fixed-broadband-internet-subscribers#IT.NET.BBND.P2>>
Ηνωμένα Έθνη (*UN – WPP 2012 Revision*), <http://esa.un.org/wpp/unpp/p2k0data.asp>
Ρωσικό Υπουργείο Παιδείας και Επιστημών <http://en.russia.edu.ru/edu/>
<http://rt.com/>, <http://kyp.rs.gov.ru/el/node/379> Russia Today.
<http://andrsn.stanford.edu/Other/redmaf.html>
www.bolshoi.ru ιστοσελίδα θεάτρου Μπολσόι

www.mariinsky.ru ιστοσελίδα θεάτρου Μαρίίνσκυ

unesco <https://whc.unesco.org/en/list/527>

<http://www.museum.ru/M329>

http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?artist_id=6282&sel=352

<http://www.greekstatemuseum.com/kmst/collections/index.html>

Encyclopedia of sculpture :

<http://www.visual-arts-cork.com/history-of-art/russian-painting-19th-century.htm>

<http://www.visual-arts-cork.com/sculpture/russian-painting-19th-century.htm>

www.park-gorkogo.com

<http://www.perepis-2010.ru/>

http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Russia

EREPORT.RU <http://www.ereport.ru/articles/macro/macro06.htm>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Turgenev, I.S. 2009, *Virgin Soil*, μτφρ. R. S. Townsend, www.gutenberg.org.

www.constitution.ru/en/10003000-01.htm .

www.russiavotes.org.

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3965845.stm>

<http://www.economist.com/topics/mikhail-khodorkovsky>

<http://www.economist.com/topics/mikhail-khodorkovsky?page=1>

<http://www.economist.com/topics/mikhail-khodorkovsky?page=2>

<http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2010/11/07/AR2010110704689.html>

<http://www.spiegel.de/international/world/speeches-by-russian-president-putin-betray-fascist-inspiration-a-967283.html>

Επίσημη ιστοσελίδα ιδρύματος Santuário Nacional de Nossa Senhora Aparecida
<<http://www.santuaronacional.com/santuario/index.php?s=18&C=21>>.

<http://00357.info/com/index/atlas/text/atlas/Rosia.asp>

<http://www.worldatlas.com/webimage/countrys/asia/russia/rufacts.htm>